TÜRKİYE
TARİHE MUHALİF BİR GEÇMİŞ

CHRISTINE M. PHILLIOU

ÇEVİREN / DÂRA ELHÜSEYNİ

FOL

FOL 223
© Mak Grup Medya Pro. Rek. Yay. A.Ş.
Sertifika No: 44396

Tarih 06
Cumhuriyet Tarihi 02

Türkiye: Tarihe Muhalif Bir Geçmiş
Christine M. Phillıou

Çeviren: Dâra Elhüseyni

Özgün Adı: *Turkey: A Past Against History*

Yayına Hazırlık: Nurettin Elhüseyni
Redaksiyon: Mak Grup Redaksiyon Ekibi
Son Okuma: Cansu Aksoy
Görsel Yönetmen: Nurullah Özbay
Grafik Tasarım ve Uygulama: Tavoos

ISBN 978-625-8242-09-6

Baskı: Ayrıntı Basım Yay. ve Mat. Hiz. San. Tic. A.Ş.
Matbaa Sertifika No: 49599

1. Baskı: Kasım 2022

İletişim Adresleri
Cinnah Cd. Kırkpınar Sk. 5/4
06420 Çankaya Ankara
Tel.: 0312. 439 01 69
www.folkitap.com
bilgi@folkitap.com
siparis@folkitap.com
www.twitter.com/folkitap

Türkiye:
Tarihe Muhalif Bir Geçmiş

Christine M. Philliou

Çeviren
Dâra Elhüseyni

FOL

Christine M. Philliou
Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye alanında önemli çalışmalarda bulunan Philliou, edebiyat, siyaset ve resmî tarihyazımı üzerine çeşitli eserler kaleme almıştır. Ayrıca, Berkeley University of California, Tarih bölümünde öğretim üyesi olarak çalışmalarına devam etmektedir.
Başlıca eserleri: *Biography of an Empire: Governing Ottomans in an Age of Revolution* (*Bir İmparatorluk Biyografisi: İhtilaller Çağında Osmanlı Yönetimi ve Fenerliler*), "Introduction: Interventions to Istanbul Studies", "The Ottoman Empire and the Imperial Turn", "The Paradox of Perceptions: Interpreting the Ottoman Past through the National Present".

Dâra ElHüseynİ
2002 yılları arasında ODTÜ Uluslararası İlişkiler Bölümü'nden mezun oldu. Çeviri çalışmalarının yanı sıra "Toplum ve Kuram" ve "Kürt Tarihi" dergilerinde editörlük faaliyetleri yürütmüştür.
Başlıca çevirileri: Behlül Özkan, *Türkiye'de Milli Vatanın İnşası* (*From the Abode of Islam to the Turkish Vatan: Making of a National Homeland in Turkey*), Rodney Hilton, *Bond Men Made Free Medieval Peasant Movements and the English Rising of 1381*, (henüz yayımlanmadı), William Foote Whyte, *Köşebaşı Toplumu* (*Street Corner Society*), Paul Willis, *İşçiliği Öğrenmek* (*Learning to Labour*), Jessica Harland-Jacobs, *Builders of the Empire: Freemason and British Imperialism, 1717-1927.*

Çocuklarım Daphne Narenj ve Erfan Elias ve
Türkiye'de ve dünya genelinde her türlü sesin duyulması uğruna hayatlarını tehlikeye atan tüm gazeteciler ve yazarlar için.

İçindekiler

Giriş
Ne Mutlu Türküm Diyenler Ne Kadar Mutlular? 13

Birinci Bölüm
Kuvvete (İktidara) Karşı? (1888-1909) 41

İkinci Bölüm
Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Meşrutiyet Rejiminin Çelişkileri ve Muhalefetin Yeniden İnşası (1908-1913) 85

Üçüncü Bölüm
Şaka (1914-1918) 124

Dördüncü Bölüm
İstanbul'un İç Yüzü (1918-1922) 158

Beşinci Bölüm
Yurtdışından Muhalefet (1922-1927) 212

Altıncı Bölüm
Yeraltında Dünya Var (1928-1945) 262

Yedinci Bölüm
Hür Dünyada Muhalefet (1945-1965) 306

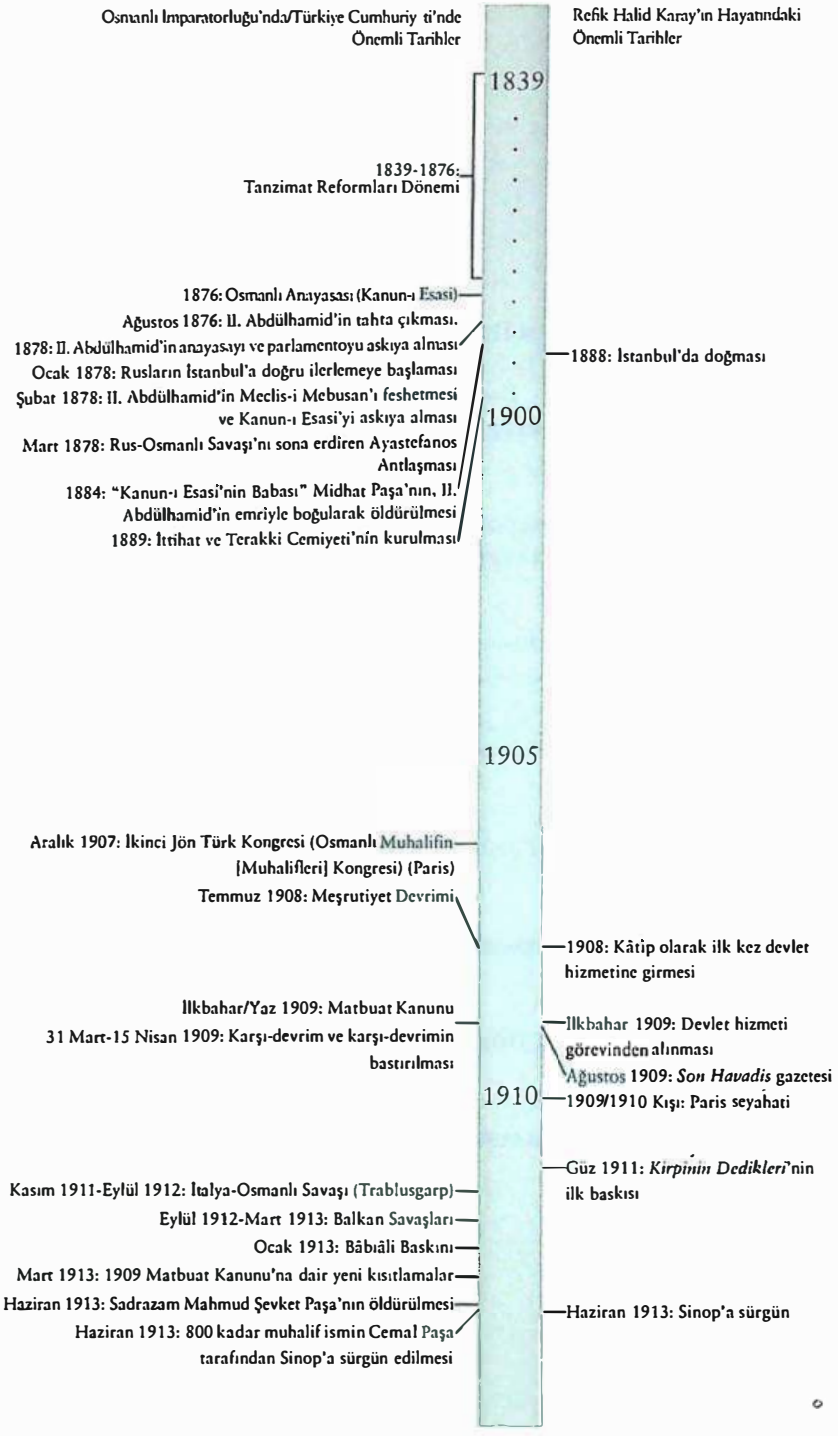
Sonuç
Muhalefet Üzerine Yeniden Düşünmek 333

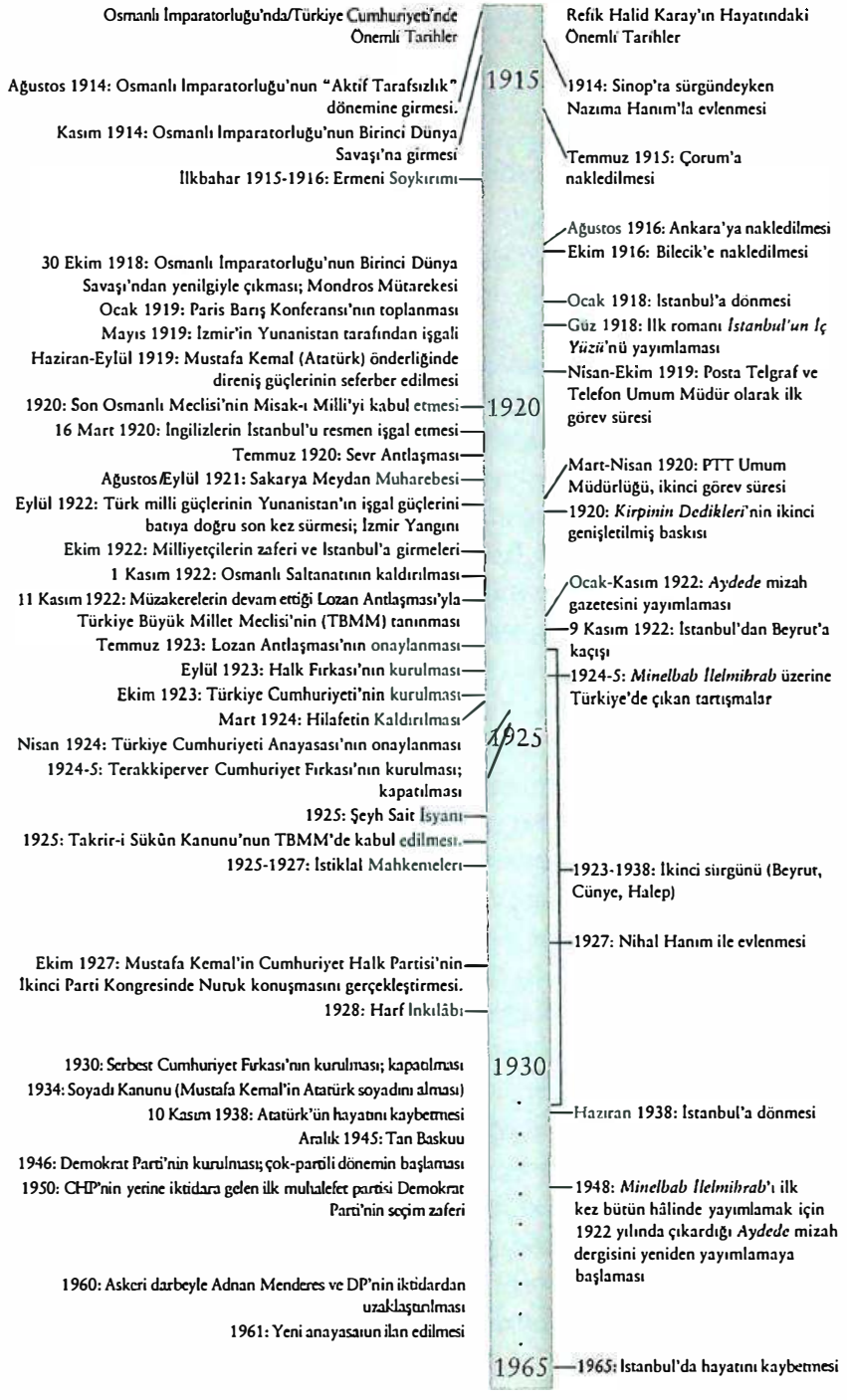
Sonsöz 345

Teşekkürler 349

Kaynakça 355

Dizin 376

Osmanlı İmparatorluğu'nda/Türkiye Cumhuriyeti'nde Önemli Tarihler
Refik Halid Karay'ın Hayatındaki Önemli Tarihler
1839
1839-1876: Tanzimat Reformları Dönemi
1876: Osmanlı Anayasası (Kanun-ı Esasi)
Ağustos 1876: II. Abdülhamid'in tahta çıkması.
1878: II. Abdülhamid'in anayasayı ve parlamentoyu askıya alması
Ocak 1878: Rusların İstanbul'a doğru ilerlemeye başlaması
Şubat 1878: II. Abdülhamid'in Meclis-i Mebusan'ı feshetmesi ve Kanun-ı Esasi'yi askıya alması
Mart 1878: Rus-Osmanlı Savaşı'nı sona erdiren Ayastefanos Antlaşması
1884: "Kanun-ı Esasi'nin Babası" Midhat Paşa'nın, II. Abdülhamid'in emriyle boğularak öldürülmesi
1889: İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurulması
1888: İstanbul'da doğması
1900
1905
Aralık 1907: İkinci Jön Türk Kongresi (Osmanlı Muhalifin [Muhalifleri] Kongresi) (Paris)
Temmuz 1908: Meşrutiyet Devrimi
1908: Kâtip olarak ilk kez devlet hizmetine girmesi
İlkbahar/Yaz 1909: Matbuat Kanunu
31 Mart-15 Nisan 1909: Karşı-devrim ve karşı-devrimin bastırılması
İlkbahar 1909: Devlet hizmeti görevinden alınması
Ağustos 1909: *Son Havadis* gazetesi
1910
1909/1910 Kışı: Paris seyahati
Güz 1911: *Kirpinin Dedikleri*'nin ilk baskısı
Kasım 1911-Eylül 1912: İtalya-Osmanlı Savaşı (Trablusgarp)
Eylül 1912-Mart 1913: Balkan Savaşları
Ocak 1913: Bâbıâli Baskını
Mart 1913: 1909 Matbuat Kanunu'na dair yeni kısıtlamalar
Haziran 1913: Sadrazam Mahmud Şevket Paşa'nın öldürülmesi
Haziran 1913: 800 kadar muhalif ismin Cemal Paşa tarafından Sinop'a sürgün edilmesi
Haziran 1913: Sinop'a sürgün

Osmanlı İmparatorluğu'nda/Türkiye Cumhuriyeti'nde Önemli Tarihler
Refik Halid Karay'ın Hayatındaki Önemli Tarihler
Ağustos 1914: Osmanlı İmparatorluğu'nun "Aktif Tarafsızlık" dönemine girmesi.
Kasım 1914: Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na girmesi
İlkbahar 1915-1916: Ermeni Soykırımı
1915
1914: Sinop'ta sürgündeyken Nazıma Hanım'la evlenmesi
Temmuz 1915: Çorum'a nakledilmesi
Ağustos 1916: Ankara'ya nakledilmesi
Ekim 1916: Bilecik'e nakledilmesi
30 Ekim 1918: Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'ndan yenilgiyle çıkması; Mondros Mütarekesi
Ocak 1919: Paris Barış Konferansı'nın toplanması
Mayıs 1919: İzmir'in Yunanistan tarafından işgali
Haziran-Eylül 1919: Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğinde direniş güçlerinin seferber edilmesi
1920: Son Osmanlı Meclisi'nin Misak-ı Milli'yi kabul etmesi
16 Mart 1920: İngilizlerin İstanbul'u resmen işgal etmesi
Temmuz 1920: Sevr Antlaşması
Ağustos/Eylül 1921: Sakarya Meydan Muharebesi
Eylül 1922: Türk milli güçlerinin Yunanistan'ın işgal güçlerini batıya doğru son kez sürmesi; İzmir Yangını
Ekim 1922: Milliyetçilerin zaferi ve İstanbul'a girmeleri
1 Kasım 1922: Osmanlı Saltanatının kaldırılması
11 Kasım 1922: Müzakerelerin devam ettiği Lozan Antlaşması'yla Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin (TBMM) tanınması
Temmuz 1923: Lozan Antlaşması'nın onaylanması
Eylül 1923: Halk Fırkası'nın kurulması
Ekim 1923: Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması
Mart 1924: Hilafetin Kaldırılması
Nisan 1924: Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın onaylanması
1924-5: Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması; kapatılması
1925: Şeyh Sait İsyanı
1925: Takrir-i Sükûn Kanunu'nun TBMM'de kabul edilmesi.
1925-1927: İstiklal Mahkemeleri
1920
1925
Mart-Nisan 1920: PTT Umum Müdürlüğü, ikinci görev süresi
1920: *Kirpinin Dedikleri*'nin ikinci genişletilmiş baskısı
Ocak-Kasım 1922: *Aydede* mizah gazetesini yayımlaması
9 Kasım 1922: İstanbul'dan Beyrut'a kaçışı
1924-5: *Minelbab İlelmihrab* üzerine Türkiye'de çıkan tartışmalar
1923-1938: İkinci sürgünü (Beyrut, Cünye, Halep)
1927: Nihal Hanım ile evlenmesi
Ekim 1927: Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Halk Partisi'nin İkinci Parti Kongresinde Nutuk konuşmasını gerçekleştirmesi.
1928: Harf İnkılâbı
1930: Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın kurulması; kapatılması
1934: Soyadı Kanunu (Mustafa Kemal'in Atatürk soyadını alması)
10 Kasım 1938: Atatürk'ün hayatını kaybetmesi
Aralık 1945: Tan Baskını
1946: Demokrat Parti'nin kurulması; çok-partili dönemin başlaması
1950: CHP'nin yerine iktidara gelen ilk muhalefet partisi Demokrat Parti'nin seçim zaferi
1930
Hazıran 1938: İstanbul'a dönmesi
1948: *Minelbab İlelmihrab*'ı ilk kez bütün hâlinde yayımlamak için 1922 yılında çıkardığı *Aydede* mizah dergisini yeniden yayımlamaya başlaması
1960: Askeri darbeyle Adnan Menderes ve DP'nin iktidardan uzaklaştırılması
1961: Yeni anayasanın ilan edilmesi
1965
1965: İstanbul'da hayatını kaybetmesi

Giriş
Ne Mutlu Türk'üm Diyenler Ne Kadar Mutlular?

Türkiye Cumhuriyeti'nin modern Ortadoğu tarihinde eşsiz bir örnek olduğu çoğu kez iftiharla dile getirilir. Türkiye'nin bu eşsizliğinin en önemli nedeni, ülkenin ortaya çıktığı kritik evredir. İttifak Devletleri'nin bir mensubu olarak Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmıştır. Ülke harap bir hâlde ve İtilaf Devletleri karşısında aciz bir konumda olsa da, Türk milliyetçileri Avrupalı güçler tarafından dayatılan şartları reddetmiştir; zira bu şartları kabullenmek egemen bir Türk siyasi varlığını hükümsüz kılıyordu. İşgal altındaki İstanbul'da bulunan Osmanlı hükümetinden kopan Türk milliyetçileri, kendi kaderini tayin etme hakkını ve bağımsızlığını talep etmiş ve ülkeyi, muzaffer İtilaf Devletleri tarafından uygun görülen sömürgeci manda idaresine (Arap Ortadoğu'sunun büyük bir kısmının yazgısını şekillendirecek bir idare biçimi) girmekten kurtarmayı başarmışlardır. Bu kayda değer başarı, Türk millî hareketini zafere taşıyan Mustafa Kemal Atatürk'ün 1923'te Anadolu'da bağımsız tek partili bir Cumhuriyet kurmasıyla ve Osmanlı Saltanatı (1922) ile Hilafeti (1924) ilga etmesiyle resmiyete kavuşmuştur. Mustafa Kemal'in ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı ve özerklik konusunda açtığı yol, sadece sömürgeci manda idaresine ya da doğrudan sömürgecilerin idaresine girmiş Suriyelileri ve Iraklıları değil, aynı zamanda savaştan mağlup ayrılmış Almanları ve Macarları da kıskandıracak bir nitelikteydi. Mustafa Kemal'in açtığı bu yol ayrıca, Türkiye'nin o dönemdeki anti-emperyalist

komşusu Sovyetler Birliği'nin de saygısını kazanmıştı. Yeni kurulan Cumhuriyet'le birlikte Türkiye artık kendi gemisine kaptanlık edecekti. Peki, ama bu geminin rotası ne olacaktı?

Cumhuriyet kurulduktan sonra Türkiye, 20. yüzyılda resmî olarak bağımsız ve kısmen demokratik pek çok ülkenin karşılaştığı aynı zorlukla (liberal demokrasi emellerini otoriterliğin siyasi gereklilikleriyle bağdaştırma zorunluluğu) yüzleşmek zorunda kalmıştır. Türkiye örneğinde, dünyaya demokrasi ile otoriterlik arasındaki yeni ve özgün bir yol olarak sunulan şey, aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki uzun meşrutiyet mücadelesinin de bir devamıydı. Bu çatışmaların kalıntıları, yeni ve bağımsız Cumhuriyet'in yüzeyinin hemen altında varlığını sürdürmüş ve oradan siyasi otoriteyi önemli ölçüde şekillendirmiştir.

Elinizdeki kitap, Osmanlı meşrutiyeti ile Türk otoriter demokrasisi arasında gelişen benzersiz siyasi otorite biçiminin tarihsel bir incelemesidir. Türkiye Cumhuriyeti'ndeki siyasi otoritenin tekil doğasını, Cumhuriyetin bizatihi kurucusu ve ilk cumhurbaşkanı olan Mustafa Kemal Atatürk'ün güçlü mevcudiyeti üzerinden ele almamaktadır. İlaveten, Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı için yarattığı resmî tarihi de aslına uygun olarak kabul etmemektedir. Bunun yerine, Osmanlı İmparatorluğu'nda ve Türkiye'de 20. yüzyılın siyasetine ve kültürüne ülke içi muhalefetin prizmasından bakarak, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması öncesinde, sırasında ve sonrasında ülkenin siyasi otoritesine ve tarihsel deneyimine yeni bir bakış açısı sunmayı amaçlamaktadır.

Bu kitap, benim düşünceme göre, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ve Cumhuriyet Türkiye'sindeki siyasi otoritenin doğasını ve aynı zamanda Türkiye'nin siyasetini ve hâlâ yürürlükte olan belleğini ve tarihini anlamak için bir şifre olan ve hem karşıtlığı hem de fikir ayrılığını ifade eden Türkçe muhalefet kelimesinin ne anlama geldiğini, analitik

bir kavram olması bağlamında ele almaktadır.[1] Hilaf (aleyhte) ve ihtilaf kelimeleriyle ilişkili olan muhalefetin ilk anlamı, muhalefet partisi ifadesinde olduğu gibi, birçok dilin siyasi sözcük dağarcığında ortak olduğu üzere karşıt olma hâlidir. Öte yandan muhalefet aynı zamanda daha incelikli bir türden içsel meydan okumayı ya da fikir ayrılığını da ifade eder ve çağdaş Türkiye kültüründe aslında muhalefet kelimesi, genellikle gazetecilerin ve kamuoyundaki aydınların dile getirdikleri aykırı görüşlerle ilişkilendirilir. Günümüz Türkiye'sinde bu kelime ayrıcalıklı bir konumdan, yani Türk seçkinlerinin içinden biri olup da iktidara karşı gerçekleri söyleyen (ve çoğunlukla bir trajediye mahkûm olan) birisinin ilkeli kahramanlığı şeklinde bir değer taşımaktadır. Muhalif kahraman ilkelidir, zira ayrıcalıklı bir konumdan bile olsa, farklı fikirleri söyleyerek bir bedel ödeme pahasına adaletin tecelli etmesini umut eder. Ve aynı zamanda trajik bir kahramandır, zira bu eylemi nadiren iktidarda bir değişiklik meydana getirir. Bugün Türkiye'de muhalefet kavramının sahip olduğu anlam ve çağrışım yelpazesi, 20. yüzyıla yayılan bir hayli anlam yüklü ve çoğu zaman gözden kaçırılan (ve siyasi iktidarın hem karşısında olan hem de yanı başında bulunan) bir tarihin sonucudur.

Türkiye'de muhalefet tafsilatlı bir kavram olduğundan ve iktidara karşı olarak tanımlandığından, bu kavramı zaman içerisinde simgeleyen tek bir siyasi program yoktur. Bu çalışmada ele alınan ilk dönemlerde genellikle çoğulcu par-

[1] Arapça *muhalefe* kelimesinden türetilen muhalefet, Arapçadan Osmanlıca Türkçesine geçmiş pek çok diğer kelime gibi anlam değişimine uğramıştır. Bu kitapta iddia edildiği üzere, muhalefet kelimesiyle ilgili bu anlam değişikliği, 20. yüzyılın özgün tarihsel ve siyasi bağlamında gerçekleşmiştir. Günümüz Arapçasında *muhalefe* kelimesi, karşıtlığın (karşı olmak ifadesinde olduğu gibi) yapısal durumunun yanı sıra muhalefet partisi ifadesindeki muhalefet anlamını da taşır. Günümüz Türkçesinde kullanılmayan *muarede* kelimesi ise ihtilaf, fikir ayrılığı ve karşıtlık anlamlarına gelir. Türkçede muhalefet kelimesinin, Arapça bu iki kelimenin anlamlarını bir arada taşıması, bu kitapta incelenen Türkiye'de muhalefet meselesinin ve muhalefet kavramının emsalsiz tarihinin bir kanıtıdır.

lamenter demokrasiyi hedefleyen liberal bir siyasi programla ilişkilendirilen muhalefet, daha sonradan radikal vizyonlara sahip kişiler tarafından da sahiplenilmiştir. Heterojen bir kategori olan muhalefet kavramı, muhalifler arasındaki ortak bir karşıtlık tutumuyla bütünleşik bir hâle geldiğinden, bu kavram için sentez görevi görebilecek tek bir örnek muhalif olduğu pek söylenemez. Sosyalist şair Nazım Hikmet, "Türk Jeanne d'Arc"ı Halide Edib ve Mustafa Kemal'den kopan General Kazım Karabekir'in hepsi birer muhalif olarak adlandırılabilirler, fakat bu kişilerin gündemleri ortak bir muhaliflik etiketinin ötesine geçen önemli farklılıklar barındırırlar. Öte yandan bu isimlerin hepsi Türk kategorisine aitlerdir ve geniş anlamıyla Osmanlı-Türk seçkinlerinin bir parçası olmanın ayrıcalıklarından yararlanmışlardır. Farklı siyasi dönemlerdeki muhalefetin ve muhaliflerin tümünü ele almaya çalışmaktansa bu kitap, Osmanlı ve Cumhuriyet dönemlerindeki eylemleri ve iddialarıyla bu kavramla benzersiz bir ilişkiye sahip olan tek bir kişinin yaşamını ve yazılarını yakından takip etmeyi tercih etmektedir.

Refik Halid Karay

Bu kitapta, yazar ve kendi ifadesiyle muhalif Refik Halid Karay'ın (1888-1965) hayat hikâyesini ve eserlerini Türkiye'de muhalefet için bir örnek olay olarak kullanıyorum. Meşrutiyet dönemi ile Cumhuriyet dönemi arasındaki ayrım eşiğinde yaşayan ve yazılar kaleme alan Karay, bize, bu iki rejimin oluşumundaki ve tarihsel bağlamlarındaki düzen değişikliklerini takip etmemiz için bir süreklilik çizgisi sağlamaktadır. Karay'ın muhalefet kavramıyla ilişkisi, hiç şüphesiz karmaşık bir hâldeydi. Kendisinin sözleri ve eylemleri, kavramın zaman içinde birbiriyle çelişen anlamlarının ve değişken paradokslarının pek çoğunu bir araya getirmekteydi. Kendisini bazı kritik noktalarda muhalif ilan

eden Karay, başka bazı noktalarda sahip olduğu farklı fikirleri bastırmış, yine başka noktalarda tarihsel ve edebî bir anlatı yüklediği bu kavramı neredeyse bir ideoloji mertebesine yükseltmiş ve daha da başka noktalarda tamamen kaçınılması gereken bir kavram olarak görmüştür. En nihayetinde hayatının son döneminde bu kavramı yeniden benimsemiştir. Karay'ın aynı derecede önemli bir diğer özelliği ise bir ayağının edebiyat, bir ayağının da siyaset dünyasında olmasıydı. Siyaseti ve edebiyatı bir araya getiren ve resmî tarihin şekillenmesinin öncesinde, sırasında ve sonrasında sürekli olarak yakın geçmişi yeniden şekillendiren bir isim olmasından ötürü, Karay'ın eserleri Türkiye'de muhalefetin hem bir tahayyül ürünü olduğunu hem de siyasetin bir parçası olduğunu görmemize olanak sağlar. Dahası, Karay'ın ölümünden sonra sembol bir muhalif isim olarak geride bıraktığı mirasa yakından bakmak, muhalefetin serencamını 20. yüzyıldan günümüz Türkiye'sine kadar takip etmeyi de mümkün kılar.

Günümüzde Refik Halid Karay'a, çoğu zaman ima yoluyla bile olsa hem sağ ve sol cenahtaki isimler, hem de İslamcılar ve laik kesim ikonik bir muhalif şeklinde atıfta bulunurlar ve kendisi Türkiye'de siyasi ihtilaflara yol açan belleğin ve tarihin bir parçası olmayı sürdürür. Eserleri ve Kirpi (en meşhur mahlası) olarak imajı hâlihazırdaki muhalefet kültürünün önemli bir parçasını oluşturur. Yazılarında sıklıkla iddia ettiğinin aksine, ilerleyen sayfalarda açıkça görüleceği üzere, Karay pek de sözünü esirgemeyen bir yiğit ve ilkeli karşı duruşların adamı sayılmazdı. Benim iddiama göre bu çelişki, muhalefet kavramının kendi paradoksal yapısının bir sonucuydu. Ayrıcalıklar içinde büyümüş bir çocuk olarak Karay, II. Abdülhamid devrinde (Kanun-ı Esasi'nin askıya alındığı bir dönem) Osmanlı bürokrasisine mensup bir ailede dünyaya gözlerini açmıştı. İki ayrı sürgüne ve birçok rejim değişikliğine tanıklık etmiş biri olarak, Kanun-ı Esasi'yi tekrar yürürlüğe sokan 1908 Meşrutiyet

Devrimi'nin hemen ardından 1965'te vefat edene kadar üretken biçimde yazılar kaleme almıştır ve hayat hikâyesi İkinci Dünya Savaşı sonrası Türkiye Cumhuriyeti'ndeki çok-partili sisteme kadar uzanmaktadır.

Bir paryaya dönüşse bile, en nihayetinde seçkin olma ayrıcalığını her daim elinde tutan biri olarak Karay'ın değişen kaderi, Osmanlı rejiminin büyük bir dönüşüme girmesiyle muhalefet kavramının geçirdiği belirgin tecessümleri yansıtır. Bu dönüşümün başlangıcı, gizli bir cemiyetten siyasi bir örgüte ve partiye dönüşen İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC ya da İttihatçılar) tarafından yönlendirilen bir meşrutiyet rejimi olmuştur. Akabinde Osmanlı İmparatorluğu, Birinci Dünya Savaşı'ndan İtilaf işgali altındaki mağlup bir ülke olarak çıkmıştır. Bu imparatorluğun küllerinden Türk millî kurtuluş hareketi, yeni bir egemenlik zemini ve İstanbul'dan Ankara'ya kayan yeni bir iktidar merkezi tesis etmiş ve bu süreçte Mustafa Kemal'in liderliğinde tek partili bir Cumhuriyet kurulmuştur. 1940'ların sonlarından itibaren bu tek partili sistem, sürekli bir muhalefet partisini içerecek şekilde genişletilmiş ve böylece 1950'ler itibarıyla çok-partili bir sistemin önü açılmıştır.

Buna karşılık Refik Halid'in Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî tarihiyle daha da kişisel bir bağlantısı bulunmaktaydı. Türk millî direniş-bağımsızlık hareketinin oluşumunun önemli bir anı olan 1919 yazında Refik Halid, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı güçler tarafından işgal edilmesine karşı millî bir direniş hareketi ilan etme ve örgütleme girişiminde bulunan Mustafa Kemal'e (Atatürk) doğrudan karşı gelmiştir. Telgraf Vakası olarak anılan bu hadisede Refik Halid, Posta Telgraf ve Telefon Umum Müdürü olarak Mustafa Kemal'in Samsun'dan gönderdiği telgrafların işleme konmasını yasaklamış ve Mustafa Kemal'in İstanbul'a geri dönmesi ve bir firari olarak tutuklanması için bir çağrı yapılmasına yardımcı olmuştur. Dolayısıyla kendisi Mustafa Kemal'in ya da millî direniş hareketinin meşruiyetini

tanımayı reddetmiştir. Mustafa Kemal'in oluşturduğu resmî tarih bağlamında Refik Halid, bağımsızlığını ilan etmeye çalışan Türk milletine karşı faaliyetler yürüten ve işgalci İngiliz güçleriyle işbirliği yapan bir haindi.[2] Telgraf Vakası, kitabın 4. Bölümünde daha detaylı biçimde ele alınmaktadır fakat şimdilik bu hadisenin Türkiye Cumhuriyeti'ndeki resmî tarih anlatısı ile Refik Halid'in alternatif ve muhalif tarih anlatısı arasında özgün bir yakınsama ve çatışma noktası olduğunu söylemek yeterli olacaktır. Bu hadise ayrıca, Osmanlı müesses nizamındaki iç çatışmanın bir dönüşümden geçip yeni bir millî siyasi otoritenin meşruiyetine dair bir çatışma hâlini aldığı an olarak, muhalefetin geniş tarihinde bir dönüm noktası olma rolünü de üstlenmektedir.

Bir Şifre Olarak Muhalefet

Refik Halid Karay'ın hayatının, eserlerinin ve muhalefet kavramıyla değişen ilişkisinin tarihi, çağdaş Türkiye siyasetinin ve kültürünün bağlamında taşıdığı potansiyel önemin yanı sıra geç Osmanlı İmparatorluğu ve modern Türkiye araştırmaları açısından da üç önemli meseleyi de gündeme getirir: (1) Osmanlı liberalizmi ile Jön Türk hareketinin ve özellikle de İTC'nin meşrutiyetçiliği arasındaki ilişki; (2) Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişte süreklilik ve kopuş konusu; (3) Türkiye Cumhuriyeti'nde Osmanlı geçmişine, özellikle de geç Osmanlı geçmişine ilişkin bellek siyaseti. Muhalefetin ve Refik Halid'in hikâyesi, 19. yüzyılın sonlarını ve 20. yüzyılı ele almayı mümkün kıldığı gibi, bu üç meseleye de bir şekilde temas eder.

[2] *Nutuk*'un İngilizce çevirisi için bkz. Mustafa Kemal (Atatürk), *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of the Turkish Republic, October* 1927 (Leipzig: K. F. Koehler, 1929). 1927'deki özgün metnin günümüz Türkçesine çevrilmiş hâli için bkz. *Nutuk, Gazi Mustafa Kemal Tarafından* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011).

Bahsi geçen ilk mesele, Osmanlı liberalizmi ile yeni ortaya çıkan Osmanlı meşrutiyeti arasındaki ilişkidir.[3] 1860'larda ve 1870'lerde Genç Osmanlılar tarafından dile getirilen Osmanlı liberalizmi, 1876'da Osmanlı anayasası Kanun-ı Esasi'nin ilan edilmesinin önünü açmıştır. Genç Osmanlılar, fikir birliğinin, fikir istişaresinin, muhalefetin ve fikir ayrılığının rolünü tartışarak imparatorluk için liberal bir düzen tasavvur etmek için büyük çabalar göstermişlerdir. Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konmasından kısa bir süre sonra Sultan II. Abdülhamid tarafından askıya alınması üzerine, Osmanlı İmparatorluğu'nda liberalizm ve onun muhatapları yeraltına çekilmek durumunda kalmıştır. Bir nesil sonra, sürgünde olan ya da Osmanlı ordusunda gizlenen Jön Türk hareketi meşrutiyet bayrağını devralmıştır. Jön Türk hareketi aslında sayısız hizip ve eğilimden oluşmaktaydı fakat bu hareketin başını 1889'da kurulan ve 1908 Meşrutiyet Devrimi sırasında iktidara gelen İttihat ve Terakki Cemiyeti çekmekteydi.

Genç Osmanlılar ile Jön Türkler arasındaki belirgin ilişki, ilgili araştırmalarda çoğu zaman ya göz ardı edilir ya da sadece kuşak farklılıkları üzerinden açıklanır. Bu ilişkinin göz ardı edilme nedeni aslında çok da karmaşık değildir, zira her iki hareket de meşrutiyet ve liberal demokrasi yanlısı bir tavır sergilemekteydi. Jön Türklerin zaten en ciddi talebi de Midhat Paşa ve diğer Genç Osmanlılar tarafından hazırlanmış ve kaleme alınmış bir belge olan 1876 tarihli Kanun-ı Esasi'nin yeniden konmasıydı. Dolayısıyla her iki hareketin taraftarlarının aynı siyasi vizyonu paylaştıklarını varsaymak, bu açıdan çok da mantıksız değildi. Buna karşılık, iki hareket arasında ciddi toplumsal ve siyasi ayrılıklar

[3] Osmanlıda liberalizm için bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962). Halide Edib'in liberal bir kahraman olarak görülmesi de dâhil olmak üzere modern Ortadoğu'da liberalizmin rağbet görmemesiyle ilgili olarak bkz. Elizabeth F. Thompson, *Justice Interrupted: The Strugglefor Constitutional Government in the Middle East* (Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013).

olduğu gibi, geniş Osmanlı müesses nizamı içinde de çeşitli farklılıklar bulunmaktaydı. Genç Osmanlıların ardından gelen nesillerde çok sayıda Osmanlı liberali bulunduğundan, Osmanlı liberalleri ile Jön Türk hareketi içinde ortaya çıkan İTC hizbi arasındaki çatlak, 1908'deki İkinci Meşrutiyet dönemine kadar devam etmiş ve akabinde uzun bir süre boyunca gelişimini sürdürmüştür. Benim iddiama göre 20. yüzyılda muhalefetin doğuşu, tam da bu çatlağa dayanmaktaydı.

Genç Osmanlılar ile Osmanlı liberallerinin sonraki kuşakları genellikle seçkin İstanbul Osmanlı bürokrasisi ailelerinin mensuplarıydılar ve Fransa hayranıydılar. Öte yandan İTC'ye öncülük eden isimlerin pek çoğu ya Balkanlar'da doğmuşlardı ya da Rusya'dan gelen göçmenlerden oluşuyorlardı ve dolayısıyla daha mütevazı kökenlere sahiptiler. Bu kişiler genellikle 19. yüzyılın sonlarında ve 20. yüzyılın başlarında Alman etkisi altındaki Osmanlı askerî akademilerinde eğitim görmüşlerdi.[4] Bana göre Jön Türklerin meşrutiyet yanlılığı temelindeki koalisyonu, İttihatçılar ve onlara karşı çıkanlar şeklinde parçalandıkça muhalefetin ifade ettiği anlam da değişmiştir. Muhalefet kavramı bir süre sonra tahayyül edilen bir meşrutiyet rejimine ait teorik bir ideal olmaktan çıkıp, 1908 sonrasında İTC'ye karşı gelen Osmanlı liberallerinin yanı sıra dinî şahsiyetler ve diğer gelenekçi unsurlar gibi gruplarla ilişkilendirilen bir kavram hâline gelmiştir. Kitabın 1. Bölümü Refik Halid'in kökenini, yetiştiriliş tarzını ve Osmanlı bürokrasisinin bir çocuğu olarak erken dönem duyarlılıklarını ele alarak, muhalefetin ön tarihine yakından göz atmaktadır. Değerleriyle ve önyargılarıyla Refik Halid, Jön Türk dünyasında Genç Osmanlı hassasiyetlerinin iki nesil sonrasındaki bir devamını temsil

[4] 1908 Meşrutiyet Devriminin öncülüğünü yapan Jön Türk hareketi için bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (New York: Oxford University Press, 1995) ve *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

ediyordu. Refik Halid'de somutlaşan bu çatlak bana göre, Osmanlı müesses nizamı içinde ortaya çıkan ve muhalefet için yeni bir anlamlar dizisine yol açan bir çatışmanın sembolüydü. 2. Bölüm, meşrutiyete dair pek çok farklı anlayışın ve rejim içerisinde pek çok partinin ve hizbin ortaya çıktığı ve "İttihatçılar" ile muhalefet kimliğini üstlenmiş "liberaller" şeklinde bir kutuplaşmanın yaşandığı 1908-1913 dönemini inceliyor. Bu bölümde, Refik Halid'in "Kirpi" mahlasıyla kaleme aldığı erken dönem hiciv yazıları üzerinden, Genç Osmanlılar ile Jön Türkler arasındaki toplumsal ve kurumsal farklılıkların nasıl tarafgir siyasi çatlaklara evirildiği ortaya konuyor.

Geç dönem Osmanlı İmparatorluğu hakkındaki akademik araştırmalarda öne çıkarılan ilk mesele, 20. yüzyılın başında Osmanlı liberalizmi ile Jön Türkler/İttihatçılar arasındaki ilişkiyse, ikincisi de savaştan yenik çıkarak 1919'da işgal edilen ve 1922'de ortadan kaldırılan Osmanlı İmparatorluğu ile 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkidir.[5] Süreklilik ve/veya kopuş üzerinden ele alınan bu mesele, Osmanlı geçmişinden topyekûn kopuş ve Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî tarihinde ortaya konan Türk milletinin bağımsızlık için tam bir birlik içerisinde mücadele ettiği iddialarından beslenir. Mustafa Kemal (Atatürk), 1927'de sunduğu dört günlük destansı *Nutuk* konuşma-

[5] Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti arasında hem kişiler hem de siyasi kurumlar açısından süreklilik olduğu ve "İttihatçıların" ya da İttihat ve Terakki mensuplarının bu süreklilikte çok önemli rol oynadığı pek çok belgeyle ortaya konmuştur. Erik Jan Zürcher'in *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement 1909-1926* (Leiden: Brill, 1984) isimli çalışması bu revizyonist tarihçiliğin öncülüğünü yapmıştır ve Zürcher'in bu tezi, son otuz yılda Türkiye içi ve Türkiye dışı pek çok bilim insanı tarafından da doğrulanmış ve daha da geliştirilmiştir. Kitabın ilerleyen sayfalarında ortaya koymaya çalışacağım bir teze göre geçiş sürecinden geçen kişilerin bu sürekliliklerin gayet iyi farkında oldukları ve böylesi geçiş süreci yaşanırken ve 1927'de resmî tarihin kurulmasının öncesine, sırasında ve sonrasında bu sürekliliklerin gözlemlendiği ve dile getirildiğidir. İttihatçı ve milliyetçi (sonrasında Cumhuriyet) proje arasındaki sürekliliği dile getirmek, aslında bu dönemde ülkedeki muhalefetin ayırt edici bir özelliği olagelmiştir.

sıyla bu resmî tarihin parametrelerini belirlemiş ve böylece hem parti başkanı hem de Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk Cumhurbaşkanı olarak tek parti devleti içindeki otoritesini pekiştirmenin önünü açmıştır. Geçmişe dair hadiselerin bu anlatımında, Mustafa Kemal'in kişisel hikâyesi, Türk milletinin hikâyesiyle birleşmiş bir hâldedir ve Mustafa Kemal'in siyasi otoritesinin tekil mahiyeti, bu hadiselerin başka türlü ele alınmasını 1950'lere kadar neredeyse imkânsız hâle getirmiştir.[6] Bu mutlak kopuş iddiası, modern Cumhuriyet ile geç dönem Osmanlı geçmişi arasındaki pek çok ve karmaşık ilişkiyi görmekten kaçınır ve öylesine güçlü bir etkiye sahiptir ki bir antropoloğun ifadesiyle, Kurtuluş Savaşı'nı çevreleyen zorunlu "hafıza kaybı" ve "yasaklama" hâli, 1980'ler gibi geç bir tarihte bile hâlâ varlığını sürdürebilmekteydi.[7]

Kitabın takip eden bölümleri, muhalefetin yanı sıra Refik Halid'in hayatının ve eserlerinin penceresinden söz konusu geçiş dönemini incelemektedir ve resmî tarihin kabul ettiği anlatıya alternatif bir anlatı sunmaktadır. Bu alternatif anlatıyla, Osmanlı/Türk müesses nizamı içinde Saltanatın ve Hilafetin kaldırılmasına ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasına yol açan siyasi çatışmanın, İstanbul'daki Osmanlı liberallerinin bakış açısından nasıl göründüğüne dair bir fikir edinmek mümkün hâle gelir. Daha önceden iktidarda oldukları dönemde İttihatçılara karşı çıkan liberaller, bu kez Anadolu'daki millî direniş hareketine karşı çıkarak varlıklarını sürdürmüşlerdir. Refik Halid'in ve o dönemin diğer muhalefet mensuplarının perspektifinden, Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) ve Mütareke dönemi/Kurtuluş Savaşı (1918-1922) sırasındaki temel sorun, İttihat ve Terakki

[6] Hülya Adak, "National Myths and Self-Narrations: Mustafa Kemal's Nutuk and Halide Edip's The Turkish Ordeal?", *South Atlantic Quarterly* 102, sayı 2 ve 3 (2003): 509-28.

[7] Michael Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity* (Berkeley, CA: University of California Press, 2002). [İmparatorluktan Gelen Bir Ulus, çev. Tutku Vardağlı, (İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayınları, 2005)]

Cemiyeti'ydi (hem İTC'nin geçmişteki eylem ve politikaları hem de savaş sonrasındaki millî hareketteki İttihatçı miras anlamında). Nitekim Osmanlı ve Cumhuriyet dönemleri arasında bir yandan devletin biçimsel yapısında bir kırılma yaşanırken, bir yandan da iki dönem arasındaki süreklilik, İttihatçılığın kadrolarına, toplumsal ağlarına ve siyasi kültürüne yansımış bir hâldedir. Erik Zürcher ve başka araştırmacılar bu sürekliliğe uzun zamandan beri dikkat çekmektedirler ve kitabın bu bölümleri, muhalefetin süregiden anlamına bakarak, İttihatçılığın bir Osmanlı çerçevesinden Cumhuriyetçi bir çerçeveye dönüşümünün farklı bir boyutunu gözler önüne sermektedir. İttihatçılar, imparatorluğun Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik çıkmasının ardından örgütle bağlarını koparmışlar ve yabancı işgaline karşı savaşmak üzere Türk millî direnişinde ve ardından millî bağımsızlık hareketinde kendilerini yeniden icat etmişlerdir. İTC'ye muhalif olarak tanımlanan kişiler ise millî harekete muhalif kalmışlardır ve bu muhalefetlerini, millî hareketin yeni bir kisveye bürünmüş İTC'den başka bir şey olmadığı iddiasıyla temellendirmişlerdir. Dolayısıyla 1980'lerin tarih araştırmalarıyla ortaya çıkmış olan Osmanlı ve Cumhuriyet devletleri arasında İttihatçılığın sürekliliği, bu geçiş yaşanırken muhalefetteki isimler tarafından bilinmekteydi ve bu isimler, bu gerekçeyle millî harekete karşı çıkmaktaydılar.

Türkiye'de muhalefet tarihinin işaret ettiği üçüncü mesele, daha önce de bahsi geçen Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî tarihinden doğmaktadır. Türkiye Cumhuriyeti'nin Osmanlı geçmişiyle (süreklilikleri bilinmekle birlikte resmî tarihin kopuşa ve millî birliğe dair anlatısını bozmaması için kasıtlı biçimde bastırılan) çatışmalı ilişkisi nedeniyle, hafızaya ve tarihe dair politika, Cumhuriyet Türkiyesi'nde bir hayli ihtilaflı alanlar olmuşlardır. Kemalist resmî tarihin baskın hegemonyası, yıllar boyunca alternatif anlatıları ve deneyimleri bastırmıştır ve bu hegemonya hâlâ bir şekilde varlığını sürdürmektedir. Refik Halid'in deneyimlerine ve

yazılarına yakından bakıldığında, bu hafıza ve tarih politikasında üç farklı evre görülür: erken Cumhuriyet dönemi (1923-1927; bkz. 5. Bölüm); tek partili Kemalist dönem (1927-1945; bkz. 6. Bölüm) ve çok-partili dönem (1945-1965 ve sonrası; bkz. 7. Bölüm ve Sonsöz). 5. Bölümde, Refik Halid'in Mütareke/Kurtuluş Savaşı dönemine ilişkin hatıratını yayımlamaya çalışarak, sürgünde bulunduğu yerden muhalefeti canlandırmaya ve henüz sağlamlaşmamış Kemalist hegemonyaya kafa tutmaya devam ettiği anlatılmaktadır. 6. Bölüm, Refik Halid'in Suriye sürgünündeyken "kanaatlerinin nasıl değiştiği ve muhalifliği bir kenara bırakıp yeni Cumhuriyete sadakatini ve vatanseverliğini nasıl kanıtlamaya karar verdiği ele alınıyor. Bu kanaat değişikliği, eski muhalif yazılarını redaksiyondan geçirip, geçmişteki rolünü yeni Kemalist imajına uygun olacak biçimde yeniden şekillendirmeyi gerektirdiği için, Refik Halid'in yazılarında da önemli bir etki yaratmıştır. 7. Bölümde, Refik Halid'in 1945 sonrasında Soğuk Savaş'ın yeni küresel bağlamında Türkiye'nin çok-partili bir demokrasi olarak yeniden yapılanması hakkındaki tanıklığı inceleniyor. Bu son değişim, muhalefete ve onun 1908'e kadar uzanan geçmişine yeni bir ilginin doğmasına ve Osmanlı geçmişine ilişkin edebî yazıların artmasına yol açmıştır. Önce tek partili Cumhuriyete ve ardından çok-partili demokrasiye geçişlerle birlikte, ülkedeki hafıza ve tarih politikası da değişmiş ve Refik Halid'in yazıları ile bu yazıların nasıl karşılandığı bu değişimlerin canlı bir örneğini oluşturmuştur.

Analitik bir kavram olarak muhalefet, geç dönem Osmanlı İmparatorluğu'na/Türkiye Cumhuriyeti'ne dair tarihyazımındaki üç ana sorunu ele almak için çok faydalı olduğu gibi, siyasi otoritede bahsi geçen değişimleri deneyimleyen siyasi ve tarihsel aktörleri anlamak açısından da ufuk açıcıdır. Geç Osmanlı/Türkiye Cumhuriyeti hakkındaki mevcut bilimsel araştırmalara aşina olanlar, bu çalışmanın Erik Zürcher'in "İttihatçı dönem" olarak adlandırdığı 1908 Meşrutiyet Dev-

rimi ile 1950'de çok-partili rejimin kurulması arasında geçen zamana odaklandığını fark edeceklerdir. Bu İttihatçı dönemdeki muhalefetin anlamı, ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere, geçmişteki İttihatçılık meselesi kadar sonraki yıllardaki İttihatçı mirasla da yakından ilişkiliydi. Bu yıllar arasında, önce İttihatçılara, ardından İttihatçı projenin önemli izlerini taşıyan ve Mustafa Kemal'in kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı bir muhalefet partisi şeklinde kurumsallaşmış olan muhalefet, bir muhayyile olmaktan öteye gidememiş ve bir dizi dönemsel başarısızlık (1909-12, 1920, 1924-25 ve 1930) yaşamıştır. Bahsi geçen yıllarda muhalefetin kendisi yerine tahayyül edilmiş hâli büyük önem taşımaktaydı. Sahici ve tarafgir bir muhalefet partisi gerçek olamadığı için, kritik dönüm noktalarında muhalefet yerine muhalefetin bu muhayyilesine başvurulmuştur. Muhalefet kelimesinin eski anlamından uzaklaşarak İttihatçı karşıtlığıyla eşanlamlı hâle gelmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir. Birinci Dünya Savaşı sonrasında İttihatçı rejimin çökmesiyle muhalefet, İttihatçılık ile millî ve Cumhuriyetçi rejim arasında bir süreklilik olup olmadığı meselesiyle meşgul olmuştur. Karay hem edebî hem de siyasi bir figür olarak işte tam da bu nedenle bize, iktidar ve muhalefet hakkında çok şey göstermektedir, zira çoğulcu bir demokrasi sisteminde bulunması gerektiği hâlde eksik olan muhalefetin tahayyülüne ve tarihine, onun yazılarında rastlamak fazlasıyla mümkündü. Muhalefetin gerçekte olmaması, muhalefetin Türkiye'de başarısızlığın yerine konan ve onun vekili ve işaretçisi olan bir tahayyül ve kelime hâline gelmesine yol açmıştır. Muhalefet kelimesi ayrıca, genellikle İttihatçı ya da eski İttihatçı olan iktidardaki kişilerin başarısızlıklarını ve eksikliklerini kınamak için bir kaldıraç olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla muhalefetin şeceresini incelemek, 20. yüzyıl Türkiye'sindeki iktidarın bazı temel çelişkilerini anlamamıza yardımcı olacaktır.

Türkiye'de siyasi otoritenin tarihinin ve doğasının araştırılması bu kitabın esas amacıdır. Kitabın ilerleyen bölüm-

lerinde sunulan savların büyük bir kısmının bildik siyaset ya da iktidar kaynakları yerine edebî metinlerle detaylandırılması kimilerine mantıksız gelebilir. İşin aslına bakılırsa, Refik Halid Karay'ı bu kitapta Türk edebiyat tarihi içinde ele aldığım da pek söylenemez. Fakat Türk edebiyatına aşina olanlar, Karay'ın kendi zamanının tipik özelliklerini taşıdığını ve yazılarının ne kadar sıra dışı olduğunu rahatlıkla fark edebilirler. Bu kitapta Karay'ın yazılarını siyaset ve tahayyül arasındaki ilişkiyi keşfetmek için bir araç olarak kullanıyorum ve bu sebeple Karay'ın edebî metinlerini bir edebiyat araştırmacısından ziyade bir tarihçi olarak yorumluyorum.[8] Karay, muhalefetini ve farklı görüşlerini, belli bir tartışmayı hedefleyen denemeler, kısa hikâyeler, tefrika romanlar ve hatta tiyatro oyunları gibi çeşitli türlerle dile getirmiştir. Karay'ın en bilinen ve en popüler yazılarının çoğunun hiciv türünde olması tesadüf değildir. Aslında bu konuda yalnız da değildi, zira hiciv ya da mizah, hem geç Osmanlı İmparatorluğu'nda hem de bugüne değin Türkiye toplumunda siyasi muhalefetin ve toplumsal eleştirinin başka yerlerde çok rastlanmayan biçimde önemli bir formu olmuştur ve olmaya da devam etmektedir.[9] Bir tür olarak Türkiye'de hiciv, siyaset ile tahayyül arasında çok önemli bir bağı temsil eder ve hatta muhalefet kültürüyle en özgün ilişkiye sahip edebî tür olduğunu söylemek pekâlâ mümkündür.

Öte yandan hiciv, bu kitapta anlatılan hikâye için de çok önemlidir, zira tarihsel incelemeye tabi tutulduğunda, Türkiye'de ilkeli bir muhaliflik anlamında muhalefet kav-

[8] Türk edebiyat tarihinde Refik Halid'e görece sınırlı bir yer verilmiştir. "Şaka" isimli hikâyesi şu çalışmada yer almıştır: *An Anthology of Turkish Literature*, Kemal Silay (ed.) (Bloomington: University of Indiana Press, 1996), 303-8. Erol Köroğlu ise Refik Halid'in Birinci Dünya Savaşı dönemi yazılarını çalışmasında ayrı bir bölümde incelemiştir: *Ottoman Propaganda and Turkish Literature* (Londra: LB. Tauris, 2007).

[9] Bu dönemdeki siyasi/iğneleyici karikatürlere örnek için bakınız: Palmira Brummett, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (Albany: State University of New York Press, 2000).

ramı bir şakadan ibaretmiş gibi durmaktadır. Tanım gereği ilkeli muhaliflerin ayrıcalıklı müesses nizamın zaten bir parçası olmaları ve tehlikeli sulara daldıklarında bile toplumun seçkinler ve ayrıcalıklılar kesimine yeniden kabul edilme ihtimalleri bu durumun nedenidir. Kırmızı çizgileri aşmaları durumunda (kitapta bunun örnekleri vardır), bu kişiler artık muhalif yerine sürgün edilmeleri ya da öldürülmeleri gereken vatan hainleri hâline gelirler. İçeriden muhalefetin bir şaka olması, Osmanlı ya da Türk seçkinlerinin bir parçası olmanın anlamı bir kenara ayrıcalık, iktidar ve fikir ayrılığı bağlamında nelerin tehdit altına girdiğine de ışık tutmaktadır.

Kitabın okuyucuları, İslam'a ve hatta Mustafa Kemal Atatürk yönetimindeki tek parti Cumhuriyetinin merkezindeki laiklik ilkesine ilişkin tartışmaların kitapta çok fazla ele alınmamasına şaşırabilirler.[10] 2002 yılında iktidara gelen Adalet ve Kalkınma Partisi (AKP)'nin ayırt edici bir özelliğinin siyasi İslam'ı benimsemek olması göz önünde bulundurulduğunda, kitabın bu tercihi daha da şaşırtıcı görünebilir. Refik Halid Karay'a ve onun muhalefet kavramıyla ilişkisine dair edebî ve siyasi kaynakları takip ettiğimde, İslam'a ve laikliğe dair karşıma çıkan tam da böylesi bir eksiklik olmuştur. Bu durum aynı zamanda kitapta öne sürdüğüm temel tezin ana hatlarını da yansıtmaktadır. 20. yüzyılda konuşlandırılan İslam, laiklik gibi bir ideoloji olma işlevini üstlense de, önce Osmanlı ve sonrasında Türkiye müesses nizamındaki çatışmayı yönlendiren ideoloji değildi. İdeoloji bu dönemlerde daha ziyade meşrutiyet ve demokrasi anlayışına ilişkin ihtilafları ve önceden var olan çatlakları ifade eden bir dil olarak ortaya çıkmıştır.[11] Osmanlı Devleti'ne ve top-

[10] Örneğin bkz. Soner Çağaptay, *Islam, Secularism, and Nationalism in 'Modern Turkey: Who Is a Turk?* (Londra: Routledge, 2006) ve Carter Vaughn Findley, *Turkey, Islam, Secularism, and Modernity: A History, 1789-2007* (New Haven, CT: Yale University Press, 2010).

[11] M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011). Hanioğlu bu çalışmasında, Atatürk'ün ideolojisini yaygınlaştırma konusunda eklektik bir yaklaşım sergileyen bir pragmatist

lumuna yerleşik bir inanç sistemi olarak İslam elbette, siyasi manzaranın bir parçasıydı. Ulema sınıfından pek çok kişi, Refik Halid Karay'ın da parçası olduğu muhalif çevrelerle ilişkiliydi ve bu kişiler, ilerleyen sayfalarda görüleceği üzere, İkinci Meşrutiyet sırasında ve sonrasında karşıtlıklarını ifade etmek için İslam'ın dilini ve İslami sembolleri kullanmışlardır.[12] Fakat bu çalışmanın kapsamı açısından, kitle siyasetinin Türk seçkinlerinin ve Cumhuriyet rejiminde siyasi otoritenin içindeki çatışmalarla ilişkili hâle gelmesi, 1950'lerde çok-partili sistemin ortaya çıkmasıyla anca mümkün olmuştur ve İslam'ın dilinin ana akım siyasi partiler ve hareketler tarafından benimsenmesi de bu dönemde gerçekleşmiştir.

Son olarak, kitapta İslam'la ilgili tartışmalar neredeyse hiç olmasa da, Osmanlı İmparatorluğu'na ve Türkiye Cumhuriyeti'ne dair klasik 20. yüzyıl tarihlerinde genellikle görünür olmayan bir başka konu vardır: Ermeni Soykırımı. Bu kitapta bir alt başlık olarak ele alınan bu önemli hadisenin inkâr edilmesi, modern Türk ulusal kimliğinin belirle-

olduğunu ve birçok anlamda başarısının İttihatçı bir vizyonu gerçekleştirmek olduğunu savunur.

[12] İttihat ve Terakki Cemiyeti'ne karşı muhalefetin "İslami" olan ya da olmayan mahiyeti hakkında ve özellikle de Osmanlı Anayasası yerine şeriatı yeniden tesis etmek için çıkmış bir ayaklanma olarak ele alınan (ki hâlâ bu şekilde ele alanlar vardır) 1909 karşı devrimi hakkında tarihyazımında tartışmalar sürmektedir. Örneğin bkz. Erik Jan Zürcher, "The Ides of April: A Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909?", *The Young Turk Legacy and Nation Building* içinde (Londra: LB. Tauris, 2010), 73-83. İttihatçılar kendilerine karşı muhalefeti sürekli irtica ya da muhafazakâr/dinî gericilik olarak etiketlemiş, anayasa ve dolayısıyla ilericilik karşıtlığıyla bir tutmuştur. Kitabın ilerleyen kısımlarında görüleceği üzere, İttihatçılara karşı çıkanların pek çoğu, gayet de meşrutiyetten yana olup, İttihatçı taktiklere ve dolayısıyla İttihatçıların meşrutiyet anlayışına karşıydılar. Cumhuriyet döneminin ilk yıllarında kurulan muhalefet partisi Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın (1924-25) ömrü hilafet meselesiyle bağlantılıydı ve hilafetin kaldırılmasıyla kısa süreli bu muhalefet dönemi sona erdi. Bu konuların hakkıyla ele alınması için elbette çok kapsamlı çalışmalar gereklidir, fakat bu kitabın odak noktası, Refik Halid ile muhalefet arasındaki ilişkidir. Sözgelimi Refik Halid 1909 karşı-devriminin bir parçası olmamıştır ve 1924'te de Suriye'de sürgünde olduğundan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası ya da hilafetin kaldırılmasıyla ilgili tartışmalara doğrudan dâhil olmamıştır.

yici bir özelliğidir. Soykırımdan ve diğer savaş suçlarından kimlerin sorumlu olduğu konusu, bu kitabın merkezinde bulunan Osmanlı'dan Cumhuriyet'e geçiş meselesinde kilit öneme sahip bir katalizördür. Ermeni Soykırımı, modern Türkiye'ye böylesine karmaşık ve ikircikli bir miras bırakan İTC'nin resmen dağılmasının önemli bir nedeniydi. Refik Halid Karay'ın ortaya koyduğu eserleri takip ettiğimde, soykırımı tamamen reddeden milliyetçilerden farklı olarak, muhaliflik iddiasında bulunan kişilerin (bir süreliğine) soykırım konusunda daha nüanslı tutumlar sergilediklerini fark ettim. Refik Halid'in soykırıma ve Ermenilere karşı tutumunu ve bu konudaki yazılarını üç farklı dönemde inceleyerek bu temayı 3, 4 ve 6. bölümlerde işlemeye çalıştım: (1) soykırımın gerçekleştirildiği Birinci Dünya Savaşı sırasında; (2) ortaya çıkan millî kurtuluş hareketiyle bağlantıları üzerinden İttihatçıların savaş suçlarının tartışıldığı Mütareke döneminde; (3) Kemalist devlete ve Türk milletine bağlılık kriterlerini yerine getirmek için soykırıma ve muhalefete dair belleğin yeniden düzenlenmesi gerektiği tek partili Cumhuriyet döneminde. Bu çalışmadan beklentim, muhalefet/muhalif kategorisinin etkileyici bir biçimde eşikte bir kategori olarak (iktidardan gerçekten dışlanmış gayrimüslimlerin ve Türk olmayan Ermenilerin aksine, iktidardan dışlansalar bile geniş Türk kategorisine dâhil olma anlamında) işlediğini ve hâlâ da böyle işlediğini göstermektir. İkinci beklentim, Ermeni Soykırımı söz konusu olduğunda, muhalefet ile ihanet arasındaki kırmızı çizgilerin (soykırıma dair tutumlar bu kırmızı çizgileri fark etmek için bir turnusol kâğıdı olma işlevini üstlenebilmektedir) nerede başladığını incelemektir. Üçüncü beklentim ise soykırım tarihinin Türk devlet oluşumunun baskın anlatısına entegre olmasının önünü açmaya katkıda bulunmaktır.[13]

[13] Son 20 yılda Ermeni Soykırımı üzerine yapılan akademik çalışmaların çokluğu üzerine bir tartışma için bkz. Christine M. Philliou, "The Armenian Genocide and the Politics of Knowledge," *Public Books* (Mayıs 2015). Tarihçilerin ve

Yedi bölümden oluşan kitap, kronolojik düzende ilerlemektedir ve Refik Halid Karay ile muhalefet (çoğu zaman baş döndürücü makro-değişimlerin yaşandığı siyaset ve toplum bağlamında) arasındaki ilişkide yedi farklı evrenin izini sürmektedir. Her bir bölüm Karay'ın belli bir dönemini, hayata dair planları, siyasi eylemleri ve yazıları (tüm bu faaliyetleri dönemin siyasetine dair görüşlerini içerir) üzerinden tasvir etmektedir. Benim iddiama göre bahsi geçen her bir evre muhalefet için yeni bir anlam ortaya çıkarsa da, çoğulcu demokrasinin çözülememiş bir sorunu olarak muhalefet kavramının taşıdığı anlam tüm değişimler boyunca varlığını sürdürmüştür. Genellikle muhalefetin değişen dinamiklerini ve ilgi alanlarını vurgulamak için kullandığım Karay'ın edebî ve siyasi eserleri, aynı zamanda çalışmanın tezlerinin kanıtı olma işlevini de üstlenmektedir. Her bölümde, Refik Halid Karay'ın eserlerinden (bazı bölümlerde tümüyle) birebir alıntılar bulunmaktadır. Bunun nedeni, onun edebî tahayyülünün ve siyasi eleştiriyle olan ilişkisinin formunu ve içeriğini ciddiye almam ve kendisinin ifadelerini doğrudan okuyucuya aktarmayı istememdir. Karay, üzerine yazdığı konuları aktarmakta ve ifade etmekte güçlü bir yazar olarak karşımıza çıkar. İlgili bölümlerde belirttiğim üzere, Karay bahsi geçen her bir evrede edebiyat ve gazetecilik çevreleriyle ilişkili bir hâldeydi, fakat edebiyat ile siyaseti diyaloga sokma yeteneği onu istisnai bir isim hâline getirir. Kendisinin eserleri, edebî yönünün (hem Türkiye'deki muhalefet muhayyilesinin bir parçası olarak, hem de kendisini muhalif ilan eden biri olarak ortaya koyduğu muhayyile anlamında) dönemin siyasi tarihinden ayrılamaz bir hâlde olduğuna işaret eder. Bu sebeple, 1. Bölümde Refik Halid'in edebî eğilim-

sosyal bilimler alanında çalışan araştırmacıların, inkâr etme/şeytanileştirme ve süreklilik/kopuş ikililerinin ötesine geçerek, geç Osmanlı İmparatorluğu dönemi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu hakkındaki anaakım bilimsel araştırmalara bu çalışmaları dâhil etmelerinin zamanı gelmiştir.

lerini anlamak için henüz kendisini muhalif olarak tanımlamadığı evredeki eserlerinden bazı örnekler sunulmaktadır.

Kitapta Mütareke (1918-22) ve tek partili Cumhuriyet (1922-45) dönemlerine gelindiğinde, Karay'ın yakın geçmişi biçimlendirme ve yeniden biçimlendirme ve muhalefet için tarihsel bir anlatı kurma çabalarının, resmî tarihe karşı etkileyici ve tamamlanmamış bir anlatı oluşturduğu görülür. Kitapta Türkiye'nin resmî tarihinin ayrıntılarına girmek yerine, onu Refik Halid'e ait ve Refik Halid hakkındaki karşı anlatıyı daha anlaşılır kılmak için bir araç olarak kullanıyorum. Kurtuluş Savaşı'yla ve Cumhuriyet'in kuruluşuyla ilgili bir anlatı olan bu resmî tarih 1927'de oluşturulmuştur ve anlatının hegemonyası Mustafa Kemal'in (Atatürk) otoritesiyle doğrudan bağlantılıdır. Refik Halid bu resmî tarihte anlatılan hadiselere doğrudan müdahil olmuştur. 1927 tarihli *Nutuk*'un anlatısında bir kötü adam olarak tasvir edilen Karay, Cumhuriyetin ilk yıllarında farklı fikirlerini bulunduğu sürgün yerinde yazdığı karşı-anlatıyla ifade etmeyi sürdürmüştür. 1938'de Cumhuriyete nihai biçimde kabul edilişi muhalefetten uzaklaşması, Kemalizm'e boyun eğmesi ve resmî tarihi kabul etmesi sayesinde mümkün olmuştur.

Refik Halid'in hayat hikâyesi bana göre, Türkiye'de muhalefetin bir başka tanımlayıcı yönünü ortaya koymaktadır. Muhalefet siyasi alanda tamamlanmamış bir demokratik çoğulculuk projesini ve anlatı/edebiyat alanında ise tamamlanmamış bir çok-seslilik projesini temsil etmektedir. Siyasi otorite, özellikle de Mustafa Kemal'in siyasi otoritesi, ortodoks bir resmî tarih üretip siyasi birliği ve tarihsel kopuşu ön plana çıkararak, muhalefete başka bir boyut daha kazandırmıştır: resmî tarihin bu ana anlatısına karşı-tahayyül gücüyle meydan okumak ve hatta bazı durumlarda onu umursamamak. Refik Halid Karay Türkiye'de siyasi muhalefeti ve farklı fikirleri temsil ettiği gibi, siyasi muhalefete ve farklı fikirlere eşlik edecek bir anlatı inşa etmeye yönelik tamamlanmamış bir girişimi de temsil eder. Haziran 1919'da millî bir direniş

hareketi örgütleme girişiminin kritik bir noktasında Mustafa Kemal'le doğrudan bir çatışmaya girmiştir. Millî kurtuluş hareketine, ilk ortaya çıktığı 1919'dan zafere ulaştığı 1922'ye kadar karşı çıktığı gibi, Cumhuriyetin ilk yıllarında da bu muhalefetini sürdürmüştür. Karay'ın muhaliflik hikâyesi ve muhalifliğinin bir ürünü olan karşı anlatısı, Türkiye'deki muhalefetin geniş tarihi için benzersiz bir öneme sahiptir.

"Kuvvete (İktidara) Karşı?" başlıklı 1. Bölüm, Refik Halid'in uzun süreden beri İstanbul'da yaşayan ve II. Abdülhamid döneminin müesses nizamında (özellikle de Fransızca eğitim almış bürokraside) yer edinen bir ailenin çocuğu olarak ilk yıllarını anlatıyor. Bu bölümde ayrıca, muhalefetin 19. yüzyılda liberal Genç Osmanlılar arasında siyasi bir kavram olarak ortaya çıkışının ve 1908 Meşrutiyet Devrimi'nin hemen öncesinde (1907) yeniden gündeme gelmesinin hikâyesi de anlatılmaktadır. Muhalefet kavramı bu dönemde, hepsi de 1878'den beri Meclis-i Mebusan'ı ve Kanun-i Esasi'yi askıya almış olan Sultan II. Abdülhamid'in (1876-1909 yılları arasında hüküm sürmüştür) "istibdadına" karşı çıkan ve Meşrutiyet yanlısı olan muhalefet partilerinin oluşturduğu koalisyonu ifade etmek için kullanılmaktaydı. Bu bölümde ayrıca, Refik Halid'in 1909'da yayımlanmış ilk yazılarının izi de sürülmektedir ve kendisinin muhalefetle tanışmadan önceki ilgi alanlarını ve kaygılarını göstermek için "Ayşe'nin Talihi" ve "Kuvvete Karşı" isimli hikâyeleri birebir alıntılanmıştır ve bu hikâyeler bölümde kapsamlı biçimde ele alınmaktadır.

"Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Meşrutiyet Rejiminin Çelişkileri ve Muhalefetin Yeniden İnşası" başlıklı 2. Bölüm, Refik Halid'in muhalefetle tanışmasını ele alıyor. Meşrutiyet için bir araya gelmiş koalisyonun Temmuz 1908'deki devrimin ardından dağılmasıyla birlikte muhalefetin anlamlarında bir değişim ve artış yaşanmıştır ve bölümün arka planında da bu süreç vardır. 1908-1913 arasındaki beş yıllık süreçte muhalefet, parlamenter muhalefet anlamına geldiği gibi, siyasi

partilerin sınırları dışında çalışan gazetecilerin ve yazarların savundukları farklı görüşler anlamını da taşımaya başlamıştır. Benim iddiama göre muhalefet, bu beş yıllık sürecin sonunda, İTC'ye karşı çıkan liberal muhalefet olarak adlandırılabilecek belli bir grup bireyle eşanlamlı tutulur olmuştur. Muhalefetin oluşumunda biçimlendirici olan bu değişikliklerin ortasında Refik Halid bir hiciv yazarı, Hürriyet ve İtilaf koalisyonuna yakın bir isim hâline gelmiştir. Refik Halid'in muhalefetle karşılaşmasının sonucu, Kirpi mahlasıyla 1910-12'de yayımladığı sayısız hiciv yazısıdır. Refik Halid'in Kirpi mahlasıyla kaleme aldığı yazıların bazı örneklerinin izinin sürüldüğü bölümde, bu dönemde muhalefetin değişen anlamlarını ve kullanımlarını göstermek için "Vergiyi Nasıl Toplarlar?" yazısı birebir alıntılanmıştır. Yazıda anlatılanlar, 1908 öncesinde muhalefetin kurucu bir unsuru olan fakat artık muhalefetin karşısında durduğu kuvvet hâline gelen İTC'nin egemen olduğu bir siyasi manzarada yaşanıyordu. Bölüm (artık Refik Halid'in de içlerinde olduğu İttihat ve Terakki karşıtı yaklaşık sekiz yüz kişilik belirli bir grup hâline gelmiş) "muhalefetin" Haziran 1913'te İstanbul'dan Karadeniz'deki liman kenti Sinop'a sürülmesiyle sona erer.

"Şaka" başlıklı 3. Bölüm, Refik Halid'in Anadolu'da sürgün olduğu Birinci Dünya Savaşı dönemini kapsıyor. Savaş döneminde sansürün yoğun biçimde uygulanmasından ötürü farklı görüşleri ifade etmek için çok fazla alan kalmadığından, muhalefet bu dönemde askıya alınmış bir hâldeydi. Refik Halid de bu dönemde çok az yazı kaleme almıştır ve herhangi bir siyasi hiciv yazısı yayımlamamıştır. Öte yandan bahsi geçen dönem yine de İttihatçıların Osmanlı Devleti'ni ele geçirmesine ve savaş döneminde hasıl olan yönetim şekline tepki olarak ciddi şikâyetleri dillendirmek anlamında, muhalefet içindeki kişiler için bir kuluçka dönemi olagelmiştir. Refik Halid, görünüşte Kirpi mahlasıyla 1912'de yazdığı bir şaka sebebiyle sürgüne gönderilmişti ve işin ilginci, bu dönemde yazdığı çok az hikâyesinden bi-

risinin ismi de "Şaka"ydı. Bölümde "Şaka" hikâyesini detaylı biçimde ele alarak, Refik Halid'in Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'daki deneyimini yeniden yorumluyorum ve asıl büyük şakanın, Refik Halid'in göründüğü kadarıyla İttihatçı rejimin bazı mensuplarıyla işbirliğine gitmesi ve muhalefeti sebebiyle sürgüne gönderilmesine karşın, savaşın getirdiği tehlikelerden ve sıkıntılardan korunması olduğunu öne sürüyorum. Bu bölümde göstermeye çalıştığım, Refik Halid'in iktidardaki müesses nizamın hem bir parçası olduğu hem de savaş öncesinde İttihatçı rejimin tartışmalı yönlerine eleştiriler getirmesi sebebiyle bir muhalif olarak, bu müesses nizamın pek çok ayrıcalığından dışlanmış olduğudur.

4. Bölüm Refik Halid'in 1918 yazında ve sonbaharında yazdığı ilk romanına atıfla "İstanbul'un İç Yüzü" başlığını taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda mağlup olması ve Mustafa Kemal (Atatürk) liderliğindeki Türk millî kurtuluş hareketinin zafere ulaşması arasındaki kritik dönemi (1918-1922) kapsamaktadır. Bu bölümde "İstanbul", artık Ankara'daki millî hükümete karşı olan İstanbul'daki Osmanlı hükümetini işaret etmektedir. Osmanlı İmparatorluğu'nun geleceği muallakta olduğundan, Mütareke dönemini şekillendiren siyasi ihtilaflar olmuştur. Muhalefet bu dönemde savaş sırasındaki uyku hâlinden sıyrılmış ve kısa bir süreliğine hem siyasetin hem de tahayyül dünyasının ilgi odağı hâline gelmiştir. Anadolu'daki sürgününden yeni dönmüş olan Refik Halid, İTC'nin kalıntılarına ve (diğer muhaliflerle birlikte İTC'nin yeniden yapılanması olarak gördüğü) millî hareketteki İTC unsurlarına karşı çıkarak, muhalefet fikrinin bu dönemde yeniden inşası edilmesinde ve yüceltilmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bu bölüm, 1919 yazında Refik Halid'in Posta Telgraf ve Telefon Umum Müdürü olarak Mustafa Kemal'e karşı kişisel muhalefetini ve Mustafa Kemal karşısında yenilgiye uğramasından sonra muhalefeti tahayyül dünyasında canlandırma konusundaki kişisel projesini detaylı biçim-

de ele almaktadır. Benim fikrime göre Refik Halid, muhalefet kavramını bu dönemde hem kısmen samimi olarak hem de Türk millî hareketine karşı sömürgeci İngiliz işgalcilerle işbirliği yapması şeklindeki savunulamaz konumunu haklı çıkarmak için bir kaldıraç olarak kullanmıştır. Bu iddiamı temellendirmek için bölümde, 1919-1922 yılları arasında kaleme aldığı birkaç hikâyeyi ve denemeyi sunuyorum ve "Ankara Yangını" isimli yazısını birebir alıntılıyorum. Kendisinin bu dönemdeki yazılarının pek çoğu, sonradan Cumhuriyet döneminde basılan kitaplarından çıkarılmıştır ve bu durum eleştirilerinin Cumhuriyet döneminde de güçlü ve hâlâ anlamlı olduğuna işaret eder niteliktedir.

"Yurtdışından Muhalefet" başlıklı 5. Bölüm, Refik Halid'in 1922'nin sonlarında millî kurtuluş hareketinin zaferinin ardından kaçtığı Beyrut'taki ikinci sürgün yerinden muhalefeti siyasette ve tahayyül dünyasında nasıl canlı tutmaya çalıştığını göstermektedir (Refik Halid Suriye'de 1938 yazına kadar kalacaktı). Yüzellilikler Listesi'nin (vatandaşlıktan çıkarılıp ülkeden sürülen kişiler) arasında yer alan Refik Halid, yeni bir siyasi dönemin başladığı Türkiye'de artık muhalif yerine vatan haini olarak anılmaktaydı. Bu durum, milliyetçilerin kesin bir zafere ulaştıklarını ve vatanseverlik ve aidiyet kavramlarını tanımladıklarını göstermekteydi. Refik Halid'in yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'ne karşı başlıca muhalefet eylemi, 1924'te İstanbul'daki bir gazetede Mütareke dönemine dair hatıralarını tefrika etmek olmuştur ve Kemalist rejimin hâlâ hassas bir konumda olduğu bu dönemde tefrika ettiği hatırat, İstanbul basınında büyük tartışmalara yol açmıştır. Yaşanan tartışma aslında yeni başkent Ankara ile siyasi açıdan marjinalleşmişse bile, ülkenin yine en büyük ve kültürel açıdan en önemli şehri olan İstanbul arasında, yeni Cumhuriyetin ve yeni anayasasının alması gereken nihai biçim üzerine süregiden daha büyük bir ihtilafın bir parçasıydı. Bu bölüm, Refik Halid'in yurtdışından muhalefetle kurduğu ilişkiyi ele alıp, Türkiye'deki yeni rejime

karşı kanaatlerini kaleme aldığı ve sadece birkaç yıl önce kendisinin de mensubu olduğu Osmanlı İmparatorluğu'nun bir parçasıyken, artık Fransız manda idaresine girmiş Suriye/Lübnan'daki sürgün deneyimlerine ve içinde bulunduğu açmaza odaklanıyor.

Refik Halid'in 1940'larda yazdığı bir başka romanın ismini taşıyan "Yeraltında Dünya Var" başlıklı 6. Bölüm, Refik Halid'in kendisini bir muhalif yerine sadık bir Kemalist ve vatansever bir Türk olarak yeniden icat etme projesini inceliyor. Suriye sürgünü sırasında "kanaatlerinin değiştiği" 1928'de başlayan bu süreçte Refik Halid, rejimle ve Mustafa Kemal'le uzlaşacak ve kendi saflarına tekrar kabul etmeleri için onları ikna edecektir. Kendisini yeniden icat etme projesiyle affedilip yeniden İstanbul'a dönmeyi amaçlayan Refik Halid, Atatürk'ün vefatından kısa bir süre önce 1938 yazında hedefine ulaşmıştır. Bu bölüm Refik Halid'in kendisini yeniden icat etme sürecini iki evrede inceliyor: ülkeye geri dönüşünden önceki (1928-38) evre ile ülkeye geri dönüşünden sonraki (1938-45) evre. Türkiye'ye geri dönmeden önce Refik Halid'in edebî yazılarında, ihtilaflı Hatay bölgesine dair Türkiye'nin emellerine destek olmak için yürüttüğü gizli ve aleni faaliyetlerde ve kişisel yazışmalarında yeni muhayyilelere girişiği görülmektedir. İstanbul'a dönüşünün ardından Refik Halid'in, geçmişteki muhalefet faaliyetlerini yeni bir çerçeveye oturtmak ve mütareke döneminde inşasına katkıda bulunduğu muhalefet tasavvurunu etkin biçimde silmek için geçmiş yazılarını yeniden düzenlemek şeklinde bir halkla ilişkiler projesine giriştiği görülmektedir. Kemalist biri olarak yeni hayatında Refik Halid, her türlü muhalefetten elini ayağını çekmiş ve herkese karşı "toleranslı" biri hâline geldiğini iddia etmiştir (kayıtlardan muhalif kimliğini silmeye uğraştığı düşünüldüğünde, muhalif geçmişi bir istisna olmalıdır). Bölümde ayrıca, Refik Halid'in 1938-1945 arasındaki yazılarının bazıları (özellikle de 1921 tarihli "Ankara Yangını" yazısının yeniden düzenlenmiş ve

Ankara'ya dair bir övgü yazısı hâline getirilmiş yeni versiyonu) ele alınmakta ve geçmişteki siyasi yazılarını silerek ve yeniden düzenleyerek geçmişini nasıl ve neden akladığı konusu incelenmektedir. Ayrıca Refik Halid'in İttihatçılara ve Cumhuriyetin oluşmasında İttihatçıların rolüne yönelik daha ince yollarla ifade ettiği eleştiriler de ele alınmaktadır. Mustafa Kemal iktidarının pekiştiği 1927 ile seçkinler arası yeni bir konsensüse varılan 1945 arasında, Türkiye'deki siyaset arenasında muhalefetin alanı yeraltı olmuş ve Cumhuriyet Halk Partisi'ne karşı bir oluşum yerine parti içinde yürürlükte olan çatlaklar ve hizipler bu alanı doldurmuştur.

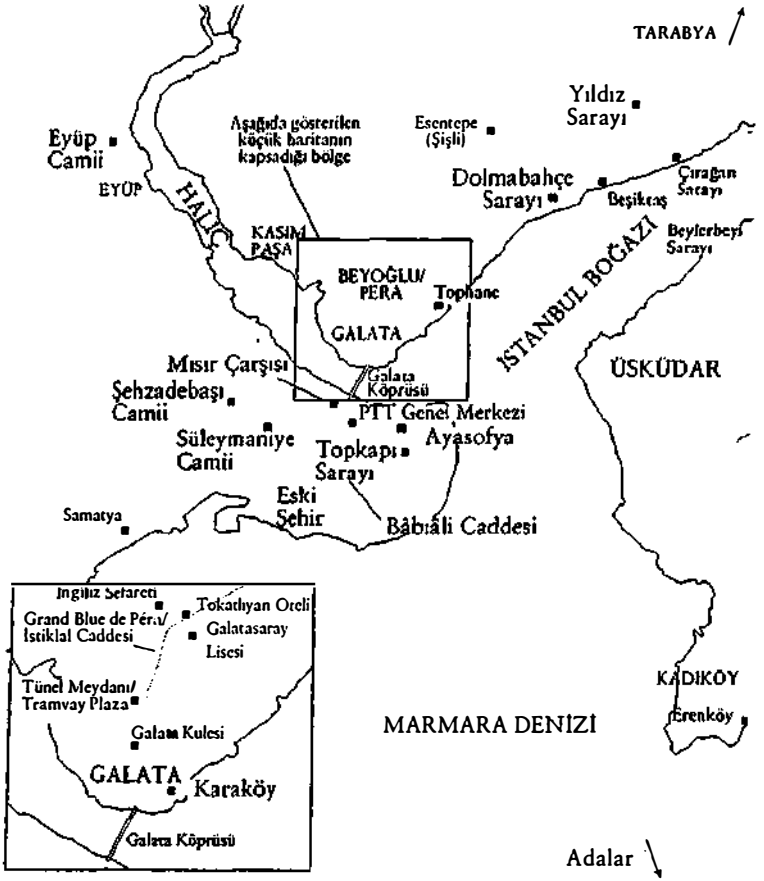
Son olarak, "Hür Dünyada Muhalefet" başlığını taşıyan 7. Bölüm, Soğuk Savaş sonrasında Refik Halid'i ve Türkiye'deki muhalefeti ele alıyor. 1945 sonrasında Türkiye'nin, komünizme karşı bir siper olarak hür dünya olarak adlandırılan bloka girmesiyle, ülkede farklı görüşler ve muhalefet için daha önce benzeri görülmemiş bir alan sağlanmış ve çokpartili bir sistemin önü açılmıştır. Cumhuriyet tarihinde ilk kez bir muhalefet partisi (Demokrat Parti) seçimleri (1950) kazanmış ve bu seçim zaferiyle birlikte muhalefetin geçmişine ve bugününe dair tartışmalarda ve yakın geçmişin liberal muhaliflerinin hayat hikâyelerine dair biyografilerde ani bir artış yaşanmıştır. Karay, artık Demokrat Parti'yle yakın ilişki kurmanın keyfini süren biri ve muhalefetin kıdemli devlet adamı olmuştur. Gazetecilerin ve ifade özgürlüğünün savunucusu rolünü üstlendiği bu dönemde, üretken bir ucuz roman yazarı hâline geldiğini görürüz. Ömrünün son zamanlarında yine muhalefet bayrağına sahip çıkan Karay, 1965'teki vefatının ardından onlarca yıldır çözülmemiş siyasi çatışmaların yükünü taşıyan muhalefetin bir tür sembol ismi hâline gelmiştir.

Türkiye'de 1945-1950 yılları arasında çok-partili sistemin ortaya çıkışı, bir anlamda muhalefetin "gerçek" başlangıcını oluşturmaktaydı, zira Cumhuriyet rejiminde ilk kez bir muhalefet partisinin kurumsal bir alana sahip olmasına müsaade edilmekteydi. Muhalefete dair hiç gerçekleşmeyecekmiş gibi

duran hayal artık gerçek olmuştu: Farklı görüşler en sonunda açıktan dillendirilebilir, siyasi partilere kanalize edilebilir ya da basında nispeten özgür biçimde ifade edilebilirdi. Buna karşılık, çok-partili sistemin başlangıcında Türkiye'deki iki ana partinin de müesses nizamın içinden doğması aykırı fikirlerin ifade edilmesinde farklı türden bir sınırlamanın ortaya çıkmasına neden olmuştur. Başka bir deyişle, Türkiye'de çok-partili demokrasi dönemi siyasi tahayyül ile siyasi gerçekler arasında bir köprü görevi gören ve kurumsallaşmış bir siyasi muhalefetin yokluğunu telafi eden bir kelime olarak muhalefetin hikâyesinin sona ermesi anlamına gelmekteydi. Muhalefet/muhalif kavramları, 21. yüzyıl Türkiye'sinde sahip olduğu anlam ve çağrışımlar yelpazesini 1950'lerde edinmiştir. Böyle bir anlam yelpazesini edindiğinde muhalefet kavramı, bu kitabın ve Refik Halid Karay'ın hayat hikâyesinin merkezindeki bir hayli yüklü tarihi zaten içinde barındırmaktaydı.

Elinizdeki bu kitap, Türkiye'de muhalefetin (salt *bildik hâliyle* olmasa bile) şeceresi üzerine bir çalışmadır. Bu çalışmada hem 20. yüzyıl Türkiye'sindeki otoriter demokrasinin çelişkileri hem de günümüzün siyasi aktörleri tarafından kullanılan muhalefet kavramının ön tarihi incelenmektedir. Böylesi bir inceleme üzerinden kitabın takip eden bölümleri, muhalefet kavramının nasıl sürekli değişimlere uğradığını ve bu değişimlere rağmen siyasetin, edebiyatın ve tarihin kesişme noktasında kalmaya nasıl devam ettiğini detaylı biçimde ele alıyor. Kurulduğu günden itibaren Türkiye Cumhuriyeti'nin ana mottosu "Ne mutlu Türk'üm diyene!" şeklinde olmuştur. Kitapta ele aldığım bu "tarihe karşı muhalif geçmişi" Türkiye'deki yakın geçmişten kopuş ve ulusal birlik hikâyesine karşı bir panzehir olarak sunuyorum. Osmanlıların ardından Türkler nasıl ortaya çıkmışlardır? "Türk" kategorisindeki çatlaklar nelerdi ve bu çatlakların temelini ne oluşturuyordu? Mevcut iktidardan tam anlamıyla memnun olmayan ve ayrıcalıklı bir konumda bulunan Türkler bu süreçte ne tür deneyimlerden geçmişlerdir?

Yaşadıkları memnuniyetsizlikleri nasıl dile getirmişlerdir? Ortaya çıkan anlaşmazlıklar, fikir ayrılıkları ve muhalefet alanı nasıl tahayyül edilmiştir? Ve son olarak, bu tahayyül (muhalefetin hem yokluğuna hem de varlığına işaret edecek biçimde) ülkeyi nasıl şekillendirmiştir?

HARİTA 1
Beyoğlu/Pera semtinin küçük bir haritasıyla birlikte 20. yüzyılın başında İstanbul

Birinci Bölüm
Kuvvete (İktidara) Karşı? (1888-1909)

Refik Halid, 1888'de İstanbul bürokrasi çevresinin parçası müreffeh bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Erişkinlik yaşına geldiği sırada muhalefet, 1876-1909 yılları arasında hüküm süren Sultan II. Abdülhamid tarafından yeraltına itilmekteydi. İlk gençlik yıllarında, Refik Halid'in siyasi muhalefetle ya da muhalefet kavramıyla doğrudan bir ilişkisi yoktu. Anlaşmazlıklar, fikir ayrılıkları ve çok seslilik alanı anlamında bir ideal olarak muhalefet, 1860'larda ve 1870'lerin başlarında adil ve hürriyetperver [liberal] meşrutiyet rejimi tasavvur etmeye çabalayan Genç Osmanlılar hareketinin kafa yorduğu bir uğraştı. Fakat Abdülhamid'in 1878'de Kanun-ı Esasi'yi askıya alması, bu kavramın kullanılmasını neredeyse 30 yıl boyunca kesintiye uğrattı. 1890'larda Abdülhamid istibdadına karşıtlık ivme kazanırken, bu karşıtlık hâli hürriyetperverlik ve Osmanlı vatanperverliği dili içinde formüle edildi ve muhalefet kavramıyla açık biçimde ilişkilendirilmedi. Muhalefet kavramının yeniden dolaşıma girmesi, Abdülhamid istibdadına karşı birleşmiş meşrutiyet yanlısı partilerin koalisyonunu işaret etmek için kullanılmasıyla, 1907'nin sonları gibi geç bir tarihte mümkün oldu. Refik Halid ile muhalefet kavramının gerçek anlamda tanışmaları da ancak 1908'den sonra, Jön Türk devriminin İkinci Meşrutiyet dönemini başlatmasıyla gerçekleşti. Bu tanışmayla birlikte, Refik Halid'in hayatının seyriyle muhalefet kavramının seyri birbirlerinden ayrılamaz hâle geldi.

Kitabın bu bölümü, bu tanışma öncesi dönemin izini sürüp, Refik Halid'in bir yazar ve Osmanlı müesses nizamı-

nın bir ürünü olarak şekillenişini yeniden kurgulamaktadır. Bu döneme ait birinci el kaynakların yetersizliği nedeniyle çoğunlukla 1909 sonrasındaki kariyeri ve itibarı üzerinden değerlendirilen Refik Halid'in erken dönem hayatı ve arka planı, bölümün ilk ele alacağı konu olacaktır. Bölümde Refik Halid'in gelişim hikâyesi yeniden anlatılırken, kendisinin muhalefet ve hiciv dünyasına adım atmadan hemen önce yazdığı iki hikâye incelenecektir. Sonrasında 1907'de muhalefet kavramının ön plana çıkmasına ve en nihayetinde 1908'de Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesine yol açan geniş anlamdaki sınıf gerilimleri ele alınacaktır. Refik Halid'in 1909 öncesi hayatına dair kaynakların olmaması sebebiyle, biyografisini yazanlar onun erken dönem hayatının iki yönünü vurgulamaya özen göstermişlerdir. Bir yandan ayrıcalıklı konumu ve soylu şeceresi, diğer yandan ateşli ve isyankâr karakteri, bu biyografilerde özellikle vurgulanan noktalardır. Refik Halid'in kendi anlatısını esas alan bu yazarlar, 1908 Meşrutiyet Devrimi'ni takip eden ilk yıllar bağlamında, Refik Halid'in eski rejimdeki içkin çıkarları gibi kişisel itibarını zedeleyici konularda bariz biçimde sessiz kalmışlardır. Refik Halid'in hayat hikâyesine neyin dâhil edilip edilmeyeceğine dair bu tercih, muhalefet kavramına dair sonraki yıllarda şekillenecek olan bakış açısını, yani muhalifliğin tutarlı biçimde ilkeli bir karşıtlık sergilemek şeklindeki imajını yansıtmaktadır. Oysa daha yakından incelendiği takdirde, bu dönemdeki en ilkeli muhaliflerin bile kendi tarafgirliklerine ve sınıflarına dayalı çıkarları olduğu görülebilir.

Refik Halid'in ayrıcalıklı konumunun ve soylu şeceresinin hikâyesi, her ikisi de Osmanlı Devleti'ne bağlı seçkin Müslüman sınıfının bir parçası olan ailelerden gelme Mehmed Halid ve Nefise Ruhsar'ın çocuğu olarak 14 Mart 1888'de dünyaya gelmesiyle başlar. Refik Halid çocukluk dönemini, İstanbul Boğazı'nın Asya kıyısında bulunan Beylerbeyi yakınlarındaki bir köyde geçirdi. Bir sahil kasabası olan Beylerbeyi adını, 1861-1876 yılları arasında hüküm süren Sultan Abdü-

laziz tarafından yeniden inşa edilen ve Tanzimat ile II. Abdülhamid dönemlerinde pek çok Osmanlı ekâbirinin ikamet ettiği bir Osmanlı sarayından almaktaydı. 1890'dan itibaren Refik Halid'in ailesi yazları, akrabalarından satın aldıkları ve İstanbul Boğazı'nın Asya yakasında, Kadıköy rıhtımının hemen iç kesimlerindeki Erenköy semtinde bulunan bir köşkte geçirmeye başladı. Aile kışları ise Haliç'in güneyinde, tarihi Şehzade Camii ve Süleymaniye Camii ile pek çok Osmanlı resmî kurumunun yakınında bulunan Şehzadebaşı'ndaki Emin Nurettin Mahallesi'nde bir konakta geçiriyordu.[1] Pek çok Müslüman devlet yetkilisi ile aileleri, şehrin bu kısmında ikamet ediyorlardı. Tıpkı Erenköy'deki köşklerinde olduğu gibi, bu konakta da aile benzer bir toplumsal konumdaki kişilerle bir arada yaşamanın keyfini çıkarıyordu. Refik Halid'in kurgusal eserlerinde ve hatıralarında sıklıkla bahsettiği üzere, çocukluk dönemi orta kademe bürokratlarla iç içe geçti.[2]

Refik Halid'in birkaç kuşaktır İstanbul'da yaşayan ailesi gerçekten de İstanbul sosyetesine ve sürekli genişleyen (bazılarına göre can çekişen) Osmanlı bürokrasisinde sağlam konuma sahipti.[3] Babası Mehmed Halid (1849-?) Maliye

[1] Ali Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında* (İstanbul: Dergâh, 2010), 413. Karay'ın hayatının erken dönemi için ayrıca bkz. Şerif Aktaş, *Refik Halit Karay* (İstanbul: Akçağ, 2004), 15 ve Hikmet Münir Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile* (İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1940 civarı), 3. Şu kaynaklar, Karay'ın bir dönem Şehzadebaşı'nda ikamet ettiğini doğrulamaktadır: Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (bundan sonra BOA diye geçecektir), DH.MKT 2909: 14 d. 1327. Ş. 7 (24 Ağustos 1909) ve Refi Cevat Ulunay, "En büyük kayıbım", *Milliyet*, 20 Temmuz 1965.

[2] Yahya Kemal, Erenköy'deki bu köşkü 1912'de ziyaret etmiş ve II. Abdülhamid döneminin son memurlarının köşklerine benzetmiştir. Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2002), 43.

[3] Ebcioğlu, Refik Halid'in atası İsa Karakayışoğlu'nun İstanbul'a yedi kuşak önce Anadolu'dan (Mudurnu) geldiğini ve sonrasında ailenin genişleyip, İstanbul ve Rumeli'de farklı kollara ayrıldığını belirtir. Ebcioğlu bu kollardan birinin Topuzlu ailesi olduğunu ve bir dönem İstanbul Belediye Başkanlığını yapmış ve Karay'ın dostu olan meşhur cerrah Cemil Topuzlu'nun, Karay'ın uzaktan akrabası olduğunu öne sürer. Hikmet Münir Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile* (İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1940 civarı), 3. Şerif Aktaş, Refik Halid' in çocukları Ender ve Ömer Karay'ın ifadelerinden bahsederek, Refik Halid'in soyunun Abdülmecid (1839-1861) devrinden önce

Nezareti serveznedarıydı. Aynı zamanda Kırım Savaşı'nın (1853-56) ardından Osmanlı hükümeti ile İngiliz ve Fransız hissedarlarının ortak teşebbüsüyle kurulan Osmanlı Bankası'nın nazırıydı.[4] Bankadaki en üst mevkiler Avrupalılara ve bunların hemen altındaki işler gayrimüslim Osmanlı tebaasına ayrılmıştı; ama göründüğü kadarıyla Mehmed Halid bankada belli bir yetki gerektiren bir mevkideydi. Refik Halid'in 1940'lardaki bir biyografi yazarı savunmacı bir tavırla, hem Anadolu'dan hem de Tuna vilayetinden sorumlu bürokratların serveznedar konumundaki Mehmed Halid'in denetimine tabi olduklarını ve işinin "sadece para saymaktan" ibaret olmadığını belirtmiştir.[5]

Fakat Osmanlı İmparatorluğu'nun Kırım Savaşı'ndan sonra biriken ve Rus-Osmanlı Savaşı'nın (1877-78) kaybedilmesiyle artan kamu borcu göz önünde bulundurulduğunda, imparatorluğun mali idaresinde çalışmak Mehmed Halid açısından hiç de ideal bir dönem değildi. Hem Maliye Nezareti hem de Osmanlı Bankası, Osmanlı hükümetinin yabancı alacaklılara borçlarını ödeyememesi üzerine 1881'de kurulan Duyun-i Umumiye'ye bağlıydı. Duyun-i Umumiye imparatorluğun gelirlerinin üçte birini denetle-

İstanbul'a yerleşmiş bir aileden geldiğini belirtir. Son olarak, Refik Halid'in biyografi yazarları arasında, Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivlerine erişebilen tek isim olan Ali Birinci ise Karay'ın ailesinin menşeinin, Mudurnu öncesinde 14. yüzyılda Osmanlı Beyliği'nin merkezinde bulunan Emirdağ olduğunu belirten bir kaynağı aktarır. Birinci, *age.*, 414.

[4] Osmanlı Bankası hakkında daha geniş bilgi için bkz. Şevket Pamuk, *Monetary History of the Ottoman Empire* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2000) ve *Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1987) ve Jacques Thobie, *Interêts et imperialisme français dan l'Empire ottoman*, 1895-1914 (Paris: Sorbonne, 1977).

[5] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 3. Kayıtlarda, Mehmed Halid Efendi (?-1853) isminde biri, Haziran 1850 ile Ağustos 1851 arası dönemde Maliye Nazırı ve Ağustos 1851 ve Mart 1852 arası dönemde Evkaf Nazırı görevlerinde bulunmuş olarak gözükmektedir. Sinan Kuneralp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali* (1859-1922): Prosopografik Rehber (İstanbul: ISIS, 1999), 95. Babasının 1849 doğumlu olduğu ve Maliye Nezaretinde çalıştığı düşünülürse, bu kişinin Refik Halid'in baba tarafından büyükbabası olması muhtemeldir.

mekteydi ve devletin Avrupa karşısındaki tavizkâr konumunun önemli bir simgesi hâline gelmişti. Baskıcı kapitülasyon düzeninin yanı sıra Avrupa'nın bu kurumlar aracılığıyla Osmanlı maliyesini denetlemesi, Jön Türk hareketinin bu kurumlara husumet besleyip eleştiri oklarının hedefi hâline getirmesine yol açacaktı.

Bu sebeple, Mehmed Halid'in mevkii ve ailenin sosyoekonomik konumu Refik Halid (ve ona sempati besleyen biyografi yazarları) için önemli bir sorun teşkil etmiştir ve babasının önemli mevkiini vurgulamak ile II. Abdülhamid dönemi maliye bürokrasinin yarı-sömürge konumuna destek olmadaki rolünü önemsizleştirmek arasında hassas bir denge kurmak zorunda kalmışlardır.

Mehmed Halid'le 1912'deki bir görüşmesinden bahseden ünlü şair ve yazar Yahya Kemal (Beyatlı; 1884-1958), soylu bir şecereye sahip aile mensuplarına hiç de iyi gözle bakmayan bir görüş belirtir: "[Mehmed] Hâlit Bey entarili, kürklü, söyleyişi, yiyişi, keyiflenişi ve muamele edişi ile avamdan olduğu pek belli, İttihat ve Terakki'ye ve daha doğru ve şümüllü [kapsamlı] bir tabirle bütün inkılâp nesline (Yahya Kemal ile Refik Halid'in bir parçası oldukları kesim) diş bileyen bir menkûbdu [mevki ve itibardan düşmüş bir kişiydi]. Niyazi Bey (Refik Halid'in kardeşi) ise sofrada yanımızda oturmuş olmasaydı, her misafir tarafından evin vekilharcı [kâhyası] zannedilebilirdi."[6] Yahya Kemal bu sahneyi anlatırken, ailenin değişen dünyadaki konumunu sorgulamış ve Osmanlı müesses nizamında beliren ve zamanla derinleşecek bölünmelere işaret eder. Yahya Kemal'in 1950'lerdeki bu anlatımına göre, Erenköy köşkünün duvarlarında Refik Halid'in anne-babasının "boyacı bir sanatkârın elinden çıkmış, tuğra kılıklı" fiyakalı bir resmi de bulunmaktaydı.[7]

Yahya Kemal'in açıkça Mehmed Halid'in konumunu küçümsemesi yakın Osmanlı geçmişine karşı 1950'lerde

[6] Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, 42.
[7] Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler*, 43.

Türkiye'de pek çok kişinin paylaştığı derin bir ikircimle yüklüydü. Yahya Kemal'in tutumu, Fransa'nın başında olduğu Duyun-i Umumiye'de çalışan ve kapitülasyon düzeniyle işbirliği yaptığı düşünülen Mehmed Halid gibi kişilere karşı pek çok İttihatçının beslediği düşmanlığı yansıtmaktaydı. İmparatorluğun egemenlik kaybının odağında bulunan Duyun-i Umumiye gibi kurumlar, İttihatçı hareketin körüklenmesini sağlamıştı. İstanbul'daki kocayan II. Abdülhamid "bürokrasi-aristokrasisinin" vaziyeti, taşra kökenli (Balkanlı) olsa da uzun yıllar Paris'te yaşamış olan ve sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti (İTC) ile güçlü bağlar kuran Yahya Kemal'de 1912 gibi erken bir tarihte bile düşmanca duygulara neden olmuştu.

Refik Halid'in biyografi yazarlarına göre geniş ailesinde birtakım mühim devlet adamları ve sanatkârlar vardı. Bu kişilerin bazıları aile için gurur kaynağı olurken, bazıları da uluslaşma döneminde utanç kaynağı hâline gelecekti. Örneğin Refik Halid'in amcası Rıza Paşa, Harbiye mezunuydu. Rus-Osmanlı Savaşı (1876-1877) sırasında Plevne kuşatmasında yaralanan Rıza Paşa, anlatılanlara göre sonrasında Mekke'deki Osmanlı güçlerine komuta ederken hayatını kaybetmişti. Bir diğer amcası Behlül Efendi ise önde gelen bir Mevlevi neyzeniydi. Anlaşıldığı kadarıyla İstiklal Marşı'nın yazarı Mehmet Akif Ersoy'la (1873-1936) anne tarafından akrabaydı. Aile, özellikle de Refik Halid'in babası, Mevlevi tarikatıyla da yakından ilişkiliydi. Bu ilişki, ailenin toplumsal konumunun (ya da böylesi bir konuma yönelik özlemlerinin) bir başka göstergesiydi, zira Mevlevilik, toplumun üst katmanlarıyla bağlantılıydı. Halk arasında daha yaygın olan ve 1826'da yasaklanana kadar zanaatkârları ve yeniçerileri barındıran Bektaşi tarikatının aksine, Mevlevilik Osmanlı ulemasının ve bürokrasinin üst kademelerinden pek çok müride sahipti.[8] Refik Halid'in anne tarafından kökeninin ise Kırım

[8] Örneğin bkz. Madeline Zilfi, *The Politics of Piety: Ottoman Ulema in the Post-Classical Age* (Minneapolis, MN: Bibliotheca Islamica, 1988).

Hanlığı'na dayandığı söyleniyordu. Nefise Ruhsar'ın atalarının Rus İmparatorluğu'nun 1783'te Kırım'ı ilhakından sonra Osmanlı topraklarına göç eden binlerce Müslümana ne zaman katıldığı tam anlamıyla net değildir. Fakat Refik Halid'in biyografi yazarlarından birine göre, 20. yüzyılın başlarında Refik Halid de dâhil olmak üzere ailenin bazı üyeleri, Kırım hanlarının soyundan geldikleri için hâlâ Şeyhülislamlık makamından küçük bir emekli maaşı almaktaydılar.[9]

Refik Halid'in biyografi yazarları tarafından defalarca bir ezber şeklinde ortaya konmuş ve kaynağı hiç şüphesiz Refik Halid olan bu soyağacı, muhtemelen ailenin avam konumuna ve Mehmed Halid'in sadece orta seviye bir bürokrat olmasına karşı, soylu bir Osmanlı şeceresine sahip olduğu iddiasını ortaya koyma girişimiydi. Mütevazı geçmişlere sahip Jön Türk seçkinlerinin geleceği parlak mensuplarından farklı ve tam aksi bir sınıfsal konuma sahip olduğunu iddia etmek için böylesi bir şecere gayet yeterliydi. Bu şecere ayrıca Refik Halid'e, II. Abdülhamid İstanbul'unun eski imparatorluk hiyerarşisinde inkâr edilemez olmasa bile sağlam bir statü kazandırmaktaydı. Tanzimat dönemi bürokrasisinde yer edinip, uzun bir geçmişe sahip aristokratik bir tarih inşa etmeye hevesli olma konusunda Refik Halid'in ailesi elbette yalnız değildi. Dinî, etnik ve dilsel kimliği temelinde, böylesi bir aile tarihi Refik Halid'i gelecekteki bir Türk ulus-devletinin seçkinleri arasına dâhil edilmeye hazır hâle getirecekti. Bu anlamda ne Refik Halid ne de onun biyografi yazarları, anne tarafından büyükbabasının Sakız Adası'ndan gelen din değiştirmiş bir Rum olduğundan bahsederler, zira böylesi bir iddia, onun saf bir Türk ve Osmanlı kökenli şecere inşa etmesini baltalayabilirdi.[10] Bunun yerine, Refik Halid ile biyografi yazarları kendisinin, Balkanlar'dan ve Rusya topraklarından gelip benzer iddialarda bulunamayan birçok

[9] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 4.

[10] Karay'ın şeceresi için bkz. Taha Toros Arşivi, Dosya No. 87 (Refik Halit Karay), belge numarası: 001637123019.

Müslümanın önüne geçirecek ve bu Müslümanlarla ilişkilerini gerilimli hâle getirecek, baba tarafından Anadolu'ya ve anne tarafından Türk-Moğol Kırım Hanlığı'na dayanan kökenlerini vurgulamışlardır. Anne tarafının kökeni Türkçü fikirlere coşkulu biçimde hitap ettiği gibi, Refik Halid'in ailesini Türkçe konuşulan İstanbul'a asimile olmak zorunda kalan yabancılar olarak da resmetmekteydi.

Bir Osmanlı Mensubunun Eğitimi

II. Abdülhamid döneminin müreffeh ailelerinin çocukları için eğitim evde başlayıp, Osmanlı devlet adamlarını ve entelektüellerinin eğitim gördükleri seçkin kurumlarda devam ediyordu ve Refik Halid de bunun bir istisnası değildi. Refik Halid'in dört yaşındayken, Anadolu'dan gelmiş ve II. Abdülhamid dönemi bürokratlarının kullandıkları dar kesim bir ceket ya da smokin şeklindeki bir redingot (kişinin seçkin konumunu ve rejime koşulsuz bağlılığını simgeleyen bir kıyafet) giyen Veli Ağa adında bir lalası vardı. Refik Halid'in anlatımına göre Veli Ağa, kendisini camilere ve komşu mahallelere götürüyordu.[11] Refik Halid edebiyat üzerine ilk eğitimini, Maliye Nezaretinde muhasebe mümeyyizi olan ve Tatar Muavenet Cemiyeti'ne üye dayısı İhsan'dan almıştı. Dayısı sonradan Refik Halid'in aynı bakanlıkta ilk memurluk görevine başlamasını sağlayacaktı. Yine Refik Halid'in anlatımına göre, sekiz yaşındayken okula başlamıştı. Yazları ailesinin Erenköy'deki köşküne yakın olan "taş mektebine" (Mekteb-i Latif isminde karma eğitim verilen bir okul) giden Refik Halid, kışları Şehzadebaşı'ndaki konaklarına yakın olan "Şemsülmaarif mektebi"ne gidiyordu.[12]

Refik Halid'in, sekiz ile on iki yaşları arasında aldığı

[11] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 8.

[12] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 9. (şu iki eserden alıntılanmıştır: Karay, *Bir Avuç Saçma* ve Ulunay, "En Büyük Kayıbım")

eğitime dair bilgiler seyrektir. Eldeki bilgilere göre, eğitim gördüğü yıllarda Refik Halid'in devam ettiği okul birkaç kez taşınmıştır. Bu durumun arka planında II. Abdülhamid döneminde Tanzimat döneminin (1839-76) eğitim reformlarının gidişatını değiştirme çabaları yer almaktaydı. Takip eden 50 yıl boyunca Osmanlı İmparatorluğu'ndaki eğitim reformunun çerçevesini oluşturan Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi (1869) ortaöğretim düzeyinde Fransız tarzı merkezîleştirilmiş bir eğitim sistemi öngörmekteydi. Fakat bu eğitim reformunun ilan edilmesiyle II. Abdülhamid'in tahta geçtiği dönem arasında yapılan planlamaların imparatorluk genelinde hayata geçirilmesi için çok az şey yapılmıştı. Tanzimat döneminde devletin ve toplumun "yeniden düzenlenmesinde" önemli rol oynayan Ali Paşa ve Fuat Paşa gibi devlet adamlarından farklı hedefleri olan II. Abdülhamid, 1880'lerde dikkatini eğitim sistemine yöneltti. Bir tür tepkisel ya da savunmacı modernleşmeyi benimseyen II. Abdülhamid, Fransız eğitim sisteminin tümden taklit edilmesi yerine, Fransız okullarının seçici biçimde uyarlandığı, İslamiyet ve Osmanlı'yla ilgili konuların da içinde yer aldığı bir eğitim sistemini tercih etti. Dolayısıyla eğitim sistemindeki bu dönüşüm, okulların resmî yapısında ciddi değişikliklere yol açtı. 1869 reformunda üç eğitim hademesi (sıbyani [ilköğretim], rüşdiye [ortaöğretim] ve sultani/Darülfünun [yükseköğretim]) belirlenmiş olsa da, maddi kaynak ve eğitimli personel sorunu, ilköğretim ile ortaöğretimin "yükseköğretime alınabilecek seviyede öğrenciler çıkaramamalarına" neden oldu.[13] Bu yüzden, rüşdiye mektepleri ilköğretim seviyesine indirildi ve rüşdiye ile sultani mektepleri arasındaki boşluğu giderecek idadi ismiyle yeni bir mektep oluş-

[13] Benjamin Fortna, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire* (Oxford: Oxford University Press, 2000), 116. Aynı dönemde temel eğitim için bkz. Selçuk Akşin Somel, *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline* (Leiden: Brill, 2000).

turuldu. 1890'lar itibarıyla imparatorluk genelinde yaklaşık on bin idadi mektebi kuruldu.

Sonuç olarak, Refik Halid ve benzeri kişiler için artık geçmişin medreselerinde eğitim görmek gibi bir durum söz konusu değildi. Eğitim için artık Galatasaray Lisesi gibi okullar vardı ve Refik Halid de 1901'de 12 ya da 13 yaşında bu okula kaydedildi. Galatasaray Mekteb-i Sultanisi olarak da bilenen Galatasaray Lisesi çoğunlukla gayrimüslimlerin yaşadığı Beyoğlu'nda 1868 yılında kurulmuştu.[14] Tanzimat dönemi Osmanlı eğitim sisteminin vitrini hâline gelmiş ve Osmanlı tarihinde bir ilk olacak şekilde her dinden kişiyi öğrenci olarak kabul etmişti. II. Abdülhamid döneminin diplomat sınıfının eğitim gördüğü yer olan lisenin eğitim dili Fransızcaydı. 1860'larda ve 1870'lerde bütünleşik bir imparatorluk kimliği yaratmaya ve etnik milliyetçilikleri ortadan kaldırmaya çalışan ulus-üstü bir kimlik siyasetini ifade eden Osmanlıcılığa uyum gösteren lisenin farklı dinlerden gelen öğrenci topluluğu evrensel bir ruhu işaret etse de, lisede Osmanlı etkisi için neredeyse hiç yer kalmamış gibiydi. Louis de Salve idaresinde Galatasaray Lisesi, "öğretmenler, idareciler, ders kitapları ve hatta karyolalar (ithal etti)" ve Fransızların "Fransızca konuşan ve Fransız hayranı yüzlerce insan yetiştirmeleri için bir mekân işlevini üstlendi.[15]

Galatasaray Lisesi'nin başlangıçtaki başarısı bir dizi aksilik sebebiyle zaman içinde tavsadı. Bu aksaklıkların ilki, Fransa'nın 1870-71 Fransa-Prusya Savaşı'nda uğradığı yenilgiyken, ikincisi tartışmalı Tanzimat reformlarının mimar-

[14] Galatasaray Lisesi için bkz. Adnan Şişman, *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve ilk Eğitim Yılları 1868-1871*, (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1989); İhsan Süngü, "Galatasaray Lisesinin Kuruluşu", *Belleten* 7, sayı 28 (1943): 315-47; Louis de Salve, "L'enseignement en Turquie: Le lycee imperial de Galata-Serai", *Revue des deux mondes 5* (1874): 836-53 ve Francois Georgeon, "La formation des elites a la fin de l'Empire ottoman: Le cas de Galatasaray," *Revue du monde musulman et de la Mediterranee* 72 (1994): 15-25.

[15] Fortna, *Imperial Classroom*, 102; ayrıca bakınız: Roderic Davison, *Reform in the Ottoman Empire* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1965), 246.

ları olan Fransız hayranı Ali Paşa ile Fuat Paşa'nın sırasıyla 1869 ve 1871 yıllarında vefat etmeleriydi.[16] Lise için verilen çabalara bir anda şüpheyle bakılır oldu ve Osmanlı idaresindeki pek çok kişi liseyi Fransız nüfuzu için bir araç olarak gördü. 1870 sonrasında lisenin teşkilatlanması yeniden düzenlendi ve Louis de Salve'in ardından daha düşük profilli Osmanlı idarecileri okulun idaresinden sorumlu oldular. II. Abdülhamid 1877'de önde gelen dindar reformcu Ali Suavi'yi liseye müdür atadı ve onun kısa süreli müdürlüğü sırasında lise, II. Abdülhamid tarzı modernleşmenin vitrini hâle geldi.[17] Osmanlı İmparatorluğu'nun Rusya'yla savaşa girdiği 1877'de, Ali Suavi de okul içinde bir savaş başlattı. Okuldaki Müslüman öğrenci sayısını artırdı, gayrimüslim öğrenciler için bursları azalttı, tüm Rus öğrencileri ve tehlikeli görülen Bulgar öğrencileri ihraç etti ve muhtemelen Rusya'nın tarafını tuttukları gerekçesiyle bazı öğretmenleri kovdu.[18] Ali Suavi ayrıca, fizik bilimleri, biyoloji ve istatistik gibi "Avrupai dersleri desteklediği gibi, fıkıh, kelam, İslam felsefesi ve edebiyatı gibi dersleri de müfredata ekledi ve Arapça, Osmanlı Türkçesi ve Farsça eğitimi de getirdi. Bu değişiklikler dönemin şeyhülislamının bizzat başında olduğu 1887 müfredat inceleme komisyonunun hükümleriyle uyumlu hâldeydi. Komisyonda şeyhülislama yardımcı olan ve sivil bürokrasiden gelen Mehmed Recai, Galatasaray Lisesi'yle ilgili şu tavsiyelerde bulunmuştu: (1) Latince ve felsefe derslerinin kaldırılması ve Avrupalı bilim adamları ile yazarların biyografilerine ilişkin hiçbir şey okutulmaması; (2) Akaid (İslam inancı) derslerinin okula atanacak muktedir öğretmenler vasıtasıyla haftada iki gün ciddi olarak işlenmesi; (3) Mekteb-i Sultani'de (Galatasaray Lisesi) Doğu

[16] Fortna, *Imperial Classroom*, 104. Fortna'nın özetlediği çalışma için: Salve, "L'enseignement en Turquie."

[17] Ali Suavi için bkz. Şerif Mardin, *The Genesis of Young Ottoman Thought* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 1962).

[18] Fortna, *Imperial Classroom*, 108.

Çalışmaları [dürûs-ı şarkiyye] olarak isimlendirilen Türkçe, Arapça ve Farsça derslerin koordinatörlüğünün Müslüman bir memura verilmesi.[19]

Galatasaray Lisesi'nin müfredatı konusunda (20. yüzyılın başlarında okula kayıt olan 12 yaşındaki çocuklara herhâlde sarsıcı bir deneyim yaşatan) bu mücadele, Osmanlı müesses nizamının siyasi ve kültürel kimliğine dair epey derin meselelere işaret etmekteydi. Osmanlı seçkinleri Avrupa kültürünün ve siyasetinin farklı türlerini içselleştirdikleri gibi, eğitim sistemine dair ortak bir reform vizyonuyla her zaman uyumlu olmayan farklı kültürel hassasiyetleri ve siyasi kaygıları da benimsemişlerdi. Örneğin Osmanlı bürokrasisinde işe başlamak isteyen kişiler, Fransız müktesebatıyla Osmanlı/İslam müktesebatının bir sentezini yapmak zorundaydı.[20] Bu kişiler, kültür ve siyaset alanında Fransa'ya özgü evrenselci kavramlardan haberdar olmaya başlasalar da, öğretmenlerinden ve büyüklerinden ideal sentezin nasıl elde edileceğine dair tutarsız ve kafa karıştırıcı mesajlar almaktaydı. Dolayısıyla bu durum öncü olmaları için tasarlanmış Galatasaray Lisesi gibi kurumlarda eğitim gören kişiler arasında muhtemelen yeni kaygılar yaratmaktaydı. Böylesi kaygılar gerçekten de öğrencilerin ahlak ve davranışlarına yönelik artan endişeler de dâhil olmak üzere pek çok farklı alanda hissedilmişti. Maarif-i Umumiye Nazırı'nın [Eğitim Bakanı] 1893'te Galatasaray Lisesi gibi okullarda öğrencilerin davranışlarını takip etmeleri için denetçi memurların işe alınmasını istemesi, bu durumun ispatıydı; zira özellikle Galatasaray Lisesi müzik, dans ve alkol içeren "günahkâr" gece hayatı tarzına karşı daha hoşgörülü

[19] Fortna, *Imperial Classroom*, 110.

[20] Fatma Müge Göçek, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change* içinde (New York: Oxford University Press, 1996). Göçek bu çalışmasında 18 ve 19. yüzyıllarda etnik-dinî bir hatta gelişen iki kola ayrılmış bir burjuvaziyi ele alır. Bir kol (Müslüman olmayan) ticari burjuvazisinden oluşurken, diğer kol (Müslüman) bürokrasi burjuvazisinden oluşur.

olduğu bilinen Avrupa yakasında bulunması nedeniyle riskli bir konumda görülüyordu.[21] Sonuç olarak, Refik Halid'in Galatasaray Lisesi'ne kayıt olmasıyla birlikte, yatılı öğrencilik yıllarını şekillendiren gerilimlere bir de gözetim (bu dönemde ahlaksız bir şehvet düşkünlüğünden taşra siyasetinin yarattığı güçlüklere kadar sorun olarak görülen konular için tercih edilen çözüm yöntemi) meselesi eklendi.

Kabaca 1901'den 1906'ya kadarki bu dönem, Refik Halid'in entelektüel ve sanatçı kimliğinin gelişiminin yanı sıra gelecekteki toplumsal ve siyasi ufkunda da belirleyici oldu. Sınıf arkadaşlarından birinin de aktardığı üzere, Refik Halid çalışkan bir öğrenciden ya da gözetime muhtaç ateşli bir gençten çok hayalperest bir insandı:[22] "Mektebin dört duvarı onun ruhunu sıkıyordu. Esasen en ziyade ehemmiyet verdiği dersler yazı dersleri idi. Mektepte daima zihniyet ve hayâl itibarıyla kendisine yaklaşan bir zümre ile bulunmuş, teneffüs zamanlarını dahi oyunla değil, okumak konuşmak, münakaşa etmekle geçirmiştir. Nihayet mektebi bitirmeden terk etmiş, tabiat mektebinin kucağına atılmıştır."[23] Mütareke yıllarında (1918-1922) yazdığı bir hikâyede Refik Halid, bu sınıf arkadaşının aktarımının bir benzerini ifade etmiştir: "Küçükken fena huylarımdan birisi de mektepten kaçmaktı. Sekiz yaşından on sekiz yaşıma kadar, yani mektebe devama mecbur kaldığım bu on uzun sene zarfında kaçmak fırsatını hiçbir zaman kaçırmazdım."[24] Refik Halid ayrıca, aldığı resmî eğitimi küçümseyip, "alaylı muharrir" olduğunu belirtmiştir: "Ben alaylı muharririm. Hani bir vakit alaylı zabitler vardı. İşte onlar gibi."[25] Alaylı kelimesi, özellikle

[21] Fortna, *Imperial Classroom*, 110-111.
[22] Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında*, 415.
[23] Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında*, 415.
[24] Refik Halid Karay, "Acı bir bahar hatırası", *Ago Paşa'nın Hatıratı* (İstanbul: İnkılâp, 2009), 162.
[25] İsmail Hikmet (Ertaylan) (1889-1967), *Türk Edebiyatı Tarihi-Osmanlı Kısmı-Yirminci Asır* içinde (Bakü: basımevi bilinmiyor, 1916), 38. Bu çalışmanın alıntılandığı eser için bkz. Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında*, 415, 18 numaralı dipnot.

1908 sonrası Osmanlı yönetiminde İttihatçıların güçlendiği bir bağlamda, bilhassa ordu içindeki zabitleri tanımlamak için genellikle kullanılırken, Refik Halid bu kelimeyi daha farklı bir çarpışmadaki rolünü, yani Osmanlı edebiyatının müesses nizamına karşı, gene onun içinde yürütülen mücadeledeki rolüne atıfta bulunmak için kullanmıştır. Bu anlatı da ayrıcalıklı ama asi, eğitimli ama özgür düşünebilen, kültürlü ama hırçın bir muhalif insan inşasına katkıda bulunan sayısız hikâyeden biriydi.

Asi Gençlik

Refik Halid 1906'da 18 yaşında ve Galatasaray Lisesi'ndeki üçüncü yılındayken, , sonradan "yarı mutalı" [bunak] diye tanımlayacağı Fransızca öğretmeni Mösyö Dubois'un tanburu çalıp dersi bitirmesine rağmen, ayağa kalkıp sınıftan ayrılmayı reddeder. Herkes kaçsa da, Refik Halid "manasız bir izzetinefisle yerinde durmuştur." Öğretmen Refik Halid'i "yakasından tutmuş" ve onu müdür yardımcısı Mösyö Feuillet'nin odasına götürmüştür. Refik Halid'in dosyasına baktığında, "bir sene evvel mektebin arka kapısından firar ederken yakalandığını, ancak tecziye edilmediğini" gören Feuillet ardından Refik Halid'e "*malhonnete*" [haysiyetsiz] demiş ve onu bir hafta uzaklaştırmayla okul hapsi cezasına mahkûm etmiştir. Refik Halid bu şekilde cezalandırılmasının adil olmadığını söyleyip, kendisiyle beraber aynı fiili işleyenlerin neden cezalandırılmadığını sorunca, Mösyö Feuillet diğer öğrencilerin isimlerini bildirmesini istemiştir. Refik Halid ise "siz tahkikat yapınız, bulunuz" şeklinde cevap vermiştir. Cumartesi günü Refik Halid okuldan çıkıp evine gitmeye çalıştığında, kapıcılar yolunu kesmiştir. Fakat kendisi kapıcılara karşı gelip gene de evine dönmüştür. Ertesi sabah olup bitenleri babası Mehmed Halid'e yanaklarından dökülen gözyaşlarıyla anlatmasıyla, babası "birini göndererek müdahaleye mecbur kalmıştır." Galatasaray Lisesi'nin o dönemki

müdürü olan Osmanlı mensubu Abdurrahman Şeref Efendi, Fransız müdür yardımcısı ile öğretmenin verdiği cezayı geçersiz kılıp, izinsizlik ve okul hapsi cezasını kaldırmış ve Refik Halid'e sadece birkaç yüz satır yazma cezası vermiştir. Refik Halid sonradan bu olayı şöyle hatırlayacaktı: "mesele galebemle kapandı."[26] Refik Halid'in 1940'lardan bakarak anlattığı bu olay insanın aklına ister istemez şu soruyu getirir: Refik Halid acaba bu olayı, 4. bölümde detaylı biçimde ele alınacak olan 1919 yazındaki Telgraf Vakası'nda Mustafa Kemal'e karşı girişeceği çok daha büyük başkaldırı eyleminin habercisi olacak biçimde mi kurgulamıştı?

Galatasaray Lisesi'nden artık soğuyan Refik Halid büyük ölçüde babasının yardımıyla yeni bir yola koyulmaya hazırdı. Mehmed Halid hukuk fakültesinden kabul alması şartıyla, Refik Halid'in Galatasaray Lisesi'ndeki eğitimini sonlandırmasını kabul etti ve oğlunun, 1880'de Adalet Nezareti tarafından açılmış olan ve 1900'de hukuk fakültesi hâline getirilen Darülfünun-i Şahane'nin giriş sınavına girmesini sağladı. Yoğun biçimde sınava çalışan Refik Halid, bu sınavı geçip 1907'de Darülfünun-i Şahane'ye kabul edildi. Belki de hiç şaşırtıcı olmayan bir gelişmeyle, Refik Halid kısa bir süre içerisinde hukuk fakültesinin kendisine göre olmadığını fark etmiş ve sonradan bu konu hakkında şöyle demiştir: "Hukuk dersleri bana o derece yavan, laftan güzaftan ibaret görünmüştü ki başımı alıp ikinci senesinden dar kaçmıştım."[27] 1876 Anayasası hâlâ askıya alınmış olduğundan, o yıllarda hukuk eğitimi almak gerçekten de manasız bir uğraş olarak görülüyor olabilirdi. Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konulması için farklı kesimlerden gelen baskı artsa da, Darülfünun-i Şahane'deki öğrenciler gittikçe daha gayrimeşru hâle gelen bir siyasi otoritenin çıkar-

[26] Aktaş, *Refik Halit Karay*, 17-18 ve Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında*, 416.

[27] Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab: 1918 mütarekesi devrinde olan biten işlere ve gelip geçen insanlara dair bildiklerim* (İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1964), 202 ve Aktaş, *age.*, 20.

dığı kanunları ezberlemekteydi. Bu duruma fazlasıyla canı sıkılan Refik Halid, sonradan kaleme aldığı hatıralarında hukuk eğitimi alırken avukat olmak istemediğini anladığını belirtecekti. Avukat olmak yerine, o dönemin İstanbul'unda henüz mevcut olmayan bir işi yapmak istediğini iddia eden Refik Halid, romantik bir isyancı imajına yeniden atıfta bulunacaktı: "Ben müddeiumumilik [savcılık] vazifesini severim. Ama Avrupa'daki müddeiumumilik... Reise [hâkime], avukatlara meydan okuyan bir müddeiumumi..."[28]

O dönemdeki hukuk öğrencileri için âdet olduğu üzere, üniversitedeki ikinci yılında Refik Halid, Maliye Nezareti'nin merkezî dairesinde (devair-i merkeziye kalemi) çalışmaya başlamıştır. Refik Halid'in anlatımına göre bu işi iki ay sürmüştür fakat bir biyografi yazarı bu sürenin 14 ay olduğunu iddia eder. Nitekim bölümün ilerleyen kısımlarında ele alınacağı üzere, bu süre konusunda ortada ciddi bir çelişki vardır. Dört ya da beş sene sonra kaleme aldığı bir makalede Refik Halid, amcasının kendisini bu işe "artık serkeşliğine dayanamadığı" için soktuğunu belirtmiştir.

Refik Halid bir memur dairesinde çalışmaya hiç istekli değildi ve yeni iş arkadaşlarını ilk kez selamlayıp oturduğunda hissettiklerini sonradan şöyle ifade edecekti: "Hapishaneye girsem, zindan arkadaşlarımdan bu kadar utanabilirdim." Dairede kendisine kamış bir kalem verilip, çakıyla kalemi açması istendiğinde bir kültür şoku yaşar ve meslektaşlarını dehşete düşürecek biçimde "Hep Frenk ucuyla yazarım" der. "Yooo!.. Burada olmaz, sonra hüsn-ı hattınız bozulur" şeklinde bir cevap alması, Refik Halid'in kızarmasına neden olur; zira bir Fransız mektebine gittiğinden kendisi "hüsn-ı hatta cerrahlık" kadar yabancıdır. Refik Halid'in "işkencesi" bu kadarla da kalmaz ve ne yazdığından ziyade, harfleri nasıl çizdiğiyle ilgilenen amiri, ona verilen kamış kalemi denemesini ister. Refik Halid bir Osmanlı hüsn-ı hattı için

[28] Aktaş, *Refik Halit Karay.*

hiç de alışılmadık, hatta arsızca duran "Bomonti birası" kelimesini yazmayı seçer. İlk iş gününün ardından eve döndüğünde, Refik Halid uykusunda tuhaf rüyalar gördüğünü ve rüyasında iş arkadaşlarının onu geleneksel Osmanlı selamı olan "Sabah şerifler hayırlar olsun" diye karşıladıklarını fakat kendisinin onlara "Bonjur efendim" dediğini yazar. Vardığı sonuca göre bu rüyalar oraya ait olmadığını işaret etmekteydi: "Ben herhalde yerli kuşlardan değildim."

Refik Halit hızlıca rütbe-i saliseye (üçüncü derece memurluğa) terfi ettirilse de, net maaşıyla (aldığı 52 kuruşluk maaşın vergiler sonraki tutarıyla 24 kuruş) sadece bir fanila don alabildiğini fark edince memurluğu bırakmıştır. Fakat bu kararının Temmuz 1908'deki Meşrutiyet Devrimi'yle aynı döneme denk geldiğini belirtmekten kaçınır. İşten ayrılması, gördüğü rüyaların ya da aldığı maaşın yetersizliğini fark etmesinin sonucu değil, 1908 Devrimi'ni tertipleyen gizli devrimci örgüt İttihat ve Terakki'nin devrim sonrasında girişti̇ği geniş çaplı memur tasfiyelerinin doğrudan bir sonucuydu. Refik Halid, Osmanlı bürokrasisiyle ilk karşılaşmasındaki gülünçlükleri tasvir etmiş olsa da, bu gülünçlükler aslında 1908-1909'da Kanun-ı Esasi'nin tekrardan yürürlüğe girmesiyle açığa çıkan ciddi pek çok siyasi ve toplumsal çatışmayla bağlantılıydı. Memurluğa girişi ve ayrılışı, Osmanlı Meşrutiyet rejimi ile bu rejimdeki muhalefetin ilk çelişkileriyle çok yakından ilişkiliydi.[29]

Bir Yazarın Doğuşu

Kanun-ı Esasi'nin Temmuz 1908'de yeniden yürürlüğe girmesinden önce, Osmanlı İmparatorluğu'nda sansür herkesin aşina olduğu şekilde çok ağırdı; siyasi meselelerle herhangi

[29] Refik Halid Karay, "Kaleme nasıl çerağ oldum?", *Kirpinin Dedikleri* içinde, (İstanbul: İnkılâp, 2009): 110-16. Birinci, (*Tarihin Alacakaranlığında*, 417) Refik Halid'in bu işe 3 Mayıs 1908'de başladığını ve 14 Mayıs 1909'da istifa ettiğini iddia eder. Fakat kendisi bu iddia için bir kaynak belirtmez.

bir ilişkisi olan gazeteler ya kapatılmaktaydı ya da Mısır, Fransa ve İsviçre gibi imparatorluğun ötesindeki yerlerde yayımlanmaktaydı.[30] Dolayısıyla, Refik Halid'in öğrencilik yıllarında yazmaya hevesli kişiler için uygun çok az mecradan biri (elbette gazetecilikten ve siyasetten arınmış biçimiyle) edebiyattı. Refik Halid yazmaya 1909 yazında, yani memurluktan ayrıldıktan sonra başlamış olsa da, sonradan kendisini Galatasaray Lisesi'nin orta sınıfında 12 yaşındayken yazmaya başlayan doğuştan bir yazar gibi sunacaktı. Kendi anlatımına göre, orta sınıftayken Refik Halid'in ismi, edebiyata meraklı her insan için kullanılan bir kelime olan "şairler" zümresi arasında geçmeye başlamıştı. Okulda iki şair grubu vardı ve bunların hepsi ileride önde gelen yazarlar ve entelektüeller olacaktı. Yaşça biraz daha büyük olan ilk grup içinde Bağdat'taki mülki amirlerden birinin oğlu olan Ahmet Haşim (1884-1933), şair ve aynı zamanda Galatasaray futbol kulübünün kurucu üyelerinden Emin Bülent (Serdaroğlu, 1886-1942) ve İzzet Melih (Devrim, 1886-1966) gibi isimler yer almaktaydı. Daha genç olan ikinci grup içinde ise İstanbul'daki ilk tiyatro eleştirmeni olarak tanınan Müfit Ratip (1887-1920), Refik Halid'in kendisi ve fakülte profesörlüğü sırasında hayatını kaybeden İzzet isminde biri vardı. "İki grup arasında dostluğunu idame eden en hararetli edebiyatçı Abdülhak Şinasi" (Hisar, 1887-1963) öne çıkan bir başka isimdi. Abdülhak Şinasi'nin babası Mahmut Celâlettin Bey, *Hazine-i Evrak* da dâhil olmak üzere Osmanlı İmparatorluğu'nda ilk edebiyat dergilerinden bazılarının kurucusuydu.[31]

Galatasaray Lisesi'nin çok daha fazla Frankofon ve

[30] Örneğin bkz. M. Şükrü Hanioğlu, *The Young Turks in Opposition* (Oxford: Oxford University Press, 1995); M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908* (Oxford: Oxford University Press, 2001) ve Selim Deringil, *Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Late Ottoman Empire* (1876-1909) (Londra: I. B. Tauris, 1998).

[31] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 18 ve Aktaş, *Refik Halit Karay*, 19. Abdülhak Şinasi (Hisar) dönemin önemli edebiyatçılarındandı ve daha önceki dönemde Paris'te Prens Sabahaddin ve Yahya Kemal'le dostluk kurmuş-

Fransız hayranı olduğu 1870'lerde ve 1880'lerde eğitim gören önceki kuşak Osmanlılar gibi, Refik Halid ile arkadaşları da özellikle Fransız edebiyatından etkilenmişlerdi. Fakat kendisinin de belirttiği üzere, o ve başka birçok arkadaşı en nihayetinde böylesi bir toptan taklitçilikten uzaklaşacak ve yerel deyişlerle, yerel deneyimleri ifade etmeye çalışacaklardı. Refik Halid'in aktif bir yazar olduğu ama henüz açıkça siyasileşmediği dönemde (Meşrutiyet Devrimi'nin ardından bile) ilk çalışmaları aşağı yukarı bu çizgidedir. Yazıları 1910-11'de değişmeye başlamış ve hatta 1912'de çok daha şiddetli bir değişimden geçmiştir. 1908-1912 arasındaki yazıları en az iki farklı ama aynı zamanda birbirleriyle ilişkili istikametteydi. Bunlardan ilki, önceleri toplumsal gerçekçilik, sonradan hiciv içeren edebiyat yazılarıyken, ikincisi, daha pratik bir alanı işaret eden gazete yazılarıydı. 1909 sonrasında her iki istikamet de Refik Halid'i, ortaya çıkması Meşrutiyet Devrimi'yle mümkün olan yeni edebiyat dünyası ile yeni yayın dünyasına götürmüştür.

Fecr-i Ati'ye Giden Yol

Osmanlı İmparatorluğu'nun 19. yüzyıl edebiyat dünyasında yaşanan değişimler siyasi değişimlerin bir yansımasıydı. *Robinson Crusoe* ve *Monte Cristo Kontu* gibi Batı edebiyatına ait eserlerin 1860'larda ve 1870'lerde tercüme edilmesinin ardından, Tanzimat ve II. Abdülhamid dönemleri boyunca doğrudan Avrupa'dan, özellikle de Fransa'dan ithal edilen romanlar ve diğer edebî biçimler geleneksel şiir biçimlerinin yerini aldı.[32] Fakat Refik Halid'i üzecek bir biçimde, hâlâ

tu. İstanbul'a dönüşünde millî mücadele hareketi içinde yer aldı ve 1931'de Ankara'ya taşınıp Dışişleri Bakanlığında çalıştı.

[32] Batı edebiyatından eserlerin çevrilmesi hakkında bilgi için bkz. Ahmed Hamdi Tanpınar. *XIX. Türk Edebiyatı Tarihi* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006), 263 ve diğer sayfalar (ilk baskı: 1949). Şemsettin Sami'nin *Taaşuk-ı Talat ve*

küçük bir topluluk olan bu romancılar ve nesir yazarları ezici bir çoğunlukla son derece ayrıcalıklı bir geçmişe sahiplerdi ve bu durum Osmanlı tebaasının toplumsal gerçekleriyle çok daha az alakalı konular üzerine yazmalarına neden oluyordu. Refik Halid hayatının ilerleyen kısımlarında belirttiği üzere, Osmanlı edebiyatının bu erken dönemlerine karşı her zaman "derin bir kayıtsızlık" hissetmişti.[33]

1890'ların başlarıyla birlikte daha kalabalık ve biraz daha az seçkin bir edebiyatçı topluluğu (birçoğu devlet görevlilerinin Galatasaray ve Fransızca konuşulan diğer okullardan mezun çocukları) ortaya çıktı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki edebî tartışmaların ve ifade tarzlarının şekillenmesinde çok önemli bir rol oynadı. Halid Ziya (Uşaklıgil, 1865-1945), Tevfik Fikret (1867-1915) ve Ahmet Rasim (1867-1932) dâhil olmak üzere bu kuşağın üyeleri *Servet-i Fünun* isimli bir edebiyat dergisi etrafında toplanmışlardı. Ahmet ihsan (Tokgöz, 1868-1942) ve Recaizade Mahmut Ekrem (1847-1914) gibi isimler tarafından 1891'de kurulan derginin belirtilen amacı, okuyucularını Avrupa'daki, özellikle de Fransa'daki yeni kültürel ve edebî biçimler hakkında bilgilendirmekti. *Servet-i Fünun* sadece bir dergi ismi olarak kalmadı ve Edebiyat-ı Cedide (Yeni Edebiyat) akımı çerçevesinde dergiyi hazırlayan yazar topluluğu da bu isimle anıldı.[34]

Servet-i Fünun dergisi Kasım 1901'de Hüseyin Cahit (Yalçın, 1875-1957) tarafından Fransızcadan tercüme edilen ve görünüşte zararsız "Edebiyat ve Hukuk" isimli bir

Fitnat (1872), Ahmed Midhat'ın *Teehül* (1870) ve *Mihnetkeşan* (1871) isimli eserleri yurtdışından ithal edilmiş bu edebiyat tarzının bazı örnekleridir.

[33] Ruşen Eşref Ünaydın, *Diyorlar ki* (İstanbul: Devlet Kitap Müdürlüğü, 1972), 231 ve Aktaş, *Refik Halit Karay*, 31.

[34] *Servet-i Fünun* için bkz. Attila Özkırımlı, *Tevfik Fikret* (İstanbul: Cem, 1990), 35 ve diğer sayfalar. Özkırımlı, derginin "sarayca da korunduğu" yönünde görüş ifade etse de, bu durumun derginin hükümet denetiminden, sansüründen muaf olduğu anlamına gelmediğini de belirtir (40). Dergi çevresinin önemli isimlerinden Halid Ziya, 1909'da tahta geçen Sultan V. Mehmed'in başkâtibi olmuştur.

makaleyi yayımladığı gerekçesiyle kapatıldı.[35] Refik Halid'e göre derginin askıya alınması, Galatasaray Lisesi'ndeyken karşılaştığı tartışmaların ve aktarımların kaynağı olan yeni metinlerin dolaşıma gayriresmî biçimde girmesi anlamına geliyordu. Refik Halid hukuk fakültesine girdikten sonra da irtibatta kaldığı lise arkadaşlarıyla ve büyükleriyle edebiyat üzerine fikir alışverişinde bulunmaya muhtemelen devam etti ve *Servet-i Fünun* dergisinin II. Abdülhamid rejimi tarafından susturulmasının yarattığı hayal kırıklığı kendi kuşağının diğer üyeleri gibi onu da derinden etkiledi.

Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yayın dünyası 1908'de yeniden canlandı ve 26 Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe girmesinden hemen birkaç gün sonra *Servet-i Fünun* ile diğer pek çok dergi ve gazete yayın hayatlarına yeniden başladılar. Kendilerini, ayrıca edebî ve entelektüel kaygılarını, eski kuşağa hitap ettiklerini düşündükleri "Servet-i Fünun'culardan" ayırt etmek için, Refik Halid ile arkadaşları yeni biçim ve üslup arayışına girdiler. Kendilerinden önce gelenlerce ortaya konulan "Avrupai" tarzdaki edebiyatın romantizminden, toplumsal ve siyasi fenalıklara ilgisizliğinden usanmış olan bu kişiler, Avrupa'daki yeni biçimleri, özellikle de kısa hikâye ile ona eşlik eden gerçekçiliği ve natüralizmi keşfetmek istediler, üstelik pek çok Avrupalı'nın bu türleri zamanı geçmiş saydığı bir dönemde.

Yeni ifade biçimlerine doğru bu yönelim, her zaman olduğu gibi siyasete dair artan hayal kırıklıklarıyla beraber ilerledi. Bâbıâli mahallesinin yakınında bulunan ve hâlâ yayıncılık ve kitap satış merkezi olan Hilal matbaasında yeni bir edebiyat çevresi oluşmaya başladı. Diyarbakırlı olup, çok eskiden beri şairler yetiştirmiş bir aileden gelen ve tanınmış yazar Süleyman Nazif'in kardeşi olan Faik Ali (Ozan-

[35] Hüseyin Cahit (Yalçın) sonradan sadık bir İttihatçı olmuş ve İTC'nin yayın organı *Tanin* gazetesinin başyazarlığını üstlenmiştir. 1945 sonrasında Ankara'da CHP'nin yayın organı (*Hâkimiyet-i Milliye* gazetesinin 1934'te değiştirilen adıyla) *Ulus* gazetesinin yazı işleri müdürlüğünü yapmıştır.

soy, 1876-1950), *Servet-i Fünun* ve onun içinden çıkan bu topluluk arasında bir köprü kurdu ve yeni dergiye *Fecr-i Ati* (Geleceğin Tan Vakti) ismini verdi.[36]

Refik Halid'e göre, derginin ismi günbatımı ile gün doğumundaki kızıllığa işaret etmekteydi ve bu renk geleceğe dair bir vaatte bulunmaktaydı.[37] Derginin ilk toplantısına Refik Halid ile Galatasaray Lisesi'nden birkaç arkadaşının yanı sıra gelecek neslin siyaseten olmasa da, entelektüel ve kültürel açıdan önemli isimleri arasına girecek şu kişiler de katıldı: Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Yakup Kadri (Karaosmanoğlu), Fazıl Ahmet (Aykaç), Mehmed Fuat (Köprülü), İsmail Suphi (Soysaloğlu), Şahabettin Süleyman, Emin Bülent (Serdaroğlu), İsmail Hakkı Müştak (Mayakon), Celâl Sahir (Erozan), Müfit Ratib ve Ahmet Samim.[38] Geleceğe dair heyecanlarından ve coşkularından "sarhoşa" dönmüş topluluk, yeni hareketleri için *Servet-i Fünun*'da 13 Şubat 1325'te (25 Şubat 1910) yayımlanan bir bildiri hazırladı.[39] "Fecr-i Ati Encümen-i Edebisi Beyannâmesi" adını taşıyan bildiride, sanatın "şahsi ve muhterem" olduğu ve herhangi bir ideolojiye dayanmak yerine anın deneyimini yansıtması gerektiği vurgulanmaktaydı.

Topluluk bu bildirinin ötesinde bir şey üretemeden dağıldıysa da, Refik Halid'in edebî ve entelektüel hayatının önemli bir dönemeci olarak kaldı. Bildirinin imzacılarından biri olarak Refik Halid, 10 yıl sonra bu deneyim hakkında görüşlerini bildirecek ve hem edebiyat sahnesindeki hem de

[36] Karay, *Bir Ömür Boyunca*, 212.
[37] Karay, *Bir Ömür Boyunca.*
[38] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 25.
[39] Refik Halid'in bu edebiyat çevresinin kurulduğu ortama ve isminin nasıl kararlaştırıldığına dair nüktedan tasviri için bkz. Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 25-27. Refik Halid'e göre bu edebiyat çevresi için başlangıçta kararlaştırılan isim Sinâ-yi Emel'di. Sina Dağı'na atıfla "İstikamet: Sina" anlamına gelen bu tabir, Eski Ahit'te geçen, Musa'nın peygamberliğinde İbranilerin Mısır'dan çıkışını çağrıştırmaktaydı. "Fecr-i Ati" isminin aksine, Sinâ-yi Emel isminin olumlu ve olumsuz yönleri hakkında topluluk içerisinde uzun tartışmalar yaşanmıştı.

siyaset sahnesindeki büyüyen gerilimleri üstü kapalı anlatacaktı:

> Biz edebiyat âlemine girdiğimiz zaman artık ortada bir çığır, bir mektep kalmıştı. Servet-i Fünun muarrızlarını yenmişti (Refik Halid burada edebiyat alanında *Servet-i Fünun* ile siyaset alanında İTC arasında nüktedan bir paralellik kurmaktadır). Yeni devir gelince Servet-i Fünun edebiyatı bizim kalemimizde yaşamaya başlıyordu. Mensur şiir girdabına kapılıvermiştik. "Oh"lu, "ah"lı sütun sütun mensureler yazan aramızda çoktu. Bir taraftan yenilik diye tekellümi hikayeye yol açılıyor, öbür taraftan serbest nazım revac buluyordu . . . Hala şekil derdi, şekil devriydi. Hala kelime oyunu yapıyorduk.[40]

Refik Halid *Servet-i Fünun* ve *Fecr-i Ati* deneyimlerinin ardından Yakup Kadri'yle ve *Fecr-i Ati*'nin diğer isimleriyle beraber çalışmaya devam etti. *Fecr-i Ati*'nin dağılmasından sonra o döneme dair hatıralarından şöyle bahsedecekti: "Aramızdan birkaçı gözlerini memleketimize çevirmişler acemi, lâkin yerli hikayelerle edebiyatımızda faydalı bir adım atmışlardı... Kopyacılık biraz durmuş, bazı dimağlar [beyinler] işlemeye başlamıştı."[41] Refik Halid "dimağlar işlemeye başlamıştı" derken, siyasetle kurduğu yeni ilişkiyi ve bu ilişkiye eşlik edecek biçimde hiciv türünü keşfetmesini kastediyordu. Dolayısıyla bu ifade, hayatının sonuna kadar mesken edineceği gazetecilik ve yayıncılık alanlarına nasıl girdiği üzerinden anlaşılmalıdır.

Refik Halid'in kendisi ve haciyografi/biyografi yazarları her ne kadar ailesinin müesses nizamla olan bağlarını önemsizleştirseler ve bunun yerine İkinci Meşrutiyet dönemindeki edebî faaliyetlerini ve yeni edebî türlere nasıl el attığını ön plana çıkarsalar da, gazetecilik ve hiciv, bir süre sonra Refik Halid'in esas uğraş alanları hâline geldi. Gazeteci-

[40] Refik Halid Karay, "Son on senelik edebiyata dair", *Yeni Mecmua* 3 (1918 civarı): 54.

[41] Karay, "Son on senelik edebiyata dair".

ğe *Servet-i Fünun*'a katılmasından birkaç gün sonra tesadüf eseri başlayan Refik Halid'in anlatımına göre, o sıralar "hür [serbest] meslek" sevdasına kapılmıştı ve ticaret alanında bir kariyer düşünmekteydi. Ağabeyiyle beraber bir İngiliz tüccarla iş yapacaklarken, ortak olacakları tüccarın Londra'ya geri dönmesi gerektiğini öğrenmişler ve Refik Halid'in aylarca boş durmasına razı gelmeyen ağabeyi, onu *Servet-i Fünun*'un matbaasına götürüp eski arkadaşı olan derginin kurucusu Ahmet İhsan'ın (Tokgöz, 1868-1947) yardımıyla, maaşsız stajyer olarak dergide çalışmaya başlamasını sağlamıştır.[42] Refik Halid dergideki ilk gününü başka bir debdebe olarak tanımlar. Ahmet İhsan ile ağabeyi onu masasında bırakıp ayrıldıktan sonra olup bitenleri şöyle anlatır: "... ben de tahrir heyeti odasında tanımadığım dört kişi ile yapayalnız kaldım: Mütercim Bedreddin, muharrir İsmail Suphi, bir Ermenice mütercimi, bir de zabit . . . Önüme Fransızca bir telgraf ajansı kâğıdı uzattılar, "tercüme ediniz" dediler. Yazdım, çizdim, tekrar dizdim, tekrar bozdum, ezildim, büzüldüm, kan ter içinde kaldım, yine de tam bir marifet gösteremedim."[43] Buna karşılık, Refik Halid bir hafta içinde yeni işine alışmış ve "hem mütercimlik, hem muhabirlik, hem musahhihlik, hulâsa isimsiz gazetecilere mahsus ne iş varsa" yapmaya başlamıştır.

İki ay sonra Refik Halid dergide "Guano Gübreleri" başlığıyla çıkan ilk makalesinin altına R.H. şeklinde imzasını atmıştır. Refik Halid'in yakın dönem biyograflarından olup, Türk Tarih Kurumunun başkanı olduğundan Türkçe arşivlere ve kütüphanelere benzersiz bir erişime ulaşan Ali Birinci, bu makaleyi bulamadığını belirtir. Refik Halid 1918'deki bir yazısında, "Guano Gübreleri"ne makale demenin bile

[42] Refik Halid hatıralarında, Ahmet İhsan'ı küçük yaşlarından beri tanıdığını ve kendisine her zaman bir sevgi beslediğini belirtmiştir. Aktaş, *Refik Halit Karay*, 21.

[43] Aktaş, *Refik Halit Karay*, 21 ve Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 18-19.

mübalağa olacağını belirtip şöyle demiştir: "Guano gübreleri de nedir? Onu ne ben söyleyim, ne siz sorunuz." Fakat Refik Halid, bu hikâyeyi kaleme almakla birdenbire adını duyurduğunu ve tıpkı bir gübre gibi bu makalenin dal budak sarıp, meyve ve mahsul vermesini sağladığını da ayrıca belirtir.[44] Refik Halid'in hicivci yanı düşünüldüğünde, "Guano Gübreleri" diye bir makalenin hiç yazılmamış olması gayet muhtemeldir. Refik Halid belki de bu makaleyi, yazıları yayımlanan bir yazar olmanın gerektirdiği denemeler ve sıkıntılar hakkında matrak bir görüş belirtmek için uydurmuştu.

Servet-i Fünun'daki stajyerliği, Refik Halid'in ayda 400 kuruş kazanacak şekilde *Tercüman-ı Hakikat*'te mütercim ve yazar olarak çalışmaya başlamasını sağladı. Birkaç ay içerisinde Refik Halid kendi ismiyle hem *Servet-i Fünun*'da hem de *Tercüman-ı Hakikat*'te başyazılar kaleme aldığı gibi, 1908-1913 yılları arasında Ubeydullah Esat ve Faik Sabri [Duran] editörlüğünde yayımlanan aylık dergi *Resimli Kitap* için kısa hikâyeler yazdı.

Ağustos 1909'a gelindiğinde Refik Halid kendi işin kurarak kısa bir süreliğine gazete sahibi oldu. Osmanlı Dâhiliye Nezaretine bağlı Emniyet-i Umumiye Müdüriyetinden gerekli izni aldıktan sonra, babasından aldığı 200 kuruş borçla Refik Halid, "Son Havadis: Müstakil ve Meşrutiyetperver Akşam Gazetesidir" ismiyle yeni bir yeni bir "Türkçe siyasi ve edebî (günlük) gazetesi" kurmuştur.[45] İTC'nin yayın organı olan *Tanin* gibi çok daha keskin gazetelerin aksine, *Son Havadis* tarafgir bir görüntü sergilememiş ve tıpkı alt başlığında iddia edildiği gibi, İstanbul için tarafsız ve bağımsız bir günlük gazete olma çabası gösteriştir. Bariz ya da ihtilaflı siyasi meselelerin yer almadığı gazetenin içeriği, geniş bir siyasi ve sosyal konular çeşnisi sunmakta, hürriyetperver ve meşrutiyetçi bir kamusal alan vizyonu sergilemekteydi.

[44] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 18-19.
[45] BOA DH. MKT 2909:14 (24 Ağustos 1909; 15 Ağustos 1909).

Artık 21 yaşında olan Refik Halid, *Fecr-i Ati*'den mütercim arkadaşı Yakup Kadri'yle birlikte 1 Eylül 1909'da *Son Havadis*'in ilk sayısını yayımladı. Fakat idare etmesi çok güç olduğundan, iki arkadaş 15 sayıdan sonra gazetenin yayın hayatına son verdiler.[46] *Son Havadis*'in günümüze ulaşan tek sayısı olan birinci sayının ortaya koyduğu üzere, Refik Halid ile Yakup Kadri gazeteyi yayımlamak için ciddi çaba göstermişlerdir. Gazete, her biri iki bölüme ayrılmış beş sütunlu dört büyük sayfadan oluşuyordu. Gazetedeki yazılar, askerî ve bürokratik atamalar ve büyükelçilik atamaları gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun içişleri ve dışişleriyle ilgili haberlerin yanı sıra Ermeni cemaati ve patrikhanesiyle ilgili meseleler gibi gayrimüslim topluluklara dair haberleri de içeriyordu. Gazetenin ilk sayfasındaki bir yazı "45 Sene Önce Bugün" başlığını taşıyordu ve imparatorluk genelindeki ve ötesindeki rivayetleri içeriyordu. İlk sayfada ayrıca, polis haberleri bölümü, vefat ilanı bölümü, Claude Ferrer (o sıralar İstanbul'da popüler olan Türk dostu bir Fransız yazar) tarafından yazılmış bir Fransızca cinayet romanının "Tarihi Tefrikamız: Öldüren Kim" başlığıyla tercümesi ve 46 yaşına giren bir adamın çocukluk hatıralarını anlattığı bir bölüm de vardı. Gazetenin ilk sayısında ayrıca, yabancı ve yerli haber ajanslarından aktarılan telgraf haberleriyle, Panama gibi ücra ve Atina ile Fizan gibi yakın yerlere dair haberler de yer almaktaydı. Arka sayfada ise "acilen satılık köşk" gibi seri ilanlara ve Eminönü'ndeki "Kâni İpek Dükkânı" isimli bir işletmeye dair reklama (bu sayıdaki tek

[46] Refik Halid yaklaşık 30 yıl sonra elinde *Son Havadis*'in tek bir nüshasının bile olmadığını ve başka bir yerde herhangi bir nüshasının bulunup bulunmadığını bilmediğini belirtmiştir. Refik Halid Karay, *İlk Adım* (İstanbul: İnkılâp, 2009), 57. Ben ise İstanbul'daki Beyazıt Devlet Kütüphanesi'nin Hakkı Tarık Us Süreli Yayınlar Koleksiyonu'nda gazetenin ilk sayısını bulmayı başardım. *Tarihin Alacakaranlığında* isimli çalışmasında Birinci, herhangi bir kaynak belirtmeden *Son Havadis*'in ilk sayısının 11 Eylül 1909'da çıktığını belirtir. Benim bulduğum nüshada ise tarih açıkça şöyle belirtilmiştir: 1 Eylül 1909 Frengi (Avrupa takvimi).

büyük reklam) ilaveten, "C" ismiyle imzalanmış "Vilayetler Postası" köşesi vardı ve Edirne hakkında bir seyahat günlüğü aktarılmaktaydı. Sunduğu haberlerin çeşitliliği açısından *Son Havadis*, o dönemin basınını meşgul eden partizanca polemiklerden farklı olarak, seçkin bir orta-sınıf Osmanlı mensubunun liberal vizyonunu şekillendiren ufukları ve değerleri anlamayı sağlamaktadır.

Toplumsal Çatışma ve Edebî İmgelem Bağlamında Refik Halid'in İki Hikâyesi

Refik Halid mütercimlik, muharrirlik ve muhabirlik becerilerini geliştirdiği gibi, bir yandan da 1908 Meşrutiyet Devrimi'nin getirdiği iyimser ortama ve siyasi güçlülük hissine zıt düşen kısa hikâyeler yayımlamaya başladı. Bu tarzda kaleme aldığı iki hikâyede ahlaki açıdan tavizler vermek zorunda kalan, güçsüz ve toplumsal açıdan karamsar karakterleri betimleyerek, İkinci Meşrutiyet dönemine dair kavrayışımızı daha da karmaşık hâle getirir.[47]

Bu hikâyelerin ilki olan "Ayşe'nin Talihi" 1909'da Faik Sabri Duran'ın *Muhit* dergisinde yayımlanmıştır ve şaşırtıcı derecede cesur bir hikâyedir.[48] Alt-sınıf genç bir kadının perspektifinden yazılan hikâye, Refik Halid'in erken dönem edebî üslubu ve kaygıları hakkında okuyucularına fikir verir. Refik Halid'in erken dönem hayatına dair çok az birincil

[47] İkinci Meşrutiyet Dönemi sırasında İstanbul'daki toplumsal koşullara dair bazı bilgiler için bakınız: Palmira Brummett, *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press*, 1908-1911 (Albany: State University of New York Press, 2000) ya da Nadir Özbek, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, İktidar ve Meşrutiyet*, 1876-1914 (İstanbul: İletişim Yayınları, 2002).

[48] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 20 (Refik Halid'den alıntı yapılarak).

kaynaklardan biri olduğu için, hikâyenin tamamı aşağıda alıntılanmıştır:[49]

> Ana kız "Abdinin köşkü" denilen bu yıkık, korkunç, yalnız kovukta bekçi gibi oturuyorlardı. Bundan kırk sene önce, kimbilir nasıl bir eğlence fikrine hizmet için yapılmış, fakat o zamandan beri kullanılmayan bu ev, yıkık duvarları, çökmüş çatısı, dökülmüş kafesleri, her taraftan ayrılmış sıvalarıyla eski bir mezar gibi ölümü düşündüren bir hal almıştı. Onda her ilişen bakışı korkutan bir renk, her geçene: "Siz de herkes de benim gibi olacaksınız, yıkık duvarlar kirli yosunlu, iğri bir taş; üzerinde eşinen bir iki köpek, o kadar!" diyen bir ses vardı. Her yönünden deve dikenleri fırlamış olan bahçesinde, hep açık kapısından mahzen gibi karanlık bir oyuk içinde tavan tahtaları seçilen ahırında, samanlı gübreler yığılmıştı; üzerinde bir sürü tavuk sürekli eşiniyordu. Kuyunun yanındaki incir ağaçları bu yıkıntının eksiğini tamamlıyor, her yıl daha fazla kuvvetlenerek nankör dallarıyle eve yaslanıyordu.
>
> Uzakta, bir yönde denize doğru çoğu zaman sisler, buğular içinde kalan şehir görünüyor, geniş bir çiftlik arazisi olan öbür yönünde, ilerideki dağlara kadar ise bir ağıl bile göze çarpmıyordu.
>
> Ayşe'nin önündeki leğenden sabun köpükleri taşıyor, bembeyaz buruşuklarla büzülmüş olan ellerinin her hareketinde saçlarına, çıplak bacaklarına, ara sıra gözlerine fırlıyordu; bunların içinden bazı inatçıları da sürekli karnına düşüyor, soluk entarisini pembe etine yapıştırıyordu.
>
> Kazandaki su kaynadıkça kireç gibi bir renk alıyor, içindeki baloncuklar irileşerek şişiyordu.
>
> Dışarıda sıcak bir güneş iki gün önceki yağmurlarının nemini bu süprüntülükten çekiyordu.
>
> Şimdi, hiçbir yönde bir nefes bile yoktu; fırtınadan önce-

[49] Refik Halid Karay, *Memleket Hikâyeleri* (İstanbul: İnkılâp, 2009), 185-90. Hikâyenin sonundaki imza Erenköy 1909 şeklindedir.

ki ağır, dertli durgunluk içinde; gübreleri karıştıran serçelerin cıvıltısı işitiliyordu. Ayşe mutfağın demir parmaklıklı yüksek penceresinden, ara sıra doğrularak göğe bakıyor, semanın bir tarafından barut renkli şişkin bulutlar vadide gölgelerini sürükleyerek yürüyor ve yürüdükleri yerleri hep karaya boyuyorlardı. Üzerlerindeki karartının, kanatlarına yansımasıyla karasineklere dönen arılar, ahırın teneke kaplı penceresinin yanındaki delikten içeri kaçıyordu.

Ayşe nalınlarını sürükleyerek bahçedeki çamaşırları topladı, fistanı benek benek çıplak vücudüne yapışıyordu; ocağın ateşini çekti, yağmuru bekledi.

Önce avlunun su birikintisine bir iki damla düştü, sonra gök şiddetle çatladı, incirin yapraklarında bir gürültü koştu, yağmur dökülmeğe başladı. Yağıyor, yağıyor, sonu gelmiyordu. Her taraf ocağın içi gibi kapkara olmuştu. Bir kenarda yanan odunların gittikçe parlayan ışığı kirli sularda altın menevişlerini gezdiriyordu.

Ayşe bir yere vuruluyor gibi bir ses duydu, pencereye koştu; kapının siperinde bir erkek gördü; başında kalpak arakasında aba vardı. Kolunda asılı duran tüfeğin namlusu, yanındaki iri köpeğin kulaklarına dokunuyordu. Birden anladı, Antikacının oğlu avdan dönerken yağmura tutulmuş, evlerinde her zaman çamaşır yıkıyan, tahta silen bu kadının kulübesine sığınmıştı. Hatırına hiçbir şey gelmeyerek: "Kim o, ne istersin?" diye sordu.

Öbürü beklemediği bu ince, genç sesten şaşırarak: "Fatma Hanım burda değil mi?" dedi.

Ayşe hemen cevap verdi:

–O size gitti, tahta silmeğe, ne yapacaksınız?

Avcı yağmura tutulduğundan, yoluna devam etse sırılsıklam olacağından kapıyı açmasını söyledi, Ayşe ipi çekti, mutfağa kaçtı.

Yağmur saçma gibi yapraklara vuruyor; camlara serpiliyor, oluksuz damın her tarafından çarşaf gibi dökülüyordu.

Ali Bey, sofanın yıkık yerinden yağmur altında garipleşen,

çamurları açılan yola bakıyordu. Ayşe kapının aralığından onu seyrediyordu. Erkek dönünce kızı, orada açık açık kendine bakar gördü; iki iri siyah gözün lezzetle bakışlarından bir şey; gururunu, şehvetini kışkırtan bir etki duydu, gülerek dedi ki:

–Kız sen, burada yalnız korkmuyor musun?

O, belki yalnız değildir diye bir tecrübe ediyordu; Ayşe cevap vermeden, vahşi bir utanç içinde kaçtı, Ali Bey arkasından atıldı. Kız, elleriyle yüzünü kapamış, üzerinde ıslak entarisi, ayağında nalınları, kazana dayanmış duruyordu. Vücudunda yabancı bir elin sıcak dokunmasını duyunca korkarak bağırdı, öbür köşeye kaçtı. Ali Bey bu yağmurdan, bu karanlıktan, bu çıplak, ateş gibi yanan vücuddan gitgide artan bir haz duyarak, izleyip kollarını açarak atıldı. Fakat mutfağın bir köşesinden yavaş yavaş dışarı sızan pis sular üzerinde ayakları kaydı, başı ocağın sivri taşlarına doğru yüzüstü bir korkuluk gibi devrildi. Öbürü dışarı fırladı. Bir süre evde yağmurun şakırtısından başka bir şey duyulmadı... Ayşe bu uzun bekleyişten bir şey anlamayarak, fakat bir korku duyarak kapıya yaklaştı, aralıktan baktı. Ali Bey arkasında abası, ayağında poturları, kirli sular içinde, o halde upuzun yatıyordu. Kız, kalbi bir canavar pençesi altında boğulmuş, her tarafı titreyerek önce oyun sanmak istediği bu yatışta bir ölü hali gördü, içeri koştu. Yerdeki suyun üzerinde pembe bir yol açılıyordu. Dokunmağa korkarak uzaktan baktı. Bu, pis sulara Ali Bey'in çatlamış beyninden sızıyordu. Artık o bir ölü idi.

Ayşe'nin gözleri bulandı, yüreğinden sanki bir şey koptu; sapsarı, halsiz, orada bir yere dayandı. İnanamıyordu inanmak istemiyordu. Korktu. Kelimenin bütün anlamıyla korktu, gözünün gönünde bir halk kalabalık gördü; onun içinde askerler vardı, tüfekler parlıyordu, kılıçlar çekilmişti. Hemen yerinden fırladı, bir dürtüye uyarak bu pislenmiş cesedi oradan kaldırmağı düşündü; nasıl? Yöresine bakıyor, her yönü dinliyor, korkuyordu. Yağmur deminki şiddetle

kaplamalara çarpıyordu. Camdan dışarıya uzandı; daha ilk bakışta ahırı, açık kapısından bir mezar gibi karanlığı kendine bakıyor gördü. Bunda bir çağırı sezdi. Yerini bulmuştu, iş onu oraya kadar götürmekti. Kendinde, on dokuzunu bulmamış bu soluk, sıska vücudu taşıyabilecek bir kuvvet duydu; iğrenerek ellerini sürdü, sırtüstü sürüklemeğe cesaret edemeyerek onu çevirdi. Ölünün açık duran gözleri bu davranışla kendi kendine kapandı.

Bu sırada sokak kapısını biri salladı, sonra tırmalamağa başladı. Ayşe deli gibi pencereye koştu. Ölenin köpeği iki ayağı üzerine kalkmış, sahibini arıyor, sabırsızlık gösteriyordu. Kız, cesareti bütün bütün kırılarak donakalmıştı; peki onu ne yapacaktı? Cesedi ahıra götürmek için bahçeden geçecekti, köpek sahibinin böyle çamurlar içinde bacaklarından sürüklenerek taşınmasına razı olacak mı? Hayvana yeniden baktı, kulaklarını dikmiş, içeriyi dinliyor, kısık sesler çıkarıyor, gözleri kapının aralığında bekliyordu... Ayşe şakaklarına doğru kesintisiz bir ağırlık çöktüğünü, ensesindeki damarların şiştiğini duyuyordu. Kalbi parçalanacak gibi vuruyor, gözlerinin önünde sinek gibi bir şeyler ağır ağır uçuyordu.

Ölmeğe özlem duydu. Fakat artık kararını vermişti, anası dönmeden her şeyi, hepsini temizliyecekti. Bakır maşrapayı mutfaktan kaptıktan sonra kapıyı iki parmak aralık etti, köpek kokluyarak burnunu uzattı, yavaş yavaş üç parmak, sonra bir o kadar daha açtı, mengene içinde gibi uzanan bu müthiş başa kuvvetinin bütün elverişiyle bir vuruş indirdi; maşrapa bir yöne düştü, köpek de oraya devrildi, bir süre çabaladıktan sonra kaskatı kaldı.

Yağmur şiddetini azaltmıştı, gene de yağıyordu. Önce ahırda paslı, kırık bir kürekle geçici bir çukur kazdı, sonra iki cesedi oraya sürükledi. Ölünün cebindeki saat daha işliyordu, onu alıp almamak için duraksadı, sonra bıraktı; gübre ile üzerini örttü, iliklerine kadar ıslanmıştı. Mutfağı

temizledi, ocağa tencereyi astı; su kaynadıktan sonra fasulyeleri attı. İşi bitmişti; anasını bekledi.

Ertesi gün, sabahtan akşama kadar ahırda kalıp derin bir çukur kazdı, Ali Bey'le köpeğini oraya sakladı, üzerlerine gübre çekti ve gece vücudunun yorgunluğu yardımıyla fikri uyuşmuş ölü gibi uyudu.

Köpeğiyle beraber izine rastlanmayan Ali Bey'in bu esrarlı kayboluşu her zaman olduğu gibi bir süre hayattakileri oyaladı, sonra yavaş yavaş silindi, gitti.

Bir ay sonra, genç bir köylü, yolda Ayşe'nin anasını çalışmağa gider gördü; o anda evde yalnız kalan kızını düşündü; hemen koştu, bahçenin yıkık bir deliğinden içeri atladı. Ayşe mutfakta odun kırıyordu. Kapının gıcırtısı üzerine başını çevirdi, ayakta kendine bakarak sırıtan köylüyü gördü; eliyle gözlerini kapadı; onu da düşürmemek, öldürmemek, o üzüntü ve acıyı bir daha çekmemek için, korunmasız kendini bıraktı.

Uğradığı ilk tecavüz girişiminde aslında saldırganını öldürmemiş olmasına ve sadece onun köpeğini öldürmesine rağmen, Ayşe'nin yeni bir cinayet işlemenin getireceği suçluluk ve utanç duygusunu yeniden hissetmek zorunda kalmaktansa, tecavüze uğramayı yeğlemesiyle biten hikâyede umutsuzluk duygusu derinden hissedilir. Başvurabileceği adli ya da toplumsal herhangi bir otorite olmadığı için Ayşe'nin tek seçeneği ya cinayet işlemek (zihninde daha önce öyle yaptığını düşünmektedir) ya da tecavüze izin vermek şeklindedir ve aslında ikinci seçenek de büyük bir utancı yine beraberinde getirecektir. Hikâye aynı zamanda o dönemin siyasi otoritesini çevreleyen umutsuzluk üzerine de bir yorum yapmaktadır. Meşrutiyetin getirdiği sözde tüm özgürlüklere rağmen, adaletin kim tarafından sağlanacağı konusundaki belirsizlik aslında bu dönemde de hükmünü sürdürmektedir.

"Kuvvete Karşı" isimli diğer hikâyesinde ise Refik Halid, orta seviye bir Müslüman bürokrat olan ve İzmaro isimli Rum (Hristiyan) sevgilisini Avrupa yakasında bulunan (ve

Refik Halid'in Galatasaray Lisesi'ndeyken gece hayatıyla haşır neşir olduğu) Beyoğlu'ndaki bir tiyatro oyununa götüren Suphi Bey'i anlatır.[50] Refik Halid hikâyesinde bir yandan İzmaro'nun Beyoğlu'nun ana caddesine yakın bir evde yaşayan bir kapatma kadın olduğunu açıklarken, bir yandan da oldukça mazbut biri olarak sunar ve çift arasındaki samimi duygusal bağı tasvir eder. Fakat çiftin burjuvalara özgü mazbut gecesi, önce izledikleri oyunda rahatsızlık yaratan, sonra da gittikleri restoranda Suphi Bey'e saldırıp fesini çalan, onunla alay eden ve üstelik bir de İzmaro'ya göz diken sarhoş ve serkeş Amerikalı denizciler [bahriyeli] tarafından berbat edilir. Hikâye, Suphi'nin akşam boyunca artan aşağılanma ve içerleme duyguları eşliğinde bir iç monolog olarak anlatılır; İzmaro'yla beraber eve döndükten sonra Suphi dışarı çıkıp denizcilere karşı koymaya karar verir. Karanlık bir köşede Amerikalı denizcileri bekleyen Suphi, intihar denebilecek bir hareketle bu dokuz denizciye saldırır. Suphi'nin "kuvvete karşı" bu beyhude girişimi, Amerikalı denizciler tarafından dövülüp bıçaklanarak öldürülmesiyle sonlanır.

"Kuvvete Karşı" isimli bu hikâyeyi, Amerikalı (ve Avrupalı) askerlerin Osmanlı topraklarında yapabileceklerinin cezasız kalmasına dair bir yorum olarak okumak mümkündür ve hikâyenin işgalci İtilaf güçlerinin İstanbul'da gerçekten cirit attıkları 1919'dan on sene önce 1909'da yazıldığı göz önünde bulundurulursa, şaşırtıcı derecede ileri görüşlü bir yönü vardır. Yabancı askerlerin Suphi'nin gecesini mahvedip mahallesini, kültürünü ve en nihayetinde yanındaki kadını aşağılaması katlanılması güç bir durumdur. Gerçekten de Suphi'nin hissettiği aşağılanma o kadar acı vericidir ki, huzur içinde evinde kalmaktansa kavga ederek ölmeyi tercih eder. Hikâyenin kahramanı olan Suphi'nin (ve de Refik

[50] Karay, *Memleket Hikâyeleri*, 151-59. Hikâyenin sonundaki imza Erenköy 1909 şeklindedir. Refik Halid bu dönemde yaz aylarını Erenköy'de geçirmekteydi.

Halid'in) içinde yaşadığı topluma karşı kızgın olup olmadığı da bir diğer merak uyandıran konudur, zira tiyatroda bulunan diğer insanlar ve restorandaki müşteriler kendi hemşerilerine arka çıkamayacak kadar korkak oldukları gibi, içinde yaşadığı toplumun gözünde Suphi'nin İzmaro'yla ilişkisi de gayrimeşrudur. Suphi'nin içinde bulunduğu durumla ilgili toplumsal-psikolojik algısı, tıpkı önceki hikâyedeki Ayşe'ninki gibi, bir hapishane yaratır ve tek çıkış yolu intihar olur. Kuvvete (Amerikalı denizciler, bir tecavüzcü ya da kişinin kendi toplumunun geleneksel kısıtlamaları) karşı çıkmak en iyi ihtimalle beyhude, en kötü ihtimalle ise ölümcüldür. Refik Halid'in yazma işinde giriştiği denemeler olan bu iki hikâyesi, tarz olarak Guy de Maupassant gibi eski devir Fransız yazarların bir türevi gibi dursa da, o dönemde Osmanlı toplumunda çok yaygın olan utanç, aşağılanma ve güçsüzlük psikolojisini ve duygularını gözler önüne serdiği gibi, çağdaş Osmanlı edebiyatında pek rastlanmayacak biçimde toplumsal ve ahlaki değerler ile toplumsal cinsiyet normları hakkında katı bir dürüstlük taşır.[51]

Bu iki hikâye Refik Halid'in 1909'daki 31 Mart karşı-devrim girişiminden sonra ortaya çıkan bocalamayı mı aktarmaya çalıştığı, yoksa okurlarına siyaseti hem içine alan hem de aşan ve de toplumun ahlaki nabzını ölçmeye çalışan bir mesaj mı verdiği sorusunu akla getirmektedir. Bu hikâyeler ayrıca Refik Halid'in, siyasi geleneği değiştirmek ve siyasi özgürlüğü benimsemek konusunda toplumda var olan çekişmeleri ifade etmeye çalıştığına da işaret etmektedir. Eldeki verilerin de gösterdiği üzere, Meşrutiyet Devrimi toplumsal devrimi ya da özgürleşmeyi değil, en dar türden bir siyasi özgürlüğü ve ekonomik modernleşmeyi hedeflemekteydi. Bu özgürlükler ve açılımlar da aslında "imparatorluğu kurtarmak" hedefi

[51] 10 yıl sonra, İstanbul Avrupalı güçlerin işgali altındayken, yaşanan hüsrana ve küskünlüğe dair anlatımlar olağan hâle gelecekti. Örneğin bkz. Erdağ Göknar, "Between 'Ottoman' and 'Turk' Literary Narrative and the Transition from Empire to Republic" (Doktora tezi, Washington Üniversitesi, 2004).

için birer araçtılar. Genç Refik Halid açısından, Meşrutiyet Devrimi'nin bu hedefleri oldukça muhafazakârdı. Bu anlamda, iki hikâyesi devrimin toplumsal ve duygusal altyapısını aktararak, değişen siyasi düzende iktidarın ve muhalefetin çetrefilliklerine işaret etmekteydi.

Avrupa Seyahati (Tahmini Olarak Ekim 1909 ve Ocak 1910 Arası)

1909 sonları İstanbul'u terk etmek için uygun bir zamandı. İkinci Meşrutiyet Dönemi'nin balayı günleri bir yıldan az sürede sona ermiş ve 31 Mart 1909'da İstanbul'da karşı-devrimci olarak adlandırılan girişimin, İTC mensuplarının önderliğinde Rumeli'den gelen Hareket Ordusu tarafından ezilmesiyle, Kanun-ı Esasi'nin yarattığı coşku büyük ölçüde kırılmıştı.[52] Sultan II. Abdülhamid tahttan çekilmeye zorlanıp, İTC'nin örgütlenme merkezlerinden olan Selanik'te ev hapsine alınmıştı. İTC II. Abdülhamid'in yerine zayıf bir padişah olan V. Mehmed'i (Reşat) tahta oturtmuş ve zaman kaybetmeden sıkıyönetim ilan etmişti.[53]

Tüm bu olup bitenlerden altı ay kadar sonra Refik Halid, ağabeyi Hakkı Halid ve dostu Agâh Efendi'yle birlikte Paris'in yolunu tuttu.[54] Tıpkı II. Abdülhamid döneminde

[52] 13 Nisan 1909 tarihi Osmanlı'da kullanılan Rumi Takvimde 31 Mart 1909'a denk düşüyordu.

[53] Temmuz 1908'in hemen ardından ortaya çıkan ilk coşkunun dönemin Osmanlı basınındaki yansımaları için bkz. Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011). 31 Mart Vakası'na dair anlatımlar için bkz. Feroz Ahmad, *Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics*, 1908-1914 (Oxford: Clarendon Press, 1969); Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran, 1902-1910* (Cambridge, UK: Cambridge University Press, 2011) ve Erik Jan Zürcher, "The Ides of April: A Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909?", *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Ataturk's Turkey*, (Londra: I. B. Tauris, 2010), 73-83.

[54] Refik Halid hatıralarında, *Son Havadis*'i yayımlamaya son verip kalan parasını

olduğu gibi, Paris yine Osmanlı mensubu muhalifler (Refik Halid ile arkadaşları bu kategoriye girmemekteydi) için önemli bir varış yeriydi; ama bu kez II. Abdülhamid'e karşı çıkanlar yerine İTC'ye karşı çıkanlar şehre akın etmekteydi.[55] 1909 yazı itibarıyla Ali Kemal (*İkdam* gazetesinin başyazarı), Ahmed Cevdet (bu gazetenin sahibi) ve Mevlânzade Rıfat (*Serbesti* gazetesinin sahibi) gibi 31 Mart Vakası'nın belli başlı liderleri Fransa'ya kaçıp faaliyetlerine Paris'te devam etmekteydiler.[56]

Refik Halid'in Paris deneyimi hakkında yazdıkları şaşırtıcı derecede azdır ve ilk kez 1940 civarında, ikinci sürgününden İstanbul'a döndükten birkaç yıl sonra bu konuyu ele almıştır. "İlk Sefer" isimli hikâyesinde Refik Halid, seyahat için herhangi bir siyasi nedenden bahsetmez. Anlatımında birinci tekil şahıs ile üçüncü tekil şahıs arasında geçişlerin yer aldığı hikâyede, üçüncü tekil şahıs dillere destan bir şehre yolculuk yapan "yarı-eğitimli bir genç"tir.[57] Bu hikâyeyle Refik Halid, ne ölçüde Avrupa kültürünün ve toplumunun bir parçası olduğunu ve ne ölçüde Avrupa'ya yabancı olduğunu gösterme imkânını bulur. Osmanlı mensubu kişilerin yazdıklarına yakından aşina olan o dönemin okuyucuları için, Refik Halid'in bu hikâyesinde Rifaa el Tahtavi'nin Paris'e yaptığı seyahatle ilgili 19. yüzyılın başlarında kaleme aldığı klasik eserin yansımalarını görmek pekâlâ mümkündür.[58]

Refik Halid hikâyesine, günbatımında İstanbul'a dair tumturaklı Osmanlıca tasvirleriyle dolu uzun ve basmakalıp bir paragrafla başlar ve şöyle devam eder:

Paris seyahatine harcamaya karar verdiğini belirtir. Bu anlatımdan yola çıkarak, seyahatin tarihinin 1909 güzü olduğu söylenebilir. Refik Halid Karay, "İlk Sefer", *İlk Adım*, (İstanbul: İnkılâp, 2009), 57.

[55] Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey*, 1908-1913 (Leiden: Brill, 2000), 185.

[56] Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey*, 140-42.

[57] Karay, "İlk Sefer", 47.

[58] Rifa'a Rafi' al-Tahtawi ve Daniel L. Newman. *An Imam in Paris: Al- Tahtawi's Visit to France, 1826-1831* (Londra: Saqi Books, 2011).

> Ne o, sıkıldınız mı? Hakkınız var; yukarıdaki beş, on satırı kopya ederken beni de hafakanlar boğdu. Halbuki yazı, Cenap Şahabetin'in Hac Yolunda'sından alınmıştır; zamanının en mühim ve kıymetli seyahat notlarından, seyahat edebiyatı numunelerinden! Yirmi bir yaşında iken Avrupa'ya ilk yaptığım yolculuğu anlatmak arzusuna kapılınca, kendi kendime: "Okuyucularıma bir azizlik edeyim," dedim. "Makale serime dünkü şaheser nesir örneğiyle başlayayım, bir nebze sıkıntı vereyim, sonra üslubuma döneyim, rahat bir nefes aldırayım!

Osmanlı edebiyatının anlatım tarzına dair yaptığı bu eleştiriden sonra Refik Halid, Paris seyahatini Cenap Şahabettin'in hac ziyaretiyle ilgili hikâyesiyle karşılaştırarak, Fransa'nın başkentine yaptığı bu seyahatin de bir tür hac olduğunu ima eder. Gerçekten de Refik Halid, 21 yaşındayken Avrupalıların her yaptığı işte bir hikmet bulduğundan bahsederek inanç konusuna değinir ve "Avrupa medeniyetine inanıp iman getirmiş müminlerden" biri olduğunu söyler.[59] Fakat hikâye en nihayetinde bir hayal kırıklığıyla sonlanır. Refik Halid bu hayal kırıklığını ya 1909 seyahatinde ya da seyahatiyle yazdıkları arasında geçen 30 yıllık sürede yaşamış olmalıdır.[60]

Refik Halid'in Avrupa medeniyetine dair inanç kaybı, ilk durağı olan Atina'da başlar ve burada bulunan Akropol'den hiç etkilenmez:

[59] Al-Tahtawi ve Daniel L. Newman, *An Imam in Paris*, 50-51.

[60] Gemide kurduğu bir dostluk, Refik Halid'in yaşadığı bu hayal kırıklığının güzel bir özeti şeklindedir. Gemideki ilk akşam yemeğinde Refik Halid, Fransız olduğunu düşündüğü *Le Monde Illustre* yazarı Mösyö Theodore Birtch'le tanışmıştır (Refik Halid de kendisini bu kişiye kısa ömürlü *Son Havadis* gazetesinin sahibi ve başyazarı olarak tanıtmıştır). Fakat Refik Halid sonradan öğrenir ki Birtch'in gerçek adı Berç Bezirciyan'dır ve Refik Halid'in "hatırlayamadığı nedenlerle" İstanbul'dan ayrılıp Avrupa'ya yerleşmiş olan Birtch'in babası Çırağan Sarayı'nın süslemelerini yapan mahir ustalardan biridir. Dolayısıyla Mösyö Birtch Paris doğumlu bir Fransız vatandaşı olsa da, aynı zamanda Osmanlı Ermenilerinin doğrudan torunuydu (Karay, "İlk Sefer," 64). Refik Halid'e göre, nasıl ki Birtch kendisinden en başta beklediği kadar farklı değilse, aynı şekilde Paris de İstanbul'dan sandığı kadar farklı değildi.

> Akropol beni, yaş ve baş müsaadesizliğinden dolayı olacak, Anadoluhisarı kadar bile tesiri altında bırakmadı. Onu alımsız, şansız ve yarı bildiğim parlak tarihine tamamıyla uygunsuz bulmuştum. O kadar ki kendimi aslının değil, bir taklidinin karşısında farz ettim, aldatılmışa döndüm. Ne hayalimdeki büyük tipleri ona yakıştırabiliyordum, ne de küçük bir kasabaya benzettiğim çiğ aydınlıklı Atina'yı Yunan tarihinin azametine uydurabiliyordum.[61]

Refik Halid harabelerden ziyade mamure görmek istediğini ve "bizde olmayanların seyrine" koştuğunu belirtir. Onun görmek istediği "Park, bulvar, elektrik, telefon, heykel, kadın hürriyeti", tayyareler, yeraltı tramvayları ve arabalardır.[62] Seyahatinde bunları ilk kez Napoli'de gördüğünü belirten Refik Halid, ardından yemek ve Fransız edebiyatı aracılığıyla deneyimlerini tasvir etmeye girişir. İtalya'nın güneyindeki bu şehirde makarna yiyen Refik Halid, Lamartine'in *Graziella* isimli romanını (çocukluğunun mesut günlerine dair bir hatıra şeklinde) anar ve edebiyatın tekrardan romantizme döneceği günlerden özlemle bahseder. Marsilya'da *bouillabaisse* (bir tür balık çorbası) içen Refik Halid, bir Fransız masalı olan "Kırmızı Başlıklı Küçük Kız" hakkında düşüncelere dalar. Paris'e gitmek için bindiği trende çekici bir genç kadının karşısına oturan Refik Halid, Maupassant'ın hikâyelerini anımsar.[63] Tren Dijon'da durduğunda, 13 yaşındayken okuduğu ve bu tren istasyonundaki bir trende geçen bir cinayet romanı aklına gelir. Paris'e vardığında ise o sıralarda Paul Bourget'ye (Refik Halid gibi hem gazeteci hem de edebiyatçı olarak isim yapmış biri) ait okuduğu bir roman üzerine düşüncelere dalar.[64]

Refik Halid'in Paris'e dair bilgileri Fransızcadan Osmanlıca Türkçesine çevrilmiş olan Xavier de Montepin'nın

[61] Karay, "İlk Sefer", 68
[62] Karay, "İlk Sefer", 69
[63] Karay, "İlk Sefer", 77
[64] Karay, "İlk Sefer" 82

tefrika romanlarına dayanmaktaydı. Dediğine göre Notre Dame, St. Michel, Place de l'Étoile, Champs- Élysees ve Seine onun hayalgücünde hep önemli bir yer işgal etmişti. Fakat Atina gibi, Paris'e dair ilk izlenimi de hayal kırıklığına uğratıcı olur. Bindiği taksiden gördüğü caddeler hakkında şöyle der: "birtakım caddeler ki hayalimdekilerin yanında ufak, heybetsiz, Napoli ve Marsilya'dakilerden farksız, hatta denize civar olmadığından zevksiz duruyor."[65]

Tüm bunları 50 yaşındayken yazan Refik Halid'in Paris'e yaptığı hac ziyareti, tam da yarattığı hayal kırıklığı açısından önem taşır. Refik Halid bu hayal kırıklığı yüzünden bir daha asla Avrupa'ya gitmemiştir. Derinden bir yalnızlık ve bezginlik duygusuna düşen Refik Halid, Avrupa'da olsa da *Fecr-i Ati*'deki arkadaşlarını özlediğini fark etmiş ve Şubat 1910 civarında İstanbul'a dönüp, orada *Fecr-i Ati* bildirisini imzalamış ve siyasi hiciv tarzında yazılar yazmaya başlamıştır. Oysaki hayatının o dönemine kadar (orta yaşlarından geriye baktığında bile), bu seçkin muhalifin siyasi muhalefet ve fikir ayrılığı gibi konulara ilgisi neredeyse hiç yoktu.

Sınıf Mücadelesi ve Muhalefetin Yeniden Uyanışı

Refik Halid'in yaşadığı dünya ayrıcalıklı ve Fransızca eğitim görmüş Osmanlı bürokrasi ailelerinden oluşuyordu. 1860'lar ile 1870'lerde bu katmandan gelen insanlar ilk Osmanlı anayasasını yazmış ve soyut bir ideal olarak muhalefet kavramıyla içli dışı hâle gelmeye başlamışlardı. Namık Kemal, Ziya Paşa ve Reşad Bey gibi Genç Osmanlı entelektüelleri aslında bu kavramı *Hürriyet* gazetesinin 1868'deki ilk sayısından beri tartışmaktaydılar.[66] Onlar açısından muha-

[65] Karay, "İlk Sefer", 83

[66] Muhalefet kavramını (ihtilaf kelimesiyle ilişkili biçimde) içeren bu hararetli tartışmalar için bakınız: Alp Eren Topal (ed.), *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet gazetesi I (1868-1869)*, (İstanbul: Vakıfbank Kültür

lefet kavramı, farazi bir meşrutiyette fikir ayrılığını, ihtilafı, çok sesliliği ve tartışma eylemini işaret ediyordu. Bu kişiler, birkaç kuşak sonra Refik Halid'in de aynı yollardan geçeceği üzere, Fransa'ya özgü siyasi fikirleri ve Fransız edebiyatını Osmanlı beyzadelerinin kimliğine entegre etmişlerdi. Buna karşılık, Genç Osmanlıların vârisi olan Refik Halid'in babası ile onun kuşağı, Fransızlar ile İngilizlerin Osmanlı İmparatorluğu'nun mali ve siyasi işleri üzerinde geniş yetkilere sahip olmalarını kabullenmeye gönüllü gibi durmuşlardı. Bunun nedeni, belki de bu kişilerin II. Abdülhamid istibdadından çeşitli yollarla faydalanıyor olmalarıydı. Örneğin Fransızların Duyun-i Umumiye üzerindeki denetimini Osmanlı İmparatorluğu'nu itibarsızlaştıran, küçük düşürücü ve yarı-sömürgeci bir ilişki olarak görmek yerine, bu durumu hayatın bir gerçeği olarak görmüş ve işbirlikçiliğin sunduğu ayrıcalıklardan faydalanmışlardı.

Fakat II. Abdülhamid dönemi sırasında durağanlaşan Osmanlı müesses nizamı içinde yeni bir seçkinler grubu da şekillenmiyor değildi. Bu seçkinler, 1889'da kurulmuş gizli bir cemiyet olan İTC saflarında yetişmekteydi. İTC'nin önemli bir siyasi kanadı, Fransa gibi sürgün yerlerinde ya da Mısır gibi ücra yerlerde büyüyen kanadın aksine, imparatorluk bünyesinde (Almanya'nın eğittiği Osmanlı ordusunda) gelişmekteydi. Meşrutiyet yanlısı faaliyetleri nedeniyle pek çoğu sürgüne gönderilmiş bürokratların ve aydınların oluşturduğu geniş koalisyonda, ordu içinde yükselmiş bazı İttihatçılar, yukarıda bahsi geçen Osmanlı beyzadelerinden epey farklılık göstermekteydi. Her şeyden önce bu kişiler, daha mütevazı birer geçmişe sahipti ve kökenleri genellikle Balkanlara ve Rusya'ya dayanmaktaydı. Bu durum onları doğal olarak imparatorluğun başkentindeki yüksek sosyeteye yabancı hâle getirmekteydi.[67] İttihatçılar değişime açtılar

Yayınları, 2019), 58, 60 ve diğer sayfalar. Ayrıca bkz. Mardin, *Genesis of Young Ottoman Thought*.

[67] Bkz. Hanioğlu, *Young Turks in Opposition*.

ve II. Abdülhamid rejiminin etkisiz modernleşme taktiklerine çözümler bulmak için her şeyi göze aldıkları gibi, Refik Halid'in de bir ürünü olduğu ve kademeli bir değişimden yana olan Tanzimat bürokrasisinden de artık bıkmışlardı. Onlar için asıl önemli olan şey, kademeli bir değişimden ziyade, öyle ya da böyle bir çözüm üretecek bir değişimdi. Tüm bunların elinizdeki kitabın konusu açısından iki önemli anlamı vardır. Birincisi, Refik Halid'in II. Abdülhamid'in mutlakiyetçiliği ile meşrutiyete ve demokrasiye dair fikirleri hem mecazen hem de kelimenin tam anlamıyla askıya alınmış olan kendisinden önceki kuşağın liberal ve seçkinci hassasiyetlerini miras almış olmasıydı. İkincisi ise bu askıya alma durumu nedeniyle, Osmanlı Devleti'nde saf tutmuş kişiler ile yurtdışında ve sürgünde olan kişiler arasında değişime dair farklı vizyonların gelişmiş olmasıydı.

Oysa 1908 Meşrutiyet Devrimi'nin hemen öncesindeki siyasi manzara, seküler bir ilerleme için uğraşan modernleşme yanlıları ile İslam'a ve geleneğe tutunmuş gericiler arasındaki bir bölünme şeklindeki geleneksel yorumdan çok daha renkliydi.[68] Refik Halid'in erken dönem hayatının ve eserlerinin küçük merceğinden bakıldığında bile, Osmanlı siyasetinde ve kültüründe siyaset ile edebiyat, bireyler ile bürokrasiyle bağlantılı aileler ve orduyla bağlantılı kişiler ile İstanbullu olan ya da özellikle Balkanlar ve Rusya gibi başkent dışındaki yerlerden gelen kişiler arasındaki kayda değer karşılıklı ilişkiler olduğunu görmek mümkündür. Fransız düşünürlerinin ve edebiyatının savunucuları ile Alman siyaset ve askerî stratejistlerinden etkilenenler arasında da çatlaklar bulunmaktaydı ve İTC liderliğinin ortaya çıkışı ve 1908 sonrasında oynadığı rol bu durumun belki de en net göstergesiydi. Yeni beklentilere sahip yeni gruplar orta-

[68] Hanioğlu (*Preparation for a Revolution*, 4-6) 1902-1908 arasında ortaya çıkan baş döndürücü hizipler ve partiler silsilesine dikkat çekerek, "bu örgütlerin ve kişilerin her birinin ayrı bir kitap konusu olabileceğini ve tek bir makalenin bu dönemin tüm ilgili ayrıntılarını içeremeyeceğini" belirtir.

ya çıkıp nüfuz kazandıkça, bu grupların tümünün Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyma hedefi etrafında seferber olabilmeleri de mümkün hâle geldi. Dolayısıyla muhalefet sadece meşrutiyetle ilişkili akademik bir kavram şeklinde ortaya çıkmadı ve II. Abdülhamid'e karşı olan grupların (aslında yeni ortaya çıkan siyasi partilerin) arızi ilişkileri ve ortak hedefleri bağlamında yeniden doğdu.

1860'larda soyut bir ideal şeklinde kullanılan muhalefet kavramının, Meşrutiyet Devrimi sırasındaki aylarda ve sonraki yıllarda siyasi bir gerçeklik hâline gelmesinin izlerini takip etmek pekâlâ mümkündür. Meşrutiyet rejimini yeniden yürürlüğe koymayı hedefleyen hareket, Paris'te biri 1902'de, diğeri Aralık 1907'de olmak üzere iki kongre düzenledi. Kendilerine ait gerekçelerle ve kendi konumları sebebiyle Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasında hemfikir olan farklı grupların temsilcileri bu kongrelere katıldılar. Prens Sabahaddin'in öncülük ettiği 1902'deki kongrede, meşrutiyet yanlılarına hitap etme ve onları birleştirme amacıyla hürriyetperverliği ve hamiyeti (vatanseverliği) vurgulayan bir dil kullanıldı.[69] Dönemin önde gelen meşrutiyet yanlısı gazetelerinden olan ve Kahire'de yayımlanan *Şura-yı Ümmet*'e dair bir tarama, 1908 öncesinde gazetenin sadece tek bir başlığında muhalefet kelimesinin geçtiğini ve muhalefet partisi kavramına atıfla dar bir anlamda kullanıldığını göstermektedir. Dolayısıyla bu dönemde muhalefet kavramı 1876 öncesinde olduğu gibi çok yaygın olmaktan ziyade, nispeten askıya alınmış gibidir.

Meşrutiyet yanlılarının Aralık 1907'de yine Paris'te düzenlenen ikinci kongresi, en az iki konudaki çarpıcı değişimi gözler önüne serer. Öncelikle kongrenin ismi, Osmanlı Muhalifin (Muhalifleri) Kongresi'ydi ve açıkça muhalefet kavramının bir biçimini yeniden canlandırdığı gibi, II.

[69] M. Şükrü Hanioğlu, *Preparation for a Revolution* (Oxford: Oxford University Press, 2001).

Abdülhamid'in despotizmine karşı Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasını savunan grupları koalisyon şeklinde birleşik bir muhalefet olarak konumlandırmaktaydı. İkinci çarpıcı değişim ise kongreye (II. Abdülhamid istibdadına karşı ve Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasından yana) muhalefet koalisyonunun parçası olarak üç muhalefet partisinin katılmış olmasıydı. Bunlar Prens Sabahaddin'in başında olduğu ve liberal olarak adlandırılan "Teşebbüs-i Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti", Ahmed Rıza'nın temsil ettiği "İttihat ve Terakki Cemiyeti" ve Haçadur Malumyan'ın temsil ettiği "Ermeni Devrimci Federasyonu"ydu. Artık açık biçimde muhaliflik bayrağını benimsemiş olan bu meşrutiyet yanlısı koalisyon içerisinde bürokratlar, aydınlar, ordu mensupları ve hem Müslüman kesimden hem de Ermeni sosyalistlerinden gelen Jakobenler yer almaktaydı.

Refik Halid'in "Kirpi" mahlasıyla çok daha "iğneleyici" bir muhalif isme dönüşmesinde de göreceğimiz üzere, Osmanlı toplumu içindeki ayrışmalar hiçbir zaman Niyazi Berkes, Bernard Lewis ve diğer bazı araştırmacıların varsaydıkları gibi modernleşme yanlısı sekülerler ile dinî gericiler arasındaki basit bir ayrım şeklinde olmamıştır.[70] Böylesi bir ayrım, geç Osmanlı ve modern Türkiye siyasetini anlamak için günümüzde her zamankinden daha baskın teorik çerçeve hâline gelmiş durumdadır. Benim tezime göre siyasi konuları anlamakta bu çerçevenin dile getirilmesinin öncülüğünü ilk kez İTC yapmış ve sonrasında, farklılığı kendi tarih anlatılarında bir öncelik hâle getiren Türk milliyetçileri bu çerçeveyi sahiplenip dile getirmişlerdir. Hem İTC hem de Türkiye Cumhuriyeti'ndeki milliyetçiler, Refik Halid ile pek çok çağdaşının parçası oldukları meşrutiyet yanlısı seçkinler içindeki çok daha çapraşık bir çatlağı stratejik olarak gizlemişlerdir. Kitapta daha önce de bahsedildiği üzere, geleceğin

[70] Niyazi Berkes, *The Development of Secularism in Turkey* (Montreal: McGill University Press, 1964).

pek çok muhalif ismi, birer seçkin oldukları gibi, seçkinci Osmanlı liberalleriydi ve kategorik biçimde meşrutiyete karşı olmaktan ziyade, yerleşik bir sınıf kimliğine ve siyaset vizyonuna sahip insanlardı. Sürgündeki Jön Türklerin ve ordu mensubu pek çok İttihatçının aksine bu kişiler, Nader Sohrabi'nin ifadesiyle, patrimonyal düzenin çocuklarıydı ve Jakoben çağdaşlarına göre sayıları çok daha azdı.[71] Müesses nizamın içinde olanlar ile yeni iktidar sahipleri açısından siyasetin nasıl şekillendiğini anlayabilmek için, kitabın bir sonraki bölümünde Refik Halid'in muhalefetle tanışıp Kirpi'ye dönüştüğü 1908-1913 arası dönemde Osmanlı meşrutiyetinin inşası ve yok olması ele alınacaktır.

[71] Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran.*

İkinci Bölüm
Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Meşrutiyet Rejiminin Çelişkileri ve Muhalefetin Yeniden İnşası (1908-1913)

Kirpinin Dedikleri

Temmuz 1908'de Kanun-ı Esasi 30 yılı aşkın bir süre sonra yeniden yürürlüğe girdi. Osmanlı İmparatorluğu genelinde ortaya çıkan coşku bir mücadelenin, yani meşrutiyetin yeniden getirilmesi mücadelesinin sona erdiğini işaret etmekteydi. Fakat başka bir amansız mücadelenin, yani 1878'de Kanun-ı Esasi'nin yürürlükten kaldırılmasından bu yana önemli ölçüde değişmiş Osmanlı İmparatorluğu genelindeki meşrutiyet rejiminin özel anlamlarını ve fiiliyattaki sınırlarını tanımlama mücadelesinin başlamasıyla, bu coşku kısa sürede söndü.[1] Osmanlı'daki meşrutiyet rejiminin pek çok çelişkisi 1908-1913 arasındaki çalkantılı dönemde su yüzüne çıktı. Bu çelişkilerden biri olan muhalefet kavramının anlamı da köklü bir dönüşüm geçirdi ve tam da bu dönemde Kirpi mahlasıyla Refik Halid'in hicivci kişiliği ortaya çıktı. Milliyetçi anlatılar ve tarihyazımı, Meşrutiyet rejimi siyasetinin bu içsel çelişkilerin, özellikle de İTC içerisindeki çelişkilerin üstünü örtme yoluna gitmiştir. Türkiye'deki ana akım milliyetçi anlatılar, İTC'ye kahramanca bir konum atfedip bu örgütü meşrutiyetle özdeşleştirirler ve böylece meşrutiyet hareketi içindeki libe-

[1] İmparatorluk genelindeki bu coşku için bkz: Michelle Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2011), 1. Bölüm. Bu coşkunun sönüşü için ise bkz: Bedross Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution* (Stanford, CA: Stanford University Press, 2016).

ral muhalefeti silme noktasına getirecek kadar ötekileştirirler. Dolayısıyla artık hicivler kaleme alan muhalif bir yazar hâline gelmiş Refik Halid'in dediklerine ve muhalefet kavramına bu noktada geri dönmek, Meşrutiyet hareketi içinde yok sayılan bu nüansları yeniden ortaya çıkarmanın bir yolu olabilir.

1908'in başlarında muhalefet kavramı, Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyma taraftarı grupların koalisyonunu işaret etmekteydi ve bu grupların muhalefet olarak adlandırılmalarının nedeni, II. Abdülhamid istibdadına karşı çıkmalarıydı. Fakat 1913'e gelindiğinde muhalefet bambaşka bir anlama bürünmüş ve artık iktidardaki İTC'ye karşı çıkmakla eşanlamlı hâle gelmişti. Muhalefete dair anlayışta yaşanan bu değişim ne siyaseten ne de kelime anlamı açısından 1908'de Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasına tepki olarak birdenbire ortaya çıkmadı. Bahsi geçen değişim beş yıllık süre içerisinde yaşanan kutuplaşma sürecinin bir sonucuydu. Kitabın bu kısmında muhalefete dair yeni bir kavrayışa yol açan kutuplaşma süreci ele alınacaktır. Kutuplaşma sürecinin yaşandığı dönemin bitiş noktası olan 1913'e gelindiğinde, muhalefet kavramı, Refik Halid'in de aralarında olduğu liberal muhalefet koalisyonuyla bağlantılı yaklaşık 800 kişilik belirli bir grup şeklinde tanımlanmaktaydı ve bu kişilerin sürgün edilmelerinin bir gerekçesi oldu.

1910'da Paris'ten İstanbul'a dönen Refik Halid, edebî hiciv şeklinde yeni ve gelişmekte olan bir tarzı benimsedi ve böylece kariyerinde Meşrutiyet döneminin belirsizlikleriyle ve tehlikeleriyle şekillenen yeni bir dönem başladı.[2] Etrafında olup biten siyasi kargaşa konusunda pek çok yönden hâlâ tereddütte olmasına ve herhangi bir rejime ya da harekete bir karşıtlık beslememesine karşın, hicvinin giderek keskinleşen tonu, Refik Halid'e Kirpi mahlasını kazandırdı. Bu lakabı ona hediye eden ise çabucak dağılmış olan Fecr-i Ati hareketinden eski dostu Yakup Kadri Karaosmanoğlu'ndan başkası değildi.

[2] Palmira Brummett, *Image and Imperialism in Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911* (Albany: State University of New York Press, 2000).

Kabaca Mart 1910 ve Kasım 1911 arasını kapsayan bu dönemde Refik Halid, 18. yüzyılın ünlü Osmanlı vakanüvisi Naima tarzında düzinelerce kısa hiciv ve denemenin yanı sıra "Tarih-i Devr-i Mebusan" isminde hicivli bir vakayiname de kaleme aldı. Refik Halid böylece stajyer bir gazeteciyken kısa bir süre içerisinde önce bir gazete yayıncısı, sonra da tanınmış bir hiciv yazarı oldu. Bu dönemde liberal ve İTC karşıtı *Şehrah* ve Meşruiyet devrinin en uzun soluklu, en önde gelen hiciv gazetesi *Cem* gibi pek çok mecrada yazıları çıktı.[3] Refik Halid'in bu yazılarının otuzu 1911'de "Kirpinin Dedikleri" adıyla derlenip yayımlandı; bu kitap İkinci Meşrutiyet döneminde (özellikle de 1909'daki 31 Mart Vakası'ndan 1911 sonbaharında patlak veren Osmanlı-İtalya Savaşı'na ve Hürriyet ve İtilaf Fırkasının kurulmasına kadar) ele aldığı meselelere dair net bir manzara sunar.[4] Osmanlı İmparatorluğu'nda göreli bir barış ortamının olduğu ve İTC ile Meclis-i Mebusan içindeki çatışmanın şiddetlendiği bu dönemde Kirpi, imparatorluğun başkenti İstanbul'un okuryazar kitlesinin yanı sıra siyasi seçkinler arasında da yankı uyandıran konulara değinmiştir.[5] Kirpinin dedikleri hem liberal çevrelerin hem de İTC'nin dikkatini çekmiştir. Dönemin liberal koalisyonunun başına buyruk Osmanlı prensi Sabahaddin, Kirpi'yi dönemin en "Avrupai"

[3] Kapatıldığı dönemlerde *Kalem*, *Alem* ve *Cemşit* isimleriyle yayın hayatını sürdüren *Cem* dergisi, her ikisi de paşa ailelerinden gelen Salih Cimzoz ve Celâl Esad Arseven tarafından çıkarılmaktaydı. Brummett'e göre, Refik Halid gibi *Kalem*/*Cem* dergisi de "hararetle meşrutiyeti desteklemekte, ancak hem Meclis-i Mebusan'ı hem de iktidar konumundaki İTC'yi eleştirme hakkını saklı tutmaktaydı." Brummett, *Image and Imperialism*, 30. "Tarîh-i Devair-i Mebusan" isimli makale için bkz. *Kirpinin Dedikleri*, İstanbul: Ahmet İhsan, 1326), 123-165.

[4] Bu makaleler dönemin önde gelen aydınlarından ve Refik Halid'in ailesinin uzun süredir hamisi konumunda olan Ahmet İhsan tarafından yayımlanmıştır. *Servet-i Fünun*'un başyazarlığını yapan Ahmet İhsan ayrıca dönemin liberal koalisyonunun da bir mensubuydu.

[5] Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları* (Yenişehir-Ankara: Bilgi Yayınevi, 1969); Yahya Kemal, *Siyasi ve Edebi Portreler* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006) ve Hikmet Münir Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile* (İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1940 civarı), 28.

hikâyelerini yazdığı için övmüş, fakat en nihayetinde İTC, Kirpi'yi Sinop'a sürgün etmiştir.

Arka Plan: Osmanlı Meşrutiyetinin Açmazları

Temmuz 1908 ve Temmuz 1913 arasındaki dönem, Osmanlı İmparatorluğu'nun en kritik dönemlerinden biriydi. Jön Türk koalisyonunun Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koymaya dönük ortak hedefini gerçekleştirmesiyle birlikte, 1876'dan yadigâr bu metnin nasıl uygulanacağı ve meşrutiyetin ne anlama geldiği konularındaki fikir ayrılıkları arttı. Anayasadan ve hürriyetten ne anlaşıldığına dair belirsizlikler, farklı aktörlerin 1908 öncesinde gevşek bir koalisyon içerisinde bir araya gelmelerini sağlamışsa da, aynı belirsizlikler meşrutiyet rejiminin hayata geçmesiyle birlikte bu kez aynı aktörler arasındaki ayrışmayı şiddetlendirdi.[6] Devrim sonrası düzenin ana hatlarını belirlemeye çalışanlar arasında şu sorular peşi sıra sökün etti: Mevcut Osmanlı hükümeti ya da yürütme organı, 28 yılın ardından açılan ve yeniden yapılandırılmış olan Osmanlı yasama meclisine nasıl uyum sağlayacaktı? Yeni kabinenin nasıl bir rolü olacaktı ve bakanları atama ayrıcalığına kim sahip olacaktı? Gayrimüslimlerin ve Türk olmayanların imparatorluğun yönetiminde yeri ne olacaktı? Bu sorulara verilen farklı cevaplar mevcut gerilimleri tırmandırdı ve bir yıl içerisinde farklı sosyo-ekonomik kökenlere sahip, farklı kuşaklardan gelen, farklı etnik ve mesleki kimlikleri olan ve farklı siyasi gündemler güden hizipler arasında açık bir çatışmanın ortaya çıkmasına neden oldu.

Jön Türk koalisyonunun kilit oyuncusu konumundaki İTC, meşrutiyet hareketinin gelişmesine öncülük ettiği gibi bu hareketi daha da karmaşık hâle getirdi. İTC'nin varoluş biçimi birçok yönden, liberal, meşruti bir rejim fikrine

[6] Bu muğlaklıklara dair yakın dönemdeki iki tartışma için bkz. Campos, *Ottoman Brothers* ve Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution.*

aykırıydı. 1889'da gizli bir cemiyet olarak kurulduğu gibi, 1908'den sonra da aynı yapıyla faaliyet göstermeyi sürdürdü ve bir örgüt, ardından bir siyasi parti olduğunu ancak birkaç yıl sonra ilan edebildi. İTC mensupları yürürlüğe konmasına yardımcı oldukları meşrutiyet rejiminin koruyucuları sıfatıyla kendilerine özel bir rol de atfettiler. II. Abdülhamid döneminin yeni askerî akademilerinde gördükleri eğitim sırasında siyasileşmiş genç subayların oluşturduğu bir iç siyasi gruptan ve sürgündeki aydınlar tarafından yurtdışında oluşturulan bir dış siyasi gruptan mürekkep İTC liderliği, kendi siyasi vizyonlarını ifade etme ve uygulama kapasitesine ve iktidarına sahipti; gerekli durumlarda bunu güç kullanarak da yaptı. Nader Sohrabi ile Bedross Der Matossion'ın yakın dönemdeki çalışmalarının da gösterdiği üzere, güvenilirliğini sürdürmek için meşrutiyet söylemine bağlı kalmak zorunda olsa da İTC, liderliği anayasayı imparatorluk için her şeyden üstün bir yasal çerçeveden çok kendi hedeflerine ulaşmak için bir araç olarak gördü. Genel anlamda "imparatorluğu kurtarmak" şeklinde ifade edilen bu hedef, zora dayalı merkezîleşme ve modernleşme programları aracılığıyla Osmanlı İmparatorluğu'nun toprak bütünlüğünü koruma anlamına gelmekteydi. Bu durum en nihayetinde İTC'nin kendi gücünü, özellikle de mevcut Osmanlı müesses nizamının aleyhine olacak biçimde, daha fazla arttırmasını sağladı.[7] Dolayısıyla İTC mensubu olmak hem son derece muhafazakâr hem de son derece radikal bir dürtüyü işaret etmekteydi. İTC mensupları bir yandan imparatorluğu kurtarmaya çalışırken, bir yandan da imparatorluğun müesses nizamını oluşturan sınıfa karşı derin bir kırgınlık hissediyorlardı. Bu müesses nizamı tamamen tasfiye edecek kadar kalabalık olmamaları ve belki de böylesi bir isteklerinin olmaması, işleri daha da karmaşık hâle getirdi. Böylesi çelişkili dürtülere sahne olan İkinci Meşrutiyet döne-

[7] Nader Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran* (Cambridge: Cambridge University Press, 2011) ve Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution.*

mi sonuç olarak ironilerle dolu bir durumu ortaya çıkardı ve böylece hiciv tarzının gelişmesi için uygun bir zemin yarattı.

İktidarını pekiştirme sürecinde İTC birtakım aksilikler-le karşılaştı. Gizli bir cemiyet/örgüt olarak yürütmeye sızıp yasama organlarına hâkim olmaya başlaması üzerine, başlangıçta onunla bağlantılı birçok kişi gidişatı protesto edip Osmanlı Ahrar Fırkası (1908-1909) ve 1911-1912'de faal olup 1913'te dağıtılan Hürriyet ve İtilaf Fırkası (Hürriyet ve İtilaf olarak da bilinir) da dâhil olmak üzere liberal muhalefet koalisyonlarına katıldılar.[8] İTC 1911'de gizli bir cemiyetten bir örgüte ve daha sonra 1913'te açık bir siyasi partiye evrildikçe, kurumun fiiliyattaki iç örgütlenmesi daha da az şeffaf hâle geldi ve iktidar birkaç kişinin elinde toplanmaya başladı. Ocak 1913'teki Bâbıâli Baskını sırasında üç isim İTC'ye hâkimdi. Talat, Enver ve Cemal'den oluşan Üç Paşalar iktidarı, İTC içinde yoğunlaşan iktidar yapısını gösterdiği gibi, 1908-1913 arasında geniş Jön Türk hareketi genelindeki kutuplaşmayı da işaret etmekteydi.

Temmuz 1908'deki Meşrutiyet Devrimi ile 1913'teki Bâbıâli Baskını arasındaki dönemde, iki farklı (fakat birbirlerinden ayrı tutulamayacak) süreç işledi. İlk süreç hükümet, yargı ve idari yapıya dair resmî sorunları yoluna koyma mücadelesini kapsamaktaydı. Ayrıca hükümetin üst kademelerinde güçler ayrılığı ve art arda gerçekleşen toprak kayıplarının ardından Osmanlı topraklarında kalan çeşitli toplulukların nasıl idare edileceği konularını da içermekteydi. Bu sorunlara çözüm üretmeye çalışan iki genel hizip vardı. Ahmed Rıza'nın başında olduğu ve İTC'nin yanı sıra başka grupları da içeren Merkezîyetçiler, idarenin merkezîleştirilmesini ve Türkleşmeyi savunmaktaydı ve gayrimüslim toplulukların özerkliğinin asgari düzeye indirilmesinden yanaydı. Başına buyruk bir Osmanlı hanedanı

[8] Hürriyet ve İtilaf Fırkası için bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990) ve Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt I, İkinci Meşrutiyet Dönemi (1908-1918) (İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984), 263-312.

mensubu olan Prens Sabahaddin'in temsil ettiği adem-i merkeziyetçiler ya da liberaller ise ademi-merkeziyetçi bir idari yapıyı ve gayrimüslim topluluklar için daha fazla özerkliği savunmaktaydı. İkinci süreç ise İTC ile anayasayı koruma kisvesi altında İTC'nin eskinin meşrutiyet karşıtı emellerini ve taktiklerini benimsediğini düşünen gruplar arasındaki çatışmayla ilgiliydi. Örneğin 1908 öncesinde Jön Türk hareketinin aydın liderlerinden Ahmed Rıza, meşrutiyet karşıtı taktikler olduğu düşüncesiyle 1909 sonrası İTC'ye karşı Meclis-i Mebusan'daki muhalefete öncülük etti. Bu dönemde İTC'ye katılma, içinde kalma ya da ayrılma kararı genellikle amaçlara ve araçlara dair yapılan hesaplamayla ilişkiliydi ve bu karar, ilgili kişinin İttihatçı vizyonu gerçekleştirmek için ne kadar ileri gitmeye istekli olduğuyla ve meşrutiyeti bir araç olarak mı, yoksa hukukun üstünlüğü olarak mı gördüğü sorularıyla şekillenmekteydi.

Jön Türk koalisyonunun dağıldığı ve 1908 Devrimi'nin yarattığı dizginsiz coşkunun ve "özgürlüklerin" İTC diktatörlüğüne dönüştüğü dönem sırasında, birtakım dönüm noktaları yaşandı. Kanun-ı Esasi'nin yürürlüğe konmasından sadece dokuz ay sonra, Mart/Nisan 1909'da kısa süreli karşı-devrim süreci ve karşı-devrimin şiddet yoluyla bastırılması, yeni rejim sırasında patlak veren ilk şiddetli çatışmaydı ve ülkenin gidişatını şekillendirdi. 31 Mart Vakası'nda "Şeriatçı" olarak adlandırılan karşı-devrimciler, İslam hukukunun yeniden yürürlüğe konması çağrısında bulunmuş ve Jön Türk koalisyonunun liberal kanadından destek görmüşlerdi. Bazılarına göre bu hareket, meşrutiyet rejiminden çok İTC'ye karşı bir ayaklanmaydı.[9] İTC'nin başında olduğu Hareket Ordusu, İTC'nin merkezi Makedonya'dan İstanbul'a ilerleyerek ayaklanmayı bastırdı ve Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koydu. Bu eylem, İTC'nin Kanun-ı Esasi'nin formel üstünlüğünü ve ayrıca kendi ikti-

[9] Sohrabi, *Revolution and Constitutionalism* ve Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution.*

darını korumak için ne kadar ileri gidebileceğinin işaretiydi. Ayaklanmanın bastırılmasının ardından sivil ve askerî yetkililer ile memurlara yönelik bir tasfiyeye girişildi ve İTC'ye sadık daha az nitelikli kişiler, kariyerli bürokratların ve subayların yerine atandı. 31 Mart Vakası'nı takip eden iki yıllık göreli sakin bir dönemin ardından, Libya'da İtalya'la bir savaş (Eylül 1911-Ekim 1912) patlak verdi. Bu savaşın hemen ardından arasında felaketle sonuçlanan Birinci Balkan Savaşı (Ekim 1912-Nisan 1913) çıktı. Tam da bu dönemde 1911'de yılında İTC'ye muhalif yeni bir liberal parti kuruldu. Hürriyet ve İtilaf Fırkası ya da Liberal İtilaf olarak bilinen bu parti, imparatorluğun Balkan Birliği devletleriyle savaşa tutuştuğu Temmuz 1912'de hükümetin başına geçti ve Büyük Kabine olarak bilinen dönem başladı. Ordunun savaştaki başarısızlığına doğrudan bir tepki olarak, Hürriyet ve İtilaf Bâbıâli Baskını'yla zorla iktidardan düşürüldü. Akabinde İTC liderliği iktidarını pekiştirme yoluna gitti ve özellikle de Edirne'yi Bulgaristan'dan geri alıp imparatorluğun Birinci Balkan Savaşı'nda uğradığı kayıpları bir nebze hafifleterek geniş bir kesimin desteğini kazandı.

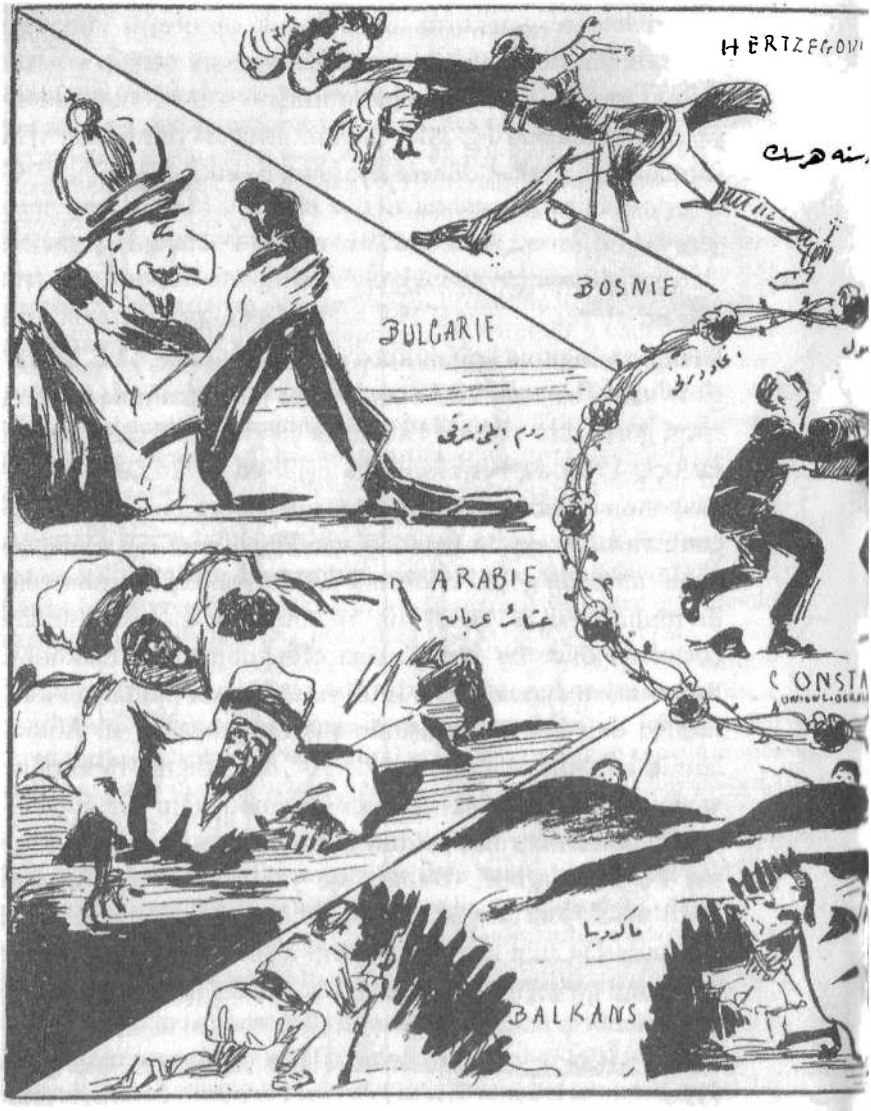
Bu dönemde İTC'yi siyasette ve toplumda itici bir güç hâline getiren etmen, mütevazı geçmişlere sahip genç ordu mensuplarından oluşan kuşağın, imparatorluğun merkezindeki eski askerî ve sivil yöneticilere dair yaşadıkları hayal kırıklığıyla giriştikleri kuşaklar arası ayaklanmaydı. Fakat İTC içerisinde hükümet işlerinde maharetli çok fazla insan bulunmaması ve İTC'nin eski rejimi ve imparatorluğu tamamen ortadan kaldırılmasını meşrulaştıracak devrimci bir ideolojiden yoksun olması sebebiyle, İTC liderleri bu hayal kırıklıklarını bastırıp mevcut yapıları, memurları ve anayasayı tasfiye etmek yerine bunları kullanma yoluna gittiler. Bu doğrultuda, İTC liderleri devlete sızıp devlet içinde idareyi ele almaya çalıştılar ve imparatorluk içinde bir imparatorluk oluşturdular. İTC liderleri mevcut yönetimi ve müesses nizamı tamamen yok etme girişiminde bulunmadıysa da, iktidarı içeriden ele geçirme taktikleri idari yapının belli kısımlarının tasfiye ve

yok edilmesini gerektirdi. Bu bölümde de ortaya konacağı üzere, imparatorluğu kurtarmak ile müesses nizamı yok etmek arasındaki gerilim, imparatorluğun son 10 yılındaki siyasetini şekillendirdiği gibi, imparatorluğun yerini alan yeni Cumhuriyetin erken dönem siyasetini de etkiledi.

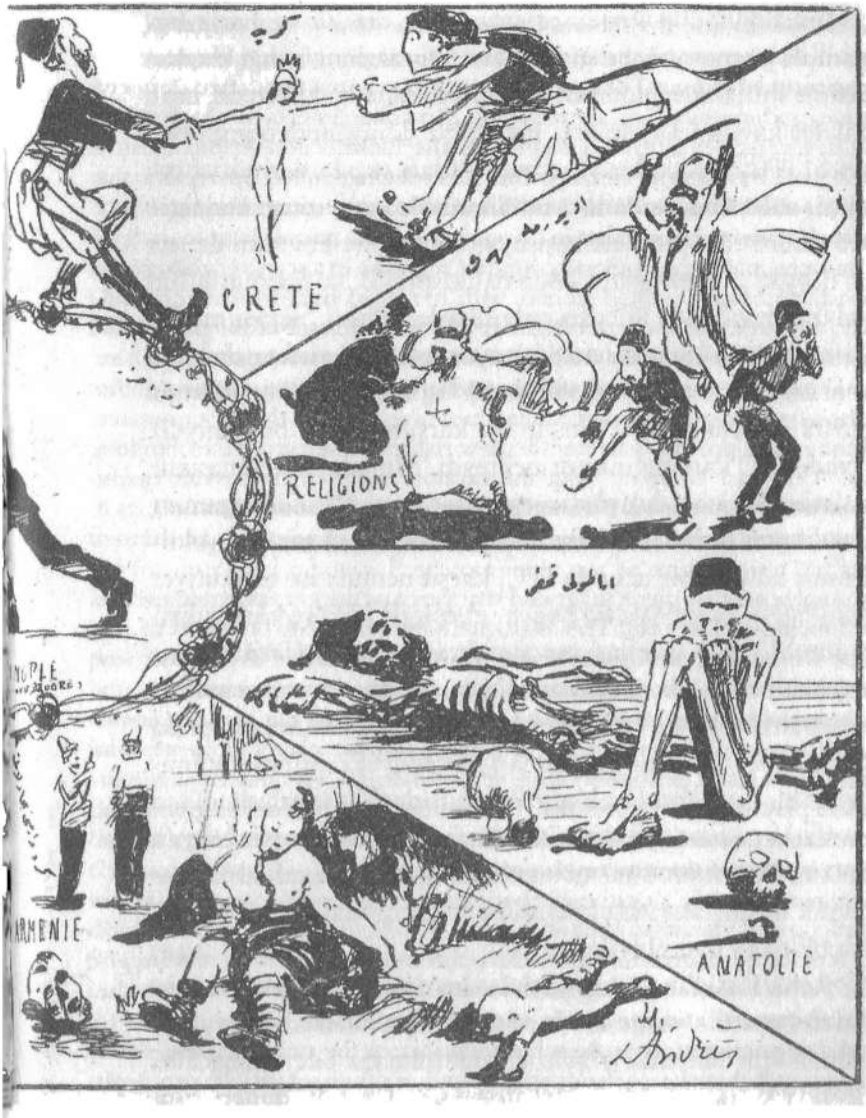
Muhalefetin Şekillenmesi

Komploculuğu ve kapalı kutu yapısı sebebiyle, İTC liderliğinin sanki başından itibaren bir ana plan etrafında hareket ettiği görüntüsü sıklıkla karşımıza çıkabilmektedir. Pek çok tarihçi, 1913 darbesini ve ona eşlik eden iktidar konsolidasyonunu, daha 1908'den öngörülebilecek bir sonuç olduğunu varsayarak, bu yaşananların kaçınılmaz bir sonuç olduğu yönünde görüş bildirmiştir.[10] Bu yaklaşım İttihatçılar ile muhalifleri arasında tam anlamıyla açığa çıkmasından çok daha önce bir kutuplaşma olduğunu varsaymaktadır. Bu yaklaşım ayrıca, 1908/1909 yılı itibarıyla muhalefet kavramına dair ani bir değişimin yaşandığını, yani II. Abdülhamid karşıtlığının yerini hızla İTC karşıtlığına bıraktığını varsaymaktadır. Oysa İttihatçı hegemonyanın bir anda II. Abdülhamid hegemonyasının yerine geçmesi gibi bir durum söz konusu değildir. Dahası, bu yaklaşım İTC'nin ancak 1913'te rakipsiz bir güç hâline geldiğini ve iktidara yükselişi sırasında İTC'nin hem içinde hem dışında bir dolu çekişme yaşandığı gerçeğini de göz ardı etmektedir (bakınız Şekil 1).

[10] Örneğin *Revolution and Constitutionalism* isimli çalışmasında Sohrabi göründüğü kadarıyla, İttihat ve Terakki liderlerinin daha en başından eylemlerini planlamış olduklarını ve sadece büsbütün kendi lehlerine kullandıkları koşullarla ve beklenmedik durumlarla kısıtlandıklarını işaret etmektedir. Analizi Meşrutiyet Devriminden sonraki ilk yıla odaklanmaktadır ve dolayısıyla 1909'da karşı-devrimin bastırılmasıyla birlikte İTC hâkimiyetinin zaten başlamış olduğunu ima etmektedir. Öte yandan, Feroz Ahmad (*Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914*, Oxford: Clarendon Press, 1969) ise İTC'nin bu beş yıllık süre zarfında birkaç kez dağılıp yeniden kurulduğunu ve neredeyse unutulmaya yüz tutmuşken Balkan Savaşları'nı kullanarak yeniden iktidara yükseldiğini belirtir.

ŞEKİL 1
1909'da Alem dergisinde Osmanlı İmparatorluğu'ndaki sorunları resmeden bir siyasi karikatür: "Meşrutiyet Kavgası" ya da İttihat ve Terakki Cemiyeti ile Hürriyet ve İtilaf arasındaki kavga kari-

katürün tam ortasında yer almaktadır. Palmira Brummett, Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press (Albany, New York: State University of New York Press, 2000), s. 138-9.

Refik Halid'in kendince sebeplerle sürekli ve bariz bir kutuplaşmanın yaşandığı bir devir olarak hatırladığı bu dönemde ihtilaf gerçekten de bir norm hâline geldiyse de, muhalefet kavramının anlamı henüz bir dönüşümden geçmekteydi. İTC, Osmanlı siyasetine ve idari yapılarına nüfuz ettikçe, daha öncesinde II. Abdülhamid'e karşı çıkan meşrutiyet yanlısı tüm grupları kapsayan muhalefet kavramı da, en az iki yan anlamı işaret eden daha spesifik ve karmaşık bir anlama büründü. Bu yan anlamlardan ilkini "siyasi/meclis içi muhalefet" olarak adlandırıyorum. Muhalefete dair bu yeni anlayış, artık II. Abdülhamid "istibdadına" karşıtlıktan (1908 öncesinde İTC'nin de bu karşıtlığın bir bileşeniydi) ziyade İTC karşıtlığını içermekteydi. Muhalefet kelimesinin anlamındaki bu değişim, meşrutiyet yanlısı koalisyonunun dağıldığını işaret etmekteydi. Bu koalisyonun yeniden şekillenmiş hâlinin bir ucunda İTC, karşıt ucunda ise meşrutiyet yanlılığı nedeniyle ya da başka sebeplerle İTC'ye karşı çıkan muhtelif farklı gruplar yer almaktaydı. 1908-1913 arasındaki dönemin ilk zamanlarında muhalefet kavramı ayrıca, anlaşmazlık ya da fikir ayrılığı şeklindeki eski anlamına da (meşrutiyet yanlıları tarafından meşrutiyet rejiminin tanımlayıcı bir özelliği olarak görülen bir idealdi) büründü. Tüm bunların gösterdiği üzere, muhalefet kavramına dair bu yan anlam, Tanzimat dönemi sırasında Genç Osmanlıların akademik tartışmalarında karşımıza çıkan muhalefet kavramıyla çok daha uyumluydu.

Refik Halid'in Meclis-i Mebusan'daki tartışmalar ve muhalefet üzerine yorumlar yaptığı bu dönemdeki yazıları, her zaman için liberallerle aynı çizgide olmasa bile daima İTC dışında kalmış keskin bir gözlemcinin perspektifinden, muhalefet kavramına dair bahsi geçen her iki anlamın da izini sürmemizi sağlar. Özellikle 1910'un başı ile 1912'nin sonları arasında kaleme aldığı hiciv tarzındaki yazılarına bakıldığında, muhalefet kavramının yavaş yavaş büyük siyasi kutuplaşmalar bağlamında kullanıldığı ortaya çıkar. Muhalefet

kavramının süreçlere göre farklı biçimlerde kullanıldığını göz önünde bulundurmak, İkinci Meşrutiyet döneminin 1919'da nasıl hatırlandığını ve muhalefet idealinin sonraki dönemlerde hem muhalefet kavramıyla özdeşleşen kişiler hem de iktidarda bulunan kişiler tarafından nasıl tahayyül edildiğini anlama açısından oldukça önemlidir. Bu bağlamda, daha sonraki tüm iddialarına karşın, Kirpi mahlasıyla yazan Refik Halid'in cesur ve tutarlı bir muhalif olduğunu söylemek oldukça güçtür. Fakat bu yazılarıyla Refik Halid'in, o dönemin kargaşasını kavramamızı sağlayan yetenekli ve popüler bir yazar olduğu da su götürmez bir gerçektir.

Yazarlar ve Gazeteciler: Osmanlı İmparatorluğu'nda Meşrutiyet Rejiminin Cadı Kazanının Kurbanları

Osmanlı İmparatorluğu'nun meşrutiyet rejiminde basın, rejimin çelişkilerinin ve çıkmazlarının kesiştiği çok hassas bir noktada yer almaktaydı. II. Abdülhamid döneminde uzun yıllar boyu süren denetimin ve sansürün ardından, Meşrutiyet Devrimi'yle birlikte basın özgürlüğü yeniden yürürlüğe kondu ve "kanun dairesinde" (Kanun-ı Esasi'nin 12. maddesi) güvence altına alınmış temel bir hak ilan edildi. 24 Temmuz 1908'i takip eden günlerde pek çok gazete ortaya çıktı.[11] Sayısı yüzleri bulan mecmualar arasında partizanca yayın yapanlar olduğu gibi, partizanlıktan uzak duran yayınlar da vardı. *Tanin*, *Volkan* ve *İkdam* gibi bazı mecmualar belli bir hizibin hatta tek bir kişinin sözcülüğünü üstlenmişlerdi ve süregiden siyasi çatışmalarla doğrudan ilişkiliydiler. Bu dönemde *Aşiyan* gibi bağımsız olduğunu iddia eden gazetelerin yanı sıra *Cem* ve *Karagöz* gibi mizah mecmuları da

[11] Ahmed Emin (Yalman), "The Development of Turkey as Measured by Its Press" (Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, 1914) ve Brummett, *Image and Imperialism*, Giriş, Ek Bölüm, 1.

yayımlandı.[12] Palmira Brummett'in de belirttiği üzere, bu dönemde Osmanlı basını, "hem eski rejimin yıkılmasıyla ortaya çıkan endişelere hem de ilk etapta devrimi üreten temel güçlere ve koşullara hitap etmekteydi."[13]

Meşrutiyet Devrimi'ni takip eden günlerde oynadıkları önemli role ve artan sayılarına karşın, 1911 sonlarında zirveye ulaşan yeni gazete furyası, hükümetin gazetecilere ve basına getirdiği kısıtlamalarla 1913 ilkbaharında dindi. 1913'ün Haziran ayında, İttihatçıların denetimindeki rejime aykırı görüşlere sahip gazetecilerin ve yazarların yanı sıra siyasi muhalefetle ilişkili yüzlerce insan topluca Anadolu'ya sürgün edildi. 1908'de neredeyse sınırsız olan özgürlük hâlinin, 1913'te devletin uyguladığı sansür ve sürgün politikasına evrilmesiyle birlikte dönemin gazetecileri ve yazı işleri müdürleri, birbirlerine karşıt ve eşzamanlı biçimde işleyen iki hukuki düzene tabi hâle gelmişlerdi. Bir tarafta, basın özgürlüğünü anayasayla güvence altına alan ve bu özgürlüğün hukuki sınırlarını tespit eden 1909 Matbuat Kanunu vardı ve bu kanun 1909 ilkbaharında yeni kurulan meclisin ikili yapısından geçerek Temmuz ayında yürürlüğe konmuştu. Diğer tarafta ise kısmen 31 Mart Vakası'na karşı ilan edilen ve İttihatçı rejimin 1918'de çökmesine kadar yürürlükte kalan idare-i örf [sıkıyönetim] vardı. Dolayısıyla kâğıt üzerinde basın özgürlüğü anayasayla güvence altına alınmışsa da, fiiliyatta gazeteciler bu dönemde keyfî kısıtlamalarla ve cezalarla boğuşmak durumunda kaldılar.[14] Gazeteler genel-

[12] Brummett, *Image and Imperialism*, 30. Brummett Temmuz 1909 ve 1911 sonları arasında Osmanlı İmparatorluğu'nda değişen sürelerde yayımlanmış 68 hiciv dergisi sayar.

[13] Brummett, *Image and Imperialism*, 5. "Siyasi ve toplumsal özgürlüğün olmaması, zayıflamış bir ekonomi, köhnemiş bir ordu, her türlü idari kurumdaki yetkililerin yolsuzluğa karıştıkları algısı, Batı eğitimi görmüş yeni bürokrat sınıfı için yetersiz fırsatlar, Osmanlı ekonominin Avrupalı devletlerin ekonomik çıkarlarına peşkeş çekilmesi ve Osmanlı reform programları ile Avrupalı devletlerin hâkimiyetinin yarattığı kültürel şizofreni" bu koşullar arasında yer almaktaydı.

[14] II. Abdülhamid ve İkinci Meşrutiyet dönemlerindeki sansür politikaları için

likle önde gelen kişileri ya da hükümeti aşağılayan ya da kötüleyen yazılar yayımladıkları gerekçesiyle (II. Abdülhamid döneminin sansür politikasından kalma bir gerekçeyle) düzenli biçimde kapatıldılar.[15] Öte yandan, bu şekilde kapatılan gazeteler, Matbuat Kanunu'ndaki boşluk sayesinde yeni bir isimle çabucak (bazen kapatıldıklarının ertesi günü) yeniden açılabilmekteydiler. İktidarı elinde tuttuğu kısa süreli dönemde Hürriyet ve İtilaf'ın, İTC yayın organı *Tanin* gibi gazeteleri kapattığı doğru olsa da, gazetecilerin yazgısı İttihatçı rejim altında çok daha fazla risklerle doluydu.

Bu dönemde, liberal gazetecilere karşı İTC tarafından "fedai" adı verilen paramiliter güçler aracılığıyla gerçekleştirilen üç suikast, süregiden kutuplaşmayı daha da yoğunlaştırdı. 1909'un ilkbaharında, *Serbesti* gazetesinden Hasan Fehmi Galata Köprüsü'nde katledildi ve kamuoyunda ortaya çıkan protestolar 31 Mart Vakası için bir katalizör oldu. *Seda-yı Milli*, *İştirak Osmanlı Gazetesi*'nde yazıları çıkan Ahmed Samim ise Haziran 1910'da vurularak öldürüldü.[16] Son olarak, Duyun-i Umumiye'de kâtip olan ve *Şehrar* gazetesinde araştırmacı gazetecilik yapan Zeki Bey Temmuz 1911'de Bakırköy'deki evinin yakınlarında silahlı bir suikasta kurban gitti. Öldürülmesinden hemen önce Zeki Bey, maliye nazırı ve İTC mensubu Cavid Bey ile Avrupalı banker Ernest Cassel'ın karıştıkları mali bir skandalı ortaya çıkarmaya çalışmaktaydı.[17]

Meşrutiyetin hayata geçirildiği bir kamusal alanın geliştirmek için bir buluşma yeri olmanın dışında, basın ayrıca 1908 sonrasında ortaya çıkan yeni düzendeki çelişkilerin

bkz. İpek Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word", *Turkish Studies Association Journal* 27 (2003): 15-49.

[15] Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word".

[16] Mehmet Hastaş, *Ahmet Samim: 2. Meşrutiyet'te Muhalif bir Gazeteci* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2012).

[17] Zeki Bey'e düzenlenen suikast ve bu suikastın önemi için bakınız: Aykut Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913* (Leiden: Brill, 2000), 250-51.

sergilendiği bir sahne hâline geldi. 1913 itibarıyla bu çelişkiler, basın da dâhil olmak üzere siyasi tartışmanın her türlüsünü bastırılmasına yol açtı.[18] Fakat bunun öncesinde kısa süreliğine olsa da, koşullar hiciv yapmak için uygundu ve böylesi bir tarzın ifade edileceği mecralar mevcuttu. Refik Halid, Kirpi mahlasıyla yazılar kaleme almaya böylesi bir bağlamda başladı. Kirpi'nin bu dönemdeki hikâyelerinin bir araya getirildiği *Kirpinin Dedikleri* isimli kitap, Osmanlı'da meşrutiyet rejiminin bu çalkantılı yıllarına dair etkileyici ve akıcı bir anlatım sunduğu gibi, muhalefet kelimesinin değişen anlamlarına ve kullanımlarına dair bir barometre rolünü de üstlendi. Yeni bir kategoriye sahip muhalefette yer edinen Refik Halid'in bu kitabı (ve de özellikle yaptığı bir hiciv) en nihayetinde Sinop'a sürülmesine yol açtı. Ve Kirpi'nin bu dönemdeki sessizliği, tüm tarafsızlık ve bağımsız düşünme iddialarına karşın, Refik Halid'in kendi güvenliği için sığındığı tarafgir ilişkileri de gözler önüne sermektedir.

Kirpinin Dedikleri

Meşrutiyet Devrimi'nin ilk yılında olup bitenler hakkında sessiz kalan Refik Halid, 31 Mart Vakası ve bu ayaklanmanın bastırılması hakkında "Dede Hasan'ın Vicdanı" isimli bir hikâye yazdı. Bu hikâye Paris'ten dönüşünün hemen ardından ve *Cem* dergisinde yazmaya başlamadan önce *İştirak* gazetesinde Şubat 1910'da yayımlandı. Refik Halid'in basılmış hiçbir kitabına konmasa da bu hikâye, yazarın 1. Bölümde ele alınan Maupassant tarzı hikâyecilikten toplumsal ve siyasi hicvin yeni türlerine geçişini gözler önüne serdiği gibi, sahip olduğu bakış açısındaki derin çelişkili hâli de yansıtır. Merkezinde, 1909 tarihli "Ayşe'nin Talihi'

[18] Bedross Der Matossian, "Ethnic Politics in Post-revolutionary Ottoman Empire: Armenians, Arabs, and Jews During the Second Constitutional Period, 1908-1909" (Doktora Tezi, Columbia University, 2008).

isimli hikâyesine benzer bir ahlaki ikilem barındıran hikâye, bu kez siyasi ve toplumsal bir eleştiri de barındırdığı için, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilk sosyalist gazetesi *İştirak*'ta yayımlanmaya uygundu. Hikâyenin başkahramanı, sütoğlu Memiş'in ayaklanmaya katıldığını ihbar edip etmeme konusunda vicdan azabı çeken Dede Hasan isimli yaşlı bir derviştir. Dede Hasan'ın yetkililere durumu bildirmeye karar vermesinin ardından Memiş hemen tutuklanır. Fakat hükümetin ayaklanmaya karışanları idam etmeye başladığını gören Dede Hasan, Memiş'in de başına aynı şeyin geleceğini inkâr etme ve oğlunu bulup kurtarma isteği arasında gidip gelir. Toplu idamlara şahitlik eden ve oğlunun da idam edilenler arasında olduğunu duyup gören Dede Hasan perişan olur ve sütoğlunun ölümünden kendisini sorumlu hisseder. Oysa hükümet, oğlunu ihbar etmeye karar vermesinden hemen önce Memiş'i tutuklama kararı almıştır ve Dede Hasan bunu bilmemektedir.[19] Bu açıdan Dede Hasan'ın, oğlunu ihbar etse de etmese de içinde mahkûm olacağı ahlaki hapishanesi, defalarca mağdur edilse de adalet sistemine başvuramayan Ayşe'nin ahlaki hapishanesini fazlasıyla andırır.

Hikâye, 31 Mart Vakası'nın önde gelen isimlerinden olan ve bu suçla idam edilen Derviş Vahdeti'ye de çekingen bir göndermede bulunur ve böylece Refik Halid'in katı bir duruş sergilemeden siyasi meselelere de daldığını işaret eder. Hikâye aynı zamanda Refik Halid'in zihninin dışarıdaki siyasi durumun kendi içinde yol açtığı çatışmalarla meşgul olduğunu da bize gösterir. Baba ile sütoğlu arasındaki ilişki, Osmanlı tebaası arasındaki İkinci Meşrutiyet dönemi siyasetini şekillendiren tamamlanmamış bir yurtseverlik türünü akla getirir. Muhtelif milletlerden, etnik kimliklerden ve mezheplerden oluşan heterojen Osmanlı "ailesi", sürekli

[19] Şubat 1910'da yayımlanan bu hikâyenin modern Türkçeye çevirisi ve detaylı incelemesi için bkz. Selçuk Gürsoy, "Refik Halid Karay'ın 1910 İştirak dergisinde yayımlanan hikâyesi 'Dede Hasan'ın Vicdanı'", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2013,36-44.

dile getirilen kardeşlik söylemine karşın kan bağına dayalı homojen bir aile kadar birbirine bağlı olamamıştı. Hürriyet ve kardeşlik söylemleri aracılığıyla siyasi bir Osmanlı ailesini var etme çabalarıyla geçen onca aydan (hatta 19. yüzyıldaki farklı etnik kimliklere yönelik reformlar ve Osmanlıcılık projeleri düşünüldüğünde, geçen onca yıldan) sonra, 31 Mart Vakası bıçak kemiğe dayandığında farklılıkların ortaklıklara baskın geldiğini gösterdi. En acı gerçek ise belki de insanların bu yolu gönüllü biçimde seçmeleriydi. Farklı hiziplerden insanların birbirlerini "mürteci" diye yetkililere ihbar etmesine benzer biçimde, Dede Hasan da oğlunu ihbar etme konusunda çatışmalı olsa bile bilinçli bir karar vermişti.

Refik Halid "Dede Hasan'ın Vicdanı" isimli hikâyesini oldukça üretken olduğu Mart 1910 ve Kasım 1911 arası dönemde kaleme almıştı ve bu hikâyeler sonradan *Kirpinin Dedikleri* kitabında bir araya getirildi. Daha önce de bahsedildiği üzere, hikâyeler Refik Halid'in bu dönemde zihnini kurcalayan konulara bir pencere açtığı gibi, nüktedanlığının hedef aldığı isimlerin beklenenden farklı olabileceğini de açıkça ortaya koyar. Bu hikâyelerde betimlediği Osmanlı toplumunun kutuplaşma ve şiddetli çatışmalarla harap olmuş bir toplumdan ibaret olmaması da ilgi çekicidir; zira hayatının sonraki dönemlerinde Refik Halid bu dönemi hep böyle resmetmiştir. Bu hikâyeler ayrıca dönemin pek çok kusurundan biri olarak sunulan gazetecilerin uğradığı baskı gibi tekil musibetler üzerine odaklanmaz. Dahası, Refik Halid'in gayet teferruatlı biçimde tanımladığı bu çalkantılı siyasi ve toplumsal ortamda, nüktedanlığının hedefinde olan kesimler oldukça fazladır ve İTC mensupları bu kesimlerden sadece birini oluşturur.

Bahsi geçen hikâyelerin merkezinde meşrutiyet rejiminin idealleri ile gerçekleri arasındaki ihtilafların yanı sıra bürokrasi ile yurttaşlar, bireyler, toplumsal sınıflar ve siyasi partiler arasındaki çeşitli ihtilaflar da yer almaktadır. Sunulan İstanbul manzarası bu türden absürtlüklerle doludur ve bu absürtlüklerin pek çoğunun kaynağı, aynı siyasi ve

toplumsal ortamı paylaşan eski ve yeni düzen arasındaki ihtilaflar, meşrutiyete ve hürriyetlere dair karşılanmamış beklentilerdir. Bu İstanbul manzarası İTC'nin yanı sıra İTC karşıtlarının da kurdukları gizli cemiyetleri (cemiyet-i hafiye) barındırması açısından da zengindir. Kirpi mahlasını kullanan Refik Halid, *Cem* dergisindeki yazılarıyla Temmuz 1910'da Ahmet Samim'in ve 1911'de Zeki Bey'in vurularak öldürülmesini nüktedan bir dille hicvetti. Refik Halid ayrıca Aralık 1910'da, "Vakanüvis" imzasıyla derginin "Haftalık Laf u Güzaf" isimli bölümünde, sahte bir basın kanununun maddelerini sıralayarak Matbuat Kanunu'nun bir parodisini yaptı:

1. Madde: Matbuat serbest ise de her gazetenin ve risale-i mevkutenin [süreli yayının]. . . ekseriyet fırkasına taraftar ya da cemiyetine mensup bir müdir-i müsevveli [sorumlu müdürü] olması icab eder [olması şarttır].

2. Madde: Şart-ı mezkure haiz bulunmayan [bahsi geçen maddeyi ihlal eden] her müdir-i müsevbeli bin yedi yüz kırk lira cezayı nakidiye mahkum edilir veyahut altı seneden kırk sekiz seneye kadar hapis olunur ve mezkur gazete ve risale-i mevkutenin nüshaları her kimin yeddinde [elinde] bulunursa haml-i Kanun-ı Esasinin ibkasına lüzum has edilen [Kanun-i Esasi'nin buyurduğu] yüz onuncu maddesine tevfiken hudud-ı hariciye çıkarılır. 3. Madde: Müdir-i müsevvelin gazetenin intişar ettiği [yayımlandığı] lisanda kitabet edecek kadar meheresi [hüneri] olması şart değildir.

Kirpi Ocak 1911'de "Yeni Senenin Esrarı" isimli hikâyesinde bu kez Osmanlı basının içine sıkıştığı hukuki kısır döngüyle alay eder. Yeni yıla dair tahminlerde bulunan bir falcıyla sohbeti anlattığı hikâyesinde Kirpi, "Cem kapanacak mı?" diye sorar. Falcı şöyle cevap verir: "Hiç korkma . . .idare-i örfiye oldukça kapanmaz, fakat yeni matbuat kanunundan kork!" Kirpi bu cevap üzerine şöyle bir sonuca varır: "Sene-i cedidenin [yeni yılın] esrarını bu

ihtardan keşfetmek kolaydır!"[20] Dönemin okurları açısından, hikâyede mevcut otoriter demokrasiye dair ironi gayet açıktı. Osmanlı mecmuası idare-i örfiye varken koruma altında olsa da, liberal olduğu söylenen yeni basın kanununun çıkması durumunda (meşrutiyet rejiminde beklenenin tam aksine bir sonuçla) kapatılma tehdidiyle karşı karşıya kalacaktı. Dolayısıyla söz konusu dönemde yazmaya ve gazeteciliğe dair engeller ve meşrutiyet rejimindeki çelişkiler bariz olduğu kadar absürttü.

Ekim 1910 sonunda Kirpi bu kez 1908-1909'deki kısa memuriyet döneminden bahseder, fakat memuriyetten ayrılmasına yol açan siyasi bağlamı gizler. Bu memuriyet, Refik Halid'in Paris'e gitmeden önce maliye idaresindeki ilk ve (İTC'nin devlet idaresinde gerçekleştirdiği tasfiyeler sebebiyle) başarısızlıkla sonuçlanmış göreviydi ve 1910'da bu tecrübesini "Kaleme Nasıl Çerağ Oldum?" ismiyle hikâye hâline getirdi. Refik Halid hikâyesinde kendisini İttihatçılardan farklı bir yere koymak yerine, Osmanlı bürokrasisinde geleneklere ve Ortaçağa özgü bir resmiyete saplandığını düşündüğü meslektaşlarıyla Avrupai duyarlılıklara ve eğitime sahip kendisini karşılaştırır. Hikâyede verilen mesaj, kendisinin bira içen Batılı bir modern genç olarak Osmanlı bürokrasisine uyum sağlayamadığı ve ilk fırsatta işten ayrıldığıdır. 1. Bölümde de bahsedildiği üzere, Refik Halid'in bu işten asıl ayrılma nedeninin 31 Mart Vakası sonrasında gerçekleştirilen tasfiyelerle ilişkili olması çok daha muhtemeldir.[21] Görevden alınma se-

[20] N. Ahmet Özalp, Refik Halid: Okları Kırılmış Kirpi (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011), 103-6 ve Refik Halid Karay, *Kirpinin Dedikleri* (İstanbul: İnkılâp, 2009), 62-67. Ayrıca belirtmek gerekir ki *Kirpinin Dedikleri*'nin 1911 ve 1920 baskılarında bulunan bu hikâye 1939 baskısı ile sonraki baskılarda yer almamıştır.

[21] Refik Halid'in biyografi yazarı Ali Birinci, babasının veznedar olarak çalıştığı Maliye Nezaretinde Refik Halid'in aslında Meşruiyet Devrimi'nden iki ay önce Mayıs 1908'de çalışmaya başladığını ve 14 Mayıs 1909'da bu işten istifa ettiğini iddia etmektedir. Ali Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhir-i Meçhûlden Birkaç Zât* (İstanbul: Dergâh, 2010), 417 ve Refik Halid Karay,

bebinden bahsetmemesi bağımsız ve tarafsız bir gazeteci olma iddiasını sarsacağı gibi, daha sonraları karşısında olduğunu iddia ettiği müesses nizamın bir parçası olduğu gerçeğini de kabul ettiği anlamına gelecekti.

Belki de daha da önemlisi, bu hikâye Refik Halid'in ait olduğu sınıfa dayalı tarafgir siyasi çıkarlarıyla herhangi bir taraf gütmeden yürüttüğünü iddia ettiği muhaliflik arasındaki ihtilafı gözler önüne serer. *Cem* dergisinde Aralık 1910'da yayımlanan çok popüler ve en meşhur hikâyesi "Vergiyi Nasıl Toplarlar?" tam da bu temayı işler. Kirpi bir kez daha yeni hukuk düzenindeki ironiler üzerine görüş bildirir. Sokrat tarzı bir parodiyle kaleme alınan hikâye şöyledir:

> Geçen gün adliyenin önünden ağır ağır geçiyordum, bir arkadaşa tesadüf ettim. Bana kabinenin düşüp düşmeyeceğini, Dahiliye Nazırının istizah esnasında bir defa hiddetlenip de muhalif mebusları dövüp dövmeyeceğini sorduktan sonra: "Nereye?" dedi, "burada ne dolaşıyorsun?"
>
> "Ayasofya Camii tamirsizlikten yıkılacakmış diyorlardı da sonra belki görmek kısmet olmaz, bir defacık daha temaşa ettim; hiç işim yok, vaktim çok . . ." Arkadaşım koluma girdi, beni adliyenin methaline [girişine] doğru sürükledi, dedi ki: "Öyleyse gel, mahkemeleri dinleyelim, eğleniriz!"
>
> Kapı aralıklarında, karanlık köşelerde, yahut ayak üstünde çekmeli birçok arzuhalciler, çömelip istida [dilekçe] yazdıran müşteriler arasından bir yol bulup dehlize girdik. Sigara dumanı, nefes kokusu, ıslak elbise buharı orasını bir debbağhane [deri atölyesi] havasıyla ifsat etmişti. Derken bir davet sadası işitildi: "Nadir Efendi! Fevzi Efendi! Şakir Bey! Hasip Efendi!"
>
> Bir dava vardı; girdik. Bir müddet sonra reis, müddeialeyhe [sanığa] hitaben dedi ki: "Bak senin için ne diyorlar? Geçen

Bir Ömür Boyunca (İstanbul: İnkılâp, 2009), 219 ve Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 29.

teşrinievvelin [Ekim ayının] birinci günü vergiden olan borcunu istifa [tamamıyla tahsil etme] maksadıyla hanene gelen memurlardan Nadir, Fevzi, Hasip Efendileri vazifei memuriyetlerini ifa halinde tahkir etmişsin! Vaka nasıl geçti; anlat bakalım!" Müddeialeyh ayağa kalktı; elli yaşında kadar vardı; bir müddet durdu, yutkundu, evvela reise, sonra duvardaki tuğraya, daha sonra tavana, terekeden mal beğenir bir adam gibi uzun uzun baktı, nihayet dedi ki: "Reis Efendi, evvela size sorayım, vergiyi nasıl toplarlar, gördünüz mü?"

Reis hiddetlendi: "Senin bana sual sormaya hakkın yoktur, vakaya geç!"

Müttehem aldırmadı, devam etti: "Evet, vergiyi nasıl toplarlar, gördünüz mü? Buna toplama değil, söküp çıkarma demeli. Köprü memuru onluğu daha nezaketle toplar, ayı ahlatı daha hoşça koparır, dişçi insanın dişini, nalbant öküzün nalını, fırtına meşenin kökünü daha nazik, daha insancasına söker. Size işi baştan anlatayım: Yirmi gün kadar oluyor işte, evde çoluk çocuk oturmuş, söyleşiyorduk, acı acı kapı çalındı. Pencereden başımı uzattım, baktım! Aman yarabbi! Bizim evin önünde arabalar birikmiş, halk toplanmış, imamlar, muhtarlar, mahalleli hep meydana çıkmış, kafeslere bakıyorlar, elleriyle kapıyı, bacayı, mutfağın tepe camını göstererek yeisli yeisli başlarını sallıyorlar, mırıl mırıl söyleniyorlardı. Acaba ne vardı? Yangın mı, baskın mı? Askın mı [nehrin sularının yükselmesi]? Bilmiyordum ki. Camı kaldırdım, sordum: "Ne istiyorsunuz efendiler?!"

Bu nazikâne hitabıma yetmiş kadar uğultu, tehditkâr bir inilti cevap verdi; sokak denizler gibi derinden derine çalkandı, nihayet imamın sesi söylendi: "Açınız efendim, gireceğiz!" Bir polis ilave etti: "Kanun namına!" Halk birbirine mırıldandı: 'Kanun namına ha? Vay kanun namına be!"

Bunu işiten refikam [karım], ipi çürük bir maslup [asılarak idam edilen kişi] gibi "Pat!" diye yere düştü; çocuklar, yeni askere alınan İstanbul efradı gibi haykıra haykıra ona sarıldı; aşçı kadın beyaz gömleğiyle köprü memuru

gibi eteklerimden yakaladı; uşak bir polis kadar maharetle meydandan savuştu. Hangisine bakacaktım? Bittabi hepsini kendi hallerine bıraktım, aşağı inip kapıyı açtım. Kilit döner dönmez en öndeki babayiğit dayandı, mahalleyi sarsan bir sesle kapı kanadını duvara çarpıp üzerimden bir ip cambazı gibi atladı, merdivenlere hücum etti. Memurlar onu takip ediyorlardı. Avluda yirmi beş kişi kadar vardı; halk dışarda bekliyor, arabacılar kamçılarını şaklatıyordu; komşular kafeslerini sürmüş, bizi seyrediyordu. Birisine yaklaştım: "Ne var efendim" dedim, "maksadı ziyaretiniz?" Yüzüme baktı: "Siz kimsiniz?" dedi.

"Evin sahibiyim!"

"İspat ediniz!"

Şaşırdım kaldım. Karım bayılmış, uşağım kaçmıştı; aşçı kadın ise benim ev sahibi olup olmadığımı değil, Türkçeyi bile bilmezdi. Nihayet imam imdadıma yetişti; o zaman izah ettiler: "Vergiden borcunuz var! Tediye etmemişsiniz, eşyanızı haczedeceğiz? " Halbuki reis efendi, siz de pekâlâ bilirsiniz ki, evvela üç defa İhtarname gönderilir. Bunu yapmadılar ki parayı vereyim. Mümanaat etmek [önlemek] istedim, vade talep ettim, olmadı, jandarma karakoluna haber gitti, dışarısı asker kundurası sesiyle doldu! Başladılar evi gezmeye. Aman yarabbi! Bu kadar adama neden lüzum vardı? On sekizden elli beşine kadar, zayıf, şişman, sakallı, bıyıksız, yakası yazılı, pantolonu şeritli, fakat hepsi kirli yirmi adam, yirmi memur, haczedecek eşya arıyordu. Mutfaktan tavan arasına kadar sokağın çamurunu taşıdılar, her tarafa el uzattılar, aynalarda boyunbağlarını, feslerini düzelttiler, bu kargaşalıkta bir de baktım ki şu efendi (ince uzun, avurtları çökük, bıyığı yaralı müddeiyi [iddia sahibini] işaretle) kızımın gelinlik kanepesine çıkmış, çamurlu ayaklarını, kirini örten bir kedi gibi tepiştire tepiştire Bozdoğan Kemeri'ni seyrediyor: 'Ne yapıyorsun, efendi?' dedim, 'günahtır, sonra burada insan oturacak!"

Aldırmadı bile. Hatta arkadaşını da yanına çağırdı, onu da Kemer'in temaşasına davet etti. İşte o zaman dayanama-

dım. Kan başıma çıktı, tıpkı istidasında söylediği, demin de sizin tekrar eylediğiniz gibi: "Nallarınla bastığın kanepeler Şehremaneti [şehrin temizliğiyle ilgilenen belediye kurumu] önündeki gübre yığını değil!" dedim. Tam bu sırada kulağıma bir keser sesi geldi, yan odaya koştum; üç kişi çömelmiş, bir iş görüyordu, baktım: Piyanoya çivi mıhlamıyorlar mı?

"Ne yapıyorsunuz" diye haykırdım, "çıldırdınız mı?" Biri kemali sükûnetle cevap verdi: "Piyanoyu haciz için duvara çivi ile bağlayıp mühürleyeceğiz, adet böyledir!"

Keserin her inişinde zavallı aletin her teli ayrı bir ses çıkarıyor, her tarafı inim inim inliyor, biçare, boğazlanan bir karaca gibi böğürüyordu. Memurlar ise bizim evi yapan kalfa İstavri'den ders almış kadar maharetle keser vuruyorlardı. Artık tahammül edemedim, keseri şu adamın (şişman, yanakları kabarmış, çok sakallı müddeiyi işaretle) elinden kaptım ve tıpkı demin istidasında söylediği, sizin de tekrar eylediğiniz gibi: "Defol buradan haydut," dedim, "evimi haydut bassa piyanoya çivi vurmaz, sen hangi çetenin adamısın?"

Benim bu hiddetim üzerine bütün memurlar keşif ve taharriden[arama işinden] vazgeçtiler, üzerime yürüdüler: "Biz memuruz, meşrutiyet memuruyuz! Seni Emniyeti Umumiye Müdürüne söyleriz, divanı harbe göndeririz, Bekirağa Bölüğü'ne [bu kışla o dönem hapishane olarak kullanılmaktaydı] atarız!" diye haykırıştılar; biraz hiddetimde devam etsem bu meşrutiyet memurları asılmama kadar karar vereceklerdi. Artık köpürmüşlerdi, rastgele eşyanın başında kafa kafaya veriyorlar, beni parmaklarıyla gösterip 'Mürteci, mürteci!" diyorlar ve mumlarını yakıp mühürlerini nereye tesadüf ederse, mesela ceviz aynanın ta ortasına, lake paravanadaki leylek resminin ta gagasına, yağlıboya levhaların imza yerlerine basıyorlardı. Ev fena fena balmumu kokuyordu.

Nihayet kâğıtlara birçok şeyler yazdılar, otuz kadar, vahşi kuşlara benzeyen imza koydular, bana da mühürlettiler, çıktılar. Onlar sokakta bekleşen ürkmüş halkın karşısında, koltuklarını kabarta kabarta arabalarına binerlerken ben

de kapıyı kapadım; uşağı bulup hekime göndermek maksadıyla mutfağa doğru yürüdüm, filhakika Mehmet orada olacaktı, zira bakırların karıştırıldığını duyuyordum.

Kapıyı açtım. Ah reis efendi, ne görsem beğenirsiniz? İşte şu çocuk (on sekiz yaşında kadar, cılız, hasta renkli müddeiyi gösterir) sahanlığın başına geçmiş, her açtığı kaptan ağzına bir lokma atarak karnını doyuruyor. "Burada ne arıyorsun?" dedim, biraz şaşaladı. Sonra benim tekrar "Ne arıyorsun ha, ne arıyorsun?!" sualime karşı: "Haczolunacak eşya!" dedi. O haczolunacak eşya değil, hazmolunacak yemek arıyordu. Redingotunun kuyruğundan yakaladığım gibi bu mutfak paçavrasını sokağa atıverdim, işte vukuuhal [olan biten] bundan ibarettir!"

Müddeialeyh, kanunu cezanın yüz on üçüncü maddesine tevfikan üç mecidiye altını cezayı nakdiye [para cezasına] mahkûm oldu. Çıkarken kendisine yaklaştım, dedim ki: "Siz de onlar aleyhine dava ikame etsenize, bakınız, mürteci diye tahkir olunmuşsunuz!"

Muhatabım şöyle bir bana baktı; sonra dedi ki: "Neden dava edeyim? Hürriyetperver onlar olsunlar, ben piyanoya çivi vuranlardan olmayayım da!"

Bu zengin hikâye, tam olarak Kirpi'nin sürekli yerdiği bir meseleyi, sadece İTC'nin oluşturduğu siyasi ortam üzerinden değil, sosyo-politik bir karşılaşmanın her iki tarafı açısından da ele almaktadır. Bu karşılaşmanın bir tarafında kültürsüzlükleri, görgüsüzlükleri ve dar kafalı yaklaşımlarıyla hürriyet ve meşrutiyet söylemini ikiyüzlü biçimde kullanarak İstanbul'un orta sınıf yurttaşlarını boyun eğmeye zorlayan Jön Türk mensubu devlet memurları vardır. Diğer tarafta ise müesses nizamın küçük duruma düşürülmüş orta sınıf mensupları yer alır. Eve giren devlet memurlarının mühürlerini kullanarak ve pek çok kâğıda bir şeyler yazıp imzalayarak düşüncesiz biçimde saygın bir orta sınıf mensubunun evini darmadağın etmeleri, o dönemin bürokrasinin ve hukuk düzeninin bir parodisini oluşturur. Batılı Osmanlı burjuva-

zisine özgü eşyaları olan ev sahibi bu olup bitenlere karşı afallamış bir hâlde hiçbir şey yapamaz ve hatta mahkemede bile kendisini doğru dürüst savunamaz. Hikâyede öncelikle meşrutiyet rejimini hedef alan eleştiri aynı zamanda mevcut düzenin absürtlüklerine de atıfta bulunur. İTC'nin yarıda kalmış iktidarı ele geçirme süreci, Refik Halid'in hikâyede kullandığı bazı kavramlarda kendisini gösterir. İttihatçıların onlara karşı çıkanları itibarsızlaştırmak için kullandıkları "mürteci" kelimesi dışında, Hürriyetperver de (bu dönemde İTC'ye örtük biçimde karşı çıkan liberal bir kamp hâlâ söz konusuydu) hikâyede geçen kavramlardan bazılarıdır.

İTC ve türevlerine karşı açıktan sergilediği küçümseyici tavra karşın, Refik Halid dönemin liberallerini de hedef almaktan imtina etmedi. Kasım 1910 sonunda "Teşebbüsü Şahsi mi? Heyhat!" ismiyle kaleme aldığı bir yazıda bu kez Prens Sabahaddin'in ortaya koyduğu Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet kavramını (merkeziyetçi modernleşmeye cevap olarak 1906'da oluşturulan bir doktrin ve siyasi parti hareketi) hedef aldı.[22] Kirpi bu hikâyede her bireyin daha fazla teşebbüs imkânına sahip olması durumunda toplumun modernleşeceğini öne süren Prens Sabahaddin'in fikirlerini hicveder. Hikâyenin anlatıcısı, eski bir okul arkadaşıyla "teşebbüsü şahsi" hakkında sohbet etmektedir. Bu ifadenin geçmesiyle birlikte uyuklamakta olan okul arkadaşı bir anda doğrulur ve devrim sonrasındaki iki yıl boyunca nasıl 30 farklı işe başvurduğu hakkında uzun bir tirada girişir. Kendisi teşebbüsü şahsi için uğraşıp durmuş, fakat bu çabaları fayda etmemiştir. Bir memur dairesinde aylık 400 kuruş kazandığı bir işe girdikten sonra başına şunlar gelmiştir:

[22] Mehmet Ö. Alkan, (ed.), *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne: Bütün Eserleri* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007), 270 ve diğer sayfalar. Ayrıca bkz. Ahmet Ersoy, "Prince Sabahaddin: A Second Account on Individual Initiative", *Modernism: The Creation of Nation-States* içinde, Vangelis Kechriotis, Ahmet Ersoy ve Maciej Gorny (ed.) (Budapeşte: Central European University Press, 2010), 331 ve diğer sayfalar.

Kalemde dört yüz kuruş maaşım vardı; bir gün hürriyet çıktı bayraklar açıldı, halk sokağa düştü. O sırada baktım ki ihtiyar, genç; çoluk, çocuk; fakir, zengin; mebus namzedi, mahalle muhtarı; şiltesini rehine koyan, çocuğunun altın nazarlık takımını satan, hacca gitmekten vazgeçen herkes silah alıyor; herkesin belinde bir kayış, ucunda asılı acayip bir demir parçası, azametinden koltuklarını kabarta kabarta yürüyor, "İttihattanım, Ahrardanım!" deyip meydan okuyor, şuraya başvurdum, ötekine yalvardım, berikinden muavenet [yardım] istedim, nihayet bir silahçı dükkânı açtım. İşler ilk günleri o kadar iyi gitti ki günde beş on defa fesimi havaya attım: 'Yaşasın hürriyet! Yaşasın teşebbüsü şahsi' diye bağırdım. Dükkân öyle bir işliyordu ki dört çırak güç yetişiyor, paket yapmaya kâğıt elvermiyordu.

Artık kendi kendime kanaatim vardı : 'Hiç şüphesiz' , diyordum, 'silahçılık beni geçindirir; ticaret şirketleri açılır, sanat terakki eder, ben de zengin ve meşhur olurum ! ' Fakat günün birinde bir emir: On santimetreden uzun namlusu olan silahların men-i füruhtu [satışı yasaklanmıştı] . . . Bununla kalsa iyi. Beş on gün sonra bir emir daha: Beş santimetreden uzun namlusu olan silahların kurşunları nafiz olduğundan satılmaması. Bunun üzerine aylarca şurada burada sürttüm; ufak tefek işlerin tadadı [sayımı] uzun olur, Patrikhanede odacılıktan tut da tramvay şirketinde müfettişliğe kadar başvurdum; nihayet bir gazete tesisine karar verdim. İdarehane tutuldu, klişeler yapıldı, matbaa kararlaştı, her şeyler hazırlandı; bir gün "Mecmuai Havadis" [Refik Halid'in çıkardığı *Son Havadis* gazetesini akla getirmektedir] büyük gürültülerle intişar etti [yayımlandı]. Ne satış görsen ! Makine güç yetişiyor, müvezziler [dağıtıcılar] matbaa kapısında birbirini eziyordu; ilk günü içlerinden tam dördü yaralandı, biri bayıldı ve yirmi bin nüsha satıldı. Artık kendi kendime kanaatim vardı: "Hiç şüphesiz" diyordum, gazetecilik beni geçindirir, matbuat cemiyetleri açılır, maarif terakki eder, ben de zengin ve meşhur olurum! Fakat

günün birinde bir emir: Şundan bahis, bundan nakil caiz olmamakla, dikkat edilmesi. Bir hafta sonra bir tezkere daha: Kırk lira cezayı nakdi. Aman Aman deriz, zaman deriz, çare yok; paraları bir meşin torbaya koyar, ağzını mühürler, kefareti budur diye yerine göndeririz. Bununla kalsa iyi; beş gün, on beş gün hapis cezası. Bir arabaya biner, sefer levazımımızı yükletir, tevkifhaneye gideriz! Bu sırada halk, çeşme sularının aleyhinde yazdığımdan dolayı beni bir mürteci telakki eder, gazeteme boykot yapar. Bittabi idarehaneyi kapar, levhayı söker atar ve sokağa düşeriz!

Hikâyenin yeniden iş aramaya koyulan anlatıcısı, Rum mebuslarının tercümanlığını yapmak için bile bir iş başvurusunda bulunduktan sonra çiftçiliğe başlar. Bu iş de tutmayınca, son çare olarak memuriyete girer ve Anadolu'da bir kasabaya kaymakam olarak atanır:

Debdebe ile kasabaya girdim, acele işleri çıkarttım; az müddet içinde kazayı bir İsviçre kasabasına çevirdim. Mutasarrıf müteşekkir, vali hoşnut, dâhiliye nazırı bile memnun. Artık kendi kendime kanaatim vardı: "Hiç şüphesiz," diyordum, "memuriyet beni geçindirir; işler yoluna girer, hükümet nüfuz kesbeder [kazanır]; ben de mutasarrıf, vali, nazır, her şey, zengin ve meşhur olurum!" Fakat günün birinde koltuğa gömülmüş, istidaları okurken sokakta bir gürültü duyar, hemen pencereye koşarım. Binlerce halk toplanmış, üzeri Ya hürriyet, ya ölüm! , Ya Girit, ya harp! yazılı bayraklar açılmış, bağıra bağıra, yana yakıla geliyorlar! "Bu nedir," derim, "Girit için mi?" "Hayır," derler, "onlar eski bayraklar, senin aleyhinde miting!" Tüylerim ürperir, bir iki söz söylemek isterim. Ahali: Kahrolsun kaymakam, yaşasın Cemiyet! diye bir avaza bağırır; aman derim, zaman derim, çare yok. Mühim evrakı bir cüzdana yerleştirir, iki jandarmanın nezaretinde yola çıkarım.

Hikâyenin anlatıcısı silahçılık, gazetecilik, çiftçilik ve

memurluk gibi işleri denedikten sonra, hikâyenin sonunda şöyle der: "Teşebbüsü şahsi mi? Heyhat!"[23]

Hikâyede görüleceği üzere, İTC'nin alternatifi konumundaki teşebbüsü şahsi ilkesini savunan liberaller aslında daha fazla absürtlük üretmekten fazlasını yapmamaktadırlar. Refik Halid'in, 1908-9'daki memuriyet görevine ve gazete yayıncılığı ve gazetecilik tecrübelerine 1910 sonu gibi erken bir tarihte üstü kapalı göndermede bulunduğu hikâyesinde, İTC önemli bir unsur olsa da, siyasi açıdan muhalefet edilmesi gereken tek güç konumunda değildir. Dahası, yaşanan ihtilaflar her yerdedir ve kural tanımaz bir Anadolu kazasında bile kendisini gösterir. Hikâyede ortaya konan müphem manzarada muhalefet kavramı da geçer. Fakat Refik Halid'in kendisi de bu dönemdeki hikâyelerinde muhalefet kelimesini farklı bağlamlar ve yan anlamlar taşıyacak şekilde kullanmıştır. Bazı hikâyelerinde muhalefet kelimesi meşrutiyet rejiminin asli bir unsuru olarak fikir ayrılığında ya da anlaşmazlıkta olduğu gibi karşıtlık anlamına denk düşer. Ağustos 1911'de kaleme aldığı "Ramazan, Davul ve Kabine" isimli hikâyesinin ilk cümlesinde muhalefet kelimesi şu şekilde geçer: "... muhalefetsiz meşrutiyet nasıl olmazsa davulsuz da ramazan öyle olmaz." Diğer bağlamlarda ise gazeteci olmanın kendisi Teşebbüsü Şahsi hakkındaki hikâyesinde olduğu gibi büyük tehlikeler barındırır. Bu tehlikeler sadece İTC'nin gazetecileri rahatsız etmesiyle sınırlı değildir, çeşme sularının aleyhinde yazmak gibi masum görünen bir konu yüzünden bile istemeden halkın öfkesini uyandırmak pekâlâ mümkündür.

Kirpinin Dedikleri'nin ilk baskısında yer alan son hikâye "Meşrutiyetperver Çinlilere Nasihat" ismini taşır ve 1911'in sonunda kaleme alınmıştır. Henüz Ekim 1911'dei meşrutiyet rejimine geçmiş Çinli meşrutiyetperverlere verdiği tem-

[23] Refik Halid Karay, "Teşebbüs-i Şahsi? Heyhat!", *Kirpinin Dedikleri* içinde (İstanbul: İnkılâp, 2009), 14-19.

kinli nasihatlerle, Refik Halid aslında İkinci Meşrutiyet döneminde geçen üç yıllık süre sonunda kendisinin ve başkalarının yaşadıkları hayal kırıklığını ifade eder. Bu hikâye ayrıca Refik Halid'in iki yıl sonra sürgün cezasına çarptırılma nedeni de olacaktır. "Davulun sesi uzaktan hoş gelir derler" diye başlayan Refik Halid, ayaklanıp kendi Millet Meclisini açmaya karar veren Çinlilere, kendi deneyimlerinden yola çıkarak nasihat etmek istediğini belirtir. Hikâyesine "Hayırlı olan maksatlarında Huda tevfikini rehber etsin ve bizim başımıza gelenlerden onları korusun!" diye devam eder; "insaniyete hizmet" için Çinlilerin nelerden kendilerini sakınmaları ve neleri icra etmekten kaçınmamaları gerektiği konusunda kendi tecrübelerini paylaşma niyetini nüktedan bir tarzla dile getirir.

Refik Halid'in sunduğu nasihatler 12 tanedir ve verdiği nasihatlerde "Temenni ederim ki Buda sizi böyle akıbetlerden muhafaza etsin!" ifadesini kullanır. Refik Halid Buda kelimesiyle Farsçada ve Osmanlıcada Tanrı anlamına gelen Huda kelimesini çağrıştıracak biçimde bir kelime oyunu yapmaktadır. Verilen nasihatlerin pek çoğunda, dönemin önde gelen siyasi kişilerine isim vermeden, fakat o dönem okuyanların anlayacağı göndermelerde bulunulur. Dördüncü nasihatinde Refik Halid alaycı biçimde "Meşrutiyet, idarei örfiye demektir. Kanun-ı Esasi'nin muhafazasına divanı harp memurdur" der. Beşinci nasihatinde ise şu ifadeler geçer: "Ahmet'in başındaki külahı sizin Mehmed'e giydirmek maksadıyla tensikat yapmayınız. ... vatan haritasını türbe sarığı gibi parça parça kesip dağıtırken hükümeti kurtarıyoruz diye sakın övünmeyiniz." Bu nasihat, İTC ile meşrutiyet rejiminin çelişkilerine açık bir saldırıdır.

Onuncu nasihat belli olaylara ve kişilere atıfta bulunan ucu açık tek cümlelik ifadelerden oluşmaktadır ve okuyan hemen herkesin Talat Paşa'yla ilgili bir şaka olarak anladığı bir cümleyle son bulur: "Hırkaya alışanlara birden fırak [frak] giydirmeyiniz, gülünç olur." On birinci nasihat

ise şöyledir: "Memleketin adil yolunda terakkisi için evvela ayan jurnalların [mecmuaların] neşrinden, mebusan yine eski ihtiyaç hâline düşmekten, gazeteciler beyinlerine kurşun yemekten [birkaç ay önce öldürülen Zeki Bey'e yapılan bir gönderme], efradı millet [milletin fertleri] perde değneklerine maruz kalmaktan [İTC'nin şiddet ve yıldırma taktiklerine yapılan bir gönderme] korkmamalıdır.[24] Dolayısıyla 1911'in sonları itibarıyla Refik Halid'in eleştirilerinin odağında artık belirgin biçimde İTC ve şiddete dayalı anayasa dışı taktikleri ile İTC yandaşlarının koruduklarının iddia ettikleri meşrutiyet arasındaki çelişkiler yer almaktaydı (öte yandan, bu dönemde liberal muhalefet de kendi davası için şiddet kullanmaktan geri durmamaktaydı).

İTC liderleri, Refik Halid'in bu eleştirilerini kendilerine bağlı gazetelerde bir kenara not etmişlerdir. Vurularak öldürülen üç gazeteci arkadaşı (Hasan Fehmi, Ahmed Samim ve Zeki Bey) gibi Refik Halid de, hatıralarında sürekli olarak "altında imza yerine tabanca resmi ve mavzer kurşunu bulunan" tehdit mektupları aldığını belirtir.[25] İTC'nin yayın organı *Tanin* gazetesinde, Refik Halid'e karşı bazıları başmakale olmak üzere pek çok şiddet içeren eleştiri yazısı çıkmış ve önde gelen İttihatçılardan biri olan Süleyman Nazif *Hak* gazetesinde onu eleştiren yazılar yayımlamıştı.

Kirpi'nin Yeni Sürümü

1911'in sonlarında verdiği aradan sonra, Kirpi Temmuz 1912'de tekrar boy gösterdi ve *Kirpinin Dedikleri*'nin ikinci baskısındaki otuz hikâye içerisinde yer bulacak altı makale kaleme aldı. *Kirpinin Dedikleri*'nin 1920 tarihli ikinci baskısı çok farklı koşullar altında, farklı amaçlar doğrultusunda

[24] Refik Halid Karay, "Meşrutiyetperver Çinlilere Nasihat", *Kirpinin Dedikleri* içinde (İstanbul: İnkılâp, 2009), 117-22.
[25] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile.*

yayımlandı; bu konu 4. Bölümde ayrıca ele alınacaktır. Bahsi geçen makaleler incelenmeyi hak etmektedir, zira bu yazılar 1911'in sonları ile 1912'nin ortaları arasında yaşanan kutuplaşmayı, yani Ahmed Muhtar Paşa'nın tarafgir olmadığı iddia edilen Büyük Kabineyi kurarak İTC muhaliflerinin iktidarı ele geçirmesini sağladığı ve Balkan Savaşları'nın patlak verdiği dönemi yansıtır. Bahsi geçen makaleler İTC'yi çok daha keskin biçimde hedef alır. İTC'ye yönelik doğrudan eleştiriler yöneltmenin çok daha güvenceli ve müsait olduğu bu dönemde, bu makaleler İttihatçıların şiddet içeren taktiklerini ve riyakâr siyasi programını da eleştirir. Bu makaleler Birinci Dünya Savaşı sonrasına kadar Refik Halid'in siyasi hiciv tarzında kaleme aldığı son yazılarıdır.

Refik Halid'in 1912'de kaleme aldığı yazıları genelde çok daha keskin bir mizah içerir ve İTC'ye yönelik eleştirileri çok daha yoğundur. Büyük Kabinenin iktidara gelmesinden hemen önce Temmuz 1912'de yazılan "İkinci 10 Temmuza Değin" (10 Temmuz eski takvimde Meşrutiyet Devrimi'nin gerçekleştiği gündü) isimli makalesinde Refik Halid, son birkaç yıl üzerine değerlendirmelerde bulunup, imparatorluğun "ikinci istibdat" döneminden (istibdat II. Abdülhamid dönemiyle özdeşleşmiş bir kelimeydi) geçtiğini öne sürer. Ona göre hükümet binasının en üst katlarında sanki bir yangın çıkmış gibiydi ve yangında kendilerini kurtarma derdine düşmüş kişiler bu katları yağmalıyorlardı. Yazıda, 1909'daki 31 Mart Vakası'nın hemen ardından Bekirağa Bölüğü'nde (hapishanesinde) gerçekleştirilen idamların, dayakların ve işkencelerin yanı sıra gizli cemiyet mensubu (İTC tarafından ordu içinde ortaya çıkartılan cemiyetlere mensup) oldukları gerekçesiyle sürgün edilenlerin oluşturdukları "kervanlar" da ön plandadır.[26] Refik Halid ma-

[26] "Gizli cemiyet"le Refik Halid muhtemelen ordu içinde kurulan ve Sadık Paşa'nın önemli bir rol oynadığı İTC karşıtı grubu kastetmektedir. Bu gizli cemiyet 1910 sonları ve 1911 başlarında açığa çıkarılmıştır. Bilgi için bkz. Kansu, *Politics in Post-Revolutionary Turkey*, 215-16.

kalesinde ayrıca içerdiği şiddet ve dayak vakaları sebebiyle sopalı seçim olarak bilinen Nisan 1912'deki genel seçimlerle de alay eder: "Gazeteleri sanki Kırkçeşme musluklarıymış gibi birer, kolayca kapa, üzerine divaniharbin kilidini vur, hapishaneleri de müdiri mesullerle [yazı işleri müdürleriyle] tıka basa doldur, sonra da bu intibaha [seçime] kanunî de!" Refik Halid'e göre bu seçimler, Zeki Bey'in (Temmuz 1911'de öldürülen gazeteci) yargılanmasında görülen şerlerin sadece bir devamıydı.

Eylül 1912'de kaleme aldığı "İttihat ve Terakki Galebe Ederse" isimli makalesinde ise Refik Halid, (Birinci Balkan Savaşı'nın patlak vermesiyle gerçekleşmeyecek olan) sonraki seçimleri İTC'nin kazanması durumunda olabilecekleri tahayyül eder. Yazısına "Vatandaş! Bu defaki intihabatta [seçimlerde] artık ağzını kapa, fakat gözünü dört aç!" cümlesiyle başlayan Refik Halid, İTC'nin kazanması durumunda yaşanabilecek absürtlükler hakkında tahminler yürütür. Bu tahminlerden biri, İttihatçıların dönemin muhalif yazarlarına ne yapacağıyla ilgilidir ve Refik Halid bu yazdıklarıyla İttihatçıların teknolojik modernleşmeye olan hayranlıklarıyla da dalga geçer: "Badema [Bundan böyle] muhalif muharrirlerin kurşun ve kama ile gayri medeni surette hunrizane itlafını [kanlarını dökerek öldürmeyi] men için yalnız elektrik kuvvetinden istifade edilecek ve ... bu suretle gayet bereketli ve faydalı neticeler elde edilmiş olacaktır."

Son olarak, Eylül 1912'nin sonlarında kaleme aldığı "İttihat Cemiyetini Ne Yapmalı?" isimli makalesinde Refik Halid, bir sonraki seçimlerde zaferlerini güvence altına almaları için İttihatçı adaylara alaycı tavsiyelerde bulunur. Ona göre İttihatçılar, bir beyanname hazırlayıp yoksul insanlara çeşitli vaatlerde bulunmalıdır. Örneğin "Talat Bey'i köprübaşında, hazır açılmış bir telefon çukuruna yarı beline kadar" gömüp "gelene geçene" taşlatmalıdır. İttihatçılar ayrıca *Tanin*'i (İTC'nin yayın organı) kapatmalılar, Cavid Bey'i (İTC'nin eski maliye bakanı ve Selanikli dönme ya da

gizli Yahudi) "Selanik bonmarşesinin camekânına" oturtup "davul ve dümbelek çaldırarak kırk gün kırk gece nazar-ı ibrete" vaz etmeliler ve Halacyan Efendi'nin (Ermeni bir mebus ve İTC üyesi) "o güzelim sakalını tıraş" edip "vech-i münevverini başı gibi külliyen çıplak" bırakmalılardır.

1912'ye ait bu yazıların gösterdiği üzere, bu dönemde muhalefet kavramı daha konsolide edilmiş ve tarafgir bir biçim almıştır. Muhalefet artık meclisteki karşıtlık ya da gazetecilerin basında dile getirdikleri aykırı görüşler anlamında kullanılmaktan çok, meşrutiyet ideallerine tezat bir güç olarak görülen İTC'ye yönelik karşıtlık anlamına gelmekteydi. Ahmed Muhtar Paşa'nın sadrazamı olduğu tarafsız kabineyle birlikte, İTC'ye saldırmak için artık güvenli bir ortam vardı. Fakat Refik Halid, Hürriyet ve İtilafın anayasa dışı taktikler kullanmakla eleştirdiği İTC'ye benzer biçimde, Halaskâr Zabıtaları (İttihatçı karşıtı gayri resmî silahlı örgüt) kullanmasını eleştirmemiştir. Bu tercihi, kendi tarafgirliğini geri plana atmadığından ötürü, muhalefete dair yeni yeni filizlenen tahayyüle ters düşmekteydi. Refik Halid aslında Hürriyet ve İtilafın taktiklerine karşı çıkıp partinin riyakârlığını ortaya koyabilirdi ama böyle eleştirileri dillendirmek hiç de çıkarına değildi; zira kendi tarafgirliğinin sonucu olan ilişkiler ya da maddi çıkarlar söz konusuydu. Refik Halid bunun yerine baskı gören bağımsız gazeteci duruşunu sürdürmeye mecburdu.

Bu anlamda, Refik Halid'in en azından Kirpi mahlasıyla, o dönem sürmekte olan Balkan Savaşları hakkında hiçbir şey yazmaması da anlamlıdır. Bu suskunluk çarpıcıdır, zira Balkanlar'daki Müslüman toplulukların mağdur edilmeleri ve İTC tahayyülünde Balkanlar'ın özel yeri sebebiyle bu savaş, en azından İTC açısından çok önemli bir propaganda malzemesiydi. Tarihçiler Osmanlı İmparatorluğu'nun bu savaşta uğradığı yenilgiyi, ülkede gayrimüslimlere yönelik kitlesel hassasiyeti harekete geçiren ve böylece yeni ortaya çıkmış aşırı milliyetçiliği pekiştiren bir dönüm noktası olarak

sunarlar.[27] İTC'ye karşı gelen liberal muhalefetle bağlantılı olan Refik Halid, ait olduğu sınıf ve İstanbul'daki kökenleri sebebiyle, Balkanlar'a karşı İttihatçılarınkine benzer bir özel bağlılık hissetmemekteydi. Onun açısından bu yenilgi bir felaket anlamına gelse de, liberaller için olduğu kadar yeni ortaya çıkan bir ulus için de bir felaketti. Dolayısıyla Refik Halid savaşa dair başarısızlığı sebebiyle Hürriyet ve İtilafı en azından bu dönemde eleştirmekten kaçındı. Yaşanan yenilgiye dikkat çekmek ve bu yenilgide Hürriyet ve İtilafın rolünden bahsetmek acaba muhalif gazeteciliğin sınırlarını aşan bir durum muydu? Yoksa tarafgirlik bağımsız gazeteciliği ve siyaset yorumculuğunu tüketmeye mi başlamıştı? Yoksa Büyük Kabine ve Hürriyet ve İtilaf ile ilişkileri sebebiyle tavizler vermek zorunda kalan Refik Halid'in kendi ayakları üzerinde duracak bir gücü kalmamış mıydı?

Refik Halid, Büyük Kabinenin iktidardan düşmesinden birkaç hafta önce, 7 Ocak 1913'te İstanbul'un Beyoğlu belediyesine başkâtip olarak atanarak ikinci memuriyet görevine başladı. Atama muhtemelen İTC karşıtı iğneleyici makalelerinin bir ödülüydü. Bu memuriyet görevinde de ona hamilik eden kişi gene Ahmed İhsan'dı. Bu dostu o sırada İstanbul belediye başkanı olan Cemil Paşa'ya (Topuzlu) bağlı Beyoğlu belediye müdürüydü olmuştur. Tıpkı 1909'daki 31 Mart Vakası'nın ardından İTC'nin gerçekleştirdiği tasfiyelerde olduğu gibi, Refik Halid'in bu memuriyet görevi de 23 Ocak'taki Bâbıâli Baskını sebebiyle kısa ömürlü oldu. Bâbıâli Baskınının ardından Refik Halid, Erenköy'deki aile köşkünde inzivaya çekildi ve söylendiğine göre yazmayı bıraktı. Fakat göründüğü kadarıyla hizmetsiz maaşlı memuriyet şeklinde maaş almaya devam etti. Bu durum, müesses nizam mensuplarının İTC diktatörlüğü olarak adlandırılan

[27] Ebru Boyar, *Ottomans, Turks, and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered* (Londra: I. B. Tauris, 2007) ve Eyal Ginio, *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and Their Aftermath* (Londra: Hurst, 2016)

bir dönemde bile ayrıcalıklarıyla birlikte konumlarını koruyabildiklerinin muhtemelen bir başka göstergesiydi.

Muhalefetin Kristalleşmesi

Osmanlı İmparatorluğu'nda muhalefet kavramı, açıktan İTC karşıtlığı şeklinde tutarlı bir davranış ya da düşünce biçimi olarak 1908'de bir anda ortaya çıkmadı. Karşıtlarının İTC otoriterliğine bir alternatif sunamamaları ya da alternatif bir yönetim sergileyememeleri ve İkinci Meşrutiyet dönemi boyunca kendisini gösteren ihtilaf meselesi sebebiyle, İTC'nin dönüşen rolü gibi, muhalefetin şekli ve anlamları da bir evrimden geçti. İTC liderleri iktidarı konsolide ettikçe, 1909 Matbuat Kanunu'na ruhsat, dağıtım ve cezalarla ilgili çok daha kapsamlı kısıtlamalar ekledi ve bu kısıtlamaların en ağırı 1913 ilkbaharında yürürlüğe kondu. Kanun-ı Esasi her ne kadar hâlen yürürlükte olsa da, Matbuat Kanunu'nda geçen "kanun dairesinde" ifadesi giderek daha kısıtlayıcı hâle geldi.[28] Refik Halid gibi gazeteciler ve yazarlar, bir tarafta 1909 Matbuat Kanunu'nun getirdiği özgürlükçü ve rasyonel düzenleme, diğer tarafta idare-i örfiyenin getirdiği zaruretler arasında sıkışıp kaldılar. 1911 sonu itibarıyla İttihatçılar ile liberaller arasındaki kutuplaşma da kristalleşmeye başladı ve her iki hizip de muhalefet kavramını İTC'ye açıktan yöneltilen karşıtlık anlamında kullanma yoluna gitti. Karşıtlık ve ihtilaf Osmanlı siyasetinin esası hâline geldi ve İTC'nin önayak olduğu otoriter düzende hem muhalefet hem de İTC açısından fikir ayrılığına herhangi bir yer kalmadı. Böylece karşıtlık artık her iki kesim için de meşrutiyet karşıtı ve muhafazakâr gericilikle özdeşleşti.

Bu döneme ait bir risale, muhalefetin aslında karşısın-

[28] Bkz. Yosmaoğlu, "Chasing the Printed Word" ve Baykal, "The Ottoman Press, 1908-1938."

da olduğu şeye dönüştüğünü, yani İTC'nin zıt kutbu hâline geldiğini açıkça ortaya koyar. Muhalif bir mutasavvıf olan Şehbenderzade Filibeli Ahmet Hilmi 1913'te, İttihatçılar ile karşıtları arasındaki dinamikleri inceleyen *Muhalefetin İflası (Hürriyet ve İtilaf Fırkası)* isminde bir risale yayımladı.[29] Risale İkinci Meşrutiyet dönemindeki muhalefete dair ilk inceleme olarak görülebilir. Bu eserinde Filibeli Ahmed Hilmi, İTC'ye karşı Miralay Sadık Bey'in 1911'de cemiyetten ayrılmasına ve birbirinden ayrı duran farklı muhalif grupları bir araya getirmeyi amaçlayan Hürriyet ve İttihat Fırkası'nın kurulmasına öncülük etmesine neden olan yedi suçlamayı sıralar. Aynı zamanda muhalefetin sahip olması gerektiği düşünülen ilkeleri belirlemek için de yöneltilen bu yedi suçlama şunlardı:

1. İttihad ve Terakki [Cemiyeti] hükümet işlerine müdahale ediyor.
2. Millî görevlere kendi adamlarını tercih ediyor.
3. Reisleri nezâretlere müptelâdır.
4. Kanun ve nizamlar yerine keyfî hükümler uygulanıyor.
5. Cemiyetin nüfuz sahibi bazı üyelerinden ibaret bir özel şirketi vardır.
6. Makamlar ve mansıplar [memurluklar] için ehliyet aranmıyor.
7. Kanunî silahlar ve mantık yerine, ordu ve hükümetin kahredici gücü, ihtilâl ve komite usulleri kullanılıyor.[30]

Bu yazılanlardan anlaşılacağı üzere, muhalefet, özellikle de Hürriyet ve İtilaf Fırkası için kapsamlı bir siyasi program, İttihatçıların ihlal ettiği düşünülen konuların tam aksi-

[29] Filibeli Ahmed Hilmi için bkz. Amit Bein, "A 'Young Turk' Islamic Intellectual: Filibeli Ahmed Hilmi and the Diverse Intellectual Legacies of the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 39, sayı: 4 (2007): 606-25. Ahmed Hilmi 1914'te zehirlenerek öldürülmüştür.

[30] Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Muhalefetin İflası (Hürriyet ve İtilaf Fırkası)*, İstanbul: Nehir Yayınları, 1991), 39-40. Bu eserin özgün baskısı şöyledir: Ahmet Hilmi Şehbenderzade, *Muhalifetin İflası* (Konstantiniyye: Hikmet Matbaa-yi İslamiyesi, 1331).

ni yapmak şeklinde tanımlanmaktaydı. Böylesi bir programın, Refik Halid ile Osmanlı basınındaki pek çok kişinin, muhalefetin bir ifadesi olarak hiciv yapma hünerlerini sergilemeye çalışırlarken meydana geldiğini söylemek pekâlâ mümkündür. Dolayısıyla 1911-1913 arasında muhalefetin hem koordineli ve tarafgir bir İTC karşıtlığı hem de (Genç Osmanlıların muhalefet kavramına dair anlayışlarının bir mirası olacak biçimde) farklı görüşlerin ve analizlerin tartışıldığı daha dağınık bir mecra şeklinde geliştiği ortadadır. Bağımsız olup meşrutiyet rejiminde mesleklerinin bir parçası olarak muhalifliği icra eden gazeteci ve yazarlar, Filibeli Ahmed Hilmi gibi tarafgir bir muhalifliğin yararlılığını ve kusurlarını tartışan isimler ve Prens Sabahaddin gibi İTC'nin tek parti rejimine tarafgir biçimde karşı çıkan kişiler hep beraber muhalif denilen isimler arasında yer almaktaydı. Refik Halid ise hem kendi tarafgirliği, hem de muhalefet kavramının idealist ve entelektüel anlamları sebebiyle muhalif isimlerden biriydi.

23 Ocak 1913'teki Bâbıâli Baskını'nın ardından iktidarı yeniden ele geçirmesiyle birlikte İTC, muhalefetin her türlü biçimini hedef aldı. Sadrazamlık görevini yürüterek İTC'nin itibar kazanmasını sağlayan kıdemli devlet adamı Mahmut Şevket Paşa'nın suikastla öldürülmesiyle birlikte, İTC iktidardaki tüm ipleri artık eline aldı. Suikasttan sonraki birkaç gün içerisinde muhalefetle ilişkili olduğu düşünülen 800'den fazla kişi tutuklandı ve dört gün sonra topluca Sinop'a sürgün edildiler. Tutuklama listesinin 834. sırasında olan Kirpi yakalanıp Bekirağa Bölüğü'nde hapsedildi ve sonrasında Sinop sürgünleri arasında yer aldı. Refik Halid'in iddiasına göre, "Meşrutiyetperver Çinlilere Nasihat" isimli makalesinde Talat Paşa'ya hakaret ettiği gerekçesiyle bu listeye konmuştu. Avrupai bir elbise içinde gülünç durduğunu söyleyerek Talat Paşa'yla alay eden Refik Halid, alt-sınıf Balkan kökenini hedef alarak paşayı hiç şüphesiz can evinden vurmuştu. Bu iki isim (kendi siyasi dışlanmışlığına içerlemiş

olan asilzade ile siyasi iktidarı ele geçirse de hâlâ güven eksikliği hisseden taşralı) arasındaki kişisel husumet, muhtemelen Refik Halid'in sürgün edilme nedenlerinden biriydi. Fakat Refik Halid'in liberallerle olan yakınlığı ve özellikle de Büyük Kabineye hizmet edecek yaklaşımla kaleme aldığı yazılar sürgün listesine konması için zaten yeterli bir sebepti. Muhalefetteki gerçek rolü ile bu role dair kendi anlatısı arasındaki farklılık, Refik Halid'in tarafgir ilişkilerini ve bağlılıklarını önemsizleştirme ve ince eleştirel hicivlerle yaptığı muhalefeti ön plana çıkarma çabası olarak görülebilir. Sürgün edilme sebebi ne olursa olsun, en azından İttihatçıların bakış açısından Refik Halid artık muhalefet kampının diğer mensuplarıyla birlikte başkentten kazasız belasız biçimde uzaklaştırılmış durumdaydı. Kitabın bir sonraki bölümü, Refik Halid'in Sinop günlerini ele alıp, Kirpi'nin bu yeni rolünü ne ölçüde yerine getirdiğini ve muhaliflikle özdeşleştirilmiş bir isim olmasının barındırdığı derin çelişkileri göstermeye çalışacaktır.

Üçüncü Bölüm
Şaka (1914-1918)

Haziran 1913'teki Sinop sürgünleri, İttihatçıların başkentteki muhaliflere indirdiği son ölümcül darbeydi. O sıralar İstanbul Muhafızlığı görevini yürüten Cemal Paşa anılarında, muhalefetin "beyinleri" olarak gördüğü isimlerle daha önceden Ocak 1913'teki Bâbıâli Baskını'nı takip eden günlerde görüştüğünü belirtir:

> Muhafızlığımın ikinci günü Merkez Komutanlığına giderek orada tutuklu bulunan Ali Kemal Bey ile Sinop Mebusu Doktor Rıza Nur ve Gümülcineli İsmail Hakkı Beyleri ziyaret ettim.[1] Her üçünün de kendi haklarında bundan sonra münasebetsiz şekilde muhalefet yapmaktan kaçınmak şartıyla hiçbir tehlike bulunmadığını, memleketin bu felaketli zamanında bilakis bütün aydınların beraberce çalışmaları lazım geldiğini ve bu düşünceme katıldıkları takdirde kendileri için namuskâr birer sakin yer temin edebileceğimi söyledim. Ali Kemal Bey Avrupa'da bir memuriyet istedi. Doktor Rıza Nur Bey Paris'te tıp tahsili için yeterli aylık verilmesini rica etti. İsmail Bey memlekette serbest bırakıldığı hâlde hükümete karşı hiç muhalefet etmeyeceğine dair namus üzerine yemin etti.[2]

Rıza Nur'un Paris'e, Ali Kemal'in Viyana'ya gitmele-

[1] Gümülcineli İsmail Hakkı Bey aslında Sinop mebusluğu yapmamıştır. 1908-1911 arasında İTC'nin Gümülcine'deki şube başkanlığını yapan İsmail Hakkı Bey, bahsi geçen dönemde Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın başkanıydı.

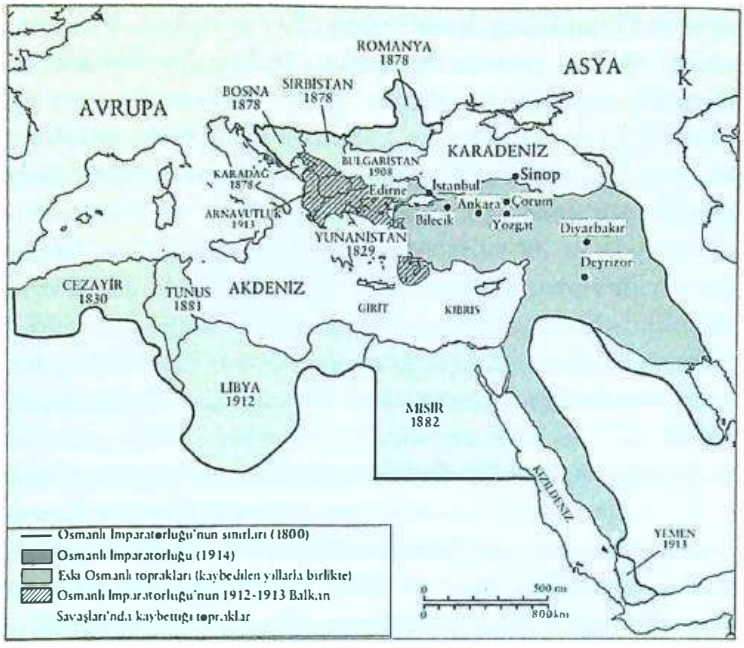
[2] Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman 1913-1919 by Djemal Pasha, Formerly Governor of Constantinople, Imperial Ottoman Naval Minister, and Commander of the Fourth Army in Sinai, Palestine, and Syria* (New York: George H. Doran, 1922), 16.

riyle ve Gümülcineli İsmail Hakkı Bey'in siyasete bulaşmayacağı sözünü vermesiyle birlikte, İttihatçılar dikkatlerini Osmanlı basınına yönelttiler. 1909 Matbuat Kanunu'na, Mart 1913'te ek maddeler kondu ve yayın malzemelerinin basılmasına, ithal edilmesine ve dağıtılmasına daha önce benzeri görülmemiş kısıtlamalar getirildi. "Kabinenin bölünmesiyle ya da istifa etmesiyle ilgili söylentilerin basında yayımlanması" yasaklandı ve "aksi halde gazetelerin kapatılacağı ve yazarlara işten el çektirileceği" bildirildi.[3] Fakat hatıralarında yazdığına göre Cemal Paşa önde gelen gazetelerin başyazarlarıyla yine benzer bir sözlü anlaşmaya vardı:

> İstanbul muhafızlığına tayinimden sonra, başkentte yayınlanan gazetelerin başyazarlarını yanıma çağırmış ve memlekette sükûneti bozabilecek makalelerden sakınmak şartı ile gazetelerde çok hafif bir askeri sansürden başka bir muameleye tabi tutulmayacaklarını söylemiş ve memleket menfaatleri ile ilgili makalelerle efkâr-ı umumiyenin aydınlatılmasını, Edirne'yi kurtarmak için muhtaç olduğumuz taze kuvveti uyandıracak neşriyata bilhassa özen göstermelerini rica etmiştim. Eski kabine zamanında yayınlanmakta olan "Alemdar" gibi en şiddetli aleyhtar gazetelerin bile yayınlanmalarının devamına izin vermiştim. Bunlar yine ara sıra taşkınlık etmekle beraber sorumlu müdürlerine, başmuharrirlerine şifahi ihtarlarda bulunmaktan başka bir şey yapmıyordum.[4]

[3] Feroz Ahmad, *Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics, 1908-1914* (Oxford: Clarendon Press, 1969), 113-14. Lütfi Fikri Bey 26 Mart 1913 tarihli günlük notunda, iki önemli gelişmenin yaşandığından bahseder. Bunların ilki, Şevket Paşa hükümetinin geçici kanunlar koyarak ve ödenmesi gereken ücretleri yükselterek gazete yayıncılığını imkânsız hâle getirmesiyken, ikincisi İttihatçıların Edirne'yi ele geçirmesidir. Yücel Demirel (ed.), *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü: "Daima Muhalefet"* (İstanbul: ARMA Yayınları, 1991), 59.

[4] Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, 18.

HARİTA 2
Bir önceki yüzyıl boyunca kaybedilen topraklarla birlikte, 1914'te Osmanlı İmparatorluğu

Birkaç ay sonra kıdemli devlet adamı Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın suikastla öldürüldüğü sırada, Cemal Paşa tehlikeli gördüğü kişilerin listesini önceden hazırlamış durumdaydı:

> Herhangi bir mühim suikastın icrasını müteakip, mezkûr defterde isimleri bulunan zevatın derhal tevkif edilmesini Umum Müdür Azmi Bey'e söylemiş, Merkez Kumandanlığına gerekli emri vermiştim. Önceden verilmiş olan bu talimatın icra olduğunu ve fakat tutukluları nereye göndermek gerektiğinin tayinini Azmi Bey talep etti. O sırada Sadaret Kaymakamlığına tayin edilmiş olan Said Halim Paşa ve Dâhiliye Nazırı Vekili Hacı Adil Bey [yazım hatası] ile müzakere ederek Payitahtın sükûnunu temin için bunların Sinop'ta ikamete memur edilmelerini ve kendilerine yeter-

li miktarda yevmiye tertip edilmesini kararlaştırdık. Seyr-i Sefain İdaresinden bunlar için bir vapur tahsis edilmesini istedim. Tutuklananların zikredilen vapura bindirilerek ertesi gün akşamüzeri hareket edecek şekilde tevkiflerinin gece sabaha kadar tamamlanmasını Azmi Bey'den rica ettim. Aynı zamanda olayda parmakları olduğunu bildiğim Damat Salih ve bunun gibi kişileri de tutuklattırarak Polis Umum Müdürlüğü'nde sorguya çektirmeye başladım.[5]

Sonuçta hükümet tüm şehirde muhalifleri evlerinden toplayıp tutukladı. Tüm bu olup bitenler, dönemin meşhur hukukçusu ve liberal muhalifi Lütfi Fikri Bey gibi isimlerin alarma geçmesine neden oldu ve Sinop'a sürgün edilmekten kurtulan Lütfi Fikri Bey vakit kaybetmeden Paris'e kaçtı.[6] Bekirağa Bölüğü'nde birkaç gün hapsedildikten sonra tutuklular gemiyle Sinop'a gönderildi. Sayıları yüzleri bulan bu kişiler arasında yer alan Refik Halid, gemide uyku döşeğini yakın dönemde İTC'den ayrılmış eski İttihatçı Mustafa Suphi gibi kişilerin yanı başında serdi.[7]

Sayıları 800'den fazla olan bu sürgün kişilerin pek ço-

[5] Cemal Paşa, *Memories of a Turkish Statesman*, 36.

[6] Demirel, *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü*, 102 ve diğer sayfalar. Lütfi Fikri Bey, 11 Haziran 1913 tarihli günlük notunda Mahmut Şevket Paşa'nın uğradığı suikasttan bahseder. 14 Haziran'dan itibaren Ayastefanos'ta ilk tutuklanan dostlarından ve komşularından bahseden Lütfi Fikri Bey, üç kişinin özellikle ismini verip, Ayestefanos ve diğer yerlerden muhalif olarak bilinen yüzlerce kişinin tutuklandığını belirtir. 1909'daki 31 Mart Vakasının hemen ardından yaşanan şiddet olaylarına atıfta bulunarak, İttihatçıları aynı şiddet olaylarını yeniden tertiplemekle suçlar. Ona göre, 31 Mart Vakası ile Mahmut Şevket Paşa'nın uğradığı suikast tamamen farklı hadiselerdir, zira 31 Mart Vakası sırasında "mürteciler" hariç herkes İttihatçıların yanında yer almıştır. Ancak şimdiki durum öyle değildir (104-5). Lütfi Fikri Bey 18 Haziran'da tutuklanan kişilerin gemiyle Sinop'a götürüldüğünü belirtir.

[7] Ali Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhiri Meçhûlden Birkaç Zat* (İstanbul: Dergâh, 2010, 417). Ağustos 1912'deki Ankara Kongresinde Yusuf Akçura ve Ahmet Ferit (Tek) ile birlikte İTC'yle yollarını ayıran ve Milli Meşrutiyet Fırkası'nı kuran Mustafa Suphi de Sinop'a sürgün edilen isimler arasındaydı. Mustafa Suphi 1920'nin sonlarında Bakü'de kurulan Türkiye Komünist Fırkası'nın başına geçmiş, ancak 1921'de Türkiye'ye dönerken Karadeniz'de bir teknede Enver Paşa destekçileri tarafından öldürülmüştür.

ğunun iki sene sonra serbest bırakılıp İstanbul'a dönmelerine izin verildiyse de, Refik Halid ile yaklaşık 30 diğer kişi için Sinop sürgün hayatları boyunca gidecekleri Anadolu kentleri ve kasabalarının sadece ilk durağı oldu. Refik Halid İstanbul'a geri dönmeden önce, ilkin Sinop'ta (Haziran 1913-Temmuz 1915), sonrasında Çorum'da (Temmuz 1915-Temmuz 1916), ardından Ankara'da (Temmuz 1916-Ekim 1916) ve en son olarak da daha batıdaki Bilecik'te (1916 sonu-Ocak 1918) sürgün hayatını geçirdi. Bu kentler, Osmanlı imparatorluk kültürünün ve siyasi gücünün bağlamında çeper bölgeler oldukları gibi, savaş cephelerinden güvenli bir mesafede yer almaktaydı. Sabık Kirpi açısından bu sürgün dönemi hayatının en az üretken olduğu yıllarıydı. En sonunda 1918 başlarında başkente dönmesine izin verildiğinde, Kirpi'ye halen şüpheyle bakılmaktaydı ve bu dönemdeki Osmanlı belgelerinde kendisinden "Kirpi" takma adıyla bilinen ve hiç de güvenilir biri olmayan Refik Halid Bey diye bahsedilmekteydi. Öte yandan, ilerleyen kısımlarda da göreceğimiz üzere, Refik Halid sürgündeyken pek de açık sözlü ya da tutarlı bir muhalif portresi çizmedi. Refik Halid'in bu dönemdeki deneyimleri ve yazıları, başkentten ve siyaset ile gazetecilik kariyerinden uzak tutulmasının nasıl bir önem taşıdığını tespit etmeyi mümkün kılmaktadır. Refik Halid'in Anadolu günlerini incelendiğinde, hem İstanbul'daki savaşın sıkıntılarından hem de cephede süren savaşın tehlikelerinden nasıl yalıtılmış olduğu ortaya çıkar. Aynı dönemde Ermeni Soykırımı'nın önemli bir aşamasında İttihatçıların önderliğinde yürütülen devlet şiddetiyle bir suç ortaklığına (Osmanlı müesses nizamındaki ayrıcalıklı konumunu sürdürmesinin bir parçası olarak) girdiği de görülür. Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında yazdıkları bir karşıtlık ve meydan okuma diline sahip olsa da, sürgündeki edebî yazıları toplumsal gerçekçiliğe dayalı Refik Halid'in savaş sırasındaki eylemleri, İttihatçıların en berbat suçuyla sessiz

bir suç ortaklığına gittiğini işaret eder. Bu durum, karşıtlık anlamında muhalefetin sınırlarını ortaya koyar. Sonuç olarak, Osmanlı'da muhalefet İTC karşıtlığı anlamına gelse de, bu karşıtlık kurulu düzenin sınırları içindeydi.

Sinop

İstanbul'dan yaklaşık 650 kilometre uzaklıkta ve Karadeniz'de resmedilmeye değer güzellikte bir liman kenti olan Sinop, "Anadolu'ya daracık bir berzakla (kıstakla), adeta pamuk ipliği ile bağlı" dar bir yarımadanın ucunda yer alır.[8] Kirpi'nin sürgün yılları sırasında Sinop, yaklaşık 8.000 nüfusa, yakın dönemde yenilenmiş bir kaleye ve 1885'ten beri hapishane olarak kullanılan tersanelere ev sahipliği yapmaktaydı.[9] Bu dönemde en başta Rumlar olmak üzere gayet kalabalık bir Hristiyan nüfusu barındıran şehirde, daha sonraları Refik Halid'in burada geçirdiği günlerden esinlenerek yazdığı hikâyelerde de bahsi geçecek birkaç meyhane de vardı. İstanbul'daki pek çok muhalif isme bir anda ev sahipliği yapmasından ötürü, Sinop'un bu dönemde entelektüel bir inziva yeri ile yabancılaştırıcı ve tenha bir sürgün yeri arasında bir konuma denk düştüğünü söylemek pekâlâ mümkündür. Prens Sabahaddin'in hususi kalemi olan ve sonradan Jön Türk dönemi üzerine tarih çalışması yapan Ahmet Bedevi Kuran'ın, 1940'larda kaleme aldığı kitabında Sinop ve sakinleri hakkında yaptığı canlı tasvirler tam da bu şekildedir.[10]

[8] Şerif Aktaş, *Refik Halit Karay, Biyografi-İnceleme* (Kızılay, Ankara: Akçağ, 2004), 40.

[9] Sinop'un tarihi hakkında daha fazla ayrıntı için bkz. Alev Çakmakoğlu Kuru, *Sinop Hapishanesi* (Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004), 3 ve Hüseyin Hilmi, *Sinop Kitabeleri* (Sinop: Sinop Matbaası, 1339 [1921-22]), 74.

[10] Kuran'a göre Mahmut Şevket Paşa'nın suikasta uğramasının ardından İTC liderleri, İstanbul'daki politikalarına burnunu soktuklarını düşündükleri herkesi

Bir kale ile deniz arasına sıkışmış gibi duran Sinop, bu açıdan kusursuz bir açık hava hapishanesiydi. Kuran kitabında Refik Halid dışında buraya gönderilen pek çok muhalif arasında Refi Cevat (Ulunay), İsmail Hakkı ve (Doktor) Celâl Paşa'nın isimlerini anar ve şöyle der:

> Sinop sürgünleri toplumsal tip koleksiyonunu andıran bir toplanma kampını meydana getirmişti. Burada İstanbul'un bütün tabakalarından seçme insan örneklerini [tıpkı yukarıda Cemal Paşa'nın sürgün edilen kişilerden bahsederken belirttiği gibi] bulmak mümkündü. Hacısından hocasına, askerinden siviline, mebusundan memuruna kadar her sınıf halk o yamru yumru binalara tıkılmıştı.

Sinop'u "İstanbul'un büyüklüğü ve gösterişi yanında pek dar ve sönük bir şehir" olarak tasvir eden Kuran, yapacak bir şey bulamamaktan bunalan sürgünlerin tek eğlencelerinin vapur günü iskeleye koşmak olduğunu ve gemiyle Sinop'a vardıklarında karşılaştıkları kalabalığın nedeninin de bu olduğunu belirtir.[11] Şehir içinde serbestçe dolaşmalarına izin verilse de, sürgünlerin her sabah ve her akşam polis karakoluna gitme zorunlulukları vardı. Kuran'a göre sürgünler arasında çeşitli klikler oluşmuştu ve bu kliklerden biri, günlerini deniz kenarında, sürgün arkadaşlarından birinin açtığı kafede "tekdüze" biçimde geçirmekteydi. Sürgün aydınlar ise kendi aralarında toplanıp görüşme ve incelemelerle uğraşmaktaydı. Liberal muhalefetin bir mensubu olup ileride yeni kurulan Cumhuriyetin içişleri bakanlığını yapacak Ahmet Ferit [Tek] nadiren evinden çıkmakta ve ailesiyle kendi âleminde yaşamaktaydı. Yine Kuran'ın belirttiğine göre belirli bazı kimselerle temasta bulunan Refik Halid Bey en çok (sürgündeyken kızı Nazıma Hanım'la nikâhlandığı) Celâl Paşa'yla görüşmekteydi. İsmail Hakkı ise Jön Türklerin önde gelen isimle-

haklı ya da haksız Sinop'a göndermişlerdir. Ahmet Bedevi Kuran, *İnkılâp Tarihimiz ve Jön Türkler* (İstanbul: Tan Matbaası, 1945), 332-34. Kuran, Prens Sabahaddin'in hususi kalemliğini yapmıştır.

[11] Kuran, *İnkılâp Tarihi ve "Jön Türkler"*, 334.

rinden olup muhalefete katılan ve doğum yeri Sinop olan Rıza Nur'un evinde kalmaktaydı ve görüştüğü sadece birkaç dostu vardı. İttihatçılar Sinop'taki sürgünlere göreli bir serbestlik tanımakla birlikte, faaliyetlerini gözetlemek için büyük çaba harcadılar. Kuran'a göre İttihatçılar bu iş için Sinop'a kendi hafiyelerini gönderdikleri gibi, sürgünler arasında bu işe uygun kişileri kendi arkadaşlarının faaliyetlerini bildirmeleri için hafiye olarak kullandılar. Kuran bu gözetleme işine karşı oldukça hassastı; zira o ve bazı dostları tek firar yolu olan deniz üzerinden kaçma planları yapmaktaydı.

Kuran'ın Karadeniz kıyısındaki Rus liman kenti Sivastopol'e kaçıp oradan Paris'e gitmesine karşın, Refik Halid Sinop'ta kaldı ve günlerini nispeten rahat ortamda geçirdi. Şerif Aktaş'a göre, Refik Halid Sinop'ta sürgündeyken yürüyüş yapmak, avlanmak, nargile içmek ve kasabanın kahvehanelerinde sosyalleşmek için bolca zaman buldu.[12] Ayrıca en yakın sürgün dostlarından Doktor Celâl Paşa'nın kızı Nazıma Hanım'la orada nikâhlandı.[13] Fakat kendi hatıralarında Refik Halid hep kaybettiği şeyleri vurgular: "Vaktaki nasibime Sinop çıktı, bu eğlenceli hayatı, refahı, evimi, iki bin kuruş maaşlı başkâtipliğimi, hepsini bir anda geride bıraktım ve orada yaşlı ve karı koca bir Rum[']un pansiyonuna yerleştim, bomboş elim böğrümde kaldım."[14] Öte yandan Refik Halid, yaşadığı mali sıkıntılara rağmen babası Mehmed Halid'in kendisine her ay beş altın gönderdiğinden hatıralarında hiç söz etmez. Dahası, geride bıraktığı başkâtiplik görevi için maaş almaya da devam etmiştir. Hatta Anadolu'daki sürgününün dördüncü yılında (Haziran 1917) vekili, 1913'ten beri şeklen yürüttüğü başkâtiplik için ödenen maaşının artırılması için bir dilekçe bile vermiştir.[15]

[12] Aktaş, *Refik Halit Karay*, 39.
[13] Aktaş, *Refik Halit Karay*, 40-41.
[14] Refik Halid Karay, *Bir Ömür Boyunca* (İstanbul: İnkılâp, 2009), 202.
[15] BOA SD. 3146,20; 1335 S 13. "Altıncı Daire-i Belediye sabık Tahrirat Başkâtibi Refik Halid Bey'in Sinop'ta ikamete memur bulunduğu sırada vekiline verilmiş

Sürgün hayatının beşinci ayında Refik Halid, İstanbul'a dönmek için bir af teşebbüsünde bulunmuş ve bunu hâlâ Osmanlı hanedanına yakın kişiler üzerinden sağlamaya çalışmıştı. Kasım 1913'te, eserlerine hayranlık duyan Prens Abdülmecit'e ve Sadrazam ve Hariciye Nazırı Sait Halim Paşa'ya affedilmesini rica eden bir mektup gönderdi.[16] Bu af talebinin en sonunda ulaştığı Cemal Paşa İTC'nin yerine hükümete yapılan başvuruyu, İttihatçıların Osmanlı hükümeti içindeki fiili hâkimiyetini inkâr ettiği gerekçesiyle reddetti. İddialara göre Cemal Paşa şöyle demiştir: "Refik Halid, yanlış manevra yapmış; eğer doğrudan doğruya bana müracaat etseydi affederdim."[17] Diğer pek çok sürgünün affedildiği 1915 ortalarında Refik Halid bu kez Sinop mutasarrıfı (valisi) üzerinden Cemal Paşa'dan af isteğinde bulunduysa da bir sonuç elde edemedi.[18]

"Şaka"

Refik Halid Birinci Dünya Savaşı sırasında çok az yazı kaleme aldı ve hatta Sinop'taki iki yıllık sürgünü sırasında neredeyse hiçbir şey yazmadı. Nitekim af talep ettiği dönemlerde gönderdiği mektuplarda da bir buçuk senedir siyasi, iğneleyici ya

olan maaştan artan kısmının verilmesinin talep ettiği", 14 Teşrini Evvel 1319 (17 Kasım 1913), Beyoğlu Belediye Başkâtibi Abd-i kemterleri Refik Halid" şeklinde imzalanmıştır

[16] Hikmet Münir Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile* (İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1940 civarı), 31-33.

[17] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 33.

[18] Aktaş, *Refik Halit Karay*, 41. Refik Halid daha sonra hatıralarında Sinop Mutasarrıfı Müştak Bey hakkında olumlu bir kısa yazı kaleme almıştır: "Üç Mutasarrıf Tipi Daha", *Bir Ömür Boyunca* içinde, 43-46. Refik Halid ayrıca hatıralarında iğneleyici bir dille de olsa, aldığı sürgün cezasından duyduğu minneti de ifade eder. Ona göre Anadolu'ya sürgün edilmesi, Birinci Dünya Savaşı'na asker olarak gönderilmesini engelleyip hayatını kurtarmıştır. Bkz. "Velinimetim, Sebebi hayatim Cemiyet", *Ay Peşinde* içinde, (İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009), 106-7 ve Ali Birinci, *Refik Halid Karay: Ankara* (İstanbul: İnkılâp, 2009).

da hiçbir yazı kaleme almadığını belirtmiştir. Bu da en son gayriresmî biçimde ilişkili olduğu Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın iktidara geldiği Haziran 1912'de kayda değer bir yazı yayımladığı anlamına gelmekteydi.[19] Refik Halid hatıralarında bu konuda şöyle der: "Ben sürgünde bulunmam dolayısıyla elime kalem almıyordum. Neşredilmeyecek olduktan sonra ne diye yazacaktım?"[20] Fakat bir ara yine eline kalemi alır: "Ancak bir defa Nevsal-i Milli [Millî Yeni Yıl] isimli bir eser için yazı istemişlerdi; oraya 'İneğe, buzağıya dair' başlıklı bir makale ve fotoğrafımı göndermiştim; nasılsa neşredilmişti. Hepsi bu kadar... "[21] Ortamın nabzını yoklayıp sansür dairesinin dikkatini çekmeden kendi ismiyle yazı yayımlayabileceğini gören Refik Halid, Aydede isminde yeni bir mahlasla başka bir makale daha yazdı. Bu makalesini 1914'te Ali Kemal'in (Ocak 1913'teki Bâbıâli Baskınından sonra Avrupa'ya gönderilen üç muhalefet liderinden biri) kendisinden İstanbul'da yayımlanan *Peyam* gazetesi için yazı yazmasını istemesi üzerine kaleme aldı. Fakat yetkililer Ali Kemal'in Refik Halid'e yazması için bir yer verdiğini öğrenir öğrenmez, Refik Halid'in dışlanmışlık konumunun bir kanıtı olacak biçimde *Peyam*'ı Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna kadar kapattılar.[22]

1916 sonlarında Bilecik'e gelene kadar, Refik Halid herhangi bir yazısını yayımlamadı. Kısa bir süre sonra da sansür politikası hafiflemeye başladı. Fakat toplumsal sorunları incelikli biçimde dile getirdiği bir dizi toplumsal gerçekçi hikâyesini daha sonradan *Memleket Hikâyeleri* ismiyle 1919'da yayımlamasının da gösterdiği üzere, bu durum Refik Halid'in daha önceleri hiç yazmadığı anlamına gelmemekteydi. Refik Halid'in Temmuz 1915'te Çorum'a gittiğini

[19] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 31-32.
[20] *Bir Ömür Boyunca*, 141
[21] *Bir Ömür Boyunca*, 141
[22] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 43. Ali Kemal'in idaresi altında *Peyam* gazetesi (o sıralar *Peyam-ı Sabah* olarak anılmaktaydı), İttihatçı karşıtı muhalefetin en önemli sözcüsü olmuştur. Ayrıca Mütareke döneminde (1919-22) milli kurtuluş hareketine karşı en fazla ses çıkartan gazetedir.

bildiğimize göre, birazdan ele alacağımız cinsiyetler ve inançlar arası toplumsal ilişkilere dair temalar barındıran "Şaka" isimli hikâyesi muhtemelen 1915'in ilk yarısında Sinop'ta yazılmış olmalıdır. Türk milliyetçilerinin daha sonraları Türk milletinin saf ve millî bağrı şeklinde tanıttıkları bir Anadolu portresinin aksine, Refik Halid Anadolu'yu Hristiyanlar ile Müslümanların, barındırdığı tehlikelere karşın bir arada yaşadıkları ve hatta kardeşçe ilişkiler kurdukları bir mekân olarak tasvir eder. Dolayısıyla bu hikâyenin detaylı biçimde incelenmesi kitabın konusu açısından faydalı olacaktır.

"Şaka" ikisi İstanbul'dan gelmiş (muhtemelen Sinop'taki sürgünlerden esinlenerek oluşturulmuş kurgusal karakterler), biri Sinop'ta tüccar üç Türk beyzadesinin, Sinop'taki Rum kadınların, özellikle de Pandispanya (*Pan di spagnal* bir tür pastalı kek) ismini taktıkları bir Rum kadınının cazibesine kapılmalarını hikâye eder.[23] Rum mahallesinde deniz kenarında bulunan bir tavernada eğlendikleri bir akşam bu üç arkadaş, Servet Efendi'nin sürgün edilmeden önce sürekli uğradığı Rum ve Ermeni mahallesi Samatya başta olmak üzere İstanbul'daki gece hayatı hakkında nostalji yapmaya başlarlar. Ardından Rum mahallesinde bir gezintiye çıkarlar ve gezintileri sırasında Servet Efendi'nin gözü "siyah prostela [Rumca önlük] takmış sağlam yapılı, iri, uzun bir" kadına takılır. Refik Halid bu kadını şöyle anlatır: "Bal renginde

[23] Bu hikâyesine zemin hazırlayacak biçimde Refik Halid hatıralarında şöyle yazmıştır: "Şunu söyleyeyim ki Birinci Dünya Harbi'nden önce Sinop, üç tane küçük oteli, deniz üstüne meyhaneleri, sokaklarında mandolin sesleri işitilen ve genç kız siluetleri dolaşan Rum mahallesi ile İç Anadolu'nun değme vilayet merkezinde rastlanması imkânsız şen, şirin bir kasaba idi. Boğaziçi'nin -hatta Rumeli kıyısındaki- bir köyünü andırıyordu; tabiat güzelliği de yine Boğaziçi'ni aratmıyordu." Refik Halid ayrıca Sinop'taki Rum kadınlarla flörtleşmesi hakkında şunları demiştir: "Ayrıca Sinop o devirde Rumlarla, Rum kızları ile meskûndu. Uzaktan işaret, mişaret, gülümseme ve pencere seyirleri oyalanıp gidiyorduk." *Bir Ömür Boyunca*, 44 ve 204. Elinizdeki kitabın özgün baskısında bulunan "Şaka" hikâyesinin İngilizce çevirisi Walder Feldman'a aittir. Bu çevirinin yer aldığı çalışma için: Kemal Silay (ed.), *An Anthology of Turkish Literature* (Bloomington, IN: University of Indiana Press, 1996), 303-8.

tatlı saçlarını aynı renkte iri, enli bir kordelâ ile sanki bir başlık gibi örtmüş, süslemişti. Dar fistanının meydana çıkardığı iri kalçalarını beğenildiğini bilen bir davranışla biraz fazla oynatarak yanlarından kayıtsızca geçti. Boynunda ince bir zincire takılı minimini gümüş bir haç vardı ki güneşin son kızıltılarıyla bir mercan gibi kıpkırmızı parlıyordu."

Servet Efendi, Pandispanya'nın her gece birkaç arkadaşıyla birlikte evlerinin önünden denize girdiğini öğrenince, tavernalar kapanana kadar içki içen üç arkadaş gecenin devamında bu kadınları dikizleme umuduyla kumsala giderler: "Birden üç arkadaş gevrek bir kadın gülüşü, Rumca birkaç cümle, sularda bir çarpınma, çırpınış duydular. Daha anlamadan Servet Efendi arkadaşlarının akşamki sırrını bir sarhoş zekâsıyla derhâl hatırladı: 'Pandispanya yıkanıyor!' dedi." Sarhoş hâldeki Servet Efendi, suyun altından Pandispanya'nın yanına gidip kalçasına bir çimdik atarak bir şaka yapmaya karar verir. Karanlıkta hızlıca soyunan Servet Efendi, karanlık sulara dalar ve arkadaşları da onu kıyıda beklemeye başlarlar. Hikâye şöyle devam eder:

> Oraya, kayığın bordosuna dayanıp, patlayacak bir topu bekler gibi dikkatli, açılıp kapanan ışık halkalarının oynaştığı noktaya bakıyorlardı. Bu Servet de ne yaman bir külhanbeyi, ne cesaretli ne kabına sığmaz bir adamdı; şu çapkınlık nereden de hatırına gelmişti; ne tuhaf olacaktı; suyun içinde kıskaç gibi bir şey, şöyle yakalayıverince kız kim bilir nasıl haykıracak, nasıl korkacak, rıhtıma nasıl çırpınarak kaçacaktı.
>
> Şimdi her ikisi de dudaklarında beğenen, şaşan gülümseyiş, yüreklerinde kıskançlığa karışmış bir merak, lâkırdısız bakıyor, kulak veriyorlardı.
>
> Aradan hayli bir zaman geçtiği halde beklenilen çığlık kopmadı. Şakir Efendi : "Yapamadı, dönecek!" dedi. Halbuki dönmüyordu da. Uzaktaki fener, çoktan yerinden gitmiş, nicedir kahkahalar çırpıntılar dinmiş, yalın bir uyku kasabayı kaplamıştı. Yalnız ayakları ucunda deniz, isteksiz bir davranışla geri geri, yavaş yavaş çekiliyor, biraz ayrıl-

dıktan sonra, pişman olmuş gibi dönerek geliyor, hafif bir mırıltı içinde sahile vuruyor, kumların, otların arasında emilip kayboluyordu; sonra tekrar toparlanarak bu hareketa ara vermeden, inatçı devam ediyordu.

Nedim Bey, "Nerede kaldı, sakın bir kazaya uğramasın!" diye söylendi. Deniz şimdi tehdit eden bir karanlıkla onlara korkunç görünüyor; dalavereci zekâ gibi içlerine güvensizlik, kuşku veriyordu.

Önlerinde elbise ve çamaşırların küçük, dağınık yığını, iki arkadaş bir müddet beklediler, sonra, artık dönüş ümidinin kesildiğini anlayarak kâbusların, hayaletlerin kovaladığı birer ürkek at gibi bastıkları yeri görmeyerek kalblerinde, üzüntü, gözlerinde korku karakola doğru koştular.

Fenerli sandalların dolaştığı, denizi arayıp tarakladığı bu gecenin sabahında Servet Efendinin ölüsünü dalyanın ağlarına dolanmış buldular. Anlaşılan suyun altından giderken çıkmak istemiş, fakat kocaman ağ nereden başvursa önüne engel olmuş zavallıyı şaşırtmış, öldürmüştü.

Geceki araştırmalar hakkında arkadaşlarına açıklamada bulunan komiser, üzerine bir jandarma kaputu örtülü ıslak cesede ara sıra dönerek:

–Behey mübarek adam; gece yarıları denizin dibinde ne arıyordun?

Diye soruyor, âdeta karşısına bir suçlu çıkarmışlar gibi çıkışıyordu.

Sonuç olarak hikâye ismini tamamen ters giden bir eşek şakasından almaktaydı. Fakat bu isim o dönemin gerçek hayatı düşünüldüğüne tam anlamıyla bir ironiyi işaret etmekteydi, zira hikâye kaleme alındığı sırada Ermeniler ile diğer Hristiyan topluluklar civar yerlerde tehcir edilip katledilmekteydi ve Türkler ile Rumların ve Müslümanlar ile Hristiyanların Sinop'ta ve imparatorluk genelinde bir arada yaşadıkları dönemin artık sonuna gelinmişti. Refik Halid'in tasvir ettiği, Servet Efendi'nin daldığı denizin haşinliğine benzer biçimde, Birinci Dünya Savaşı pek çok cephede de-

vam etmekteydi ve imparatorluk uçurumun kenarındaydı. Buna karşılık, Anadolu'nun bu küçük köşesinde Rum tavernaları hâlâ çalışıyordu ve Rum kadınları Karadeniz'de suyla oynayıp, farkında olmadan röntgenci Türk erkeklerine eğlence çıkarabiliyorlardı. Servet Efendi'nin korkunç akıbeti, Birinci Dünya Savaşı'nın imparatorluk genelindeki farklı dinlerden topluluklar üzerindeki korkunç etkilerinin bir sembolü olarak görmek bu açıdan gayet makul durmaktadır. Öte yandan hikâye, bir Rum kadınının gevrek gülüşünün peşinden karanlık sulara dalan bir Türk olan Servet Efendi'yle empati kurmamızı beklemektedir. İttihatçı rejim altında Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na katılmasıyla birlikte, dozu giderek artan ölümcül bir şiddetle karşı karşıya kalan Despina ile arkadaşlarının yazgıları hakkında hikâyede herhangi bir bilgi verilmemektedir.

Savaş Yaklaşırken

Osmanlı İmparatorluğu'nun 1914 sonlarında girdiği Birinci Dünya Savaşı'na Refik Halid'in bakış açısı, taşrada sürgün hayatı yaşayan İstanbullu ayrıcalıklı bir aydın konumuyla uyumluydu. Refik Halid savaşın sahne alanından uzak Sinop'tan, Birinci Dünya Savaşı'nın nasıl gözüktüğünü seneler sonra şöyle anlatacaktı:

> 1914 Büyük Harbinden zihnimde kalan ilk gayri tabiî manzara şudur: Sinoba İstanbul postasını getiren Gülcemal vapurunun, demir atmadan, birdenbire, ürkmüş gibi liman ağzından hızla geri dönmesi ve kapkara dumanlarını akşamın alaca karanlığına, hohlıyarak Karadenizin meşhur Karaburunu arkasından acele, geceye karışıp kaybolması . . .[24]

[24] *Gülcemal* gemisi, Osmanlı Imparatorluğu'nun son zamanlarında ve erken Cumhuriyet döneminde o kadar meşhur olmuştur ki, *Titanic* ile kıyaslanır hâle gelmiştir (ki *Gülcemal*'in kendisi de 1915'te Marmara Denizi'nde İngilizler tarafından torpillenerek batırılmıştır fakat daha sonra tamir edilip yeniden hiz-

Gülcemalin kaçışı hemen her tarafta bir anda duyuluverdiğinden -ne olacak, avuç içi kadar yer- bir ürperme tesiri yapmış, kasabanın vücudunda, denebilir ki, bütün tüyler diken diken olmuştu. Halkta bir yerinden kımıldama, başını kaldırıp etrafı dinleme hali seziliyordu; o zamanki Anadolu için bu, bir heyecan sayılabilirdi. Dünyadan haber alma vasıtamız yalnız "Millî Ajans"ın şapiroğrafta basılmış, boyasını atmış basma kadar soluk ve lekeli pusulalarına inhisar ettiği için herkes onların dağılmasını bekliyordu. Nihayet öğrendik: Almanya, Rusyaya ve Fransaya harp ilân etmişti.[25]

Dolayısıyla Refik Halid için savaş bir posta gemisinin rotasını değiştirdiğini görmesiyle başlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu kısa süreli bir silahlı tarafsızlık döneminin (2 Ağustos 1914 ile 1914 Ekim sonları) ardından Birinci Dünya Savaşı'na girmiştir. Buna karşılık, Refik Halid açısından savaşın başlaması, Osmanlı basınında yaygın biçimde kendisine yer bulan İstanbul Boğazı'ndaki korkunç görüntülerle değil, Sinop'taki bir posta gemisinin önemsiz hatta gülünç denebilecek görüntüsüyle olmuştur. Savaşın ölümcül tehlikelerinden yalıtılmış bir hâlde olan Refik Halid, içinde bulunduğu ayrıksı durum hakkında şaka ve ironi yapabilecek hâldeydi.

İTC bir sonraki yılın yazında Refik Halid'i, Yozgat yakınında denize kıyısı olmayan Çorum'a nakletti. Temmuz 1915 itibarıyla, yaklaşık 800 sürgünden geriye kalanların sayısı 50 civarındaydı ve diğer sürgünlerin bir kısmı affedilirken, bir kısmı da orduya katılmaları için serbest bırakılmış-

met verir hâle getirilmiştir). Osmanlı İmparatorluğu'na 1911 yılında satılan İngiltere/Almanya yapımı transatlantik bir gemi olan *Gülcemal*, aynı yıl Osmanlı birliklerinin Yemen'e nakledilmesinde ve Sultan Reşat'ın Balkan seyahatinde kullanıldığı gibi, İstanbul ve Karadeniz limanları arasında düzenli posta seferleri (haftada iki kez) de gerçekleştirmiştir. İlk olarak Birinci Dünya Savaşı'nın hemen ardından Mütareke döneminde İstanbul Haliç'te ıskartaya çıkartılan *Gülcemal*, en nihayetinde 1940'larda hizmet dışı bırakılmıştır. *Gülcemal*'i, Osmanlı dönemindeki hatıralarına karşı duyduğu özlemi ve kederi ifade etmek için bir sembol olarak kullanan Refik Halid, bu gemiye zaman zaman göndermelerde bulunmuştur.

[25] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 31.

tı.[26] Refik Halid, İştirakçı (Sosyalist) Hilmi ve Refi Cevat'la birlikte Çorum'a gönderilen 28 sürgünden biriydi.[27] Refik Halid bu grubu alaycı biçimde "azmanlar" diye adlandırmış ve İTC'nin politikalarını meşrulaştırmak için kullandığı bir kavram olan "efkârı umumiyenin" (kamuoyunun) aleyhtarlığı sebebiyle tahliye edilmediklerini belirtmiştir:

> İşte bu "efkârı umumiye", yani o zamanki Dahilîye Nazırı bizi Sinoptan aldı, Çoruma yolladı. Yolladı demek dile kolay. Jandarmalara götürünüz diye emir vermişti; yaysız arabalar tutulmuş, sürgünler içine sokulmuştu; bir sabah kafilemiz hareket etmiş, gitmiş, gitmiş, günün birinde bir nehir kenarında duraklamıştı. Niçin mi? Meğerse iki memleket arasında yol bir raddeye kadar ileriler, sonra kesilirmiş; araba değil atlı ve yayan güç aşarmış.[28]

Refik Halid'e göre, "efkârı umumiye" gibi "mücerret [soyut] kelimeler" dönemin popülist siyasetçilerinin pek işine yaramaktaydı: " ... tumturaklı, terkipli, gösterişli ve mehabetli [saygı uyandıran] bir şekli ve telâffuzu olduğundan aslı, mânası bilinmemekle beraber tesir bırakır, keçe ile peçe gibi ayıp örter, kusur gizlerdi. ... Meşrutiyet devrimizde efkârı umumîyeyi kendi fikrimle tercüme etmeliydiniz. 'Ben böyle düşünüyorum, aklım buna yatıyor; gönlüm böyle istiyor, elimden bu gelir, arkadaşların arzusu budur' yerine, 'Efkârı umumiye öyle arzu ediyor!' denilir, işin içinden çıkılırdı."[29] Refik Halid ayrıca şöyle demiştir: "Hakikî

[26] Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında*, 419. "Menfamın üçüncü ve Cihan Harbinin ikinci kışına basmak üzereyken Sinop bütün sürgünlerden kurtuldu; o zamana kadar kalmış olanların çoğunu affettiler; azını, azmanlarını, bizi Çoruma göndermeğe karar verdiler." Resmi bir Osmanlı belgesine göre, sürgün edilen kişilerin ve ailelerinin kişisel eşyaları da Çorum'a gönderilmiştir. BOA DH.SYS.119 2 (1331 Za 24).

[27] Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında*, 418 ve BOA DH.EUM 5: 1/27 (1332 L 09): "Sinop'ta sürgünde bulunan adi suçluların askerlik yapmak üzere serbest bırakıldığı ve siyasi suçluların hepsinin nakli mümkün değilse serserilerin tefrile edilerek diğerlerinin yanına Çankırı'ya gönderildiği..."

[28] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 36-37.

[29] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 36-37.

efkârı umumiyenin bu sahte 'efkârı umumiye'den neler çektiğine meşrutiyet tarihi şahittir . . . Hulâsa 'Efkârı umumiye, senin namına ne cinayetler yapılıyor' ... diye feryat edilecek bir meşrutiyet devresi geçirmiştik."[30]

Ağır suçlu ya da devlet düşmanı olmaktan uzak 28 kişilik bu sürgün alayı dokuz gün boyunca yaklaşık 250 kilometre yol kat etmiştir. Refik Halid alaycı bir dille bu yolculuğu şöyle tasvir etmiştir: "Bir sürgün alayından ziyade yeni keşfedilmiş kıtalarda dolaşan bir 'heyeti seferiye'ye, bir altın arayıcısı kafilesine, bir Amerikan filim [film] grupuna [ekibine] benziyorduk; nehirlere köprü kurmamız, dağları barutla atmamız, kızıl veya kara derili yerlilerle çarpışmamız eksikti."[31] Refik Halid Çorum'a varışını olumlu ifadelerle anlatır. Seneler sonra yakın dostu ve sürgün yoldaşı Refi Cevat da hatıralarında bu yolculuktan bahseder ve Ramazan Bayramını, Sinop ile Çorum arasında yer alan Boyabat kasabasındaki köylülerle nasıl kutladıklarını ve köylülerin onların şerefine verdikleri bir akşam yemeğini anlatır.[32] Refik Halid ise Birinci Dünya Savaşı'nın sürdüğü Çorum günlerine dair şöyle der: "Beni ta Çoruma, yani Ana vatanın top sesi gelmez, cenk avazesi işitilmez bir emniyetli merkezine yerleştirdiler, ah Çorum o ne huzurlu yerdi."[33]

Öte yandan Refik Halid'in Çorum'un huzurlu bir yer olmasına vurgusu alaycı bir ifade de olabilir. "O zamanki zavallı iç Anadolu ile ilk ciddî temasım bu yolculuktur" diye bahsettiği Çorum günleri sırasında Refik Halid kişisel bir

[30] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 36-37.
[31] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 37.
[32] Birinci, *Refik Halid Karay: Ankara*, 16 ve Refi Cevad Ulunay, "En Büyük Kayıbım", Milliyet, 25 Temmuz 1965, 2. Birinci, Boyabat'ın günümüzde Saraydüzü ismini aldığını belirtse de, Boyabat aslında Sinop-Çorum yolu arasında Sinop sancağına bağlı bir kasabadır. Ayrıca bölgenin en fazla Ermeni nüfusu barındıran (3500 kişiden fazla) kasabasıydı ve bu kişiler Refik Halid'in Çorum'a varmasından birkaç ay sonra tehcir edilip katledilmişlerdir. Kevorkian, *The Armenian Genocide: A Complete History* (Londra: I. B. Tauris, 2011), 531.
[33] *Ay Peşinde*, 108 ve Birinci, *Refik Halid Karay: Ankara*, 16.

trajedi yaşamış ve babasıyla beraber kendisini Çorum'da ziyarete gelen annesi hastalanıp burada hayatını kaybetmiştir (aktarılanlara göre, annesi Çorum'daki Hıdırlık mezarlığında gömülüdür).[34] Geç Osmanlı ve Türk tarihi açısından daha önemli olan ise Temmuz 1915 ile Temmuz 1916 arasındaki dönemin, bugün Ermeni Soykırımı olarak bilinen "tehcir ve taktil [katliam]" şeklindeki korkunç dönemle örtüşmesiydi. Refik Halid'in, Ermenilerin ya da diğer Hıristiyanların toplu olarak katledilmelerine açıktan müsamaha gösterdiğine dair herhangi bir kayıt yoktur. Tam tersine, bu tür politikalara muğlak ama iğneleyici eleştirilerde bulunmuş ve çektikleri acılar üzerinden Ermenilerle şaşırtıcı biçimde empati kurmuştur. Hürriyet ve İtilaf'ın sıklıkla Osmanlı liberalleri ile gayrimüslim grupların bir ittifak olarak tasvir edildiği göz önünde bulundurulursa, bu Osmanlı liberallerinin soykırım sırasında ve sonrasında belli bir duygudaşlık geliştirmiş ve pişmanlık sancıları çekmiş olmaları pekâlâ mümkündür. Refik Halid'in soykırıma karşı sesini yükselten bir muhalefet yerine, sessiz bir suç ortaklığı şeklinde bir tutum sergilemesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda muhalefetin sınırlarına işaret etmektedir. Refik Halid gibi liberal muhalifler, İkinci Meşrutiyet dönemi sırasında gayrimüslim gruplarla ittifaklar geliştirmişlerse de, Ermeniler'e yönelik katliamların başlamasıyla birlikte ya olup bitenlere sessiz kalmışlar ya da sadece muğlak biçimlerde direnç göstermişlerdir.

Ankara'ya Giden Yol

Refik Halid'in soykırıma karşı değişen tutumunu anlamak için öncelikle 1915 ilkbaharı/yazı ile 1916 sonbaharı arası dönemde Ermenilere yönelik girişilen şiddete ne kadar yakın olduğunu tespit etmek gerekir. Raymond Kevorkian'ın *Armenian*

[34] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 37.

Genocide: A Complete History isimli çalışmasına göre Birinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde Sinop sancağında beş binden fazla Ermeni yaşamaktaydı. Yozgat sancağına bağlı Çorum'da ise yaklaşık 3500 Ermeni vardı.[35] Sinop çevresindeki Ermenilerin oturdukları dört beldenin en büyüğü denizden uzak bir kasaba olan Boyabat'tı (Refik Halid'in de içinde yer aldığı sürgün alayının Çorum'a giderken Ramazan Bayramı'nı kutladığı yer) ve nüfusu 3500'den fazlaydı. Bu Ermeni cemaatinden 800'ü o dönemde tutuklanıp kasabanın camisinde alıkonmuş bir hâldeydi. Bu tutuklu grup daha sonra güya askerî mahkemeye çıkarılacakları Ankara'ya götürülürken yolda "kayboldu." Kasabanın geri kalan Ermeni nüfusu ise aynı yılın Ekim ayının ortalarında Sinop'tan yaklaşık 280 kilometre uzaklıkta ve Kastamonu vilayetinde bulunan Çankırı'ya tehcir edildi ve ertesi ay tamamı Yozgat civarında katledildi.

Nisan 1915 sonlarında sürgündeki muhalefet mensupları hâlâ Sinop'ta ikamet ederlerken, "İstanbul'daki Ermeni elitlerinin önemli bir kısmı" Çankırı'ya sürgün edildi.[36] Tıpkı bu muhalefet mensupları (hepsi zımnen Müslümandı) gibi, Ermeni aydınlar ve elitler de ev hapsinde tutuluyorlardı; kendi geçimlerini sağlamak ve yereldeki kişilerden kalacak yer kiralamak zorundaydılar. Fakat tam da bu noktada, bu iki sürgün grubunun hikâyesi farklılık göstermeye başlar ve Müslüman bir muhalif olmanın ayrıcalığı kendisini gösterir. Bahsi geçen Ermeni grubundan sağ kurtulan birisinin anlatımına göre Çankırı'ya tehcir edilen Ermenilerin 56'sı Temmuz 1915 ortalarında yeniden yola çıkarıldı ve "kısa bir süre sonra hepsi katledildi." İkinci Ermeni entelektüel kafilesi ise 19 Ağustos'ta yola çıkmış ve kısa bir süre Ankara'da tutulduktan birkaç gün sonra Yozgat yakınlarında katledildi.[37] Kevorkian'ın belirttiğine göre İstanbul'dan tehcir edilen Ermenilerin aksine, Çankırı Ermenileri aralarında 460

[35] Kevorkian, *Armenian Genocide*, 272, 274.
[36] Kevorkian, *Armenian Genocide*, 527.
[37] Kevorkian, *Armenian Genocide*, 529.

lira toplayıp bu parayı Cemal Oğuz isimli bir İTC mensubu ile çalışma arkadaşlarına vererek ilk tehcir dalgasından kurtulmayı başardılar. Fakat "Ekim 1915 başlarında bölgedeki 2000 Ermeni erkek tehcir edildi." İstanbul'dan getirilip Çankırı'da tutulan 21 Ermeni seçkininin de içlerinde olduğu bu grup, Refik Halid de oradayken Çoruma getirildi, sonradan Yozgat'a ve en nihayetinde de Suriye'ye tehcir edildi.[38]

Refik Halid'in, Sinop'ta gerçekleştirilen soykırıma bizzat tanıklık etmemiş olması gayet muhtemeldir, zira Çankırı ile Kastamonu'da olup bitenler uzak bir mesafede gerçekleşirken, Boyabat'taki tehcirler ise onun ayrılışından kısa bir süre sonra yaşandı. Fakat Çorum ve Ankara için bu söylenemez, zira Temmuz 1915 sonlarındaki Çorum seyahati bölgedeki tehcirlerle aynı zaman dilimine ve hatta aynı güzergâha denk düşmekteydi. Refik Halid Ekim ayında güvenli bir şekilde Çorum'a yerleştiği sırada, yüzlerce ve belki de binlerce Ermeni düzenli biçimde kentten çıkarılıp Yozgat yakınlarında katledilmekteydi. Sinop ve Çorum'daki sürgün günlerine dair hatıralarında soykırıma dair bir şey belirtmediğinden, Refik Halid'in Çorum'dayken tanıklık ettiği olayları sadece ikinci derece kanıtlar üzerinden yeniden kurgulamak mümkündür. Fakat 1916 yazında Ankara'ya gelmesinden kısa bir süre sonra Refik Halid'in, İttihatçı rejimin yakıp yıkma siyaseti üzerinden Anadolu'daki Ermenilere yönelik gerçekleştirdiği korkunç şiddetle yüz yüze kaldığı ortadadır; zira tanıklık ettiği bu olayları beş yıl sonra ayrıntılı biçimde kaleme almıştır (Refik Halid'in bu anlatımı kitabın 4. Bölümünde detaylı biçimde incelenecektir).[39]

Türkiye Büyük Millet Meclisi'ne ev sahipliği yapmadan ve yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin başkenti olmadan önce, Ankara İç Anadolu'da yer alan küçük ve tozlu bir kentti. Refik Halid kaldığı süre boyunca Ankara'ya karşı hiçbir olumlu duygu beslememiş ve üç ay sonra kentten ayrılınca

[38] Kevorkian, *Armenian Genocide*, 528.

[39] Bkz. Taylan Esin ve Zeliha Etöz, *1916 Ankara Yangını Felaketin Mantığı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015).

büyük bir oh çekmiştir. Yıllar sonra hatıralarında yazdığına göre, "Demiryolu ile İstanbul'a bağlı olmak Ankara'nın çilesine katlanmayı göze aldıran tek sebepti."[40] Refik Halid oradayken Bilecik'e naklini istemiş ve Ankara valisi Doktor Reşit'in bu isteğini İstanbul'a iletmesiyle Bilecik'e nakli gerçekleşmiştir. Daha iyi sağlık hizmetlerine erişmek için bu nakil isteğinde bulunmuş olması gayet muhtemeldir; zira Ankara'ya varışında gribe yakalanmıştı ve kentteki insanlar da tifo ve grip salgınlarıyla hayatlarını kaybetmekteydiler.

Refik Halid, sıcağıyla meşhur şehre "tesadüf eseri" 10 Temmuz Meşrutiyet Bayramı sırasında varmıştır. Meşrutiyet Devrimi'nden sadece sekiz yıl sonra yazdığı hatıralarında Ankara'ya varışını, Osmanlı meşrutiyetinin ironilerini ve hayal kırıklıklarını geriye dönük biçimde tarif etmek için kullanacaktı:

> Çarşıdaki yarı boş dükkânlar çeşit çeşit, elvan elvan, kimisinin yıldızı üç veya beş, köşeli, aylarının ağzı fazla açık veya çok kapalı, türbe, yeşilinden turuncuya kadar hatıra gelmedik bayraklar asmışlardı. Meşrutiyet, bize, bayrağımızı bile öğretmemiş, bayrağa riayeti ise hiç belletememişti. Bir bayrak birliği bile göstertemiyordu. Memleketi bilmiyen bir yabancı o gün çarşıdan geçse Laroussedaki [dönemin meşhur Fransızca ansiklopedisi] bayraklardan hiçbirine benzetemediği bu gezginci at cambazhanesi süsleri karşısında bir milletin hürriyetini kazandığı yıldönümünde olduğunu zihnine getiremezdi; eski Mısırçarşısındaki gibi her dükkânın önüne bir alâmet asmışlar sanırdı. Tâ ki okuma yazma bilmiyenler bu alâmetlere bakarak aradığı satıcıyı bulsunlar!
>
> Sokak başlarında, patiska üzerine akar ve ağlar bir mürekkeple yazılmış vecizelere de rastgeliyordum: Zaferi nihaî bizimdir, gibi. Ayrıca levhalar: Hürriyet, adalet, müsavat [eşitlik].[41]

Tereddütler içinde bir muhalif olan Refik Halid, meşrutiyetin yerine getirmediği vaatler yüzünden hayal kırıklığına

[40] *Bir Ömür Boyunca*, 35.
[41] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 39.

uğradığı gibi, meşrutiyet değerlerinin, etrafında gördüğü kişiler tarafından çarpıtılmasından da tiksinmişti. Buna karşılık, sürgündeyken İttihatçı rejim içindeki çeşitli yetkililerle dostluk kurma konusunda hiç de isteksiz sayılmazdı.

Yeni sürgün yerinde hiç tanıdığı olmayan Refik Halid, bir süre düşündükten sonra Çorum'dayken tanıştığı komiserin Ankara'daki merkez komiserliğine atandığını hatırlar ve kan ter içinde bu komiserin evini bulur: "Tatil günü, köşe penceresinde, göğüs bağır açık istirahat keyfine dalan bu kara sakallı, kalpaklı, yani heybetli zat –o devirde kocaman sakallı zabıta memurlarına rasgelinirdi [rastlanırdı]– hatırım için, giyindi, kılıcını taktı, beraber, Hisardibindeki erkeksiz katolik Ermeni aileleri arasında bir pansiyon aramağa koyulduk."[42] Fakat komiserin tüm çabalarına karşın bir ev bulamazlar ve Refik Halid loş bir lokantanın üstündeki bir dar odayı kiralar. Refik Halid, uygun bir yer bulana kadar orada "tünemek" zorunda kalacaktı.

"Erkeksiz" kalmış bu Ermeni Katolik evleri, Ermenilere yönelik İttihatçı şiddetin doğrudan bir sonucuydu. 1914 yılında Ankara'daki Ermeni cemaatinin nüfusu 11 binin üzerindeydi ve tarihçi Kevorkian'a göre bu özel bir durumdu; zira bu cemaatin yüzde yetmişi Katolik'ti ve 18. yüzyılın başlarında Fransız misyonerler tarafından Katolikliğe döndürülmüşlerdi.[43] Kentteki etnik gerilimler göründüğü kadarıyla 1913'te yaklaşık 10 bin Balkan muhacirinin kente yerleş-

[42] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 40. Refik Halid ayrıca bu komiserle ilgili etkileyici bir hikâye de anlatır. Çorum'da sansür işlerinden sorumlu olan bu komiser, Refik Halid'in İstanbul'daki ailesini gönderdiği mektupları okuyup sansürlemektedir. Ankara'daki görevi için ayrılmadan önce komiser, Refik Halid'e bir defter verir ve kendisinden yazılanları okuyup beğenip beğenmediğini söylemesini rica eder. Amatör bir edebiyatçının yazılarını okuyacağını düşünen Refik Halid, içinde bir sıkıntıyla yazılanları okumaya başlar ve defterdeki yazıların kendisine ait olduğunu fark eder. Komiserin dediğine göre, Refik Halid'in mektuplarını sansürlerken kendisi beğendiği yerleri defterine kaydetmiştir. Refik Halid, kendisi için bir "evi bu edebiyat meraklısı komiserle aramakta" olduğunu belirtir.

[43] Kevorkian, *Armenian Genocide*, 485.

tirilmesiyle başladı. Kevorkian'a göre, "Ermenileri isyankâr olarak göstermeyi hedefleyen söylem başka yerlerin aksine bu vilayette pek inandırıcı" bir hâlde değildi, zira Ankara Ermenileri Türkçe konuşup politikayla pek ilgilenmiyorlardı ve ayrıca hem Avusturya-Macaristan İmparatorluğu'nun (Osmanlı'nın Birinci Dünya Savaşı'ndaki müttefiki) hem de Papalık elçilerinin himayesi altındaydılar (başka bir deyişle Ortodoks Rusya'yla ilişkileri yoktu).[44] Haziran 1914'te Ankara'ya atanan vali, 1915 yazında Dâhiliye Nezaretinden gelen Ermeni cemaatinin tehcir edilmesi yönündeki emirlere karşı direnince hemen görevden alındı. Onun yerine, Jön Türk Merkez Komitesi'ne üye olan ve Teşkilat-ı Mahsusa'da (Harbiye Nezaretine bağlı ve İTC'nin beyin takımının denetimindeki gizli paramiliter örgüt) önemli bir konuma sahip 37 yaşındaki Atıf Bey Ankara'ya görevli olarak atandı.[45]

Atıf Bey 14 Temmuz 1915 ile 3 Ekim 1915 arasındaki geçici valiliği sırasında, kendilerine dokunulmayacağını söylediği Katolik Ermeniler dışında, Ankara da dâhil olmak üzere vilayet genelindeki Ermeni cemaatleri yok etmeye girişti. Fakat kısa bir süre önce yardım için İstanbul'a başvurmalarına hiç gerek olmadığını söylediği Katolik Ermenileri de hedef aldı ve Ağustos 1915'te yaklaşık 1500 erkek Katolik Ermeni'yi tutuklattı. Papalık ve Almanya elçilerine sağ kalacakları güvencesi verilen bu 1500 Ermeni zorla Suriye'ye tehcir edildiler. Bir ay kadar süren bir yolculuğun ardından, kafile Halep yakınına getirildi ve yolculuk sırasında hayatta kalmayı başarabilen dört papaz ile dinî bir görevi bulunmayan 30 Ermeni oradan Resulayn ile Deyrizor'a gönderildi.

[44] Kevorkian, *Armenian Genocide*, 495.

[45] Bu dönemde İttihatçılar ile taşra idaresi içinde ve arasında yürürlükte olan dinamikler için bakınız: Hilmar Kaiser, "Scenes from Angora, 1915: The Commander, the Bureaucrats and Muslim Notables during the Armenian Genocide", *End of the Ottomans: The Genocide of 1919 and the Politics of Turkish Nationalism* içinde, Hans- Lukas Kieser, Margaret Lavinia Anderson, Seyhan Bayraktar ve Thomas Schmutz (ed.) (Londra: I. B. Tauris, 2019), 141-66.

Birkaç hafta sonra ise geri kalan Katolik kadınlar, çocuklar ve yaşlılar evlerinden çıkarılıp demiryolu istasyonunda bir ay kadar alıkondular. Pek çoğunun eşyaları ellerinden alınan bu kişiler ya Suriye'ye tehcir edildiler ya da kentteki Müslüman erkeklerle evlenip Müslümanlığa geçmeye zorlandılar. Refik Halid'in "erkeksiz" evler diye atıfta bulunduğu birkaç yüz ailenin ise Ankara'da "asker aileleri" olarak kalmalarına izin verildi; oysa asker olarak nitelendirilen kişiler ya öldürülmüş ya da tehcir edilmişlerdi.[46] Sonuç olarak, Refik Halid'in Ankara'ya vardığı dönemde, kentteki Ermeni Katolik cemaatinin vaziyeti aşağı yukarı bu şekildeydi.

Dolayısıyla Ankara'daki Eylül 1916'daki yangına dair Refik Halid'in sonradan hatıralarında anlattıkları, tek birinci el tanıklık olduğundan ötürü çok kıymetli bir kaynaktır ve kitabın ilerleyen bölümlerinde detaylı biçimde ele alınacaktır. Bu yangın esas büyük tehcir dalgasından bir yıl sonra yaşandı ve göründüğü kadarıyla, pek çok mensubunun zaten ortadan kaldırıldığı Ermeni cemaatinden geri kalan malvarlıklarına ve gayrimenkullere el koymayı kolaylaştırmak için önceden tasarlanmış bir girişimdi.[47] Kevorkian, Emval-ı Metruke kayıtlarının tutulduğu defterlerin doğru bir zamanlamayla alevler içinde kaldığını ve böylece, "katledilen ve tehcir edilen Ermenilerin mülklerinin izinin sürülmesinin" imkânsız hâle getirildiğini belirtir.[48]

[46] Kevorkian, *Armenian Genocide*, 498.

[47] 1914-1918 arasında Anadolu'da çıkan yangınlar hakkında detaylı bir inceleme için bkz. Esin ve Etöz, *1916 Ankara Yangını*. İsminden de anlaşılacağı üzere, bu çalışma Ankara'da çıkan yangına odaklanmaktadır ve büyük ölçüde Refik Halid'in anlattıklarına dayanmaktadır.

[48] Kevorkian, *Armenian Genocide*, 498. *Tarihin Alacakaranlığında* isimli çalışmasının Refik Halid'le ilgili bölümünde Ali Birinci, yangından etkilenen belli kişilerin uyrukları ve özellikle de üç yıl önce Balkanlar'dan kente yerleştirilip yangından mağdur olan Müslüman mültecilere gönderilen yardımlar hakkında Emniyet Müdürlüğü ile Başbakanlık Arşivlerinden bol miktarda belge sunmaktadır.

Doktor Mehmed Reşid (Şahingiray) (1873-1919)

Ankara'daki Ermeni tehcirlerinin ve katliamlarının büyük bir kısmı 1915'te Atıf Bey idaresindeki İttihatçılar tarafından gerçekleştirildi. Fakat Doktor Mehmed Reşid'in (1916-17'de Refik Halid'in Çorum'dan Ankara'ya nakil talebini onaylayan Ankara valisi) ifadesiyle, 1916 itibarıyla hâlâ "tamamlanmamış işler" vardı.[49] Ankara'da kaldığı süre boyunca, Refik Halid tamamlanmamış bu işlere tanıklık etti. Onun bu konuya dair anlatımları, kitabın bir sonraki bölümünde detaylı biçimde incelenecektir. Bu bölümde İttihatçı liderlere ve onların Birinci Dünya Savaşı'na girme kararlarına duyduğu tiksintiye rağmen, Refik Halid'in savaş suçları konusunda en kötü şöhrete sahip kişiler de dâhil olmak üzere, bazı İttihatçı yetkililerle arasının nasıl iyi olduğu ve hatta bazılarıyla nasıl sıcak ilişkiler kurduğu üzerinde durulacaktır. Refik Halid'in Doktor Mehmed Reşid'le (Şahingiray) samimi ilişkisi bunun en önemli örneğidir ve muhalefetin söylemine ve bu dönemde İttihatçılar ile muhalifler arasındaki rekabete rağmen, ana siyasetteki kişiler arasındaki dayanışmayı gözler önüne sermektedir.[50]

Çerkez Reşid olarak da bilinen Doktor Mehmed Reşid, Refik Halid'den 15 yaş büyüktü. Ayrıca Şahingiray ismiyle de bilinmekteydi ve tıpkı Refik Halid gibi, onun da soyunun Kırım Tatarlarına dayanıyor olması muhtemeldir. Geçmişte Refik Halid'in Çorum'dan Ankara'ya nakledilme talebine

[49] Refik Halid, Çorum'dan nakli için Ankara valisine bir telgraf çekmiştir. *Bir Ömür Boyunca*, 37 ve diğer sayfalar. Konuyla ilgili Dâhiliye ve Hariciye nezaretleri, emniyet müdürlüğü ve Ankara valiliği arasındaki mektuplaşmalar için bakınız: BOA DH.EUM 5 32/3 ve Esin ve Etöz, *1916 Ankara Yangını*, 105. Refik Halid'in Çorum'dan Ankara'ya yolculuğu hakkında kaleme aldığı parlak hikâye için bkz. "Kervanda Muşaka", *Ay Peşinde* içinde, 19-31.

[50] Doktor Mehmed Reşid Bey'in biyografisi hakkında daha geniş bilgi için bakınız: Hans-Lukas Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder: Dr. Mehmed Reshid (1873-1919)", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* içinde, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman Naimark (ed.) (Oxford: Oxford University Press, 2011), 126-48.

onay veren Doktor Mehmed Reşid, daha sonra 1916'da Bilecik'te rahat bir yere hızlıca gönderilmesini sağladı. Aktarılanlara göre Refik Halid, Ankara valisi olarak Reşid Bey'in samimiyetinin ve konukseverliğinin göstergesi olarak ona bir sepet Engürü (Ankara) armudu göndermesini bir hikâye olarak anlatmaktan büyük keyif almaktaydı.[51] Refik Halid hatıralarında, Reşid Bey'in "sürgünlere ve hepsinden fazla" ona çok iyi muamele ettiğini ve "kaba bir partici olduğundan manasız vesilelerle" aleyhinde "raporlar veren polis müdürüne karşı" onu koruduğunu öne sürecekti.[52]

Doktor Reşid, İTC'nin kurucu üyelerinden olsa da, cemiyetin parlak aydınlarından biri olmadığı hemen herkes tarafından kabul edilmekteydi. II. Abdülhamid döneminde Osmanlı yönetiminin gerçekleştirdiği Ermeni katliamlarını şaşırtıcı biçimde yüksek sesle eleştirmiş ve İstanbul'da tüm Osmanlı mensuplarının kardeş olduğunu ilan eden afişler asmıştı.[53] Bir dönem Prens Sabahaddin'in meşrutiyet ve federalizm yanlısı liberal hizbiyle flört ettiyse de, 1909'daki 31 Mart Vakası'nın ardından İTC saflarına geri döndü.[54] İkinci Meşrutiyet döneminde bir dizi sıradan idarecilik görevinde bulundu. Ekim 1909'da küçük bir ada olan Kos'a (İstanköy) kaymakam olarak atandıktan sonra, Şubat 1910'da Trablusşam'da (Lübnan) Humus'a mutasarrıf olarak atandı, 1911 yazında oradan idareci olarak Kozan'a, ardından Anadolu'nun kuzeydoğusun kesimindeki Rize'ye gönderildi. En nihayetinde 1912 yılında "kavgacı tavırları" sebebiyle görevden uzaklaştırıldı, ama Kasım 1912'de Büyük Kabine döneminde yeniden göreve alındı. Mesleki sicilinin hiç de etkileyici olmamasına karşın, Süleyman Nazif gibi çağdaşları onu "kanunperest" biri olarak tanımlayıp, "namuslu kişiliğiyle saygı uyandırdığını ve idarede disiplini sağladığını"

[51] Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında*, 420.
[52] *Bir Ömür Boyunca*, 36.
[53] Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", 129.
[54] Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", 131.

belirtirler.[55] İTC Ocak 1913'te tekrardan iktidarı ele geçirip diktatörlüğünü ilan edince, Doktor Reşid yeniden Kuzeydoğu Anadolu'ya atandı ve aynı yılın Temmuz ayında bu kez gönderildiği Batı Anadolu'daki Karesi'de mutasarrıflık görevini Temmuz 1914'e kadar yürüttü.

Birinci Balkan Savaşı'ndaki kayıplarla ve Müslümanların uğradığı şiddetten ve zorlandığı kitlesel sürgünlerden kaçan Balkan mültecilerinin Osmanlı'ya akın etmesiyle örtüşen bu zaman diliminde Doktor Reşit, Osmanlı kardeşliği konusunda radikal bir dönüşüm geçirdi ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Hıristiyanlara karşı geniş çaplı bir şiddete yöneldi. Öte yandan göründüğü kadarıyla bu şiddet konusunda pek çok kişiden daha uç noktalara giderek, önce Ege bölgesindeki Rum ahaliye, sonrasında da İç Anadolu'daki Ermenilere karşı yürütülen şiddet politikasının sadık hizmetkârlarından biri hâline geldi. Karesi mutasarrıflığı sırasında, Doktor Reşid "diplomatik çevrelerden gizli tutulma zahmetine girilmeyen ve bizzat İTC ile hükümet organları tarafından uygulanan bir şiddet politikası olarak, Ege kıyısındaki Rumların yasalara aykırı biçimde sürülmelerinin başaktörlerinden biri oldu." Tarihçi Hans-Lukas Kieser'e göre "İttihatçılar bu şiddet politikasını, Yunan egemenliği altında bulunan Müslümanların Balkan Savaşları'ndan bu yana maruz kaldıkları fenalıklara karşı bir misilleme olarak görmekteydiler." 1913 yazı itibarıyla Doktor Reşid, "özel notlarında artık Osmanlı Rumlarını vatandaş yerine 'ecnebi' ve iç düşman olarak görüp, bu kesimlere karşı yerinden sürme ve mülklerine el koyma da dâhil olmak üzere en haşin tedbirlerin alınması gerektiğini düşünen yüksek konuma sahip bir İttihatçı yetkiliydi."[56] Ege bölgesindeki sınıfsal yapıyı ve iktidar ilişkilerini gözlemleyen Doktor Reşid, "göründüğü kadarıyla son dönem Osmanlı toplumunu, İslam ve Türklüğe karşı

[55] Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", 132.
[56] Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", 133.

Hıristiyanlık, Rumluk ve Ermenilik gibi geniş kapsamlı muhasım kategorilerle kavramsallaştırmaktaydı."[57]

Birinci Dünya Savaşı sırasında Doktor Reşid, Ermenilerin en azılı katillerinden biri oldu ve kendi tahminine göre Temmuz 1915 sonrasında Diyarbakır'da 120.000 Ermeni'yi "ortadan kaldırdı." Bu kişilerin büyük bir kısmı doğrudan katledilirken, geri kalanlar ise bitkinlikten hayatlarını kaybettiler. Kendisi gibi İTC görevlisi Mithat Şükrü'yle Bleda bir sohbetinde Doktor Reşid şöyle demiştir: "Ya Ermeniler Türk'ü temizleyecekler, yahut da Türkler tarafından temizlenecekler ... Türklüğüm hekimliğime galebe çaldı ... Ermeni eşkıyası bu vatanın bünyesinde musallat olmuş birtakım zararlı mikroplardı. Hekimin bir vazifesi de mikropları öldürmek değil midir?"[58] Soykırım sırasında Ermenilerin savunuculuğunu yapan bir muhalife dönüşen İttihatçı Süleyman Nazif, Doktor Reşid'i şöyle anlatır: "Diyarbekir'deki fecâyii-i tehcir ve taktilden yegâne mesul olan [odur]. . . Tehcir ve taktil işlerini bitirdikten sonra mezunen İstanbul'a geldi. Ve hidemât-ı hamiyetkârânesine mükâfeten [vatanseverce hizmetlerinin ödülü olarak] sınıfı ve maaşı terfi olunarak Ankara vilâyetine tayin oldu." Süleyman Nazif ayrıca Doktor Reşid "Ankara vilayetinin merkezine ayak basar basmaz, şehir serapa muhterik oldu [bir yangınla harap olmuştu]" diye de ekler.[59]

Doktor Reşid ile Refik Halid arasındaki ilişki önemli bir soruyu akla getirir: "1913-1916 yılları arasında İTC'nin iktidar yapısına bu kadar içkin" olan ve "Diyarbekir Celladı" olarak anılan Doktor Reşid ile Refik Halid arasında yakın bir dostluk oluşması ve Doktor Reşid'in muhalif yazıları ve faaliyetleri nedeniyle İTC'nin sürgün ettiği bir aydın olan

[57] Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", 135.
[58] Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", 137.
[59] Süleyman Nazif, "Doktor Reşid", *Hadisat* içinde, 8 Şubat 1919. Bu makalenin yeniden yayımlandığı çalışma için bkz. Nejdet Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları İttihad ve Terakki Dönemi ve Ermeni Meselesi* (İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 1997), 167-71. Alıntı yapılan kısım, Bilgi'nin kitabının 170. sayfasında yer almaktadır.

Refik Halid'in Ankara'dayken savunuculuğuna soyunması nasıl mümkün olabilmiştir?[60] Bu dostluk aynı zamanda soykırım karşısında "muhalefet"in sessiz kaldığı bir ortamda aykırı görüşlere sahip bir aydın olmanın ne anlama geldiğini de sorgulanmasının önünü açmaktadır.

Benim iddiama göre bu dostluğun bir nedeni, Refik Halid'in Ankara'da kaldığı dönemde (Mart 1916-Mart 1917) Doktor Reşid'in "o sıralar rüşvetçilerden ve savaş vurgunculardan geçilmeyen sisteme karşı çıkmasıdır." Kieser'in belirttiği üzere, "Doktor Reşid'in dik başlılığı ve açık sözlülüğü rejimi ciddi biçimde rahatsız etmeye başlamıştı."[61] Doktor Reşid'in kızı, babasını hatıralarında şöyle anlatır: "Babamın bu görevi [Ankara valiliği] çok uzun sürmedi. Çünkü, her türlü yolsuzluk ve haksızlığa savaş açıp, karşı çıkan babam, iaşenin aradan aracılar çıkartılarak doğrudan orduya verilmesini istedi. ... Yönetim aracıların aradan kaldırılmasını kabul etmeyince, babam kendileriyle ihtilâfa düştü."[62] Kızının, rüşvetçiliğe ve savaş vurgunculuğuna karşı mücadelesini ön plana çıkarma çabalarına karşın, işin aslına bakıldığında Doktor Reşid, Ermenilerin mallarına ve servetlerine el konulmasında önemli bir rol oynadığı gibi, bu durumdan kendisine kazanç da sağladı. Anlatılanlara göre Doktor Reşid, Ermenilerden gasp edilmiş mücevherler ve başka değerli eşyalarla dolu 43 adet sandıkla Diyarbakır'dan ayrılmıştı.[63] Fakat 1916 yılında, Refik Halid ile Doktor Reşid'in o dönemde İttihatçıların bulaştığı yolsuzluklara karşı ortak bir amaç edinmiş olmaları muhtemeldir ve belki de bu durum, Refik Halid'in etrafındaki Ermeniler canlarından ve mallarından olurken yüzüne başka yöne çevirmesine yol açmış olabilir.

[60] Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", 145.
[61] Kieser, "From 'Patriotism' to Mass Murder", 145.
[62] Bilgi, *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray*, 30.
[63] Uğur Ümit Üngör ve Mehmet Polatel, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property* (Londra: Continuum, 2011), 147.

İstanbul'a Dönüş

Refik Halid'in ilk sürgün yıllarında seyahat ettiği son kent, başkent İstanbul'un yaklaşık 200 kilometre doğusunda bulunan Bilecik'ti. Doktor Reşid'in emirleri sayesinde, Refik Halid buraya polis nezaretinde gitmek yerine serbestçe trenle gitme ayrıcalığına ve şerefine nail oldu. Hatta vedalaşmaları sırasında Doktor Reşid, Refik Halid'e Bilecik yerine İstanbul'a dönmesini sağlamak için aracılık etmeye çalıştığını ama bir sonuç elde edemediğini de itiraf etti. Refik Halid Bilecik'e Ekim başlarında Kurban Bayramı'nın ilk günü vardı. Bu bayramın sürgündeki ilk "ferahlı" bayramı olduğunu belirten Refik Halid, Bilecik'i "bazı kara evleri, harap damları ve bozuk kaldırımları hilafına temiz, yeni, aydınlık görünen şirin kasabalardan biri" olarak tasvir eder.[64]

Refik Halid Bilecik'te bazı tanıdıklarıyla karşılaştı. Nakil kâğıtlarını teslim etmek için kentin mutasarrıfına gittiği sırada kendisini sıcak biçimde karşılayan muhasebeci Hakkı Behiç, bunlardan biriydi. Maliye Nezaretinde beraber kâtiplik yaptığı bu kişi için Refik Halid şöyle der: "Hakkı Behiç lisan bilir, okumayı sever, çok düzgün yazar, mürtekiplerle [rüşvetçilerle] vurgunculara düşman, ittihatçı olmasına rağmen fena idareden şikâyetçi bir fikir adamıydı."[65] Refik Halid Bilecik'te ayrıca sürgün döneminin ilk zamanlarında İstanbul'a dönmesini sağlaması için ricacı olduğu eski Sinop mutasarrıfı Müştak Bey'le de karşılaştı. 1914'te Sinop'taki tanışıklıklarından bu yana Müştak Bey'in geçirdiği dönüşümden bahseden Refik Halid şöyle der: "Sinop'ta sürgün-

[64] Birinci, *Tarihin Alacakaranlığında*, 423 ve Refik Halid, "Üzüm ve İpek", *Ay Peşinde* içinde, 95-98.

[65] *Bir Ömür Boyunca*, 39. Refik Halid'le yolları İstanbul'da ayrıldıktan sonra Hakkı Behiç, Cemal Paşa'yla birlikte Suriye'ye gönderilmiştir. Refik Halid'e göre, Hakkı Behiç daha sonradan ilk Ankara hükümetinde maliye vekili olmuş, fakat bu görevi üstlendikten kısa bir süre sonra istifa etmiş ve belki de "ileri fikirliliğinden dolayı" aynı şehirde (Ankara'da) hayatını uzun bir sürgün şeklinde geçirmiştir.

lere müsamahalı muamele göstermesine rağmen ittihat ve Terakki Fırkası'nın ... sağlam, güvenilir bir mensubu olan Müştak Bey'i bu defa hükümete isyan hâlinde bulduk. Fena idareden, suistimal ve ihtikârdan [vurgunculuktan], baştakilerin cahilce ceberrutluğundan uluorta dert yanıyor, işlere bakmıyor, bezgin görünüyordu." Müştak Bey en nihayetinde mutasarrıflık görevinden alınacaktı. Göründüğü kadarıyla, savaş sadece sivil halkı ve askerleri değil, aynı zamanda savaş dönemindeki devlet idarecilerini de olumsuz etkiliyordu.

Taşranın yıpranmış gündelik idaresi imparatorluğun yönetici sınıfına mensup kişilerin siyasi çizgilerinde bir tür kaymaya yol açtığı gibi, İstanbul'da savaş sırasında her türlü siyasi ya da İTC içi tartışmadan fiilen uzak tutulan aydınlar arasında da bir hareket başladı. Edebî alanda gelişen bu hareket, 1918 başlarında Refik Halid'in İstanbul'a dönmesinde itici güç oldu. Yakup Kadri, Ömer Seyfettin ve Ziya Gökalp gibi isimleri barındıran bu yeni edebiyat hareketi Millî Edebiyat olarak bilinmekteydi. İTC'nin himayesi altındaki bu hareket, daha savaşın sonuna gelinmeden Temmuz 1917'de *Yeni Mecmua* dergisini yayımlamaya başladı. Başlangıcı 1910'a kadar giden ve belli bir aradan sonra Birinci Dünya Savaşı'nın sonuna doğru yeniden faal hâle gelen Millî Edebiyat hareketinin amaçları arasında, İTC'nin parti söyleminin ötesinde ulusal bir Türk kültürü oluşturmak vardı. Hareket yapısı gereği politik bir nitelik taşısa da, Türk toplumunun görünüşte apolitik ya da daha az tarafgir isimlerinin ön plana çıkarılmasını gerektiriyordu. Bu kültürel Türkçülük projesinin esas ideoloğu ise sosyolog ve edebiyatçı Ziya Gökalp'ti. Tıpkı kısa hikâyeler yazan Ömer Seyfettin gibi, onun da İTC yöneticileriyle, özellikle de savaş sırasında dâhiliye nazırı olan ve neyin yayımlanıp yayımlanmayacağına karar veren Talat Paşa'yla yakın bağları vardı.

Ziya Gökalp'in Millî Edebiyat hareketi iki büyük değişimin simgesiydi. Öncelikle millî bir edebiyatı hedeflemenin uzlaşma gerektirdiğine ve 1914 öncesinde Türk edebiyatı

tahayyülünü çok güçleştiren tarafgirce ayrışmaları aşmak ya da en azından bulanıklaştırmak için yazarlarının bir köprü rolünü üstlenmek zorunda olduklarına işaret etmekteydi. Bu hareketin varlığı aynı zamanda İttihatçı yönetimin, daha soyut temalara ve birleştirici konulara yönelen ve halkın dikkatini hükümetin başarısızlıklarından uzaklaştıran türden bir edebiyatı desteklemesinin de önünü açmaktaydı. İkinci olarak ise hareket, bu dönemde muhalefeti dâhil etme şeklinde bir momentin varlığını ortaya koymaktaydı. Bu doğrultuda, hâlâ güvenilmez ve muhalefetin bir parçası olarak görülen Refik Halid'e de sürgünde olduğu Bilecik'ten bu harekete destek olması için çağrıda bulunulmuştur. Refik Halid de *Servet-i Fünun*'dan eski arkadaşı Celâl Sahir'e "Küs Ömer" ve "Boz Eşek" isimlerinde iki hikâye göndermiştir. Sahir hikâyeleri beğense de, ilk başta bu hikâyelerin yayımlanması için Talat Paşa'ya iki kere başvurmak zorunda kalmış ve hikâyeleri okumaya ikna olan Talat Paşa katı tavrını yumuşatmıştır. Talat Paşa en sonunda bu hikâyelerin yayımlanmasına "RH" imzasının kullanılması şartıyla izin vermiştir. Refik Halid'in sürgünden dönmesinin ardından, Ömer Seyfettin kendisinden bu kez Ziya Gökalp'in *Yeni Mecmua* dergisinde yayımlanması için daha fazla hikâye istemiş ve bunun üzerine Refik Halid de "Sarı Bal" ve "Şaka" isimlerinde iki hikâye göndermiştir.[66]

Refik Halid'in en sonunda İstanbul'a dönmesini mümkün kılan şey, kişisel ve siyasi tesadüflerin bir bileşimiydi.[67]

[66] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 43.

[67] Refik Halid'in bu dönemde İttihatçıların ve Osmanlı yetkililerinin nezdinde halen kötü bir itibarı olduğunu gösteren bir Osmanlı belgesi için bakınız: BOA EUM I. Şube dosya 9 vesika no. 27, 31 Kanun-i sani 334, 31 Ocak 1918. "Refik Halid Bey Mahmut Şevket Paşa merhumunun vak'a-i şehadetine kadar Kirpi nâm-ı müstearıyla [takma ismiyle] ve hezl [latife] perdesi altında matbuat-ı yevmiye [günlük basın] ile efrad-ı millet arasına tohum-ı nifak saçmış, bu suretle memleketteki âdem-i memnuniyet üzerinde müessir bir rol ifa etmiştir. Hücumlarındaki haiz olduğu iktidarı sonuna kadar erkân-ı İttihat ve hükümet hakkında gûnagûn [çeşit çeşit] müfteriyat-ı bed-hahâne [kötü niyetli iftiralar] icadı suretiyle istihsal ederek [üreterek] nüfuz ve haysiyet-i

1914'te babasıyla birlikte İstanbul'a dönmüş olan eşi sonradan 1917'de Refik Halid'in yanında kalmak için Bilecik'e gelmiştir. İstanbul'a dönen eşinin doğum yapması üzerine, Refik Halid onu başkentte ziyaret etmek için 10 günlük bir izin süresi istemiştir. Sonrasında ona karşı kişisel bir garezi olan Talat Paşa'nın o sıralar Brest-Litovsk Antlaşması'nın müzakerelerine katılmak üzere yurtdışında olmasından istifade etmiştir. Yaklaşık beş yıl önce Refik Halid'i sürgüne gönderen Cemal Paşa, o dönemde geçici dâhiliye nazırıydı ve Refik Halid'in 1918'in Ocak ayının sonlarına doğru İstanbul'a dönmesine bizzat izin vermiştir. Konuyla ilgili Osmanlı belgeleri, Cemal Paşa'nın bu hareketinin tartışmalı bir karar olduğunu doğrular: "Mümaileyh ahvâl-ı sâbıka [İsminin geçtiği suçlar] ve meşhuresi itibarıyla hiçbir vecihle şâyân-ı itimat [güvenilir olmaya layık] değildir."[68] Brest-Litovsk müzakerelerinden dönen Talat Paşa, bu kararın geri alınıp, Refik Halid'in Bilecik'e geri gönderilmesini talep etmiştir. Fakat bu kez yeni arkadaşı ve hamisi olan İTC ideoloğu ve Merkez Komite üyesi Ziya Gökalp devreye girmiş ve Refik Halid'in İstanbul'da kalmasının faydalı olacağına Talat Paşa'yı ikna etmeyi başarmıştır.

Refik Halid'in 1913-1918 arası dönemi kapsayan deneyimleri, İttihatçılar ile Osmanlı müesses nizamı arasındaki çatlakları gösterdiği gibi, bu iki kesim arasındaki dayanışma

hükümetin iskatına saî olmuştur [küçük düşürmeye çalışmıştır]. Vak'a-i şehadati tevlit eden ihtirasatın husûlüne bu suretle kalemen [kalemiyle] iştiraki tahakkuk etmiş ve akeb-i vak'ada [vakanın ardından] emsaliyle birlikte Sinop'a tebid olunmuştur. Sinop'ta mütebaid-i mâlûmeden [uzaktan tanıdığı] Zaptiye Nezareti zamanında Beyoğlu Zabıtası ser-tebabetinde [başhekimliğinde] bulunan ve fesat ve ahlâkı ile müştehir [meşhur] Celal Paşa'nın kerimesiyle izdivaç etmiştir. Mümaileyh ahvâl-ı sâbıka [İsminin geçtiği suçlar] ve meşhuresi itibarıyla hiçbir vecihle şâyân-ı itimat [güvenilir olmaya layık] değildir. Bilhassa Sinop ve Bilecik'teki tûl müddet muhalifinin [uzun süreden beri muhalif olan kişilerin] en hararetlileriyle temas ve bir arada imrar-ı hayat etmesi [zaman geçirmesi] ahvâl-i ruhiyesi üzerine mazarrat-ı sâbıkasını teşdit edebilecek [şiddetlendirebilecek] bir vaziyet ihdas etmesi de müstebad olmadığı mârûzdur [hiç de uzak bir ihtimal değildir].

[68] BOA DH.EUM I: 9/27:9 (1336 R18).

hatlarını da gözler önüne serer. Bu noktada, Refik Halid'in sürgüne gönderilmesine, İttihatçıların üç liderinden biri olan Talat Paşa'nın alt-sınıf kökenleriyle alay eden ve zaten epey derin olan bir toplumsal çatlağı daha da şiddetlendiren bir şakanın yol açtığını hatırlamak faydalı olacaktır. Refik Halid'in sürgün döneminde kaleme aldığı belli başlı hikâyelerden biri de "Şaka" ismini taşımaktaydı ve Müslümanlar ile gayrimüslimler arasında imparatorluğun parçalanmasına yol açan ikircikli ilişki üzerinde durmaktaydı. Sürgün sırasındaki eylemleriyle, kurduğu ilişkilerle ve suskunluklarıyla Refik Halid, muhalefetin arkasındaki şakayı ya da en azından ironiyi gözler önüne sererek, İttihatçıların en uçtaki isimleriyle bile beraber olabileceğini ortaya koymaktaydı. Doktor Reşid ve diğer İttihatçılarla dirsek temasında bulunan bir muhalif olarak Refik Halid'in sürgün deneyimleri, Osmanlı İmparatorluğu'nda iktidar ile muhalefetin soykırım karşısındaki ortak çıkarlarını gösterir. Kitabın bir sonraki bölümü, Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda uğradığı yenilginin ardından, hem İttihatçılığın hem de muhalefet kavramının kapsamlı biçimde yeniden düzenlenmesini ele alacaktır. İttihatçılık 1919 yılı itibarıyla millî kurtuluş hareketine dönüşürken, muhalefet de 1922'nin sonundaki milliyetçi zafere kadar Refik Halid gibileri tarafından bu millî harekete karşı muhaliflik hâline getirilmiştir. Milliyetçiler ile muhalifleri arasındaki yeni muharebe hatları, kitapta ayrıntılı biçimde anlatılan yakın geçmişteki savaş zamanı İttihatçı iktidar geçmişinden gelen süreklilik konusuyla çok yakından ilişkiliydi. O'güne kadarki en keskin muhalif eylemi Kirpi mahlasıyla hiciv tarzında yazılar yazmak olan Refik Halid, Mütareke döneminde yazdıklarıyla muhalefetin cüretkâr bir imgelemini inşa etmek ve iktidarı kurma çabalarının kilit bir noktasında Mustafa Kemal'in kendisine karşı çıkmak için sahne almıştır.

Dördüncü Bölüm
İstanbul'un İç Yüzü (1918-1922)

Ocak 1918'de İstanbul'a dönen Refik Halid, savaşın getirdiği sefaletle iyice bitkin düşmüş bir şehirle karşılaşmıştır. Aynı yılın ilkbaharında *Yeni Mecmua*'da sönük denebilecek hikâyeler yazmaya başlayan Refik Halid, askerî sansürün yaz aylarında kaldırılmasıyla birlikte yeniden hiciv ve mizahla uğraşmaya başlamış ve bu kez İttihatçı rejimle işbirliği yapan savaş vurguncuları hakkında bir roman kaleme almıştır. Bu romanında özellikle belli bir savaş vurguncusuna gönderme yapması, yeniden sürgüne gönderilmesini gündeme getirmişse de, hamiliğini üstlenen İttihatçı Ziya Gökalp bu sürgün kararının hayata geçirilmesinin önüne geçmeyi başarmıştır.[1] Bu olayı kazasız biçimde atlatan Refik Halid, böylece ilk romanı olan ve *Zaman* gazetesinde tefrika edilen *İstanbul'un İç Yüzü*'nü yazmaya girişmiştir.[2] Toplumsal gerçekçi bir üslupla kaleme aldığı yeni eserinde Refik Halid, savaşın son aylarındaki halet-i ruhiyeyi aktarmış ve İstanbul'daki derin

[1] Refik Halid, *Yeni Mecmua* dergisinde "Hafta Muhasebesi" ismiyle kendisine haftalık bir köşe verilmesinden kısa bir süre sonra "Harp Zengini" isminde bir yazı kaleme almıştır. Yazı, dönemin iki meşhur savaş vurguncusu Bayramzade (yazıda Arapçada bayram anlamına gelen "Id" kelimesine göndermeyle "Idzade" diye geçmektedir) ve Topal İsmail Paşa hakkındadır. Bknz. Erol Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey during World War I* (Londra: Tauris Academic Studies, 2007), 175 ve diğer sayfalar.

[2] Refik Halid bu dönemde *Yeni Mecmua* dışında *Vakit*, *Tasvir-i Efkâr* ve *Zaman*'da da yazmaktaydı. Falih Rıfkı (Atay), Ahmet Refik (Altınay) ve Refik Halid'in tüm çabalarına karşın, "İttihat ve Terakkiye mensup olması itibarile" *Yeni Mecmua*'nın savaşın ardından yayın hayatına devam etmesi mümkün olmamıştır. Hikmet Münir Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile* (İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1940 civarı), 47.

varoluşsal sıkıntıları ve bunalımları tasvir ederek İttihatçı rejime, savaş vurgunculuğuna ve imparatorluğun ahlaki çöküşüne dair toplumsal bir eleştiri ortaya koymuştur.[3] Romanın merkezinde İsmet (kelime anlamı dürüstlük ya da masumluk) ile uzun süredir görmediği çocukluk arkadaşı Kâni (kelime anlamı elindekiyle yetinebilen, aza kanaat edebilen) yer alır. II. Abdülhamid döneminde doğan ve yaşlı bir paşanın hizmetkârlığını yapan bu iki karakter, savaşın sonlarına doğru çok da fazla seçeneği bulunmayan insanların girdikleri yolları seçerler: İsmet fahişe olurken, Kâni savaş vurguncusu olur. Birbirlerini uzun süredir görmeyen iki arkadaşın yolları, savaş yıllarında aşırıya kaçan eğlencelere ev sahipliği eden Adalar'a giden bir gemide kesişir. Refik Halid iki karakterin sonradan İstanbul'un farklı yerlerinde görüşmeleri üzerinden, İstanbul sosyetesi hakkındaki düşüncelerini ve yoldan çıkıp tüm canlılığını ve hayat enerjisini kaybeden bir şehirde sakinlerinin hislerini tasvir eder.

Dolayısıyla İTC'nin siyaseten ölmesiyle tamamen iç içe geçmiş bir hâlde olan Osmanlı mensuplarının uğradığı iflas, Refik Halid'in romanında bir tür yoldan çıkma hâlini temsil eder. Beş yıllık bir diktatörlüğün ardından İttihatçılar artık sadece siyasi bir partiyi değil, Osmanlı İmparatorluğu'nun askerî ve sivil idaresinin derinliklerine kadar ulaşan gölge bir varlığı ve yürüttüğü kitle siyasetiyle Osmanlı-Türk kimliğini şekillendirmeye başlayan bir gücü de temsil etmeye başlamışlardır. Cemal, Enver ve Talat paşaların üçlü yönetimi altında İTC, imparatorluğu kurtarma ve müesses nizamını yıkma şeklindeki ikiz hedefler arasındaki çelişkilerin tamamen ortalığa saçılmasına neden olmuştur. Bu durum, Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasıyla sonradan Osmanlı Saltanatını ortadan kaldıracak olan Millî Kurtuluş hareketinin Kasım 1922'deki zaferi arasındaki Mütareke döneminde

[3] 1918 yazında karaborsacılığın Osmanlı basınında ve romanlarında tasvirleri için bakınız: Erol Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey during World War I* (Londra: Tauris Academic Studies, 2007).

(siyasi ve tarihsel bir tasfiyeyi temsil eden bir dönem) açıkça görülebilmekteydi ve bu bölümde de söz konusu dönem ele alınacaktır.[4] Mütareke dönemi sırasında İstanbul'un manzarası oldukça meşumdu. Başkent İstanbul İtilaf Devletleri ve Anadolu'nun belli yerleri de Yunanistan, İtalya ve Fransa tarafından işgal edilirken, biz dizi antlaşma da imparatorluğun önemli bir kısmını parçalayıp, geri kalan kısımları farklı kesimler arasında paylaştırmıştı. Paris Barış Konferansı (1919-1920) Ortadoğu'da manda idaresi ve yeni sömürgecilik biçimleri oluşturmak için ulusların kendi kaderini tayin etme hakkını es geçmiştir. 10 Ağustos 1920'de Sevr Antlaşması'nın imzalanmasıyla birlikte Osmanlı hükümetinin temsilcileri, Türklerin yaşamadığı tüm topraklardan vazgeçmeyi ve bu toprakların İtilaf Devletleri'nin yönetimine geçmesini kabul etmiştir. Bu antlaşma ayrıca geri kalan Osmanlı topraklarında yabancı devletler için nüfuz bölgeleri de yaratmıştır.

Fransa ile İsviçre'deki müzakerelere karşın, bu dönemde sahadaki gerçeklik farklı bir şekil almaktaydı. Mustafa Kemal (Atatürk) önderliğindeki millî direniş ve kurtuluş hareketi Osmanlı rejiminden geri kalan yönetime meydan okumaya başlamış ve ertesi yıl Ankara'da alternatif bir hükümet oluşturmuştur. Woodrow Wilson'ın, ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı çağrısından ve "Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk kısımları" için "bağımsızlık güvencesi" sunan Wilson İlkeleri'nin 12. maddesinden ilham alan millî direniş hareketi, yeni imzalanmış Sevr Antlaşması'nın koşullarına açıkça kafa tutmuştur. Yunan ordusunu mağlup edip, sivil Rum ahaliyi ülke dışına sürdükten ve İngiliz, Fransız ve İtalyan güçlerini Anadolu'dan çıkardıktan sonra, kendisini tek meşru hükümet olarak kabul ettiren Ankara'daki millî hükümet, Kasım 1922'de Saltanatı kaldırmış-

[4] Andrew Mango, *From the Sultan to Atatürk: Turkey* (Londra: Haus Publishing, 2009). Mütareke ve Kurtuluş Savaşı dönemlerine dair 1999 yılına kadarki çalışmaların kapsamlı bir listesi için bakınız: Nur Bilge Criss, *Istanbul Under Allied Occupation 1918-1923* (Leiden: E.J. Brill, 1999), ixnl-3.

tır. Ankara Hükümeti'nin 1923 yılında yeni bir uluslararası çözümü dayatmasıyla birlikte, 24 Temmuz'da Lozan Antlaşması, Sevr Antlaşması'nın yerini almış ve tüm Anadolu'da bağımsız bir Türk devletinin toprak egemenliği uluslararası arenada tanınmıştır. Lozan Antlaşması ayrıca yeni ulusun içinde kalan Rumların, Ermenilerin ve Yahudilerin azınlık haklarını da güvence altına almış ve Yunanistan ile Türkiye arasında bir nüfus mübadelesini şart koşmuştur.

İmparatorluğun, saltanatın, hilafetin ve eski müesses nizamın büyük bir kısmının ortadan kaldırılması ve Mütareke döneminin sona ermesi, yeni bir ulus-devletin, yani 29 Ekim 1923'te kurulan Türkiye Cumhuriyeti'nin başlangıcıydı. Fakat Türk milliyetçilerinin, 1919-1923 arasında egemen bir devlet kurma mücadelelerine bir temel sunan, içeride ve uluslararası düzeyde meşruiyet arayışlarının önemli bir parçasını oluşturan İTC'yi siyasi bir parti olarak reddetmelerine karşın İTC'nin önemli unsurları, millî kurtuluş hareketinin bayrağı altında yeniden bir araya geldiler. Mustafa Kemal'in kendisi bile İTC üyesiydi, ama parti yönetimiyle ve özellikle de Enver Paşa'yla hep çatışmalı bir ilişkisi olmuştu. İktidarı ele geçirmeleriyle birlikte Türk milliyetçileri, İTC'yle bağlantılarını daha da inatçı biçimde reddetmeye başladılar ve kitabın ileriki kısımlarında görüleceği üzere, muhalefetin ihtilaflı tarihini ve dönüşümünü bir kenara attılar. Genel olarak geç Osmanlı siyasetindeki karşıtlıklar ve ihtilaflar, özel olarak da muhalefet, yeni cumhuriyetin resmî tarihinde kendilerine yer bulamazken, tam da bu süreçte muhalefet kavramı Refik Halid'in yazılarında ve tahayyülünde dinamik bir kavram hâline geldi.

Cumhuriyetin müteakip "resmî tarihi" o dönemde Anadolu'daki ulusal direnişin seferber edilmesini ve en sonunda da İstanbul'daki Osmanlı hükümetine ve Avrupalı işgal kuvvetlerine karşı Cumhuriyetin kurulmasını sağlayan zafere odaklanır. Fakat elinizdeki kitabın bu bölümü, İstanbul'u merkezine alan ve Refik Halid'in 1918 sonları ile 1922 son-

ları arasındaki siyasi ve edebî yolculuğundan beslenen bir karşı-anlatıyı sunacaktır. Tüm hareketliliğin Anadolu'da yaşandığı ve millî kurtuluş mücadelesinin İstanbul'daki Osmanlı yönetimine ve İtilaf Devletleri'ne karşı sürdürdüğü bir mücadele şeklinde bir hikâye anlatmak yerine, imparatorluğun ölüm sancıları çektiği bir dönemde hem bir kavram hem de siyasi bir varlık olarak muhalefetin Anadolu'daki millî harekete karşı nasıl bir tepki gösterdiğinin izini sürecektir. Bu bölümün ortaya koyduğu iddiaya göre İttihatçıların Türk milliyetçileri içinde yeniden toplaşmalarıyla birlikte, daha önce (1912-1913 yıllarında) İTC karşıtlığı anlamına gelen muhalefet kavramı değişime uğradı ve milliyetçilere karşıt bir hareket olarak tanımlanır oldu. İttihatçıların kalıntılarının yeniden bir araya gelip Anadolu'daki milliyetçi direniş hareketine kaynaştıkları bu dönemde, Refik Halid İstanbul'da Posta Telgraf ve Telefon Teşkilatı'nın (PTT) umum müdürlüğüne getirilmiş ve böylece kendisini Damat Ferit Paşa hükümetinin hizmetinde bulmuştu. Bu mevki, İttihatçılıktan milliyetçiliğe geçişte ve Osmanlı İmparatorluğu ile Türk ulus-devleti arasındaki giderilmesi olanaksız boşlukta ön sıralarda yer bulmasını sağladı. Mustafa Kemal'e karşı doğrudan bir muhalefeti içeren ve Haziran 1919'da millî hareketi tetikleyen Telgraf Vakası, Refik Halid'in Osmanlı hükümetine ve buna bağlı olarak İtilaf Devletleri'nin işgaline karşı askerî ve siyasi direnişi engellemek için doğrudan bir girişimde bulunduğu bir anı temsil etmekteydi. Kişisel husumetlerinin yanı sıra önceki dönemin muhalefet mantığı da bu olay sırasındaki motivasyonunun kaynağı olmuştu.

Refik Halid'in milliyetçilere olan karşıtlığı Telgraf Vakası'yla başlamadığı gibi, bu olayla da bitmedi. Telgraf Vakası resmî tarihte Türk milletine karşı ilk ülke içi hıyanet eylemlerinden biri olarak yer bulsa da, resmî tarih ile kitapta ele alınan karşı anlatı arasındaki etkileyici bir örtüşme noktasını gözler önüne serer. İngiliz işgali sırasında Osmanlı hükümetinin hizmetinde çalışmak öyle ya da böyle işgalin

zımnen kabulü anlamına gelmekteydi ve millî kurtuluş hareketinin amaçlarına ve çıkarlarına ters düşen bir duruştu. Milliyetçilerin zafere ulaşmasıyla birlikte, böylesi bir duruşu haklı çıkarmak hiç de kolay değildi ve eskiden İttihatçı olup artık milliyetçilerin arasında yer alan kişilerin gözünde bu duruş, işbirliğinden ve hıyanetten başka bir anlama gelmemekteydi. Dolayısıyla bu bölümün ikinci amacı ise 1919-1922 arasında Refik Halid'in farklı türden bir muhalefet anlayışını, savaş alanı ya da telgraf aletleri yerine edebî tahayyülde nasıl sahneye koyduğunu göstermektir. Hain ya da işbirlikçi damgasını kabul etmektense, Refik Halid kendisine kahramanca bir konum atfetmek için yazılarında yeni bir muhalefet tahayyülü geliştirdi. Bu yeni muhalefet tahayyülü, millî kurtuluş hareketini (milliyetçilerin açıkça reddettikleri) İttihatçılıkla bağları nedeniyle mahkûm etmeyi içermekteydi. Öte yandan daha da ileri giderek, muhalefet fikri için tarihsel bir anlatı inşa etti ve muhalif arketipini trajik bir kahraman olarak tasvir etti. Bu faal edebî üretim dönemi boyunca yazdıkları sonradan Cumhuriyet dönemindeki kitap baskılarından çıkarılacak olan Refik Halid, bu dönemde ahlaken ve siyaseten iflas ettiklerini ve milliyetçi kılığına girdiklerini iddia ettiği İttihatçılara karşı ilkeli bir muhaliflik konumu oluşturmaya çalıştı.

Refik Halid ile dönemin muhalefetinin tecrübeleri üzerinden aktarılan bu tarihsel kavis, Refik Halid'in Mütareke dönemindeki kariyerinin üç ayrı evresini içermektedir: (i) Osmanlı müesses nizamı için olduğu gibi kendi için de yaptığı vicdan muhasebesinin yanı sıra belirsizliğin damgasını vurduğu Birinci Dünya Savaşı'nın sonundan Posta ve Telgraf Genel Müdürlüğü'ne ilk atanmasına kadarki evre (1918 sonları-Nisan 1919); (ii) Telgraf Vakası'nın yaşandığı ve milliyetçi hareketi engellemeye yönelik aktif girişimlerde bulunduğu Posta ve Telgraf Genel Müdürü olarak ilk görev süresini kapsayan evre (Nisan-Ekim 1919); (iii) Mart 1920-Eylül 1920 arasındaki ikinci PTT genel müdürlüğü de dâhil olmak üzere,

PTT genel müdürlüğünden ilk kez ayrıldıktan sonra başka yollarla milliyetçilere karşı muhalefet ettiği ve onların İttihatçılarla bağlarını sıklıkla dillendirip muhalefet kavramına kıymet verdiği evre (Ekim 1919-Kasım 1922). Refik Halid'in İttihatçı iktidar dönemindeki muhalefet anlayışını milliyetçi döneme aktarmasının en çarpıcı örneklerinden biri, 1916 Ankara Yangını'dır ve bu bölümde ele alınacaktır. Bu yangının kendisi, Refik Halid'in savaş zamanındaki sürgünü sırasında tanık olduğu Ermeni Soykırımı'yla ilişkili bir hadiseydi. Refik Halid Anadolu'da yaşadığı süre boyunca çevresinde gerçekleşen soykırım hakkında sessiz kalmayı tercih etmesine karşın, İstanbul'dayken bu olaya ilişkin suskunluğunu bozma yoluna gitti ve Türk milliyetçilerinin Yunan işgalcilerle savaşının tam gaz devam ettiği bir dönemde bu trajediyi, milliyetçileri itibarsızlaştırma girişiminin bir parçası olarak İttihatçıları mahkûm etmek için kullandı. Bölümün sonuç kısmında ise millî kurtuluş hareketinin muzaffer biçimde İstanbul'a girmesinden birkaç gün sonra, artık vatan haini olarak görülen uslanmaz muhalif Refik Halid'in İstanbul'dan nasıl kaçtığı ve Osmanlı İmparatorluğu'nun resmî ölümüne eşlik eden muhaliflik faslını nasıl sonlandırdığı ele alınacaktır.

Geçmiş ile Gelecek Arasında

Refik Halid'in Kasım 1918'de savaşın sona ermesinden 1919 Nisan ortalarında Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğüne atanmasına kadar geçen aylardaki siyasi duruşu tutarlı bir muhaliflik sergilemedi. Bunun en önemli nedeni, yaşanan yenilgiyle serbest düşüşe geçmiş imparatorluğun siyasi otoritesinin tüm temellerinin değişimden geçmesiydi. Refik Halid de bu dönemdeki herkes gibi yakın geçmişi anlamlandırmaya ve imparatorluk için bir tür gelecek tasavvur etmeye çalışıyordu. Birkaç aylık kısa bir süre boyunca yazıları önce küskün bir muhalifin, sonrasında bir hümanistin ve en

sonunda da Osmanlı hükümetinin bir sözcüsünün görüşlerini yansıtır hâle geldi.

Refik Halid'in bu dönemdeki ilk adımı, *Zaman*'da eleştirel ve keskin bir siyasi hissiyatı dillendiren üç makale/hikâye yayımlamak oldu. "Sakın Aldanma, İnanma, Kanma!" isimli makalesinde Refik Halid, manzum bir hikâye tarzıyla iğneleyici ve sinik biçimde siyaseti mahkûm etmekteydi. İkinci makalesi "Ortada Kabahatli Yok!" ise Refik Halid'in ironik tarzına geri döndüğünü işaret etmekteydi. Yazıda, savaşın sona ermesinin ardından herkesin savaş karşıtı kesilmesiyle ve savaşın getirdiği ağır fatura için kimsenin sorumluluk kabul etmemesiyle alay eden Refik Halid, savaşa girme kararının sorumluluğunu kimse üstlenmediğine göre bu savaşı kendisinin çıkarttığını alaycı biçimde söyler. "Efendiler Nereye?" isimli makalesinde Refik Halid bu kez İTC liderlerini hedef alır ve iğneleyici bir üslupla şöyle yazar:

> Ziyafet bitti, fakat ağzınızı silmeden, elinizi yıkamadan, bir acı kahvemizi içmeden; efendiler nereye? ... beş senedir her tarafta kargalara insan leşinden öbek öbek ziyafetler çektiniz; akbabaları çocuk ölüsü ile besleyip kartalları artık adam etinden tiksindirdiniz ... Muhalif mi? Al aşağı ... Muharrir mi? Vur başına ... Türk mü? Sür ölüme ... Rum mu? İste parasını ... Ermeni mi? Kes kafasını ... Arap mı? Çek ipe ... Kadın mı? Gönder eve ... Haydut mu? Buyurun köşeye ... Külhanbeyi mi? Gelsin yanıma ... Yahudi mi? Sor fikrini ... Kalan kimseye at sopayı ... Paraları koy cebine, işte sizin programınız bu! ... ne padişah tanıdılar ne nizam; ne merhamet bildiler ne insaf ... Halk açlıktan sokaklarda pösteki kemirirken onlar konaklarında bülbül beyni yediler, kuş sütü içtiler ...
>
> İşte milleti büsbütün öldürdüklerinden emin olsunlar; zira damarlarımızda bir damla kan, kollarımızda bir zerre kuvvet kalmış olsaydı yakalarından yapışır öcümüzü alırdık ... *Halbuki kollarını sallaya sallaya, yüzümüze tüküre tüküre gittiler ...*[5]

[5] Vurgular yazara aittir.

Ulusal tarihyazımında, Refik Halid'in bu yazısında İTC'ye karşı sergilediği husumet, savaş sonrasında liberal muhaliflerin İTC'ye karşı duygusal ve irrasyonel öfkelerinin bir örneği olarak genellikle göz ardı edilir ve sanki böylesi duygular hiçbir geçerli nedenler bulunmadığından, bu türden duyguların üzerinde durmanın ya da onları incelemenin bir gereği yokmuş gibi davranılır.[6] Oysa Refik Halid'in hakaretamiz tavrı, mevcut duruma neden olan kolektif ve bireysel güçlere karşı belli gerekçeleri olan anlaşılır bir tepkidir. İTC ile onun destekçileri, imparatorluğu kendi yıkımına yol açan bir savaşa aniden soktukları gibi, sonrasında da İTC liderleri işledikleri suçlardan dolayı cezalandırılmamak için ülke dışına kaçmışlardı.[7] Refik Halid ve diğer pek çok kişi için bu durum, İttihatçıların başlatıp teşvik ettiği, siyaseti felce uğratan ve imparatorluğu çıkmaz bir sokağa sokan yaygın ahlaki iflasın en belirgin örneğiydi. Bu ahlaki iflasın yeni bir kılıkla varlığını sürdürdüğünü ima eden Refik Halid şöyle der:

> Evet, sakın aldanma, inanma, kanma; bu dünya hile, hud'a dünyası . . . Evvela çoban görünüp başa geçiyorlar, sonra kurt olup sürüyü yutuyorlar; sulh ile beraber önümüze yine bir politikacı kumpanyası çadır kurup para dolabı oynıyacak, köşede bucakta kalan siyaset hanendeleri top top olup hürriyet şarkısı okuyacak, adalet manisi çağıracak, parsa toplıyacak; yeni yeni hokkabazlar türeyip, "Ne sihirdir, ne keramet, elçabukluğu marifet!" diyerek avucumuzda kalanı da kapacak, külahına koyacak; hulasa aynı pandomima, aynı dalavere, aynı kaşkariko! Sakın aldanma, inanma,

[6] Criss, *Istanbul Under Allied Occupation*, 5-6: "Onların [Hürriyet ve İtilaf Fırkası mensuplarının] ortaklaştıkları tek konu İTC'ye karşı kör nefretleriydi."

[7] Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'na katılma kararı hakkında bir inceleme için bakınız: Mustafa Aksakal, *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2008). Kudüs'te bulunan İhsan Turjman'ın günlüğünde de benzer duygular aktarılmaktadır: Salim Tamari, *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past* (Berkeley: University of California Press, 2011).

kanma! Ne âşıkın sazına, ne meb'usun sözüne, ne hacının lafına, ne papazın putuna ... Benim hepsinden ağzım yandı, hepsinden sıtkım sıyrıldı. Yine biri çıkacak "Müsavat!" diye haykıracak, beş sene sonra Çamlıcadan Kanlıcaya kadar arazi alıp Elmalı bendini kendine havuz yapacak, halkı susuz bırakacak ... Yine biri türeyecek "Adalet" diye inliyecek, ertesi günü harmanlar yakacak, çiftlikler basacak, adamlar asacak! Yine biri gelecek "Hürriyet!" diye bağıracak; sonra ağzımı dikecek, elimi bağlıyacak, sırtıma binip keyfini getirecek! ...

Bakalım bundan sonra kimin kafasına denk yazacaklar, kimin arabasına binip ne türküsü çağıracaklar ...

Polis zannedeceksin, harami çıkacak; nimet diye gideceksin, tuzak çıkacak; melek görünecek, şeytan çıkacak... Gözünü açmazsan yine yumurtalar cılk çıkacak! Hulasa artık her sakallıyı baban sanma, her lafa kulak asma, kabadayılığa yekûn tut, efeliğe kapılma ... Bu benim sana baş nasihatim:

Gözünü aç, ayağını tetik at, yine aldanma, inanma, kanma!

Büyük ilgi gören bu üç makale tercüme edilerek, İstanbul'un Fransızca, Yunanca ve Ermenice çıkan gazetelerinde de yayımlandı. Refik Halid daha sonraları bu makalelerin bulunduğu gazetelerin çok popüler olduğunu ve orijinal fiyatlarının katbekat üstünde bir fiyata satıldığını iddia edecekti.

Bu üç makaleden günler sonra Refik Halid bu kez tarafgir İTC-muhalif ayrımını aşan farklı türde başka bir makale kaleme aldı. *Yeni Mecmua* dergisinde, Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra yayımlanan "Sulh" isimli bu makalesinde Refik Halid kendisini siyasetin üstünde ve dışında bir hümanist olarak konumlar:

Ben bu musahebemde [sohbetimde] ne sulhun şartlarını, ne sebeplerini, ne de devletin bünyesiyle milletin seciyesi üzerindeki zarar veya karini edeceğim. Siyasi sulhten varsın, gündelik gazeteler, mebuslar ve ayan, hükümet ricali, po-

litikacılar bahsetsin, sulhi siyasi köşesinden onlar görsün... *Bu beş senelik harbin bir doğru tarihçesini okumak artık*, bu nice mihnetler çökmüş olan *beşeriyetin* hakkıdır... Artık, sulh bizi dizlerinin üzerine oturtacak, yüzümüzü okşayarak, gönlümüzü alarak, dertlerimizi yatıştırarak, bir ana gibi göğsüne bastıracak.[8]

Refik Halid'in dokunaklı tasvirine göre "Yürüyen ordular durmuş, gürleyen toplar susmuş, dağlarda barut dumanlarının dalgaları silinmişti. Artık civan göğüslere taze yaralar açılmayacak, dinç başlar üstünde Azrail gölgeleri dolaşmayacaktı. İmza edilen mütarekename koşan *beşeriyete*, 'Artık dur ve yaşa!' emrini vermişti."[9]

Refik Halid'in bu hümanist evresi dokunaklı olsa da kısa sürdü. İTC'nin üç liderinin imparatorluğu savaşa sokmaktan ve savaş sırasında işlenen suçlardan yargılanmamak için ülke dışına kaçmalarıyla birlikte, İTC rejimine ve işbirlikçilerine yönelik keskin fakat sınırlı eleştirileri yerini bir duygu seline ve vicdan muhasebesine bıraktı.[10] İTC'yi mahkûm etmek ve dolayısıyla onunla kavgaya girişmek bir anda güvenceli bir hâle gelmiş olsa da, partinin işlediği suçları hakkında bir değerlendirme yapmak ve gizli ve karmaşık örgütlenmesini siyasi alandan silmek hiç de kolay değildi. Zira İttihatçı rejim tüm Osmanlı idaresine nüfuz ettiği gibi, İstanbul'un ve Anadolu'nun derinliklerine ulaşarak toplumun farklı kesimlerinin desteğini almayı başarmıştı.

Artık İTC liderleri bir arınmaya yol açacak biçimde mahkûm edildiğine ve mevcut ayrışmalara çok önem vermeyip tüm bir insanlığın içinde bulunduğu kötü duruma odak-

[8] Vurgular yazara aittir. *Yeni Mecmua*, 10 Teşrin-i Evvel [10 Kasım] 1918. Bu sayı, kapanmadan önce *Yeni Mecmua*'nın savaş sonrasında yayımlanan üç sayısından biri olmalıdır.

[9] Vurgular yazara aittir. Mevlanzâde Rıfat, *Türkiye İnkılâbının İç Yüzü* (Halep: Necib, 1929), Kısım II, 2. Refik Halid'in bu yazdıkları o kadar akılda kalıcıydı ki yıllar sonra bir başka muhalif Mevlanzâde Rıfat tarafından da kullanılmıştır.

[10] Ahmet Emin (Yalman) bu durumu şu çalışmasında defalarca doğrulamıştır: *Turkey in the World War* (New Haven, CT: Yale University Press, 1930).

lanıldığına göre, Osmanlı İmparatorluğu için ilerleyebileceği bir rota belirlemek gibi zor bir iş geriye kalmıştı. Bu doğrultuda pek çok Osmanlı mensubu, Ocak 1919'da Paris'te başlatılması planlanan barış görüşmelerine hazırlandı. Hem İtilaf Devletleri'nin hem de Osmanlı yönetiminin karşı karşıya olduğu temel çıkmaz, savaş suçlularını cezalandırmak ve belli ölçüde bir egemenliği korumak için İTC'nin Osmanlı idaresinden nasıl sökülüp çıkarılacağıydı. 1918 sonları ve 1919 başları itibarıyla İstanbul basınında işlenen gelecekle ilgili tartışmalarda üç soru ön plana çıktı: (1) Dibi oyulmuş imparatorlukta neler korunmalı ve neler çıkarılıp atılmaydı? (2) Pek çok toprak kaybının yaşandığı böylesi bir ortamda, devleti yeniden inşa etmek için, içinde bulunulduğu düşünülen ahlaki ve siyasi iflas durumu nasıl tersine çevrilebilirdi? (3) Batılı devletlerin Osmanlı'nın işlerine karışması hangi dereceye kadar ve hangi şekillerde kabul edilebilirdi ve hangi noktada bu duruma karşı konulmalıydı? Artık bu dönemde meşrutiyetin ve hatta milletin koruyucuları olarak görülmeyen İttihatçıların aslında devletin içini boşaltmaktan başka bir şey yapmadıkları apaçık ortadaydı. Bu dönemde basında yer alan tartışmalar, "halktan kişiler" ile "aydınlardan" oluşan ve İTC'den ayrı olduğu gibi, partinin ve politikalarının kurbanı olmuş bir memlekete atıfta bulunmaktaydı. Aydınlar ve devlet adamları İTC mensuplarını siyaset sahnesinden silmenin yollarını tartışırlarken, İTC mensuplarını artık devletten ve partiden koparılmış olarak tahayyül etmeye başlamışlardı. Bu tartışmalarda ayrıca Osmanlı saltanatına derin bir tarihsel ve kültürel önem taşıyan bir tür örtük temel kimlik de yakıştırıldı.[11] O hâlde, İTC'nin bir parçası olmadığı milleti kim ve ne oluşturmaktaydı? Gerçekleştiği

[11] Yakın dönemdeki İttihatçı geçmiş ve muhaliflerin bu geçmişle ilişkilerini incelemeye yönelik girişimlerin örnekleri arasında bulunan şu makale, iki bölüm şeklinde Ahmet Emin'in *Vakit* gazetesinde yayımlanmıştır: "Ali Kemal Bey ve İttihatçılar", 15-16 Aralık 1919. *Vakit* gazetesinde yayımlanan bir başka benzer makale için: "Hürriyet ve İtilaf Beyannamesi", 25 Ocak 1920.

tüm gaddarlıklara karşın devleti ele geçirip son 10 yılda bir Türk kimliği kavramını şekillendirmeye başlayan İTC olmadan imparatorluğu yeniden tasavvur etmek öyle ya da böyle oldukça güçtü ve bu yöndeki çabaların pek de uzun ömürlü olma şansı yoktu. Dolayısıyla imparatorluğun sınırları içindeki ve dışındaki koşulların değişmesiyle birlikte İTC unsurları, millî direniş hareketi adı altında Anadolu'da yeniden bir araya gelmeye başladı.

En önemli mesele ise sadece İTC karşıtlığıyla bir araya gelmiş ve çok önceden beri muhalefet olarak adlandırılan kesimin, İTC'den temizlenmesi hâlinde imparatorluğu yönetebilip yönetemeyeceğiydi. Birinci Dünya Savaşı öncesinde muhalefetle eşanlamlı hâle gelmiş Hürriyet ve İtilaf Fırkası, 1918 sonlarında ve 1919 başlarında yeniden bir grup oluşturmaya çalıştıysa da, çok farklı unsurlardan ve hükmü geçmiş liderlerden oluşması sebebiyle, İTC'nin dağılmasıyla ortaya çıkan iktidar boşluğunu dolduracak vizyondan ve siyasi kapasiteden yoksun olduğu apaçık ortadaydı. Geleceğe yönelik yeni bir yol tahayyül etme çabalarında, liberal muhalifler rehberlik için imparatorluğun dışına yüzlerini çevirdiler ve Refik Halid'in de umutlarını İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri'ne bağladığını gösteren en az iki girişim ortaya çıktı.[12] Bu doğrultuda Refik Halid, 1918'de kurulan Wilson Prensipleri Cemiyeti ile Ocak 1919'da kurulan İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ne üye oldu. İngiliz Muhipleri Cemiyeti'nde Doktor Adnan (Adıvar), Halide Edib (Adıvar), Ali Kemal ve Osmanlı devlet adamı ve muhalifi Sait Molla gibi dönemin önde gelen liberal aydınları yer almaktaydı.[13]

[12] Refik Halid bu dönemde ayrıca İstanbul hükümetinin sözcülüğünü yapan Türkiye Havas-Reuters Telgraf Ajansı'nın umum müdürlüğünü de üstlenmiştir. Bu ajans, milliyetçilere ait Anadolu Ajansı'nın (isim annesi Halide Edib idi) rakibiydi. Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 51.

[13] İngiliz Muhipleri Cemiyeti için bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler, c. 2 Mütareke dönemi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1998), 116 ve diğer sayfalar. Wilson Prensipleri Cemiyeti için bkz. Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, 252-70.

Fakat bu iki cemiyetin de ömrü çok uzun olmadı ve herhangi bir sonuç üretemediler. Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'na dair resmî tarih anlatısı olan *Nutuk*'un ilk sayfalarında İngiliz Muhipleri Cemiyeti'ni kötülemesi, cemiyetin sahip olduğu ünün asıl kaynağını oluşturmaktadır.

Hürriyet ve İtilaf Fırkası'na üye olmasa da ve partizanca siyasetin üstünde yer aldığını iddia etse de, Refik Halid bu dönemin patronaj şebekesinin epey önemli bir parçası olarak karşımıza çıkar. Mart 1919'un başlarında Tevfik Paşa kabinesinin istifa edip Damat Ferit Paşa kabinesinin kurulmasıyla Refik Halid, yeni kabineyle kader birliğine gitti ve yeni Osmanlı hükümetini idare etme iddiasını taşıyan liberallere katıldı. Refik Halid'in iş arkadaşı ve liberal *Sabah* gazetesinin başyazarı Ali Kemal, İTC'nin ve milliyetçilerin keskin muhaliflerinden oluşan Damat Ferit hükümetinde dâhiliye nazırı görevine getirildi. Bunun üzerine, Refik Halid *Sabah*'ın başyazarlığını üstlendi ve Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğüne atanmasına kadar geçen bir aylık sürede bu görevde kaldı. Paris'te barış müzakerelerinin yürütüldüğü ve kendisinin de devlet görevine hazırlandığı bu bir aylık dönemde, Refik Halid'in yazılarının içeriği farklı bir hâl aldı. Sabık hümanist ve öfkeli muhalif artık sıkışık durumdaki Osmanlı hükümetinin sahici bir sözcüsü gibi yazılar kaleme almaktaydı. 20 Mart 1919 tarihli "Mütareke'den Sonra, Sulh'tan Evvel" başlıklı ilk sayfa yazısında, hükümetin içinden geçtiği durumu "müthiş bir şekk [şüphe] ve tereddüt devresi" olarak değerlendirdi ve memleketin aleyhinde "her tarafta kuvvetli bir cereyan, bir galeyan hiss olduğundan" bahsediyordu. Ayrıca Ermeni Soykırımı'na atıfla Birinci Dünya Savaşı'nda savaş kurallarına aykırı ve insanlığa karşı işlenen suçlar yüzünden tüm bir milletin suçlanmasından da yakınan Refik Halid şöyle demekteydi: "Hiç bir tetbi' ve tetkik mahsulu olmayan ilmi hiç bir maiyyet ve esasa istinad etmeyen sırf hissiyat ve tarafgirlikten doğma bir çok mutal'alar arasında Asya'daki bazı vilayetlerin mukadderatı

ve hatta meğer Sultanet-i Seniyyenin akıbeti meseleleri mevzubahs edilerek kanun-ı harbe ve kanun-ı insaniyete muhalif harekattan dolayı bütün millet itham ediliyor, mevkii bahsaya hiç yoktan bir (İstanbul meselesi) çıkarılıyordu."

Refik Halid yine de umutlu olduğunu ifade etmekteydi, zira yeni hükümet, "Tehcir ve tektil facialarında [Ermeni Soykırımı] medhaldar olmağla meznun [parmağı olan] kimseleri taht-ı tevkife alarak [tutuklayarak] yedirye isticvab etmeğe [sorgulamaya] başlaması" da dâhil olmak üzere halk nezdindeki itibarını artırmak ve düzeni yeniden sağlamak için girişimlerde bulunmaktaydı.[14] Ona göre Osmanlı hükümetinin kuvvetinden bir şüphe duyulmamalıydı, zira "bu harp hail [korkunç savaş] sebebiyle" eski siyasi örgütler ve topluluklar mahvolmuş bir haldeydi. Paris Barış Konferansı'nda, Onlar Meclisi ya da Yüksek Konsey adı altında yeni bir siyasi örgütlenmenin kurulduğunu belirten Refik Halid, bu örgütün fikirlerine ve hükümlerine Almanya'nın bile itiraz getirmediğini savunmuştur. Refik Halid beş İtilaf Devleti'nden (İngiltere, Fransa, İtalya, ABD ve Japonya) ikişer temsilcinin yer aldığı Onlar Meclisi hakkında oldukça iyimserdi ve konseyin yeni bir barışı tesis etmek ve dünyayı yeniden şekillendirmek için hazırlıklar yaptığını belirtmekteydi. Yazının sonunda Osmanlı mensuplarına nasihatlerde bulunmakta ve "Şu ciheti nazr-ı tetkikte tutan [Kendisini sorumlu hisseden] her Osmanlının vazifesi "anasır-ı saireye-i Osmaniye"nin [gayrimüslim toplulukları kastetmektedir] hukukunu koruyarak ve uygunsuz hareketlerini çok ciddiye almayıp hakkıyla değerlendirerek hükümete destek vermek ve yardım etmek olduğu yönünde görüş bildirmekteydi.

Hiç şüphesiz Osmanlı hükümeti için bir propaganda yazısı olan ve hatta belki de Refik Halid'in kişisel görüşlerini samimi biçimde yansıtan "Mütareke'den Sonra, Sulh'tan

[14] Bkz. Ayhan Aktar, "Debating the Armenian Massacres in the Last Ottoman Parliament November-December 1918", *History Workshop Journal* 64, sayı 1 (2007): 240-70.

Evvel" yazısı, o sıralar millî kurtuluş hareketi cenahındaki muadillerini dağınık direniş hareketleri oluşturmaya teşvik eden endişe verici gelişmelere dikkat çekmekteydi. Refik Halid Osmanlı hükümetini hurdaya çıkmış bir siyasi otorite olarak görmek yerine, imparatorluğun ayakta kalmasını sağlamak için bir çözüm üretebilecek meşru (sıkışık bir durumda olsa bile) bir siyasi otorite olarak görmekteydi. Samimi olsun ya da olmasın yazı hem İngiliz korumasına hem de Paris'teki barış müzakerelerine yönelik inancı dile getirmekteydi. Sonuç olarak, muhalif ve İTC karşıtı Refik Halid, fiilen sömürgeci bir işgal altında bile Osmanlı hükümetinin savunuculuğunu yapmaktaydı. Ona göre asıl çıbanbaşı olan İTC'nin siyaset sahnesinden tamamen silinmesiyle birlikte, imparatorluk için bir çözüme ulaşma konusunda hâlâ umut vardı. İTC'ye karşı nihai bir zafere dair bu inancı, bir yandan devlet hizmetine girmesiyle, diğer yandan İTC unsurlarının millî kurtuluş hareketinde yeniden bir araya gelmeleriyle birlikte, Refik Halid'i bir sonraki aşamada derin bir endişeye sürükledi. Eski muhaliflerden oluşan Damat Ferit hükümeti, 1919 yılının ilkbaharında iktidarın dizginlerini eline aldı ve böylelikle Refik Halid'in bir devlet görevine atanması an meselesi hâline geldi. En sonunda kendilerini muhalif olarak adlandıran kişiler için iktidar günleri başlıyordu. Nitekim çok geçmeden *Sabah* gazetesinin yazı işleri müdürü Ali Kemal Nisan ortalarında Refik Halid'i devlet hizmeti için göreve çağırdı.

Ali Kemal, Türkiye'deki milliyetçiler tarafından İngiliz çıkarlarına hizmet eden biri olmakla suçlanır. Gerçekten de uzun bir süre boyunca İngiliz yanlısı tutum takınmakla birlikte, kendini liberal ve muhalif biri olarak görmekteydi ve hayatı boyunca birkaç kere sürgüne (II. Abdülhamid döneminde Halep'e ve İkinci Meşrutiyet döneminde Londra'ya) gönderilmişti.[15] İTC'ye karşı sert muhalefeti eski zaman-

[15] Bkz. Orhan Karaveli, *Ali Kemal: "Belki de bir günah keçisi . . .* (İstanbul:

lara kadar giden Ali Kemal aslında 1909'daki 31 Mart Vakası'na da faal biçimde dâhil olmuştu. Refik Halid ile Ali Kemal 1918 sonlarında Mondros Mütarekesi'nden kısa bir süre sonra düzenlenen Matbuat Kongresinde tanışmışlardı ve akabinde Wilson Prensipleri Cemiyeti'nde bir kez daha karşılaşmışlardı.[16] Damat Ferit Paşa hükümetinde dâhiliye nazırı olmuş Ali Kemal, daha sonraları Anadolu'daki millî güçlere katılıp millî hükümetin önemli isimlerinden biri hâline gelen, dönemin önde gelen aydınlarından Doktor Adnan'ın (Adıvar) önerisiyle Refik Halid'i Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü görevine atamıştır.

Posta (1840), telgraf (1855) ve telefon (1909) dairelerinin kurulmasının ilk günlerinden itibaren, Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü Osmanlı İmparatorluğu'nda stratejik değere ve güce sahip oldukça kritik bir devlet kurumu olagelmişti. Anadolu'daki tek hızlı iletişim aracı olan telgraf, savaşın bitiminden sonra eski Osmanlı topraklarının Fransızlar, İtalyanlar, Yunanlılar ya da İngilizler tarafından işgal edildiği ve bazı yerlerinin Ermeni ve Kürt denetimine bırakıldığı bir dönemde, daha da büyük bir önem kazandı. Telgraf müdürlüğünün başındaki kişi sadece imparatorluk içindeki yayınları değil, aynı zamanda dışarıdan ülkeye sokulan gaze-

Doğan Kitap, 2009).

[16] Refik Halid'in hatıralarında anlattığına göre Ali Kemal ile kendisi İstiklal Caddesi'nde aynı apartmanda (Zeki Bey Apartmanı) yaşıyorlardı. Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab: 1918 Mütarekesi devrinde olan biten işlere ve gelip geçen insanlara dair bildiklerim*, 3. baskı (İstanbul: İnkılâp, 2009), 106. Refik Halid, bu tanışma öncesinde Ali Kemal'i sadece bir kez gördüğünü ve Meşrutiyet Devrimi öncesinde Hüseyin Cahit'le giriştiği münakaşalardan bildiğini belirtir. Refik Halid'in *Minelbab İlelmihrab*'ın 108. sayfasında anlattıklarına göre 1908'de muhtemelen Ahmet Samim bir gün uzaktan Ali Kemal'i kendisine göstermiştir. Refik Halid, Birinci Dünya Savaşı'nın başlarında sürgündeyken, kapatılmadan önce Ali Kemal'in *Peyam* gazetesine "Nakş-ı Berab" gibi birkaç makale göndermiştir. Aynı kitabın 109. sayfasında Refik Halid, Mondros Mütarekesi'nden bir ay kadar önce Kınacıyan Hanı'nın önünde Ali Kemal'e rast geldiğini belirtir. Refik Halid birkaç gün sonra Ali Kemal ile Wilson Prensipleri Cemiyeti'nin toplantılarının düzenlendiği odada yine karşılaştığını da anlatır. *Minelbab İlelmihrab*, 3. baskı, 110.

teleri ve kitapları da denetlemeye çalışan sansür politikalarının hayata geçirilmesinde de çok önemli bir konuma sahipti. 1918'in sonlarından 1919'un ortalarına kadarki ayları kapsayan savaş döneminden barış dönemine kritik geçişte bu konumun aylardır sahipsiz kalması, imparatorluğun siyasi otoritesindeki boşluğun en net göstergesiydi. Refik Halid hatıralarında, o dönemdeki hükümetin bu devlet kurumuna dair esas önceliklerini şunlar olduğunu belirtirmiştir: İşgalci güçlerin liderleriyle irtibat kurmak, "Anadolu'daki ve İstanbul'daki Rum ve Ermeni çılgınlığı üzerine hadis olan [gerçekleşen] asayişsizliği" ortadan kaldırmak, Paris'teki barış antlaşması sürecini hızlandırmak ve savaş müsebbiplerini cezalandırmak.[17] 15 Nisan 1919'da Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğü görevine getirilen Refik Halid böylece devlet hizmetindeki üçüncü görevine (üçü de İttihatçı olmayan yönetimler zamanındaydı) başladı (bkz. Resim 2).[18] Refik Halid bu görevini, 1 Ekim 1919'da Damat Ferit hükümetinin düşüp yerine milliyetçilere daha yakın Ali Rıza hükümetinin kurulmasına (İstanbul ile milliyetçiler arasındaki rekabette yeni bir aşamanın başladığı dönem) kadar sürdürmüştür. Bu görev süresi aynı zamanda Refik Halid'in kendi siyasi kariyerindeki bir evrenin sona erdiği anlamına geliyordu, zira kendisiyle diğer liberaller paradoksal biçimde artık iktidara gelmiş muhaliflerdi. Altı aylık bu iktidarları süresince liberal muhalifler bir dizi önemli gelişmeyle başa çıkmak durumunda kaldılar. İngilizlerin baskısıyla İstanbul'da kurulan

[17] Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab*, 3. baskı, 132.

[18] Refik Halid bu tarihi 12 Nisan olarak hatırlamaktadır. *Minelbab İlelmihrab*, 3. baskı, 168. Kendisinin işe alınma duyurusu için bkz. *Takvim-i Vekayi*, sayı 3829 (17 Nisan 1336). 10 Ekim tarihli (10 Teşrin-i Evvel) *Asır* gazetesinde çıkan bir habere göre, Refik Halid bu memuriyet görevinden ayrılmıştır. Yine habere göre ayrıca Refik Halid eski nazırlar Adil Bey, Süleyman Şefik Paşa ve Ali Kemal ile aynı yerde ikamet etmekteydi ve kendisi yerine telefon idaresi eski müdürü Hamdi Bey PTT genel müdürü olarak atanmıştı. Hidayet Dağdeviren Arşivi, kutu 6, dosya 12. Ayrıca bakınız: Asaf Tanrıkut, *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilât ve Mevzuatı* (Ankara: Efem Matbaacılık, 1968), II: 756-57.

Divan-ı Harb-i Örfi (Savaş Suçları Mahkemesi) İTC'nin işlediği savaş suçlarıyla, özellikle de Ermeni Soykırımı'yla bağlantılı cürümlerle ilgili iddianameler hazırlarken, Mayıs ayında Yunanistan İzmir'e asker çıkardı ve İngilizlerin onayıyla Batı Anadolu'nun işgaline girişti. Bu dönemde en ciddi sonuçlara yol açan gelişme ise tüm bu olup bitenlerden kısa bir süre sonra Mustafa Kemal'in, dağınık direniş hareketlerini yabancı devletlerin işgaline karşı milli bir harekette birleştirmek için Samsun'a çıkması oldu.

RESİM 2
Posta ve Telgraf Umum Müdürü Refik Halid (1919/1920). Taha Toros Arşivi'nin izniyle.

Telgraf Vakası: Ok ve Yay

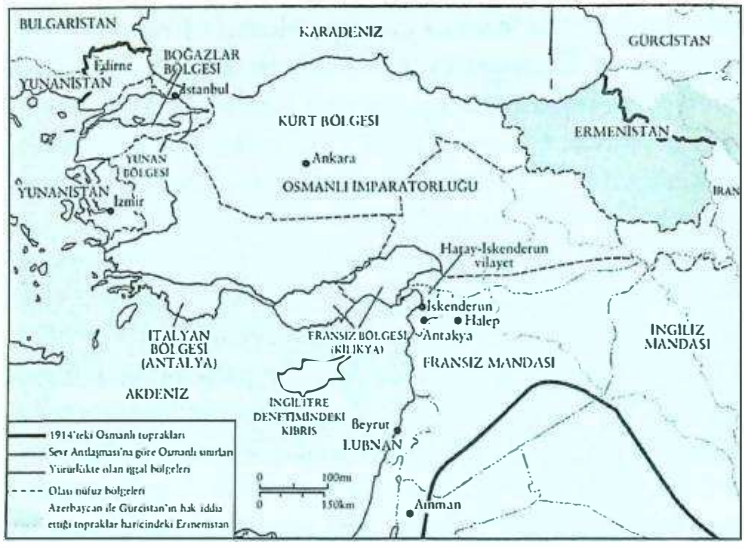
Refik Halid'in Posta ve Telgraf Umum Müdürü olarak ilk görev günleri hem bunaltıcı hem de sıradandı. Hatıralarında yazdığına göre, ilk günlerinde jurnallerle (hükümet için istihbarat raporları) dolu çuvallarla karşılaşmış ve kuruma yeni memurlar tayin etmişti. Kendi anlatımıyla, Posta ve Telgraf Umum Müdürü olarak ülkede yaşanan her gelişmeye İtti-

hatçılara karşı beslediği nefret ve düşmanlık penceresinden bakmıştır. Yunanistan'ın İzmir'e asker çıkardığına dair ilk haberler ulaştığında, ilk aklına gelen şey, İttihatçıların yalan bilgilerle şehirde fesat çıkarmak istediği olmuştur. Refik Halid hatıralarında ayrıca posta işleriyle çok meşgul olduğundan, Mustafa Kemal'in Anadolu'ya varışını (*Nutuk*'un açılış cümlesinde bahsedilen ve çok önemli sonuçlara yol açan meşhur hadise) bile işitmediğini ve millî kurtuluş hareketini başlatan genelge üzerine düşünecek vakit bile bulamadığını belirtmiştir.[19] Söz konusu genelge, Mustafa Kemal'in Temmuz ayında Erzurum'da Anadolu'nun doğu bölgesindeki direniş hareketlerini kapsayacak bir kongrenin düzenlenmesinin ardından, Eylül ortasında Sivas'ta tüm direniş hareketlerinin katılacağı bir kongresi düzenleme planlarını duyuran Amasya Tamimi'ydi.

Sonradan Telgraf Vakası olarak adlandırılan bu hadise, Osmanlı hükümeti tarafından bölgede yaşanan çatışmaları bastırması için Samsun'a gönderilen Mustafa Kemal'in, bu görevi yerine, dağınık hâldeki direniş hareketlerini kendi idaresi altında birleştirmek için İstanbul hükümetine telgraflar göndermesi sırasında yaşandı. Telgrafla haberleşme konusu haftalar önce zaten bir sorun hâline gelmişti; zira Osmanlı hükümeti Anadolu'daki telgraf operatörlerine ta-

[19] Refik Halid, bir gün nezaretin "Müze" adı verilen bir salonuna götürüldüğünü ve temiz ama kıymetsiz eşyalarla dolu salonda eski telgraf aletleri pul defterleri ve kitaplar olduğunu anlatır. Salonun duvarlarında ayrıca Posta ve Telgraf idaresinin başında bulunmuş nazırlar ile genel müdürlerin fotoğrafları da vardır. Bir duvarda Talat Paşa'nın büyütülmüş bir fotoğrafının asılı olduğunu gören Refik Halid aniden "Şunu şimdi indirip atınız!" diye bağırır ve sonrasında yanındaki memura sakin bir sesle şöyle der: "Hayatta olanlara müzelerde vesair resmi yerlerde bir mevki ayırmak adet değildir; bu zevat içinde henüz berhayat olanlar varsa resimlerini indiriniz ve bir kapalı yerde saklayınız." (*Minelbab Illelmihrab*, , 3. baskı, 179-80). Refik Halid ayrıca umum müdürlüğünün kalem odalarında eski okul arkadaşlarına da denk geldiğinden bahseder ve siyaset cambazlığına kalkışmaması hâlinde, kendisinin de onlar gibi kâtip olarak kalmış olacağını söyler (180). Öte yandan, Refik Halid bu okul arkadaşlarıyla 1919 yılında karşılaşmıştır ve bu kişilerin mezun olmalarından henüz altı ila on yıllık bir süre geçmiş durumdadır (179).

limatlar yollayarak, İzmir Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin Anadolu'daki Müdafaa-i Hukuk cemiyetlerine silahlanmaları ve Yunan işgaline karşı koymak için İzmir'e gelmeleri yönündeki telgraf çağrılarını işleme koymalarını yasaklamıştı. Dolayısıyla İstanbul hükümeti bir halk direnişini desteklemekten ziyade, fazladan bir gün daha hayatta kalma umuduyla İngiliz hükümranlarıyla işbirliği yapmakla çok daha ilgili bir hâldeydi.

HARİTA 3
Sevr Antlaşması'na (1920) göre Osmanlı toprakları

Mustafa Kemal dağınık direniş hareketlerini millî bir direniş hareketi şeklinde seferber etme niyetini belirttiği Amasya Tamimi'ni telgrafla dört bir yana göndermeye başlayınca, İstanbul hükümeti en hafif tabirle alarma geçti. Ali Kemal'in ve İngiliz üstlerinin emriyle Refik Halid, Mustafa Kemal'in telgraflarını bloke etti, Anadolu'daki telgraf operatörlerinin Mustafa Kemal'den telgraf almalarını ya da onun telgraflarını iletmelerini yasakladı ve en nihayetinde Mustafa Kemal'i kendisine verilen görevi yerine getirmediği

gerekçesiyle görevinden istifa etmeye çağırdı. İstanbul hükümetinin gözünde Mustafa Kemal, işgalcilerle birlikte çalışmak ve Anadolu'da düzeni sağlamaya çalışmak şeklindeki resmî Osmanlı hükümet politikasına karşı çıkan biriydi.

Mustafa Kemal en nihayetinde görevinden istifa etti ve İstanbul hükümeti de emirlere karşı gelme suçlamasıyla tutuklanması emrini verdi. Buna karşılık, Refik Halid'in Mustafa Kemal'e ve millî kurtuluş hareketine karşı olma hikâyesi, Telgraf Vakası'yla son bulmadı ve yaz sonunda da Mustafa Kemal'i engelleme ve Erzurum ile Sivas kongrelerini raydan çıkarma çabalarını sürdürdü. O yılın yaz ayları boyunca Mustafa Kemal'e ve milliyetçi harekete karşı açıktan düşmanlığı ve muhalefeti nedeniyle Refik Halid bir hedef hâline geldi ve Eylül ayında toplanan Sivas Kongresi'nin katılımcıları onun tutuklanması ve idam edilmesi için açık çağrılarda bulundular. Sivas Kongresi'nde yaşananlar, en azından Damat Ferit'in sadrazam olarak yönettiği İstanbul hükümetinin, işgale direnmek için millî kurtuluş hareketiyle güçlerini birleştirme ihtimalinin olmadığını açıkça ortaya koydu ve iki güç odağı arasındaki ilişkiler kesildi. Takip eden dönemde, Anadolu'daki Türk egemenliğinin sınırlarını tespit eden Misak-ı Milli ilan edildi ve Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldı. 1919'un sonları itibarıyla milliyetçilerin hedefi artık Osmanlı hükümetinin yerine geçmekti ve üç yıl içerisinde bu hedeflerine aşamalı biçimde ulaşacaklardı.

Haziran 1919'da vuku bulan Telgraf Vakası, milliyetçiler ile İstanbul hükümetinin karşılıklı birbirlerinin siyasi otoritesine karşı çıkmaları şeklinde cereyan eden uzun süreli çatışmadaki hadiselerden sadece biriydi. Buna rağmen hem resmî tarihte (Mustafa Kemal'in 1927'de *Nutuk*'taki anlatımı), hem de Refik Halid'in 1924'te kaleme aldığı fakat tamamı 1948'de yayımlanan Mütareke dönemi hatıralarında (*Minelbab İlelmihrab*) çok önemli yer tutar. Her ikisi de olay sırasında değiş tokuş edilen bazı telgrafların içerikle-

rini kelimesi kelimesine ayrıntılı aktarırken, konumlarını pekiştirmek için farklı telgraflara odaklanırlar.[20] Bu anlamda gerek Refik Halid gerekse Mustafa Kemal için Telgraf Vakası tarihi bir dönüm noktasını temsil etmekteydi. Hem kendini aklamaya hem de tarihi şekillendirme konusunda kendisine pay çıkarmaya çalışan Refik Halid, olayı "yaydan çıkan bir oka" benzeterek, Mustafa Kemal'e karşı eylemlerinin Cumhuriyetin kurulmasıyla sonuçlanan "siyasi bir devrimi" (inkılâb-ı idari) tetiklediğini öne sürmüştür.[21] Böylesi bir perspektifle Refik Halid, geriye dönüp bakarak Mustafa Kemal'in başlangıçtaki iktidar mücadelesine karşı çıkmasının bir katalizör işlevi görerek çok daha iyi bir sonucu (kendisinin de sadık bir yurtseveri olduğu Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması) ortaya çıkaran kahramanca bir eylem olarak sunar. Mustafa Kemal açısından ise Telgraf Vakası, İstanbul'daki Osmanlı hükümetinin ona karşı çıkarak, bünyesinde barındırdığı Türk millî iradesine ihanet ettiği ve böylece Türk milletinin meşru egemen otoritesi olmaktan çıktığı anı temsil eder. *Nutuk*'taki anlatımına göre, Mustafa Kemal bu hadisenin ardından sadece doğrudan padişaha ve Türk milletine bağlılık göstermiştir.[22] Refik Halid'in kendi otoritesini reddetmesi nedeniyle, Saltanat adına Osmanlı

[20] Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab*, 3. baskı, 206 ve diğer sayfalar ve *Great Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927* (Leipzig: K. F. Koehler, 1929). *Nutuk*'un Latin harflerine aktarılmış hâli için bkz. *Nutuk: Gazi Mustafa Kemal tarafından* (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011). Ayrıca bakınız: Utkan Kocatürk, *Atatürk'ün Toplanmanış Telgrafları* (İstanbul: Edebiyat Yayınevi, 1971), 8.

[21] "Ok yayından çıkar gibi çıkacak büyük bir inkılâbı idarinin ilk alamet ve ilk bahanesini işte bu müdahale ile bu mukabele teşkil etmişti!", Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab*, 3. baskı, 221.

[22] *Nutuk*'un ilk bölümlerinin önemli bir kısmında Mustafa Kemal, İstanbul hükümetiyle gergin ilişkisini ayrıntılarıyla ele almaktadır ve bu bölümlerde bahsettiklerinin çoğu, telgraf yazışmalarının kelimesi kelimesine aktarılmasıyla anlatılmaktadır. Telgraf Vakası'na dair ayrıntılar için bkz. *Great Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal*, 30 ve diğer sayfalar. Ali Kemal'in *Vakit* gazetesindeki makalesi de tam olarak bu dönemde yayımlanmıştır: "Muhalefetin Manası", 26 Temmuz 1919.

hükümetinin yerine geçmek ve millî egemenliği tatbik etmek zorunda olduğu sonucuna varmıştır.

Telgraf Vakası, Kurtuluş Savaşı'nda önemli bir dönüm noktası olsa da, üç sene sonra ulaşılan ulusal zafere giden yol başka birçok beklenmedik olayla belirlendi. Bu kitapta izi sürülen muhalefetin şeceresinde de bu vaka gemilerin yakıldığı bir ana tekabül etmemekteydi. Vakanın sonucunda Osmanlı hükümeti ile Mustafa Kemal arasında ortaya çıkan büyük çatlak, bir ucunda İstanbul hükümetinin, diğer ucunda Ankara hükümetinin olduğu yeni bir muhalefet çerçevesinin ortaya çıkmasına yol açtı. Yasal siyasi otorite olan İstanbul hükümetinin her anlamda karşıtı olmalarına karşın, milliyetçilerin kendilerini muhalefet olarak konumlandırmadıkları açıkça ortadaydı. Bu durum muhalefet kelimesinin İTC karşıtlarına münhasır bir kavram olarak varlığını sürdürdüğünü göstermekteydi (nitekim söz konusu muhalifler o dönemde İstanbul hükümetini yönetmekteydi). Muhalifler ise iktidarda olmalarına karşın, hâlâ kendilerini muhalif olarak görmekteydi ve öyle adlandırılmaktaydı. Yani her ki taraf da (İTC ve muhalifleri), İTC hâkimiyetini ve Osmanlı hükümetinin resmî organlarının iktidar olma anlamında yetersizliğini zımnen kabul ediyor gibiydi.

Özellikle muhalefet kavramının kaçınılmaz biçimde değişim içinde olduğu düşünüldüğünde, bu durum gayet tuhaftır. Hangi gerekçeyle olursa olsun, İTC'ye karşı çıkan kişiler, "İstanbul" ile "Ankara" arasındaki bu uzun süreli iktidar çatışmasının açıktan ya da örtük biçimde bir parçası oldular. Osmanlı hükümetine ev sahipliği yapan İstanbul, sonuçları henüz belirsiz olan İngiliz işgali altındaydı. Millî kurtuluş hareketinin nihai merkezi olan Ankara ise niteliksel açıdan yeni bir siyasi otoriteyi temsil etse de, İTC unsurlarının bu harekete hayat verdikleri gayet iyi bilinen bir gerçekti. İTC ile milliyetçiler arasındaki bağlantının bilinmesi nedeniyle de, millî kurtuluş hareketinin tarafına geçme konusunda herkes ilk başlarda aynı ölçüde hevesli değildi.

Dolayısıyla tarafsız konumda olanlar (İTC'den tiksinen ama sömürgeci bir işgale karşı direnen ve Osmanlı egemenliğini bekleyen açmazın gayet farkında olan kişiler), en nihayetinde bir seçim yapmak zorunda kaldılar: Ya İngiliz işgalini kabul edeceklerdi ya da Anadolu'daki milliyetçilere (yeniden bir şekil almış İttihatçı harekete) katılacaklardı.

Bu yeni dönemde muhalefete sarılanlar için belirleyici mesele, İTC ile millî hareket arasındaki devamlılıktı. Milliyetçilerin İTC'den vazgeçtiklerine dair verdikleri sözlere karşın, pek çok muhalif isim verilen bu sözlerin samimi olduğuna inanmamaktaydı. Bu muhalifler milliyetçileri kılık değiştirip aynı gündeme, aynı hürriyetperverlik karşıtı taktiklere ve aynı çeteci zihniyete sahip İttihatçılar olarak gördüler ve onları mecazen koyun postuna bürünmüş kurtlar şeklinde tanımladılar. İngilizlerin millî kurtuluş hareketine dair ilk başlardaki şüphelerini paylaşan bu muhalifler, milliyetçilerin İTC'den vazgeçmiş olmalarını savaş suçları için sorumluluktan kaçınmak ve iktidarı yeniden ele geçirmek için yürütülen bir maskaralık olarak değerlendirdiler. Milliyetçiler Batılı işgal güçlerine karşı mücadele yürütmek dışında, Anadolu'daki bitkin Müslüman halkın desteği ve güveni için de mücadele yürütmek ve onları bu kez Yunanistan'ın işgalci güçlerine yeniden silahlanmaya razı etmek zorunda oldukları gibi, İstanbul'daki Türk-Osmanlı müesses nizamını da İstanbul ve Osmanlı siyasi otoritesinden kopup millî harekete katılmaları için ikna etmek zorundaydılar. Sonuç olarak, muhaliflik rolünü sürdürmekte ısrarlı olanlar, Ankara'ya muhalefet etmekten vazgeçmediler.

Milliyetçiler en nihayetinde Müslüman halkı ve Osmanlı müesses nizamının büyük bir kısmını kazanma hedeflerine ulaştılar ve muhalefet kategorisi böylece önemli ölçüde küçüldü. 1920 ilkbaharının sonlarında, birçoğu önceki dönemde lafını sakınmayan muhalif/liberal olan ciddi bir İstanbul aydın kitlesi, Osmanlı hükümeti üzerindeki İngiliz işgalinin resmîleşmesinin etkisiyle Anadolu'ya doğru yola çıktı. 1921

yazının sonlarında ise Türk-Yunan Savaşı'nın gidişatı Türk milliyetçilerinin lehine döndü ve aynı yılın sonbaharında, Yunan ordusu Batı Anadolu'ya doğru püskürtüldü. Bu süreçte Rum sivil ahalinin büyük bir kısmı da yerinden oldu. Refik Halid'in yanı sıra Ali Kemal, Refi Cevat (Ulunay) ve Rıza Tevfik (Bölükbaşı) gibi bir avuç isim ise bu dönemde İstanbul hükümetinin yanında olmayı sürdürmüşlerdir.

Mustafa Kemal'e muhalefetini (sadece yanlış zamanda yanlış yerde olmasına ve Haziran 1919'da Mustafa Kemal'in telgraflarını işleme koymayı reddettiğinde sadece emirleri yerine getirmesine bağlayarak) sonradan önemsiz gösterme yönündeki çabalarının aksine, eylemlerine ve yazılarına daha yakından bakıldığında, Refik Halid'in Mütareke dönemi boyunca sürekli ve aktif bir şekilde milliyetçi hareketi engellemeye çalıştığı görülür. Hatta millî kurtuluş hareketi güçlerinin Ekim 1922'de İstanbul'a muzaffer biçimde girmesinden sonra bile, en önde gelen ve en fazla ses çıkaran millî kurtuluş hareketi karşıtlarından biriydi.[23] Tüm bu eylemleri Ankara hükümetinin gözünden kaçmadı; Eylül 1919 sonlarında millî kurtuluş hareketi tutuklanmasını talep etmeye başladı ve 3 Temmuz 1920'de Ankara Asliye Mahkemesi tarafından suçlu bulundu. "Vatana hıyanetle" suçlanan Refik Halid gıyaben idama mahkûm edildi.[24] Ayrıca Mart 1920'de Damat Ferit Paşa kabinesi yeniden kurulduğunda (İngiliz işgalinin fiilen

[23] Refik Halid Ekim 1919'da hükümet görevinden ayrıldıktan sonra, İstanbul ile Ankara arasındaki savaşın bir başka önemli dönüm noktasına sahne olan bir sonraki ilkbaharda kısa bir süreliğine PTT'deki görevine yeniden dönmüştür. İkinci atanmasına dair duyuru için bakınız: "Refik Halid Bey," *Alemdar*, sayı 486-2786 (18 Nisan 1336): 3. Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin açılmasından iki gün sonra 25 Nisan 1920'de Refik Halid, Dâhiliye Nezaretine, milli kurtuluş güçleri tarafından Ankara'da basılan ve İstanbul'da açıktan ya da gizlice satılan tüm yayınların toplanıp imha edildiğini bildirmiştir. BOA DH.İ.UM 16L3/1L18, 6 Şaban 1338H, 25 Nisan 1336 [25 Nisan 1920]; Erol Baykal, "The Ottoman Press, 1908-1923" (Doktora Tezi, Cambridge University, 2012), 115. Baykal, Ali Kemal'in *Peyam-ı Sabah*'ta milliyetçi güçlerin İstanbul'a gitmesinden birkaç gün önce kaleme aldığı ve TBMM'yle dalga geçip, isim vererek Halide Edib'i utanmaz ve arkadan bıçaklayan bir şarlatan olmakla suçladığı başyazısına da dikkat çeker (104).

[24] Emniyet Genel Müdürlüğü Arşivi, dosya numarası 12222-100. Bu belgenin

gerçekleştiği ve Osmanlı parlamentosunun Ankara'da Türkiye Büyük Millet Meclisi olarak yeniden açıldığı kritik dönemeçte) Posta ve Telgraf umum müdürü olarak ikinci bir dönem daha görev yaptı. 26 Eylül 1920'ye kadar sürdürdüğü görevinden Damat Ferit Paşa kabinesinin son kez iktidardan düşmesinden birkaç hafta önce ayrıldı. İkinci görev süresinde tarafsız olduğunu iddia etse de, Refik Halid Ankara'da TBMM'nin açılmasından iki gün sonra Dâhiliye Nezaretine, millî kurtuluş güçleri tarafından Ankara'da basılan ve İstanbul'da açıktan ya da gizlice satılan tüm yayınların toplanıp imha edildiğini bildirdi.[25] Başka bir deyişle, İngiliz işgalinin fiilen gerçek hâle geldiği çok kritik bir dönemden sonra bile, milli kurtuluş hareketine elinden gelen her şekilde karşı çıkmaya devam etti.

Muhalefeti Tahayyül Etmek

1919 sonbaharında siyasi iktidardan kopup Ekim 1919 başlarında Posta ve Telgraf Umum Müdürlüğünden ayrılan Refik Halid, ağabeyinin Yeşilköy banliyösündeki evine çekildi; İngilizlerin izniyle ve sahip olduğu ayrıcalığın getirdiği güvenceyle Kirpi maskesini yeniden takarak milliyetçilere karşı muhalefet kampanyasını bu kez edebiyat alanına taşıyıp sürdürme yoluna gitti. Eski yazıları ile bu dönemdeki yazıları arasında bir süreklilik bulunsa da, Kirpi'nin artık yeni bir meşguliyeti daha vardı ve trajik kahraman olarak muhalif arketipinin eşlik ettiği, yeni bir edebî ve tarihsel tahayyülün inşasıyla uğraşmaktaydı. 1910-12 arasında İttihatçılar ile savaştan sonra ortaya çıkan "koyun postuna bürünmüş kurtlar" (milliyetçi kılığına girmiş İttihatçılar) arasındaki sürekliliği ele almanın yanı sıra, muhalifler/liberaller ile milliyetçi kılığındaki İttihatçılar arasında belirgin

alıntılandığı çalışma için: Ali Birinci, *Refik Halid Karay: Ankara* (İstanbul: İnkılâp, 2009), 27, 2 numaralı dipnot.

[25] Baykal, "Ottoman Press".

bir ikilik inşa ederek muhalefeti yeniden kavramsallaştırmaya başladı.[26] Kurtuluş Savaşı boyunca milliyetçilere muhalefetini bu tahayyül aracılığıyla dile getirdi ve bu tahayyülü yakın dönemdeki İttihatçı geçmişin siyaseti ile yeni ortaya çıkan Türk ulusal hareketi arasındaki kalıcı siyasi bağlantıları vurgulamak için bir araç olarak kullandı. İttihatçılarla bağlantıların inkârı millî kurtuluş hareketinin meşruiyet iddiasının merkezinde yer aldığından, Refik Halid yeni bir güç olma ve Türk milleti için yeni bir mücadele verdiklerini gösterme sorumluluğunu milliyetçilere yükledi. Milliyetçilerin aşağılayıcı ve haksız bir yabancı işgali bağlamında formüle edilen yanıtı ise tıpkı İttihatçıların kendilerine karşı çıkan herkesi mürteci olarak karalamaları gibi, kendilerine karşı çıkan herkesi millî davaya ihanet edenler olarak yeniden tanımlamak ve dışlamak oldu.

Refik Halid milliyetçileri kınama dizisine, Anadolu'yu hem harekâtlarının siyasi üssü hem de yeni milletin vatanının kalbi olarak seçme kararlarına karşı çıkarak başladı. Yeşilköy'deyken kaleme aldığı ve birbirleriyle bağlantılı olan iki yazının ilki "Anadolu Diyor ki" ismini taşıyordu ve bir insan kimliği verilmiş Anadolu, milliyetçileri protesto ediyordu. "Ben Rumeli [Osmanlıların eski Balkan toprakları] değilim!" diyen Anadolu, İttihatçıların çoğunun Balkan geçmişine ve onların Anadolu'yu "milli vatan" yapmak gibi başka bir akılsız planla Anadolu'ya daha fazla acı çektirme heveslerine gönderme yapıyordu. Anadolu Balkanlar olmadığından ve Balkan kökenli milliyetçiler Anadolu doğumlu olmadıklarından, daha önce Meşrutiyet ile Osmanlı hükümetine ve devletine yaptıkları gibi, Anadolu'yu kendi çıkar-

[26] *Sabah*, *Peyam-ı Sabah* ve *Alemdar* gibi liberal/İngiliz yanlısı gazetelerde yazıları yayımlanan Refik Halid, 1922 yılında kendi mizah dergisi *Aydede*'yi çıkarmaya başlamıştır. Ayrıca bu dönemde *Kirpinin Dedikleri*'nin genişletilmiş bir baskısını yayımlattığı gibi, *Memleket Hikâyeleri*, *Ago Paşa'nın Hatıratı*, *Gıgıklı Saat*, *Ay Peşinde* ve *Tanıdıklarım* gibi derleme kitaplar da yayımlamıştır.

ları için araçsallaştırmaları orada hoş karşılanmayacaktı.[27] "İttihatçı Diyor ki" isimli ikinci yazısında ise Refik Halid öfkesini dile getirmek için bir İttihatçı kılığında konuşur: "Ben İtilafçı değilim!" diyen bu İttihatçı şunları söyler:

Murdar kaptır [Kirle kaplıdır] yüreğim sulh sütünü pişirmez . . . pis alnımın lekesini su da, sabun da silemez; vahşi gönlüm Avrupa'nın ardı sıra gidemez ... Bilmeyenler öğrensinler ... Talat Paşa Sadık Bey'e [Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucularından] benzemez, kulüplerimiz memlekete fayda vermek istemez ...[28] Ne kimseden utanırız, ne de Allah'tan korkarız.

Refik Halid yazısına şöyle devam eder:

Dikkat edin: Yazılarıma, nutuklarıma kanmayın ... İttihat'ın ismini destursuzca anmayın; kuyruğum yok görüp beni insan sanmayın . . . Bir pençede muhalifi hiç sebepsiz kaparım, beyaz gömlek giydirip sehpalara asarım . . . Ben bildiğime bakayım, ihtikârlar [savaş vurgunculuğu] yapayım, taktil, tehcir [Ermeni Soykırımına gönderme] peşinde hamiyetler [vatanseverlik] satayım!"

Ve muhalifler için yazıda şöyle denir:

Muhalifler ko geçsinler üzerimizden yel gibi: Ne sarayda yerleşsinler, ne orduda beslensinler, ne fırkada köklensinler ... Atlarından yarın inip eşeklere binecekler; yağı bitmiş kandil gibi mezarlarda sönecekler.[29]

Gerçekten de bu dönemde yaşanan bir var olma savaşıydı, ama Refik Halid'e göre bu savaş, Türk milleti ile yabancı işgalciler arasında değil, muhalifler ile milliyetçi hâline gelen İttihatçılar arasındaki bir iç savaştı. Milliyetçiler, İttihatçıla-

[27] Refik Halid, "Anadolu diyor ki" (12 Ekim 1919). Bu yazının yer aldığı bir çalışma için: N. Ahmet Özalp, *Refik Halid: Oklan Kırılmış Kirpi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011), 57-59.

[28] Aslen İTC mensubu (1906) olan Miralay Sadık (1860-1940) 1911'de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın kurucularından ve dönemin önde gelen muhaliflerinden biri olmuştur.

[29] Refik Halid, "İttihatçı diyor ki" (30 Kasım 1919), Özalp, *Refik Halid*, 60-62.

rın imparatorluğu ele geçirmesi gibi Anadolu'yu ele geçirip orayı da takatsiz hâle getirme yolunda ilerliyorlardı.

Refik Halid, sürgündeyken kaleme aldığı hikâyelerin (3. Bölümde incelenen ve bir Rum kadınına cinsel arzu besleyen bir Türk erkeğinin trajik öyküsünü anlatan "Şaka" da dâhil olmak üzere) derlendiği "Memleket Hikâyeleri" kitabını tam da bu döneme denk gelen 1919'da yayımladı. Anadolu'daki köylülere ve onların gündelik hayatlarına dair toplumsal açıdan gerçekçi enstantaneler sunarak, milliyetçilerin Anadolu'yu tarafgir biçimde millî vatanları olarak benimsemelerine incelikle meydan okudu. O dönemde ortaya çıkıp, Anadolu'ya Türk ulusunun bağrı olarak büyük değer veren didaktik ve vatansever edebiyatın aksine, *Memleket Hikâyeleri* yükselen milliyetçi tahayyüle karşı soğukkanlı bir duruş sergilemekteydi. Belirgin bir siyasi ya da muhalif ton barındırmasa da, bu hikâyeler Refik Halid'in başka vesilelerle de ifade ettiği, Anadolu'nun milliyetçilerin zihinlerindeki izdüşüme uymadığı yönündeki iddialarını pekiştirdi.

Daha önceki eserlerini yeniden yayımlamasının yanı sıra, Refik Halid bu dönemde İttihatçıların milliyetçilere evrimini ve milliyetçiler olarak yeniden yapılanmalarını ele alan yüzlerce yeni yazı da kaleme aldı.[30] "İki Oğlun Hikâyesi" böyle yazılarının bir örneğidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu zor durumu kavramaya yönelik bu ustaca hikâyesinde Refik Halid, Çamlıca'ya (o sıralar İstanbul'un dışındaki bir köy) yürüyüş yapan bir adamın, korkunç talihsizliklere maruz kalmış gibi görünen, çökük yüzlü, solgun tenli ve bir deri bir kemik kalmış birisiyle karşılaşmasını anlatır. Hikâyenin anlatıcısı bu adama acır bir şekilde bakarken, adam anlatıcıya dönüp "Beni tanımadın mı?" diye sorar. Anlatıcı o anda karşısındaki bu cılız adamın "sekiz ya da on yıl önce" (1912 civarı) çok meşhur ve bü-

[30] Refik Halid'in gene bu dönemde kaleme aldığı ve "Bir Guguklu Saat'in Azizliği" örneğinde olduğu gibi harika toplumsal eleştirilerde bulunduğu kısa hikâyelerine ve denemelerine bu kitapta değinme fırsatı olmamıştır.

yük servete sahip biri olduğunu ve "üç kıtada" arazileri bulunduğunu hatırlar. Daha on yıl önce üç kıtada hükümran olan Osmanlı İmparatorluğu'na açık bir göndermeyle, elden ayaktan düşmüş bu adamın bir zamanlar Balkanlar'da İşkodra'dan Edirne'ye ve Anadolu'ya kadar sayısız çiftliğinin, Basra'da koruluklarının, Yafa'da portakal bahçelerinin, Trablusgarp'ta gül bahçelerinin, Yemen'de kahve tarlalarının ve bunlara benzer daha pek çok değerli toprağının olduğunu anlatır.

Anlatıcı daha sonra adama ne gibi talihsizliklerle karşılaştığını sorduğunda, adam Balkan Savaşları ve Birinci Dünya Savaşı hakkında bir kıssa anlatarak başına gelenlerin sorumlusunun iki oğlu olduğunu söyler. Kıssada anlatılan iki oğuldan küçük olan, zalim ve gaddar (İTC) biriyken, büyük olan kibar ancak saf ve yumuşak başlı (müesses nizam/liberal muhalefet) biridir. Zalim oğul, babasını Balkanlar'daki toprakları yönetmesine izin vermesi için ikna etmiş, ancak hemen akabinde bu toprakları harabeye çevirmiştir. Oradaki hayvanlara işkence etmiş, eşyaları parçalamış ve komşu çocuklarını dövmüştür. Atalarından kalma toprakları kurtarma umuduyla adam bu kez büyük oğlunu görevlendirmiş, ancak o da dolandırılıp elde kalan mülkleri kaybetmiştir (Balkan Savaşları). Adam tekrardan zalim küçük oğlunu başa geçirmiş ama çok geçmeden geriye sadece "Anadolu'da beş altı çiftlik" kalmıştır. Daha sonra büyük oğlundan toprağı yönetmesini isterken, küçük oğlundan olan torununun da toprakları yönetmesine izin vermesiyle elde avuçtaki her şey kaybedilmiştir (Mütareke dönemi Osmanlı hükümeti). Babasıyla aynı zalim tabiata sahip olan torun (milliyetçiler), tıpkı babasının yaptığı gibi yıkmaya ve yağmalamaya, kumar oynamaya ve içki içmeye, işkence etmeye ve adam asmaya girişmiş ve en sonunda elde avuçta hiçbir şey kalmamıştır. Hikâyenin sonunda yaşlı adam büyük bir ıstırapla şöyle der: "İşte azizim, beni bu iki oğlum bitirdi, o servetin dibine bu ikisi darı ekti, biri hoyratlığı ve haşarılığıyla, diğe-

ri saflığı ve becerisizliğiyle . . . Fakat küçüğünü hiç affetmem . . . Ne olurdu Allahım, bari birisinden olsun birazcık yüzüm gülseydi, bu kadar gam yemezdim."[31] İmparatorluğun nihai çöküşüne dair bu kıssada, Refik Halid liberaller/muhalefet ile İTC arasındaki dinamiği betimleyip, milliyetçilerin İTC'den çıkma olduğuna işaret etmekteydi ve İttihatçıların/milliyetçilerin anlatılarının merkezinde bulunan yabancı devletlerin baskısı ve işgali yerine, iç çekişmelere ve başarısızlıklara odaklanmaktaydı. Hikâye, milliyetçilerin vatan hainliği olarak nitelendirdikleri bir tarih görüşünü yansıtmaktaydı ve İngiliz işgali altındaki İstanbul hükümetinin hizmetinde olan biri tarafından ortaya konması, bu şüpheleri daha da pekiştirmekteydi.

Yeşilköy'de ikamet ettiği dönemde kaleme aldığı bir başka yazıda, Refik Halid önceki on yılın siyasi şiddetine milliyetçileri de dâhil etti. "Asma ve Çardağa Dair" isimli bu yazı, 1908 sonrası tarafgir politikaların yarattığı tahribat üzerine ustaca bir mülahazadır. Siyasi şiddetin çarpıcı biçimde tırmanması üzerinde durarak, özellikle Jön Türk Devrimi'nden ve Kanun-ı Esasi'nin yeniden yürürlüğe konmasından o zamana kadar artan adam asma cezalarını vurgular. Hem üzün veren ağaç hem de birisini ipe çekerek idam etme anlamına gelen asma ve hem bitki kafesi hem de darağacı anlamına gelen çardak üzerinden kelime oyunu yapan Refik Halid, 1908'e kadar bu iki kelimeden bahsedilince akla sadece üzüm ve ayva geldiğini hatırlar. Ancak 1909 karşı-devrim girişimi sonrasında bu kelimeler tüyler ürpertici biçimde darağacını çağrıştırır olmuştur. Yazısında 1916'daki Ankara sürgününden bahseden Refik Halid, kendisi ile sürgün arkadaşlarının şiddete nasıl alışık hâle geldiklerini anlatır. İlk kez halka açık bir idama tanık olduklarında derinden sarsılıp mideleri bulanmışsa da, kısa süre içinde

[31] "İki Oğlun Hikâyesi", Özalp, *Refik Halid*, 153-57. Bu hikâyenin ilk basıldığı kitap için: *Guguklu Saat* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1341 [1922]).

o kadar duyarsız hâle gelmişlerdir ki, yakınlarında idam infazları gerçekleştirilirken Ankara'nın merkez meydanında (o sıralar Ankara başkent olmayıp halen bir taşra kasabasının merkeziydi) kahvelerini içmeye devam etmişlerdir. Refik Halid ayrıca idamına tanık olduğu kişiler içerisinde en az bir masum insan olduğunu da vurgular. 1909 karşı-devrimi sırasındaki bir hadiseye atıfta bulunan Refik Halid, acemi cellatların işlerini beceremememelerinden ötürü, tanıdıklarından birinin sadece idam için giydiği beyaz gömleğinin yırtılıp ölümden kıl payı kurtulduğunu anlatır. İdam elbisesini çıkartıp kalabalığın içine karışan bu kişi, bir gemiye atlayıp İstanbul'dan kaçma umuduyla, Beyazıt Meydanı'ndan Unkapanı rıhtımına ulaşmayı başarmıştır.

Bu dönemdeki yazılarında Refik Halid sadece tarihte neler olup bittiğini anlatmakla kalmadı, ayrıca zihin egzersizi yapmanın ve eleştirilerini ifade etmenin bir yolu olarak olmayan şeyler üzerine olmuş gibi düşünme yoluna da girdi. 1921'de kaleme aldığı "Olmasa idi... Ne Olurdu?" isimli yazısında (bu dönemde kaleme aldığı pek çok yazı gibi bu yazısı da Cumhuriyet dönemindeki derlemelerden çıkarılmıştır), 1908 Meşrutiyet Devrimi olmasaydı, tarihsel gidişatın ve kişisel hayat öykülerinin nasıl olabileceği üzerine spekülasyonlar yapar. Böyle bir yaklaşım tam anlamıyla yasak bölgeye girmek demekti, zira tüm işlediği kusurlara ve gerçekleştirdiği ihlallere karşın, İttihatçılar halen Kanun-ı Esasi'yi yeniden yürürlüğe koyma ve Sultan II. Abdülhamid'in istibdat rejimini sona erdirme şeklinde bir itibara sahiplerdi. Refik Halid'in yazısında yürüttüğü varsayımlara göre, Meşrutiyet devrimi olmasaydı Bulgaristan bağımsızlığını ilan etmeyebileceği gibi, Bosna-Hersek Avusturya-Macaristan İmparatorluğu tarafından ilhak edilmeyebilir ve hatta Birinci Dünya Savaşı bile patlak vermeyebilirdi. Devlet memurlarının terfilerinin ilan edildiği gazete köşelerini de tahayyül eden Refik Halid, Mustafa Kemal'in halen muvazzaf bir asker olarak kalacağını ve böylece memleketin "hani namı dünyaları tutan

Anadolu kahramanı" Mustafa Kemal'den mahrum olacağını söyler. Zira Anadolu Yunanistan tarafından işgal edilmeyeceğinden, kendisine de bir ihtiyaç kalmayacaktı. Refik Halid ayrıca 1909'da İTC tarafından memurluk görevinden uzaklaştırılmayacağı için, maliye nezareti kaleminde terfiler edindiği bir gelecek de tahayyül eder. Memuriyet görevi sırasında edineceği madalyaları ve nişanları düşünen Refik Halid şöyle yakınır: "Ah, keşke böyle olsaydı... Ben böyle olsaydım da memleket böyle olmasaydı!"

Refik Halid ile diğer muhalifler, Anadolu'da İTC'nin yeniden yapılanmasını ve millî kurtuluş hareketinin mobilizasyonunu izlerlerken muhtemelen derin bir acizlik hissine kapılmış olmalıydılar. Dolayısıyla bu dönemdeki yazılarında farklı akıbetler üzerine düşünen Refik Halid, güçlü ve fail olma duygusunu kendi tahayyülünde telafi etmeye çalışır. "Rical-i Meşrutiyetin Son Günleri" isimli yazısında da aynı çizgiyi sürdürerek, savaş zamanının önde gelen İttihatçılarının hangi ölüm biçimlerini hak ettiklerine dair varsayımlarda bulunur.[32] Büyük bir telaş içinde Kafkaslar'a, Moskova'ya ve Almanya'ya yolculuk eden Enver Paşa tek bir dost bulamaz. Afallamış ve kafası karışmış hâlde en sonunda dünyayı fethetme hayalinden vazgeçerek, hafız ve hacı olur. Vefat ettikten sonra Hacı Hafız Enver Efendi olarak hatırlanır. Çektiği acıları alkolle, kadınlarla ve kumarla aşamayacağını anlayan Cemal Paşa ise gözleri yaşlı biçimde sokaklarda sersefil dolaşır ve şair olmaya karar verir. Yazdığı apaçık berbat şiirlerle bir hayran kitlesi oluşturur ve millî şair ilan edilir. Astığı insanlarla, uyguladığı mezalimle, Arabistan'ı yakıp yağmasıyla bilinen Cemal Paşa hayatını melankolik ve yurtsever şiirler okuyarak, şampanya içerek ve Küba puroları içerek tüketir. Talat Paşa'nın akıbeti ise en kötü sonla bitendir. Girdiği hiçbir işte dikiş tutturamaz ve

[32] Rical-i Meşrutiyetin Son Günleri", Özalp, *Refik Halid*, 164-70. Bu hikâyenin ilk basıldığı kitap için: *Gıgıklı Saat* (İstanbul: Sabah Matbaası, 1341 [1922]).

kendini ümitsiz bir yoksulluk içinde bulur. Yaşadığı yerin polisleri paçavralar içindeki cesedini bulurlar, ancak merhumun kimliğini tespit edemezler. İsimsiz bir mezarlığa gömülmesiyle, ölümünden kimsenin haberi olmaz ve hiçbir iz bırakmadan bu dünyadan göçüp gider.

Refik Halid'in bu yazıyı kaleme almasından birkaç sene sonra bir şekilde hayatlarını kaybeden bu üç isim için de adalet siyasetten ve dünyevi işlerden tamamen el ayak çekmeleriyle tecelli eder. Refik Halid anlaşıldığı kadarıyla, imparatorluğu kurtarma yolunda korkunç bir başarısızlığa uğramalarından ve ellerindeki iktidarı kötüye kullanmalarından ötürü, bu üç isim için birbirlerinden ve bir zamanlar sahip oldukları siyasi otoriteden kopmalarını hak ettikleri son olarak görür. Bir önceki yazısında olduğu gibi, savaş sayesinde hızla yükselen ve savaş vurgunculuğuyla köşeyi dönen kişilerin kariyeristliğini kınar. Savaş sırasında pek çok insanın çektiği ıstıraplardan faydalananların ölmelerini hayal ederek, adaletin tecelli etmesi özlemini bir nebze de olsa giderir. Sonuç olarak gerçek hayatta İttihatçılara/milliyetçilere karşı zafer kazanma umudunun çok az olduğu bu dönemde, karşıtlığını ifade etmek için hayal gücüne sığınmaktan fazlası elinden gelmez.

Milliyetçileri geçmişten gelen İttihatçı kökenleri, bu kökenleri inkâr etmeleri ve o dönemde kendi tarafgir davaları için Anadolu'yu zapt etmeleri nedeniyle sert bir dille kınayan Refik, "Hülya Bu ya ..." isimli yazısıyla Ankara'nın geleceğini ve milliyetçiliğe dayalı ütopyacılığını hicvetmeye devam etmiştir. Alt başlığı "Bir Amerikalı seyyahın Ankara'ya dair müşahedatı" olan ve 11 Şubat 1921'de yayımlanan yazı, Ankara hükümetinin elde ettiği başarılar karşısında şaşkına düşen ABD'li bir seyyaha odaklanır.[33] Seyyaha rehberinin söylediğine göre Ankara'da "ne arabaya, ne otomobile, ne

[33] Refik Halid, "Hülya Bu Ya" (11 Şubat 1921), *Ago Paşa'nın Hatıratı* (İstanbul: İnkılâp, 2009), 25-37. Hülya kelimesi hem olumlu (vizyon ya da derin düşüncelere dalmak gibi) hem de olumsuz (fantezi ya da hayallere dalmak gibi) anlamlar barındırır.

de yürümeye ihtiyaç" vardı, "yol kendiliğinden hareket" edip kişiyi istediği semte götürmekteydi. "Kış olmasına rağmen ağaçların yemyeşil, yapraklı ve çiçekli" olmasına şaşıran seyyaha, rehberi "Ankara'da mevsim yoktur" diye cevap verir ve fenni usuller sayesinde karı ve yağmuru nasıl engelledikleri-ni, geceleri nasıl gündüze çevirdiklerini anlatır. Büyük Millet Meclisi salonunun boş olduğunu gören seyyaha rehberi şöyle bir açıklamada bulunur: "Zaten bizim milletvekillerimiz aynı zamanda nazır, müdür, kumandan, vali ve mutasarrıftırlar da. İşlerinden ayrılıp millet sarayına kadar giderlerse boşu boşuna vakit kaybederler, onun için meclis salonunda, her mebusun yerinde bir konuşucu, sesli telefon vardır, zamanı gelince reis bulunduğu yerden, evinden veya riyaset daire-sinden önündeki telefona 'meclis açıldı!' diye seslenir, bu ses salondaki riyaset telefonu tarafından aynen tekrar edilir, o zaman bilumum mebuslar, kulaklarına bulundukları mahal-den telefon ahizesini takarlar, hem işlerini görürler hem mü-zakereyi takip ederler . . ." Refik Halid göründüğü kadarıyla meşrutiyet rejiminin kalbi olması gereken yasama organının milliyetçiler için sadece bir gösteriş olduğu şeklinde bir yo-rumda bulunur ve yasama organının nazır dairelerinde bulu-nan telefonlarla işlediğini düşünür.

Kılavuzun ABD'li seyyahı yeni nazırlarla tanıştırmasıyla, yeni Ankara'nın başka "kerametleri" de ortaya çıkar ve Sağ-lık Nazırı Adnan Bey (Adıvar), "milli bir bestenin" güftecisi Halide Edib ve bestecisi Ziya Gökalp gibi tanıdık isimlerle karşılaşırız. Yazıda vatandaşların uykuya dalmalarını sağ-lamak için, bir cihazda bu bestenin kaydının nasıl çalındığı anlatılır. Bu ütopyada ayrıca ölüme bile çare bulunmuştur: "Ankara sanki kürrei arz üzerinde bir belde değil Merih'in bir şehri . . . Ölüme bile çare bulmuşlar, insanları bile maki-nelerde vücuda getiriyorlar . . . Burada her şey, hepsi, olan biten ne varsa hep: Makine, yine makine, daima makine!"[34]

[34] Karay, *Ago Paşa'nın Hatıratı*, 25-37

Refik Halid en hafif tabirle milliyetçilerin ütopyacı projesine şüpheyle yaklaşmaktaydı ve teknolojiye olan hayranlıklarını (ve hatta teknolojiye tapınmalarını) küçümsemekteydi. Milliyetçiler, İttihatçı kökenleri sebebiyle kınanmaya değer olduğu gibi, gelecekteki bir toplum için vizyonları da ihtimal dışı ulaşılamaz bir haldeydi. Diğer pek çok isim gibi, Refik Halid de Anadolu'daki milliyetçiler ile vizyonları gene ihtimal dışı gibi duran ve aynı zamanda çok daha kanlı bir devrimin ve iç savaşın ortasında bulunan Bolşevikler arasında belirgin benzerlikler olduğunu düşünmekteydi. Milliyetçilerin kullandıkları taktikler, sınıfsal kökenleri ve Jakoben ihtirasları da hiç şüphesiz bu görüşü destekler nitelikteydi.[35] Bu doğrultuda, Refik Halid Ocak 1920'de *Alemdar*'da yayımlanan "Girinin Yerine Lenin" isimli makalesinde, Ankara'daki durumu belirgin biçimde Moskova'yla karşılaştırır. Ona göre, Moskova'da nasıl ki Lenin yerine Girinin (Mikhail Kalinin) başkan seçilmişse, Ankara'da da Enver gidip yerine Kemal gelmiştir. Yazıda verilmek istenen mesajın özü, ister Lenin ya da Girinin isterse Enver ya da Kemal olsun, her iki durumda da yakın geçmiş ile şimdiki zamanın birbirlerine karışmış bir hâlde olduğuydu. Tıpkı Ali Kemal gibi, Refik Halid'e göre de esas mesele, milliyetçilerin kendilerinden önce gelen İTC ve sınırın ötesindeki Bolşevikler gibi siyaseti bir çete gibi yürütmeleriydi. Ali Kemal ile Refik Halid bu dönemde böylesi eleştirileri defalarca dile getirdiler.[36]

Refik Halid, milliyetçilere dair böylesi eleştiriler kaleme alırken, bir yandan da onlarla doğrudan ve hararetli bir yazışma da yürütüyordu. "Mehmetçe Bey'le Muhabere" isimli yazısında Refik Halid böylesi bir yazışmayı aktarır ve süregiden husumetin canlı ve çarpıcı bir örneğini sunar. Bu yazıda, 1920 sonlarında ve 1921 başlarında (Refik Halid vatana hıyanetten

[35] *Alemdar*, 3 Ocak 1920.

[36] Muhaliflerin bu dönemde milliyetçilere taktıkları "Kamarillalar, pansiyon[cu]lar, çeteler, bandolar... eşkıyalar, Kemaliler, Celaliler" gibi isimler için: "Lenin Yerine Girinin", Ilgar, *Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın*, 22-23.

gıyaben idama mahkûm edildiği sırada) Anadolu'daki milliyetçi bir partizan tarafından *Peyam-ı Sabah* başyazarı olarak kendisine yazılan bir tehdit mektubunun tam metni ile kendisinin 1921 yazında bu mektuba verdiği cevap yer alır. Tehdit mektubunun yazarı sadece "Mehmetçe" ismiyle geçer ve o dönemde liberal muhalefetin İstanbul'daki ana yayın organı olan *Peyam-ı Sabah*'ın başyazarı olarak Refik Halid'e hem kişisel düzeyde hem de yürüttüğü faaliyetler nedeniyle tehditler savurur. Mehmetçe Bey mektubuna şöyle başlar: "Daha mı benden bahsedeceksiniz? Mütareke esnasında gıyabımda yazdığınız yazıları unuttum mu farz ediyorsunuz?. . . Sizi unutmak benim için muhaldir! Şahsınızı sevmediğimden değil, vatanımı her şeyden mukaddes bildiğimden sizi unutamam. Sizi unutmak vatanıma bilerek ihanet etmek demektir." Tehditlerini sürdüren Mehmetçe Bey, Refik Halid'i öldürmekle kalmayıp, İstanbul'a gelerek beşikteki yavrularının da canına kıyacağını söyler ve kendisi bir fırsat bulmadan önce kimse tarafından öldürülmemesini umduğunu belirtir.

Refik Halid verdiği cevapta, Mehmetçe Bey'i "Ankara'da Hacı Bayram Veli mahallesindeki hamiyetmendan-ı vatandan [vatansever] Üsküplü Mehmetçe Beyefendi" diye tanımlar. Bu tanımlamayla Refik Halid bir yandan Mehmetçe Bey'e Ankara'daki taşralı konumunu ve Anadolu'nun dışında kalan Balkan kökenini hatırlatırken, bir yandan da milliyetçilerin Balkanlar'dan gelen İttihatçılar ile bir arada oldukları şeklinde bir eleştiri getirir. Ayrıca Büyük Millet Meclisi'nin yer aldığı Hacı Bayram Veli mahallesini (ismini mutasavvıf Hacı Bayram Veli için 15. yüzyılın başlarında yapılmış bir türbeden almaktaydı) anarak, tasavvufun ve erken dönem Osmanlı hanedanının zengin felsefesi ve ahlaki gelenekleri ille dar görüşlü Mehmetçe Bey'i ve manevi olarak iflas etmiş İTC'yi ve millî kurtuluş hareketini birbirleriyle kıyaslar.[37] Refik Halid mektubuna şöyle başlar:

[37] Hacı Bayram Veli'nin dindar milliyetçiler için önemine ve Mustafa Kemal'in

"Bundan evvel irsaline himmet buyrulan [gönderdiğiniz] tebriknamenize kesret-i meşguliyetten cevap verememiştim. Bu defa vâsıl-ı dest-i tekrimim olan [bana ulaşan] iltifatnamenizi mukabelesiz bırakmak ise artık hadd-i na-şinaslık ve nezaketsizlik [bir beyefendi olmasından ötürü kendisine cevap verdiğini kastetmektedir] olacağından işte derhal cevabını takdim ediyorum. Fakat evvela şu ciheti arz edeyim ki bir mektup mukaddimesi olarak 'Daha mı benden bahsedeceksiniz' cümlesini doğrusu pek damdan düşer gibi, pek yakışıksız buldum. . ." Mektubun ilerleyen kısımlarında ciddileşen Refik Halid, Mehmetçe Bey'in tehditlerine ve suçlamalarına yanıt verir ve onun vatanseverlik anlayışını ve kabadayılığını sorgular. Milliyetçi gazetelerin Anadolu'daki kahramanlar listelerinde (kadınların bile isimleri varken) neden Mehmetçe Bey'in adının hiç geçmediğini sorar. Mektubunun sonlarında Refik Halid şöyle der: "İnşallah bir gün gelir, şu mektuplarımızı okuyan ihvan bizi kol kola köprüden [Galata] geçerken görürler, görürler de 'İşte iki kıymetli vatandaş yan yana!' derler. Mehmetçe Bey'in ölüm tehditlerine cevap olarak Refik Halid, iki ay önce evinin sokak kapısının kilidinin kırıldığını, ancak henüz tamir ettirmediğini ve onu öldürmeye gelebilecek birine karşı hiçbir koruması olmadığını belirtip şöyle der: "Geceleri [kapının] arkasına destek olsun diye bastonumu dayıyor ve müsterih uyuyorum. Fakat ona [bastona] değil, Allah'a güveniyorum." Refik Halid göründüğü kadarıyla İstanbul'a gelip kendisini öldürmesi için Mehmetçe Bey'e fiilen meydan okumaktadır.

Yazıda aktarılanlar, milliyetçi olmuş İttihatçıların muarızlarına karşı besledikleri derin nefretin yanı sıra, milliyetçi partizanların İstanbul'daki yazarlara ve aydınlara karşı hissettikleri hiddetli ve kindar duyguları da gözler önüne serer. Mehmetçe Bey'in hakaretlerinin hedefinde, Refik Halid'in

Sakarya Savaşı'nın hemen ardından bunu reddetmesine dair anekdot için bakınız: Ahmet Emin Yalman, *Turkey in My Time* (Norman: University of Oklahoma Press, 1956), 110.

yanı sıra sonradan linç edilerek öldürülecek Ali Kemal ile 1922'de ülkeyi terk etmek zorunda kalan Refi Cevat (Ulunay) da bulunmaktaydı. Refik Halid bu mektupları milliyetçi olmuş İttihatçıların kısır tarafgirliğini ortaya koymak ve bu tarafgirlik ile kendisinin çoğulcu bir siyasi arena vizyonunu (ileride bir gün muarızlarıyla el ele yürüyebileceğini umarak) kıyaslamak için yayımlamıştır. Mehmetçe Bey'le yazışmaları bir kez daha muhalifler ile genellikle asker kökenli olup, Balkanlar ile Rusya topraklarından sürülmüş ve taşralı Müslümanların çoğunluğunu oluşturduğu millî kurtuluş hareketiyle arasındaki çatlağı göstermekteydi. Bu yazışmalar ayrıca hem kişiler anlamında, hem de siyasi ve askeri kültür ve mafya benzeri yıldırma taktikleri anlamında İTC ile millî kurtuluş hareketi arasındaki sürekliliği gözler önüne serer. Refik Halid, Ali Kemal ve diğer benzer isimler bu anlamda milliyetçi olmuş İttihatçıları, kalıcı adaleti tesis etmeyi amaçlayan meşru bir halk hareketi olarak değil, bir çete olarak görmekteydiler.

Tüm bu yazılar bir yanda millî kurtuluş hareketinin tarafgir gerçeklerini, diğer yanda da İttihatçılar ile milliyetçiler arasındaki devamlılığı farklı bir şekilde gözler önüne serer. Kendilerini niteliksel açıdan yeni ve ulusların kendi kaderini tayin etme hakkı için sömürgeci işgalcilere ve onların yerel işbirlikçilerine karşı mücadele ederek birleşik bir Türk milletini temsil ediyormuş gibi pazarlayan milliyetçiler için her iki konu da birer tabuydu. Gerçekten de milliyetçiler ile muhalifler arasındaki rekabet, yakın Osmanlı geçmişinden miras kalan şu iki nokta etrafında dönmeye başlamıştı: Tarafgirlik ve yakın geçmişteki iktidarın sürekliliği. Millî kurtuluş hareketini delillerle çürütmek için Refik Halid, bu örüntüyü gösteren son bir örnek olarak, 1916 Ankara yangınına dair tanıklıklarını kaleme alıp yayımlamıştır. 1921'de Ankara ile çevresinde meydana gelen olayların etkisiyle, milliyetçileri incelikle ama aynı zamanda etkili bir şekilde kınamak için Ermeni Soykırımı'nı işlenmiş bir suç olarak dile getirmek şeklindeki kırmızı çizgiye çok yaklaşmıştır.

"Ankara Yangını"

Ağustos 1921'de, milliyetçilerin hem savaş alanında hem de propaganda savaşında son derece kırılgan bir konumda oldukları bir dönemde Refik Halid, Ankara'daki sürgünü sırasında tanık olduğu 1916 yangını hakkında yazmaya karar verdi. Bu sırada, Türk-Yunan Savaşı'nda önemli bir kavşak olan Sakarya Meydan Muharebesi şiddetle devam etmekteydi. "Ankara Yangını" başlıklı hikâyesinde Refik Halid, milliyetçilerin yeni başkentle ilişkisinin gerçek kökenleri olarak gördüğü şeyleri yazdı ve Ermeni Soykırımının İTC milliyetçileri ile liberaller/muhalifler arasındaki rekabette nasıl bir yer tuttuğuna (bu soykırımın hafızasına, bu soykırım için nasıl bir hesap verileceği meselesine ve düzeltilmesi için gereli onarıcı adalet konusuna değinerek) ışık tuttu. Refik Halid'in hatıralarına dayalı bu yazısı, milliyetçilere karşı kampanyasını anlamak için değerli olduğu gibi, yangınla ilgili elimizdeki tek görgü tanıklığı olduğundan ötürü de kelimesi kelimesine aktarılmayı hak eder:

> Serlevhaya [başlığa] bakıp da son Anadolu vakayi [Türk-Yunan Savaşı'nın bir parçası olarak Ağustos 1921'deki Sakarya Meydan Muharebesi ile Ankara civarındaki yangınları] münasebetiyle bir cinas ve bir telmih [ima] yaptığıma zahib olmayınız [zannetmeyiniz]; ben bu makalemde sadece bir vakayı, fi tarihinde Ankara'da bulunurken şahid olduğum bir harik-i haili [korkunç yangını] mevzu bahis edeceğim, icad ü ihtira [yenilik yapmak] suretiyle zor ve yorucu bir zemin bulmağa çalışacağıma, bugün ben de bir hatıra anlatacağım. Ankara'nın en çok ismi geçtiği şu sırada bir (Ankara Yangını) makalesi hiç zannetmem ki aykırı düşsün!

Bu noktadan itibaren Refik Halid kendi görgü tanıklığını anlatmaya başlar:

> Ben ki İstanbul'un yangınlara kanıksamış bir gürg-i baran dide [deneyimli adamıyım]... hayır, bir gürg-i harik didesi [yangın konusunda eski kurt gibi deneyimli olan] idim, doğ-

dum doğalı yangın seyrinden biran hâli kalmamış, alev, duman, enkaz temaşasına kesb-i ülfet [alışkanlık] etmiş idim, beni değme harik [yangın] ürkütemez, değme afet korkutamazdı . . .[38] Alelhusus [Hele de] ilan-ı Meşrutiyetten beri etrafımda hep bir yangın manzarası arandım, yangın eşiğinde ve tulumbacı naraları içinde görmeye tamamen alışmış olduğum cihetle yangın karşısında bir gurub, bir şehrayin [ışıklandırılmış şehir], bir sinema seyreder gibi telaş ve teessüre kapılmayacağım bedihi [besbelli] idi.[39] Fakat Ankara yangını bildiğim, işittiğim, yangınların hepsinden azılı ve azman çıkdı; tam iki gün, üç gece sürerek kasabanın dörtte üçünü, hem de en iyi kısmını yaktı, koca bir vilayet merkezini bir nahiye kadar ufaltıp daraltdı; köye çevirdi.

Yine böyle, bir Ağustos ayı içinde, yani bir mutad patlıcan mevsiminde idi. Sıcaktan bunalıp kendimizi yerden yere attığımız bir yakıcı gece yarısı henüz dalar gibi olmuştuk, sokakta sesler ve uzakta çanlar işittik; bizim mahalle erkekleri sürülmüş, fakat kadınları lütfen bırakılmış [Refik Halid burada topluca katledilen Ermeni erkekleri üzerinden ironi yapmaktadır] olan Katolik Ermeni mahallesi idi. Camı sürdüm ve aşağıda, yarı karanlıkta birbiriyle ürkek ürkek konuşan yassı gölgelere 'Ne var Ne oluyor?' diye sordum.

–Yangın var! dediler. Yangın mı? Adam sen de . . . Bu yaprak oynamayan durgun gecede önü bastırılmaktan kolay ne vardı, biraz sonra söndüğünü haber alacağımıza hiç şüphem yoktu. Mamafih İstanbul'dan çıktım çıkalı yangın görmemiştim, görememiştim, itiyad ve merak saikiyle taraçaya tırmanmak, üç buçuk senede bir defa olsun iri bir alev ve keskin bir ışık seyretmek arzusuna dayanamadım. Harb

[38] Refik Halid burada, Osmanlıcada "eski kurt" anlamına gelen ve tam karşılığı yağmur görmüş kurt olan "gürg-i baran dide" deyimini, Türkçe karşılığı yangın görmüş kurt olan "gürg-i harik dide" diye değiştirerek kelime oyunu yapmaktadır.

[39] Burada geçen tulumbacı kelimesi hem itfaiyeci hem de serkeş anlamına gelmektedir.

ilan edileli beri Anadolu içinde petrol gül yağı pahasına çıkmış, dirhemle satılıyor ve yüreğimiz eriyerek yakılıyordu. Yan taraftaki dolab kapısını açtım, tirbişon gibi dimdik ve dasdaracık bir merdiveni el ve ayak yardımıyla çıkararak üzeri sırlı dama çıktım: Uzakta, şehrin göbeğinde avuç içi kadar bir alev parçası, Karagöz perdesinin meşaleleri gibi ara sıra tutup is vererek sakin sakin sallanıyor ve kendi kendiliğinden sönmeğe hazır, adeta basılıyor, tüketiliyor, kararıyordu.

–Böyle yangın mı olur, dedim, bu bir meşale!

İndim ve yattım. Fakat sabahleyin, erken, sokağın şimdiye kadar işitmediğim bir velvelesi içinde uyandım. Yangın hâlâ devam ediyordu; hatta diyorlardı ki, şayed bilmem hangi Hacı Misak veya Karabet Çakşıryan'ın [ikisi de Ermeni ismidir] konağı tutuşursa önüne geçmek güç olacakdı. Bittabii taraçayı tekrar boyladım; yangın bu sefer yangına benzemişti; simsiyah dumanlar, kıvılcımlar, havanın boşluğunda sallanan alevli tahta parçaları ve bir de kızılımsı bir fırın sıcağı.

Bunu gördükten sonra düşünmeğe daldım. Ankara'nın yolları ne kadar dar ve ne kadar ivicaclı [kıvrımlı] idi... Bazen karşı karşıya el uzatılınacak kadar sık cumbalar [balkonlar] vardı ki altı hiç güneş göremediğinden rutubeti o sıcağa rağmen Temmuzda bile kurumazdı. Sonra evler hep ahşap ve bahçesizdi. Daha sonrası da şehirde su hiç yoktu; yer testisine beş kuruş vererek yalvara yakara tedarik edebilir ve ancak yüzümüzü yıkayabilirdik... Yüksüzlük ve bu şeraitle büyümüş, büyümeğe vakit verilmiş olan yangının bir afet kesilmesi ihtimali pek çoktu. Giyindim, sokağa fırladım. Yanıyordu; hışıldaya hışıldaya, uzana ilerleye, yuta yaka müdhiş bir kudretle, bir solukla yanıyordu. Sanki her evin altında bir ayrı körük işleyerek ateşi üflüyor, şiddetini artırıyordu. Buna karşı civar halkı eşyasını kurtarmakla uğraşıyor ve bizim gibi uzak semtlerdekiler de seyr ile iktifa ediyordu. Zaten ahalinin çoğu bu mevsimde bağlara taşın-

mıştı. Öyle konaklar yandı ki kapısını açmağa bile vakit bulunamadı; Ankara'nın bu yangınından evvelki halini bilmeyenler zannedebilirler ki yanan evler ufacık damlardan ve eşya ise döküntü şeylerden ibarettir. Öyle değildi; mermer merdivenli yirmi odalı konaklar, kuyruklu piyanolar, giranbaha [kıymetli] halılar ve billur avizeler yanıyordu. *Ermeni zenginlerinin senelerden beri takatfersa [dayanılmaz] bir gayretle çalışıp elde ettikleri mal ve eşya öyle döküntü şeylere, saç mangallarla ot minderlere inhisar etmiyordu. Kıymetli ve ağır mallardı* [vurgu eklenmiştir].

Kurtarılıp da genişçe bir meydana konulan bu kabil bir eşya yığını, bir aralık, kendi kendine, uzaktan, an-ı vahdede tutuşuyordu. Arasında tam on dört piyano saymıştım; on dördü de inleye, inleye, feci bir ahenkle yanıp kül oldu. Daracık yollar araba ve eşya denkleriyle dolup tıkanmıştı. Artık söğmek, hatta kaçmak kabil olamıyordu; yangın beş altı kola ayrılarak adeta seke seke ilerliyor, sanki 'her tarafı birden yakamıyorum, uzuyor, acele edeyim' diye düşünüyormuş gibi sıçrıyor ve garlarda muhtelif istikametlere giden lokomotifler gibi sağa sola dumanlar tüttürüyordu, hohlaya pohlaya koşuyor, telaş ediyordu.

Derken yaralılar ve ölüler görünmeğe başladı. Teskereleri [sedyeleri] "Varda! Destur! Kaçılın!" diye haykırarak taşıyorlardı! İşte bu ana baba gününde, tam bu kızgın ve azgın saatte karşıma İstanbul'dan yeni gelmiş bir ahbab çıktı. Birbirimize sarıldık ve karşılıklı o kadar söyleyeceğimiz vardı ki lalettayin bir yere, bir binaya daldık. Burası eski Frerler mektebi, yeni bir hastane idi. Tahliye olunuyordu. İki sandalye bulduk ve konuşmağa başladık. Etrafımızdaki yaygaranın, feryadın ve ah ü zarın [inilti ve gözyaşının] haddi hesabı yoktu. O ne telaş, o ne uğultu, o ne sıcak ve ne kıyametti... *Fakat biz farkında değildik; o İstanbul'daki İttihatçıların ada* [Adalar] *rezilliklerini, o dondurma için Adalar'dan İstanbul'a gönderilen çatanaları [küçük tekneleri], o kahpelerin yataklarına serilen banknot destelerini,*

o ihtikâr [yolsuzluk], o irtişa [rüşvetçilik] ve o fezaihi [rezillikleri] nakl ediyor, bütün zihnimi kavurub başka bir şey düşünmeme meydan vermiyordu [vurgu eklenmiştir]. Bir aralık 'Yahu, yanacaksınız, çıkınız' diye bir ses oldu, iki kişi kolumuzdan çekti; fırladık; baktık ki bina tutuşmuş. O zaman yangının daire-i tevsiini [yayıldığı alanı] tetkik ettik. Ne göreyim, bulunduğum evden dört ev ve bir dam çatır çatır yanıyordu . . . Sağ olarak döndüğüm zaman beni enkaz altında kaldı, yaralandı veya yandı diye telaşa düştüklerini öğrendim.

'Aman Allah'ım eşyalarımız' haykırdım, 3,5 senelik daimi bir yolculuk hayatının verdiği bir meleke ile hemen denkleri bağlamağa, halılarımı sarmağa başladım. 20 dakikada hazır olmuştum. Bir askeri doktor araba gönderdi, girdik ve onlara 'Deh' dedik; ev, bu işareti bekliyormuş gibi derhal tutuştu. Dostluğunun ilelebet minnettarı olacağım bir zat, yangının yetişmesi ihtimali olmayan bir uzak semtteki evini bize, bu menfazede [sürgün mağduru] harikzedelere [yangın mağdurlarına] açtı. Kurtulmuştuk. Fakat yangın bütün gün yandı, bütün gece ertesi gün ve gece de yandı. Ah o ne dehşetti! Daracık sokaklı şehrin geceli gündüzlü yanışı, o ateş ve o velvele bana eski Roma'yı hatırlatıyordu. Ve vali [Doktor Reşid], bu dehşet karşısında hissiz bir çehre ile Neron gibi donuk, emrinde bir mevkible [refakatçilerle], aheste aheste, sakin sakin dolaşıyordu. Fakat adamcağızın başka elinden ne gelecekti, ben de olsam [yazının bu kısmı okunaksız bir haldedir] . . . şehrin civarında tarlalara yayılmışlardı. Ne bir damla suları, yiyecek ne bir lokma vardı. Eskişehir fırınları o zaman Ankara için çalıştı ve ekmek bize yoldan geldi. Kasabada dükkân han, hamam, hiçbir damaltı ve hiçbir sanat için alet, edevat kalmamıştı.

Bu kısmı takiben, hikâyenin en can alıcı noktası ve İTC'yle ve o dönemle ilgili kısmı gelir:

Bu yangın beni Ankara'dan ilelebed kurtardı. O sıralar Talat halen Dâhiliye Nazırı idi. 'Evsiz kaldım, Bilecik'e nak-

limi müsaade ediniz diye bir telgraf çektim. Nasılsa buyurdu ve ben de, aziz ve tatlı, kapkara, kavruk Ankara'dan bu vesile ile yakamı dar kurtardım.

Ankara'yı o derece sevemedim ki, siyasi hasımlarım [1920'lerin başlarındaki Türk milliyetçileri] *orasını merkez ittihaz ettikleri zaman adeta memnun oldum; 'Layıklarını buldular' dedim.*[40]

Refik Halid'in sunduğu tüm özenli ayrıntılarla birlikte yangının öyküsü, İTC gibi milliyetçilerin de kurtuluştan çok yıkım gücü olduklarının öyküsüydü. İTC Ankara'yı bir zamanlar ateşle yıkmayı göze almıştı ve milliyetçiler de kurtarıcı olma yönündeki tüm iddialarına karşın, bu kenti başkent yaparak yeniden yıkmaktaydılar. İki kesim arasındaki meşum sürekliliğe işaret ederek Refik Halid, o sıralar İTC'nin millî kurtuluş hareketine dönüşmesine meydan okuyup bunu kınar. Birinci Dünya Savaşı sırasında, Ankara yangını örneğinde olduğu gibi Ermeni sivil nüfusa uygulanan şiddet, Refik Halid'in milliyetçileri bu şekilde kınamasının bir parçasını oluşturur. Bu noktada hatırlatmak gerekir ki, muhalefetin birçok önde gelen ismi gibi Refik Halid'in kendisi de soykırımı yüksek sesle kınamaktan kaçınmış ve hatta soykırımın en büyük faillerden en az biri olan ve Ankara Yangını sırasında şehrin valiliğini yapan Doktor Reşit ile samimi bir ilişki kurmuştur. 1921'deki yazısında bile Refik Halid'in soykırımı doğrudan ve açık bir şekilde kınamaktan geri durması, onun gibi açıktan bir muhalifin de aşmaya cesaret edemeyeceği bir çizginin var olduğunu bize gösterir. Gene de, zor kazanılmış servetleri alevler içinde kalan Ermeni mağdurlara yönelik Refik Halid'in gösterdiği empatinin (yazısında Ermenileri isimleriyle anmaktaydı) kendisi bile,

[40] Vurgu yazara aittir. Bu metnin İngilizce çevirisi için hem *Peyam-ı Sabah*'taki (26 Ağustos 1921) yazıyı, hem de *Ankara Yangını* kitabını kullandım. Taylan Esin ve Zeliha Etöz, *1916 Ankara Yangını: Felaketin Mantığı* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2015), EK B, 225-28. Baki Tezcan'a bu konudaki yardımları için müteşekkirim.

İttihatçıların ya da milliyetçilerin cesaret edebileceklerinden çok daha ileri bir konumdaydı.

Bu açıdan bakıldığında, hikâyedeki tasvirlerin yangına ve Ermenilerin yangından ne ölçüde etkilendiklerine ve nasıl hedef alındıklarına sürekli dikkat çekmesi etkileyicidir. Refik Halid bu yangını milliyetçileri kınamak için kullansa da, kimin suçlu olduğuna dair bir açıklama getirmemiştir. 1921'de İstanbul'daki okuyucular onun neyi kastettiğini ve kimden bahsettiğini muhtemelen tam olarak anlamışlarsa da, yazıda hiç de kaza gibi durmayan yangından kimin sorumlu olduğu sorusu kasıtlı biçimde cevapsız bırakılmıştır. Küçük bir olay gibi başlayan yangının başlangıçta kolayca söndürülmesi, ancak ertesi gün tam bir cehennem ateşine dönmesi bazı şüpheli faillerin varlığına işaret etmektedir. Yazıda, Katolik Ermenilerin yaşadıkları semte, uğradıkları tehcire ve zor kazanılmış ve göz kamaştırıcı zenginliklerinin alevler içinde kalmasına dair yorumlar, yangının siyasi mahiyetini dönemin okuyucularına açık biçimde göstermektedir. Refik Halid'in İstanbul'daki bir arkadaşıyla görüşmenin detayları da, İttihatçıların zalimliklerine yönelik suçlamalara pek çok açıdan gerçeklik kazandırmaktadır. Fakat yazının belki de en şaşırtıcı ve etkileyici yanı ise şehir küle dönerken yanında durup soğukkanlılıkla onu izleyen ve Neron'a benzetilen dönemin valisine göndermedir. Refik Halid'le arasının çok iyi olduğu söylenen vali Doktor Reşit, soykırımla bağlantılı olarak tutuklandıktan sonra 1919 yılının Şubat ayı başlarında intihar etmişti ve okuyucular da bu durumdan muhakkak haberdardı.

Refik Halid sadece muhalefet için bir tarih şeceresinin ve edebî tahayyülün değil, aynı zamanda muhalif bir siyasi ve toplumsal kimliğin de ana hatlarıyla eskizlerini bu dönemde oluşturmaya başladı. *Ay Peşinde* (1920-21'de Sabah Matbaası tarafından yayımlanmıştır) derlemesinde, "Metampsikoz" isimli bir hikâyeye yer verdi ve böyle bir teoriyle meşgul olduğunu belirtip, bu teoriyi bir muhalif olarak itibarını

ve kimliğini yeniden tasdik etmek için kullandığını anlattı.[41] Ona göre, tüm insanlık tarihi boyunca bir muhalif olarak kalmış olmalıydı. Kendi ruhu, yasak elmayı yedikleri için Âdem ile Havva'yı azarlamış ya da Nuh Peygamberi inşa ettiği gemi için eleştirmiş birisinin ve Mısır firavununun zindanlarına hapsedilmiş bir mahkûmun ya da Dokuz Termidorda giyotine gönderilmeden hemen önce Jirondenlerden birisinin bedeninde hayat bulmuş olmalıydı. Onun bedenini seçmeden önce ruhu, Alemdar Paşa'nın bir Yeniçeri düşmanının bedeninde yer almış olmalıydı ve III. Selim'in şehadeti (1807-08) ya da Alemdar Paşa'nın öldürülmesi sonrası bu bedenden ayrılıp bir İTC muhalifi olarak onun bedeninde yeniden hayat bulmuştu! Başka bir deyişle, bir muhalif olarak kimliği, onun tabiatının ayrılmaz bir parçasıydı ve tarih boyunca bir bedenden bir diğerine geçerek hep aynı kalmıştı. Tuttuğu tarafın herhangi bir dönemde iktidarda ya da muhalefette olması da bu durumu etkilemeyecekti. Yazıdaki bir diğer önemli nokta da ruhların ve bedenlerin (yapıların ve içeriklerin) sürekli bir değişim hâlinde olmalarıydı. Örneğin, İTC Osmanlı hükümetinden yeni kurulmakta olan millî hükümete tenasüh etse de, kimliği ya da ruhu bir muhalif olarak hep aynı kalacak ve kendisi bir muhalif olarak hep yenilgiye uğrayacaktı.

Muhalefetin hep yenilgiye uğraması, muhalifler için kronik bir ıstırap anlamına gelmekteydi. Refik Halid'in 8 Ocak 1921 tarihli "Acıklı ve ibretamiz bir dram, bir sahne" alt başlıklı "Bir Muhalifin İntiharı" isimli yazısı, Eski İstanbul'da, Sirkeci'nin bir arka sokağındaki tren istasyonunun hemen yanında bulunan sefil bir otel odasında geçen bir monologdur. Yazıda, cesaretini tamamen yitirmiş ve kolu kanadı kırık bir muhalif sürekli kendi kendine mırıldanıp durmaktadır ve deliliğin eşiğindedir. Bir yandan intihar etmeye hazırlanırken, bir yandan da kaderinden yakınır. Neredeyse sönmekte olan

[41] "Metampsikoz", *Ay Peşinde* (İstanbul: İnkılâp, 2009), 73-80.

bir mumun yarı karanlık ışığında, "palaspareler giymiş, iki büklüm" bu muhalif kendi kendine şöyle der: "Ah muhalefet ah! Nihayet bizi büsbütün mahvettin a! Şu hâlimize bakın, kim derdi ki, Mütareke'den sonra yine muhalefet şu akıbete düşsün, yine öksüz evlat gibi boynu bükük, karnı aç, gözü yaşlı yüreği ürkek köşelere sinsin ve kapı kapı sürünsün, sürtünsün!" Son on yıl üzerine düşünen yazının kahramanı, muhalefete dair bir tarihsel anlatı ortaya koyar: "Haydi, harb-i umumiden evvel neyse, diyelim ki acemiydik, yanıldık, şaşkın olduk. Babıâli'de basıldık, yavuz olalım dedik Bayezid'de asıldık . . . . Bütün ümidimiz harbin sonunda, yakıp yıkma, kırıp kesme siyasetinin hitamında idi." Ancak bu ümitler de suya düşmüştür: "Bin ümitle beklediğimiz bu devirde de hevenk hevenk asılanlar, evleri basılanlar, eşyaları satılanlar, zindanlara atılanlar yine biziz, yine muhalifleriz. . . Altı ay [İttihatçıların 1919'da milliyetçiler olarak yeniden bir araya gelmeleri için geçen süreyi kastetilmektedir] birbiri üstüne oh çekemedik . . . dünyada rahat varmış diyemedik. . . İşte biz İstanbul'da sıkıştık kaldık; fakat İttihatçılara meydan yine geniş, burada [İstanbul] aç kalanı oraya [Ankara] can atıyor; burada tehlike göreni orada selamete eriyor; burada mesnetsiz kalan orada mansıba geçiyor [mevki ediniyor]." Yastığının altından kötü bir tabanca çıkaran yazının kahramanı eldeki parasıyla alabildiği tek kurşunu tabancaya yerleştirir ve şöyle der: "Anadolu yolu bize kapalı, fakat cennetin yolunu sen bana açabilirsin! . . . Muhalifler beni aziz canımdan bezdirdi, ölüyorum! Beceriksiz muhalifler, elveda!" Bunları söyledikten sonra yazının kahramanı silahını ateşler, ancak ıskalar. Görünen odur ki muhalif, kendi hayatını sona erdirme kapasitesinden bile yoksundur.[42]

Refik Halid'in son olarak 1922'de yayımlanan "Tanıdıklarım" isimli derlemesinde yer alan "Tam Bir Muhalif"

[42] Refik Halid, "Bir Muhalifin İntiharı", Özalp, *Refik Halid* içinde, 147-50; 1921 yılında yayımlanan *Ago Paşa'nın Hatıratı*'ndan aktarılmıştır.

başlıklı yazısında, her şeyiyle muhalif ve haşin bir mazlum olan Veli Bey tasvir edilir: "Bu kadar temiz, sade, kanaatkâr bir yürekte bu derece derin, keskin, koyu bir kin, ne zaman, ne vukuat ile azalan, eksilmeyen, kuvvetini kaybetmeyen bir köklü ve sağlam husumet hiç de beklenmezdi." Ancak Veli Bey'in "fevkaladeliği" İttihatçılara karşı sarsılmaz muhalifliği ve muhalif fırkasına canı yürekten bağlılığıydı: "Veli Bey, hürriyet ve itilafın ittihatçılıkla mücadeleye giriştiği ilk günlerden başlayarak pürümit, pürgayret meydana atılmış, mahallesinde fırkaya ilk yazılan o olmuş, ilk defa intihapta o dayak yemiş, memuriyetinden ilk defa o atılmış, zaten fakir olması itibarıyla ilk sefalete de o düşmüş, mahbese [cezaevine] girmekte, menfaya gönderilmekte, hülasa muhaliflerin başından geçen bütün acıklı ve eziyetli sergüzeştlerde daima birinciliği o ibraz etmişti." Yediği her darbede, muhalefetin en nihayetinde muzaffer olacağını iddia eden Veli Bey, örneğin Sinop'a sürgüne gönderilirken şöyle demiştir: "Altı ay sürmez, İstanbul'da, hükümetteyiz!" Fakat Mütareke dönemiyle muhalefet iktidara geldiğinde bile Veli Bey umduklarını görememiş, arzusuna erememiş ve bir ufacık memuriyet ve bir iş bile bulamamıştır. Sokaklarda yine İttihatçılar sanki iktidardaymış gibi mağdur ve mahrum biçimde dolaşmıştır. Fakat kendisi gene de ümidini kaybetmemiş ve fırkasına olan bağlılığı sarsılmamıştır. İradesi bir demir gibi sağlam kalmıştır. Peki, en sonunda ne olmuştur? Veli Bey "zaruretten, soğuktan, sefaletten hastalanmış" ve hayatını kaybetmiştir. Cenazesinin fırkanın önünden geçirilmesini vasiyet etse de, "biçare Veli Bey'in bu arzusu da isaf edilememiş, cemaat Kumkapı'dan Parmakkapı yokuşunu bir türlü çıkmayı gözlerine yediremedikleri için vazgeçmişler, doğru, düz yoldan tabutu yüklenip" gitmişlerdir. Yazı şu cümleyle sonlanır: "İşte ben tam bir muhalif olarak yalnız bu zati, Veli Bey'i; şu biçare siyaset şehidini tanıyorum!"[43]

[43] Refik Halid Karay, "Tam bir muhalif" *Tanıdıklarım* içinde (İstanbul: İnkılâp, 2009), 21-26.

Refik Halid'in, tam bir muhalif olan Veli Bey tasviri, muhalefet kavramının trajik paradoksunu ortaya koyar. Muhalefet, İttihatçılara karşı adaletin tecelli edeceği umuduna dair uzlaşmaz ve ilkeli bir duruş anlamına gelse de, bu kavramın dayanabileceği bir parti ya da zemin yok gibidir.

Veli Bey'le alay etse de, Refik Halid'in "tam bir muhalif" tasvirlerinde ondan da bir şeyler vardır. Refik Halid, önce hükümette sahip olduğu otoriteyi, bunda başarısız olunca da bir muhalefet tahayyülü inşa etmek için bir yazar olarak edebî gücünü kullanarak elinden geldiğince millî harekete karşı çıkmıştır. Osmanlı hükümeti iyice güçten düştükçe ve milliyetçiler siyasi ve askeri ivme kazandıkça, bu çabaları artık bir noktadan sonra kendisine nafile girişimler olarak görünmüş olmalıydı. Buna karşılık, Refik Halid 1922'nin sonlarında muhalifler artık hain olarak damgalanıp siyasi arenadan dışlandıklarında ya da ülke dışına sürüldüklerinde bile, milliyetçilerle amansız çatışmasını sonuna kadar devam ettirdi. Muhalefet kavramı üzerinde detaylı biçimde durarak, bu kavramı neredeyse bir ideoloji konumuna yükseltti ve yakın geçmiş ile içinde bulunulan dönemi ve geleceği birbirine bağlayan bir tarihsel anlatı şeklinde sundu. Ayrıca milliyetçilerin siyasi gündemini, toplumsal geçmişlerini ve kendi amaçlarına ulaşmak için icra ettikleri sinik tarzı eleştirmek için de muhalefet kavramını kullandı. Böylesi bir muhalefetin özü, vazgeçmeye değil, İttihatçı geçmiş ile o dönemdeki milliyetçiler arasındaki sürekliliği açıkça tanımlamaya ve buna dikkat kesilmeye dayanmaktaydı. Bu bölümde aktarılan tüm yazıları, Mütareke dönemindeki muhalefetin, Birinci Dünya Savaşı'ndan önce şekillenen muhalefetin doğrudan bir devamı olduğunu teyit etmektedir.

Gayet iyi bilindiği üzere, 1920'lerde ve çok daha sonrasında da Kemalist paradigmanın ısrarla savunduğu, "Osmanlı geçmişinden" siyasi ve bilişsel anlamda tamamen bir kopuş yaşandığıydı ve daha sonraları bu kopuşun 1919 ilkbaharı ile yazında Mustafa Kemal'in Samsun'a çıkışıyla gerçekleştiği dikte edilmiştir. *Nutuk*'ta ifade edilen resmî tarihe

bağlılık, Mütareke döneminin fiili siyasetine dair her türlü kamusal hafızanın bastırılmasını, özellikle de millî harekete karşı çıkan seslerin karalanmasını ve sindirilmesini gerektirmekteydi.[44] Buna karşılık, siyaset gene de varlığını sürdürmekteydi ve muhalefetin bu dönemde yeniden kavramsallaştırılması pek çok riski de beraberinde getirmekteydi. Böyle bir kavramsallaştırma, yeni ortaya çıkan millî hareketin İttihatçı geçmişten uzak durduğu yönündeki tüm iddialarına karşın, İttihatçılar ile milliyetçiler arasındaki süreklilikleri yüksek sesle dillendirmek anlamına gelmekteydi. Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte, Türk siyasi otoritesinin yekpare ve bütünleşik biçimde tasvir edilmesi ve bir şekilde siyasetin üzerinde görünmesi için yeniden kavramsallaştırılması gerekliydi. Bu siyasi otorite tekil bir vizyonun ve sonrasında Atatürk'ün mirasının bir parçası hâline geldikçe, Türkiye (özünde epey tarafgir olsa bile) siyasi açıdan farklılaşmamış bir ülke hâline geldi. Dolayısıyla her şeyden önce ilk olarak bastırılması gereken de siyasi çekişmenin hafızası ile bu içsel bir çekişmenin ifadesi olarak muhalefetti. Dostlarının pek çoğunun millî kurtuluş hareketine katıldığı 1922 gibi geç bir tarihte bile Refik Halid, bu tabuyu çiğnedi ve 1918 öncesi İTC ile millî kurtuluş hareketi arasındaki ilişkiye dikkat çekmekte ısrar etti. Sahibi olduğu *Aydede* gazetesinin yeni yıl (1922) için hazırlanmış bir köşesinde, dönemin önde gelen isimleri yeni yıldan ne beklediklerini birer cümleyle açıklamaktaydı ve kendisi İttihatçılara katılmayı düşündüğünü, zira oradan milliyetçi güçlere katılmanın çok kolay olduğunu belirtmişti.

Dolayısıyla Refik Halid, PTT müdürü olarak Haziran 1919'da Mustafa Kemal'in telgraflarını reddettiği döneme geriye dönüp baktığında iddia ettiği gibi sadece kötü bir za-

[44] Cumhuriyet döneminde Kurtuluş Savaşı'nı çevreleyen "hafıza kaybını ve yasaklamayı" ele alan bir örnek için bakınız: Michael Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2002).

manlamanın kurbanı değildi. O yaz boyunca yürüttüğü faaliyetler ve PTT'deki görevinden ilk ayrılışından sonraki yılda ve ikinci kez aynı görevi üstlenip istifa etmesini takip eden yıllarda kaleme aldığı yazıları, Ali Kemal, Refi Cevat, Rıza Tevfik, Sait Molla ve benzer birkaç isimle birlikte 1922'nin sonlarında İstanbul'a girdikleri güne kadar milliyetçilere faal biçimde ve yüksek sesle karşı çıktığını ortaya koyar.[45] Refik Halid'in bu tavrının bir nedeni, millî kurtuluş hareketinin zafere ulaşabileceğini hiç düşünmemesidir. Bir diğer neden ise sürgünde geçirdiği yılların getirdiği içerleme halidir. Daha da önemli olan bir konu ise, Refik Halid'in milliyetçilerin, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sırasında İTC tarafından uygulanan benzer iktidar biçimini uyguladıklarını düşünmesiydi. Bu kişilerin bazılarıyla daha önceden iş gördüğü için onları tanıyordu ve İttihatçı kimliklerini bir kenara atıp kendilerini milliyetçi olarak yeniden paketlemeye çalıştıklarını düşündüğünden, bu kişilere hiç güvenmiyordu. Yeni kurulan Milletler Cemiyeti'nin hakemliğiyle adaletin tecelli edeceği yönündeki naif umudunu koruduğu için de, onun açısından iki kötü arasında daha tercih edilebilir olan İttihatçılar-milliyetçiler yerine işgalci İngilizler oluyordu.

İttihatçı dönemden millî kurtuluş hareketi dönemine geçişte, siyasi ve askeri personelin devamlılığı 1980'lerden itibaren akademik çevrelerde kabul gören bir gerçek hâline

[45] Orhan Koloğlu, *Osmanlı'da Son Tartışmalar: Mondros'tan Mudanya'ya* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008), 184-5. Koloğlu'na göre, sahibi olduğu *Vakit* gazetesinde Ahmet Emin 1922 yılının ortalarında "kendilerini muhalif olarak adlandıran" bu gurubu hedef alan, "Memleketin Muhalifleri" isimli bir makale yayımlamıştır. "Bu memlekette kendilerine muhalif diyen bir sınıf adam vardır. Bunlar acaba kime ve neye muhalif, neye taraftardırlar? Bu suale kendilerinin cevap verebilecekleri pek şüphelidir, fakat gözümüzün önünde cereyan eden gelişmelerin verdiği cevap, söz konusu muhalefetin memlekete ve onun varlığına, istiklaline bir karşı gelme mantığı taşıdığıdır. . . İttihat ve Terakki'nin keyfi ve kanunsuz usullerine itiraz ediyorlardı, fakat kendileri öyle şeyler yaptılar ki, onların karşısında İttihat ve Terakki mutaassıp bir kanun taraftarı manzarası aldı . . . Ağlanacak taraf, bu gibi adamların birden ikiden fazla sayıda olmaları ve kendilerini memleketi seven, şerefli insanlar tarafından kesin bir sosyal boykota tâbi tutulmamalarıdır."

gelmiştir ve Türkiye'de devlet şiddetine dair taktiklerin sürekliliği konusuna da son zamanlarda ışık tutulmuştur.[46] Ancak Refik Halid'in kariyeri ve Mütareke döneminden kalma yazıları, yaşanan dönüşümle yeni kurulmakta olan Türkiye Cumhuriyeti'nde yakın Osmanlı geçmişinin siyasi mirasını yüksek sesle dillendirmenin barındırdığı riskleri bize gösterir. Muhalefet etmesinin faturası olarak Refik Halid bir kez daha sürgüne gitmek zorunda kaldı ve bu seferki sürgün yeri 15 yıllığına Suriye ve Lübnan oldu.

Refik Halid 1922'de İstanbul'dan kaçmaya hazırlandığı günlerde, siyasetten elini ayağını çekmek (muhaliflerin kullandığı bir başka metafor) istediğini yazmıştı. Cumhuriyet dönemindeki derlemelerinden çıkartılmış bir başka yazı olan "Elveda Siyasiyat!" isimli makalesinde, büyük bir üzüntüyle siyasete bulaşmasının bedelinin çok sevdiği İstanbul'dan ayrılmak olduğunu belirtir: "Keşke sussaydım, keşke yazmasaydım, keşke şuna buna, akılsız arkadaşlara uymasaydım. . . Şimdi pervasız gezer, tozar, keyfime bakar endişeden, azaptan uzak şu tatlı günlerin tadını çıkarır, baharın zevkine dalardım."[47] Gene 1922'de yazdığı "tam bir muhalif" karakterinin aksine Refik Halid, onun için İttihatçıların milliyetçilere dönüşmesiyle mücadele etmekle eşanlamlı olan siyasetten en sonunda vazgeçtiğini iddia eder. Ancak kendisinin bu kararını hayata geçirmesi için birkaç yıl daha geçmesi gerekecektir.

[46] Erik Jan Zürcher, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1909-1926* (Leiden: E. J. Brill, 1984); Uğur Ümit Üngör, *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1990* (Oxford: Oxford University Press, 2011) ve M. Şükrü Hanioğlu, *Atatürk: An Intellectual Biography* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2011).

[47] "Elveda Siyasiyat!", Özalp, *Refik Halid* içinde, 191.

Beşinci Bölüm
Yurtdışından Muhalefet (1922-1927)

Osmanlı Saltanatı 1922'nin sonları itibarıyla artık sönmüş bir fenerdi ve Lozan Antlaşması'nın resmen yürürlüğe girip uluslararası arenada tanınmasıyla birlikte ertesi yılın Ekim ayında Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu ilan edildi. Mustafa Kemal, 1927'den itibaren makabline şamil biçimde oluşturduğu resmî tarihte, Osmanlı geçmişinden tamamen kopulduğunu ve kendi liderliği altında Türk milletinin tam bir birlik içinde olduğunu öne sürdü. Bu iddia, Kemalist Cumhuriyetin meşruiyetinin temelini oluşturmaktaydı. Kitabın bu bölümünde, Cumhuriyetin kuruluş süreciyle Mustafa Kemal'in önderliğindeki siyasi otoritenin pekiştirilmesi arasındaki, Mustafa Kemal'in (Kurtuluş Savaşı'nı ve cumhuriyetin kuruluşunu anlattığı) *Nutuk* konuşmasıyla üzerine resmî tarihin örtüsü serilen kayıp beş yıl ele alınacaktır.

Mustafa Kemal'in liderliğindeki Cumhuriyetin 1923'te ilan edilmesiyle, siyasi çekişmelerden azade yeni bir bölünmez mevcudiyet elbette bir anda ortaya çıkmamıştı. Mustafa Kemal, *Nutuk*'ta iktidarını pekiştirme sürecini hainlere, emperyalistlere ve ulusun diğer düşmanlarına karşı verdiği mücadelenin ve bu kesimlere karşı elde edilen peş peşe zaferlerin bir hikâyesi olarak anlatmıştır. Sonuç olarak, yönetici seçkinler ve ordu içindeki fikir ayrılıklarını ve ona karşı çıkanları marjinalleştirerek ve yererek ele alıp değerlendirmiştir.[1]

[1] Hakan Özoğlu, *From Caliphate to Secular State: Power Struggle in the Early Turkish Republic* (Santa Barbara, CA: Praeger, 2011); Erik Jan Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party, 1924-1929* (Leiden: E. J. Brill, 1991) ve Amit Bein, *Kemalist Turkey and*

Bu kitabın amacı doğrultusunda, muhalefet kavramının şeceresinin ve Refik Halid'in bu kavramla ilişkisinin izini sürdükçe, 1922-1927 arasında müesses nizam içerisindeki muhalefetin izole edilmesinin, Mustafa Kemal yönetimindeki iktidarın pekiştirilmesinde merkezi süreç olduğu ortaya çıkmaktadır. Cumhuriyetin ilanından sonra Hilafetin 1924'te kaldırılmasının ve 1925'te yürütülen İstiklal Mahkemeleri bu anlamda, tehdit olarak görülen İTC unsurları da dâhil olmak üzere Cumhuriyeti geçmişin kalıntılardan temizleme çabası olarak da görülebilir. İlerleyen kısımlarda göreceğimiz üzere, ezici bir çoğunlukla İstanbul merkezli olan dönemin basını da Mustafa Kemal ve çevresiyle eşanlamlı hâle gelen "Ankara'ya" karşı bu dönemde seçkinlerin muhalefet ve itiraz cephesini oluşturmuştur.

Türkiye'de "devletin" Kemalist reformları üretme ve uygulama kapasitesine sahip koordineli bir varlık hâline gelebilmesi, Mustafa Kemal iktidarının müesses nizam içinde pekiştirilmesinden ve bu müesses nizamın ana hatlarının netleştirilmesinden sonra mümkün oldu ve böylece 1927 ile Mustafa Kemal'in hayatını kaybettiği 1938 yılları arasında Mustafa Kemal'in vizyonu kurumsal bir hâle geldi. Mustafa Kemal ile çevresinin Ankara'daki hegemonya mücadelesinin bu ilk yıllarını Harf İnkılâbı (1928), Soyadı Kanunu (1934), Kılık Kıyafet İnkılâbı ve eğitim sisteminin ve ekonominin yeniden yapılandırılması gibi iyi bilinen reformlar takip etti. Ancak Cumhuriyetin ilk birkaç yılı modern Türkiye'de iktidar yapılarının oluşumunda bu kadar belirleyici olsa da, tarih literatüründe bu dönem çok az ele alınmıştır. Ele alındığında da bu dönemin muhalefeti, Kemalist modernleşmenin gerçekleşmesi için ortadan kaldırılması gereken dönemsel bir siyasi engel şeklinde önemsiz gösterilmiştir.[2]

the Middle East: International Relations in the Interwar Period (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2018).

[2] Metin Heper ve Jacob M. Landau (ed.), *Political Parties and Democracy in Turkey* (Londra: I. B. Tauris, 1991), 5. Bölüm. Özoğlu'na ait *From Caliphate*

Cumhuriyetin bu ilk on yılının ilk yarısında muhalefet kelimesi, ister bir özlemi işaret etmek için, ister bir mecaz olarak, isterse de yeni Cumhuriyetin kısa ömürlü bir siyasi gerçekliği anlamında kullanılmış olsun; geç Osmanlı döneminden kalma muhalefet dinamikleri yeni ve değişen bu bağlamda dahi varlığını sürdürdü. Bu doğrultuda, 1922-1927 arasında hem Ankara rejimine karşı hem de bu rejimin kendi içerisinde çeşitli yoğun siyasi mücadele biçimleri yaşandı. Bu mücadele biçimlerinden bazıları Mütareke dönemindeki çatışmaların devamıyken, diğerleri Türkiye'nin yeni devletine dönüşen millî hareket içindeki dönüşümün dinamiklerinden doğdu. Bu bölüm, Cumhuriyetin kuruluş yıllarında muhalefetin değişen anlamlarından bazılarını, Refik Halid'in vatan haini kategorisine konması ışığında ve sürgünde bir muhalif olması üzerinden farklı yönden ele alacaktır.

Refik Halid, 1922-23 yıllarında Osmanlı saltanatından Türkiye Cumhuriyeti'ne geçiş sürecinde, millî kurtuluş hareketine karşı hainee olarak görülen (ama onun İttihatçı-milliyetçilere karşı muhalefet olarak adlandırdığı) faaliyetleri sebebiyle misillemeye uğramadan sağ kalmayı ülkeden kaçarak başardı. Fransız Mandası idaresine girmiş Suriye/Lübnan'da bulunan Beyrut ve Halep'teki sürgün döneminin üretken ilk birkaç yılında, Mustafa Kemal'e ve onun millî kurtuluş hareketine karşı (hatıratını yazarak tarihi anlatma şeklinde) yeni bir siyasi eleştiri tarzına girişti ve muhalefete uzaktan da olsa iştirak ederek Cumhuriyete karşı itirazlarını dillendirmeyi sürdürdü. 1923'te kaleme aldığı ve 1924'te tartışmalı biçimde Türkiye'de yayımlanan hatıratı, çalkantılı bir döneme girmiş Türk siyasetinde bir bomba etkisi yarattı. 1927'nin sonlarında *Nutuk*'la oluşturulacak ana tarih anlatısının kurulmasından önce Refik Halid, muhalif bir bakış açısıyla yakın Osmanlı geçmişini anlatarak, bu geçmişi bir tür ön alıcı kar-

to Secular State, bu dönem üzerinde duran ve seçkinler arası çatışma fikrini ciddiye alan yakın dönemde yayımlanmış bir çalışmadır.

şı-anlatı içinde sundu. Refik Halid'in bu hatıratının ve yarattığı tartışmaların önemini daha iyi anlamak için, kitapta ilk olarak İstanbul'dan kaçışı ve Beyrut'a varışı ele alınacaktır. Bir muhalif olarak Refik Halid'in kişisel dönüşüm deneyimi, Osmanlı İmparatorluğu ile yeni Cumhuriyet arasındaki siyasi ve epistemik büyük kopuş için ulaşım sağlayan nadir köprülerden biridir. Mütareke dönemine ilişkin kaleme aldığı anıları, bu kopuşun imparatorluk yakasıyla ilişkilidir. Yazdığı hatıratın içeriğini ve Türkiye'de yarattığı tartışmayı ele aldıktan sonra, bölümün sonunda Fransız mandası Suriye/Lübnan'da konumlanarak Cumhuriyete karşı muhalifliği sürdüren Refik Halid'in 1927 yılına kadar yeni Cumhuriyeti nasıl algıladığı üzerinde durulacaktır.

İstanbul'dan Göçüş

Millî kurtuluş hareketi kuvvetlerinin 19 Ekim 1922'de General Refet'in (Bele) komutasında İstanbul'a girmesiyle, imparatorluğu işgal eden İngiliz ve Yunan kuvvetlerinin yanı sıra, Osmanlı hükümetinin de nihai yenilgisi kesinleşti.[3] Milliyetçiler ile Ali Kemal'in ve Refik Halid'in tipik birer örneği olduğu İstanbul muhalifleri arasındaki husumet üç yıldır tırmanıştaydı. Milliyetçi-muhalefet husumetinin ehemmiyetinin etkileyici bir göstergesi olarak, milliyetçilerin şehre girdikten sonraki ilk yaptıkları işlerden biri, *Sabah*

[3] Bu hadisenin o dönemdeki tasvirleri ve Refet Paşa'nın daha sonraki faaliyetleri için bakınız: Stanford J. Shaw, *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918-1923, a Documentary Study*, cilt IV (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000), 1872-76; Kitabın 345'ten 353'e kadar olan dipnotları, bu tasvirler için alıntılar (Osmanlı/Türk ve yabancı basının yanı sıra, "Falih Rıfkı" gibi isimlerin anlatımları gibi) sunmaktadır. "Mudanya'da ateşkesin imzalanmasından bir hafta sonra, 19 Ekim 1922'de Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'ndaki ilk yoldaşlarından General Refet'in (Bele) komutasında olan ve Doğu Trakya'yı teslim alması planlanan Türk jandarma kuvvetleri (aslında jandarma kıyafetleri içindeki Türk askerleri) İstanbul'a varmıştır." Andrew Mango, *From the Sultan to Atatürk: Turkey* (Londra: Haus Publishing, 2009), 149.

gazetesinin bürolarını devralmak ve böylece İngiliz yanlısı liberallerin sözcülüğünü yapan Ali Kemal'in gazetesini yayımlayan basının sadece editoryal değil, aynı zamanda fiziksel denetimini de üstlenmek oldu.[4] *Sabah*'ın sahibi/yayıncısı Osmanlı Ermeni'si Mihran Ağa, *Sabah*'ın millî emellerin samimi ve candan bir savunucusu olduğunu ve Ali Kemal'in gazetesi *Peyam*'la "resmî ilişkilerin" birkaç gün önce, 16 Ekim'de sona erdiğini açıklamıştı.[5] Bundan birkaç gün sonra milliyetçiler İstanbul basınının denetimini ele geçirdiklerinde, 20 Ekim 1922'de "millîleştirilmiş" yeni *Peyam-ı Sabah*'ta tüyler ürpertici bir birinci sayfa yayımladılar (bakınız Resim 3).[6]

Birinci sayfadaki karikatürde kafası kazığa geçirilmiş kişiler soldan sağa, Ali Kemal ("İşbu resim: Artin Kemal" diye anılmıştır), Damat Ferit ("Damat" diye anılmıştır), "Öteki Damat" diye anılan birisi, Rıza Tevfik ("Filozof Artini" diye anılmıştır), Cenap Şahabettin ("Cenabidis" diye anılmıştır) ve Refik Halid'dir (1922'de çıkardığı mizah dergisinin ismine atıfla "Aydede" şeklinde anılmıştır). Yaygın kullanılan Ermenice bir isim olan Artin, muhaliflerin Ermenileri savunma eğilimine göndermeydi. Cenap Şahabettin için "Cenabidis" yakıştırmasında kullanılan "idis" eki ise özellikle Pontus ya da Karadeniz bölgesinde yaşayan Ortodoks Rumların isimlerinin sonunda bulunan yaygın bir ekti ve liberal muhalifleri gayrimüslimlerle ve dolayısıyla hainlerle bir tutulduğuna işaret etmekteydi. Bu yakıştırmalar, milliyetçilerin gözünde gayrimüslimlerle ilişki hâlinde olmanın bir suç olduğunu gösterdiği gibi, Ermeni Soykırımı ile bundan kimin sorumlu olduğu meselesinin, milliyetçiler ile muhalifler arasındaki ihtilafa ve karşılıklı husumete gayet içkin bir hâlde olduğunun bir başka kanıtıydı. Milliyetçile-

[4] Orhan Koloğlu, *Osmanlı'da Son Tartışmalar Mudros'tan Mudanya'ya* (İstanbul: Doğan Kitap, 2008), 192.
[5] Koloğlu, *Osmanlı'da Son Tartışmalar Mudros'tan Mudanya'ya*, 192.
[6] *Peyam-ı Sabah*, 20 Teşrin-i Evvel 1338/20 Ekim 1922.

RESİM 3

Millî kurtuluş hareketi kuvvetlerinin İstanbul'a girmelerinin ertesi günü, 20 Ekim 1922 tarihli *Peyam-ı Sabah* gazetesinin birinci sayfası. Gazeteyi ele geçiren milliyetçiler, Refik Halid'in (en sağda), Ali Kemal'in (en solda) ve diğer önde gelen muhalişerin kazığa geçirilmiş kafalarını gösteren bir karikatüre yer vermişlerdi. Millî Kütüphane'nin izniyle.

rin Ali Kemal ile Refik Halid'e karşı şiddetli tepkileri ve onların kişiliklerine saldırmaları, bu muhaliflerin milliyetçilere karşı yönelttikleri kılık değiştirmiş İttihatçılar olma ve siyasi partiden çok çete gibi faaliyet gösterme suçlamalarını haklı çıkarmaktaydı. 4. Bölümde de ele alındığı üzere, Ali Kemal ile Refik Halid'in sergiledikleri muhalefet, milliyetçilerin üstün gelmeleri sonrası hiç de müsamaha gösterilemeyecek türden bir ihtilaftı. Bu bağlamda, Ankara'daki divan-ı harbe götürülürken Ali Kemal İzmit'te linç edildi ve aktarılanlara göre linç sırasında "Artin Kemal" olarak anıldı.[7]

Tam bu noktada ara verip, bir muhalif olarak Refik Halid'in o sıralar neler hissettiğini değerlendirmek faydalı olacaktır. Bereket versin ki Refik Halid, şehrin ve basının milliyetçilerin eline geçmesinin hemen ardından İstanbul'daki son günlerinin canlı bir tasvirini kaleme almıştır. Bu anlatısı, milliyetçilerin "Büyük Zafer" anlatısıyla çarpıcı bir tezat oluşturmaktadır:

> Ben o esnada [Ekim 1922 ortaları] Beyoğlu'nda ahbaplardan birinin evinde misafirlikteydim. Bir cumartesi akşamı, üç aile bir olup Fransız Tiyatrosuna gittik. Silâh sesleri, âdeta yaylım ateş derecesini bulmuş, İstanbul âfakında kıyamet kopuyordu.[8] Biz, bunlara aldırmadık. Aldırmadık da değil, iştirak bile ettik. Oturduğumuz evin taraçasından yirmi otuz fişek de biz sarfederek umumun meserretine karıştık. Geceyarısını geçiyordu. Tiyatrodan çıktık. Arkadaşlarımla ve hanımları ile selâmlaşıp eve geldik. Hiçbir şeyden haberimiz yoktu. Hatta, Beyoğlu caddesindeki polis faaliyeti bile nazarı dikkatimi celpetmedi.
>
> Hâlbuki o saatte Babıâli Hükümeti düşmüş, Refet Paşa iş başına geçerek, İstanbulu, Büyük Millet Meclisine rapt ve

[7] Ali Kemal'in resminin altında şöyle denmektedir: "İşbu resim: Artin Kemal veled-i Bostancı Yovan'ın Patrikhane tarlasına kendi eliyle Agop hainoğulları ve zırtapozlar tarafından biçinen lehinelerin resmidir."

[8] Bahsi geçen gün, Yunanistan ile savaşın sona erdirilmesi ve Doğu Trakya'nın Türkiye'ye devredilmesi için birkaç gün önce imzalanan Mudanya Mütarekesi'nin yürürlüğe 15 Ekim 1922 olmalıdır. Mudanya Mütarekesi ertesi yaz Lozan Antlaşması'nın imzalanmasının önünü açmıştır.

ilhak etmişti. Bunu, ertesi günü, gazetelerde okuyunca anladım.

Cebimde her muamelesi tamam bir Türk pasaportu vardı. Polis Müdürü Esat Bey, telefonla müracaatim üzerine Dördüncü Şubeye emir vermiş, pasaport işim, daha bir ay evvelden ikmal edilmişti. Niyetim, -olabilirse- Rodosa, olamazsa İtalyaya geçmekti. Bazı zevat yanıma gelerek, Refet Paşa'nın yanından "Aydede'nin" [Refik Halid'in o sıralar sahibi olduğu gazete] eksik olmadığını söylüyorlar ve kendisine müracaatımı tavsiye ediyorlardı. Ben, bunu da faydasız buluyordum. En iyisi arabamı çekip gitmekti. Evime telefon ettim. Eşyamı hazırlamalarını bildirdim. Beş on gün daha İstanbul'da ya kalır, ya kalamazdım.

Bu müddet zarfında Anadolu yakasına geçmeği de ihtiyatsızlık telâkki ediyordum. İkindi vakti apartımanda melûl melûl oturup güzel İstanbulun şirin limanına bakar, firâk derdi şimdiden yüreğimi yakmağa başlarken, telefonla beni çağırdılar, saatini tayin edemem. Bana kim haber veriyordu. Onu da söyliyeyim:

–Refik, dediler. Ali Kemal ya tevkif edildi; yahut edilmek üzeredir.

–Vah vah, dedim. Benim için de böyle bir şey var mı?

–Hayır. Ankaradan Refet Paşaya gelen şifrede, yalnız Ali Kemalin ismi vardır. Aman bu haberi mahrem tut!.

Sarardım mı; kızardım mı; kireç rengi mi bağladım; gözlerim ferini mi kaybetti; dudaklarım mosmor mu oldu; betim benzim atıp kül gibi mi kesildim? Bilemem... Yalnız bildiğim şu: Kısa bir müddet, masaya dayanmış dondum kaldım... Sonra düşündüm ki yanımdakilere karşı çok tedbirli, ciddî ve soğuk kanlı durmak lâzım... Sordular:

–Nedir; ne var?

–Hiç, gazeteden telefon ettiler. Bir yazıyı sansür çıkarmış da...

Şundan bundan biraz bahsettim, sonra tekrar telefonun başına gelip Ali Kemalin evini aradım. Karşıma hizmetçi çıktı.

–Beyefendi orada mı?

–Hayır. Bir saat evvel dışarı çıktılar.

–Hanımefendi?

Tramvay direktörünün madamasile gezmeğe gittiler.

Şimdi ne yapacaktım. "Serkldoryan'ı" [Ali Kemal ile diğer liberallerin/muhaliflerin sıklıkla buluştukları Circle d'Orient Oteli] buldum. Fakat aldığım cevap şu idi:

–Hayır, henüz gelmedi.

Meraktan ölüyordum. Yanıma arkadaşımı aldım. Büyük bir cesaret, daha doğrusu münasebetsiz bir cüret, ihtiyatsızlık göstererek sokağa çıktım. Beyoğlu caddesindeydik. Ilık bir sonbahar akşamı lâmbalar yanmış, halk mâhaşarallah... Akına kapıldık. Bonmarşenin önüne kadar geldik. Başımı kaldırdım. Ali Kemalin apartımanına baktım. Pencerelerde aydınlık vardı ve telâşa, vakaya delâlet edecek bir şey görünmüyor, sezilmiyordu. Yolumuza devam ettik. Taksime kadar yürüdük. Döndük. Yine binayı tetkik ettik. Ayni sükûnet. Ayni hali tabiî... İçimden bir teselli olsun diye ®aslı yok galiba, diyordum, bir blöf . . . yahut kaçtı, gizlendi; kurtuldu...

Tünel meydanında birkaç arkadaşa rasgeldik. Konuşuyorduk: Yan sokaktan hizmetçi kadın göründü. Bana telâşlı telâşlı işaretler ediyordu. Ne vardı? Beni de mi tevkif için evde aramışlardı. Yüreğim öyle daralmıştı ki sanki içimde bir kıskaç vardı. Nefes borumu sıkıştırmış, mütemadiyen büküyor, canımı çıkarıyordu. Nasıl yürüdüm, nasıl sordum, anlatılamaz.

–Matbaadan telefon ettiler; Ali Kemal beyi tevkif etmişler.

Artık şüphe yoktu. Bana dosdoğru, bulunduğum eve avdetten ve orada dostlarımla istişareden başka yapacak bir iş kalmıyordu. Bu geceyi; bu uzun, korkunç, heyecanlı geceyi geçirmek ne azaptı, ne işkenceydi!...

Ertesi sabah bana bir cüret geldi. Hiç bir şey olmamış gibi kalkacak, matbaaya gidecek, gazetemle meşgul olacaktım. Öğleden sonra, dediğim gibi, idarehaneden içeri girdim.

Günlerden Pazartesi idi. Gazetem çıktı. Satış, vaziyetinden yine müteessir olmamıştı. Masama oturdum. "Sabah" muharrirleri ve memurları, beni görünce şaşırdılar. Yahut saklanma tavsiyesinde bulundular. Aldırmadım. Yalnız bir aralık mesele değişti. Zabıta muhbiri kan ter içinde koşarak geldi. Kulağıma şu haberi fısıldadı:

–Şimdi polis müdüriyetindeydim. Sizin tevkifinize emir verildi!

Derhal yerimden kalktım. Hava yağmurlu idi. Bastonumu bıraktım. Şemsiyemi aldım. Caddeye çıktım. Her adımda arkamdan, önümden, yanımdan birinin yakama yapışmasına ve: "Buyurun, sizi merkeze götüreceğiz denmesine intizardaydım.

Mamafih tabiî yolumu ve gidişimi değiştirmedim. Tıpış tıpış yürüyerek kaygısız gibi köprüyü geçtim. Tünele bindim. Ali Kemal Beyin apartımanına çıktım. Beni yazı odasına aldılar. Orada beş altı kişi oturuyordu. Bana haber verdiler: Bütün muhalifler, İngiliz sefarethanesine iltica etmiş....

O halde benim de oraya iltihakım icabediyordu. Sefarethaneye geldim, kapıcılar, sormadılar bile... Zaten ben girerken, daha başka adamlar da, teker çifter, üçer beşer bahçeye doluyordu.[9]

1940'ların başında Refik Halid'in biyografisini yazan Hikmet Münir Ebcioğlu, onun anlattıklarını şöyle devam ettirir:

İngiliz sefarethanesine iltihak eden muhalifler [bu kelimenin belirli ve aşikâr bir kategoriyi belirtmek için kullanılması dikkat çekicidir], doğruca Taşkışlaya götürülmüşlerdir. Bunlar, İstanbul'da işgal kuvvetleri kumandanı bulunan General Har[r]ington'un "misafiri" namını taşıyorlardı. Fakat Refik Halid, yedi sene [doğrusu dokuz sene olmalıdır] evvel Sinop'a nefyedildiği geceyi, vapurdaki hali düşünüyor.

Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile* (İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1940 civarı), 55 ve diğer sayfalar. Kitapta bu kısım için "Minelbap İlelmihrap'ın neşredilmemiş kısmından" başlığı kullanılmıştır.

> Zaten çoğu da, eski bir menfa arkadaşı olan perişan bir kalabalık ortasında yüreğine bir sıkıntı basıyor. Camları kırık, kocaman, boş bir koğuş... İçerisinde, oturacak ne şilte, ne iskemle ne halı bulunmıyan bu yer, kendisini pencereden attıracak kadar gözlerini karartıp asabını geriyor. Ve çıkmağa karar veriyor. Fakat çıkmak, Harington'un vereceği emre bağlıdır. Refik Halid bir mesele çıkarıyor. Bunun sonunda Harington'dan gelen cevap, "bir daha himaye edilmemek şartı ile," isteyenlerin çıkmasına müsaade etmek olmuştur. Ve bütün o kalabalık içinde biri sarıklı, diğeri sivil olmak üzere üç kişi çıkmışlardır.
>
> Refik Halid o geceyi, bir arkadaşının evinde geçirmiş, ertesi günü de saklı kalmıştır. Nihayet İstanbul'daki Fransız emniyet müdürü bizzat, Refik Halid'i, o sırada rıhtıma yanaşmış bulunan Piyerloti vapuruna koymuş, vapur hareket etmiştir.[10]

Refik Halid, *Minelbab İlelmihrab* isimli hatıra kitabının son bölümünde ise İstanbul'dan ayrılışının öyküsünü şöyle özetler:

> İşte bu kabil endişeli, fakat muvaffakiyetli bir macerayı müteakip baktım ki ayağım vapurun merdiveninde . . . inanamadım; rüyada gibiydim. Zaten gecemi hep böyle rüyalarla o kadar karmakarışık geçirmiştim ki elan bunlar devam ediyor sanıyordum. Acele acele basamaklan atladım. Artık içerideydim. Yüzde doksan dokuz üç çeyrek canımı kurtarmaya muvaffak olmuştum, sanıyordum.
>
> Size bundan ötesini, mesela vapurun nasıl demir aldığını, Ahırkapı önünden ağır ağır nasıl gittiğini ve benim İstanbul'a ne acı bir nazarla baktığımı ve falan filan artık yazmayacağım. Bu safhaları arzu ederseniz, siz aklınızdan bulur tahmin edersiniz. Yalnız unutmuş olmamak için şu noktayı kaydedeyim: O gün bin dokuz yüz yirmi iki Teşrinisanisinin dokuzuncu perşembe günü idi.[11]

[10] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 57.

[11] Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab: 1918 Mütareke devrinde olan biten*

Beyrut'a Göçüş

Refik Halid'in İstanbul'dan ayrılışı ayrıca önemli gelişmelerin yaşandığı bir döneme denk düşmekteydi. 1 Kasım'da Osmanlı Saltanatı ilga edilip yeni bir siyasi gerçekliğe ivedi bir geçiş yaşanırken, Ankara'daki Türkiye Büyük Millet Meclisi 11 Kasım 1922'de başlayacak Lozan Barış Konferansı'nın taraflarınca Türk tarafının temsilcisi olarak tanındı. Fakat tüm bu gelişmelerin, İstanbul için ne anlama geldiği halen belirsizdi. Refik Halid'in Beyrut'a varışıyla ilgili, hayal ve gerçek arasında gidip gelen ve daha çok roman şekline sokulmuş anlatımı bu belirsizlikle gayet iyi örtüşmekteydi. Refik Halid *Sürgün* ismini taşıyan bu romanı yazmaya, 1938'de İstanbul'a dönüş hazırlığı yaparken başlayacaktı. Roman, 1922 yılının sonlarında deniz yoluyla Beyrut'a gelen kitabın başkarakteri Hilmi Efendi'nin betimlenmesiyle başlar:

> Sabaha karşı Beyrut göründü. İskelelere uğramak şartiyle en çoğu bir haftada alınan bu yolu, kereste yüklü, şilep bozması, küçük, köhne vapur –dosdoğru geldiği halde– ancak on günde, güç bela aşabilmişti. Ege denizinde mevsim fırtılarını yerken Hilmi Efendi, bir aralık umuda kapıldı, "Galiba batacağız," diyordu, "Kurtulacağım!" Fakat aksi gibi Rodos önlerinde rüzgâr düştü; Kıbrıs açıklarında ise ılık bir bahar havası başladı; etrafa hoş ve olgun bir koku, yeni kesilmiş geçkince bir karpuz kokusu yayıldı.
>
> Güvertede yataklarını yanyana serdikleri Şamlı yolcu bu kokunun denize Trablus'taki portakal bahçelerinden sindiğini söylüyordu; ağaçlar çiçekte imiş, bir taraftan yemişler olgunlaşır, pişerken öbür taraftan yeni yetişeceklerin koncaları açılır, bütün Lübnan kıyılarında, şimdi portakal devşirilirmiş.[12]

Yüzbaşı emeklisi Hilmi Efendi (Refik Halid'in asker alter egosu), çok önceden Sivas'ta bir polis komiseriyle arasında

işleri ve gelen geçen insanlara dair bildiklerim, 3. Baskı (İstanbul: İnkılâp, 2009), 381-32.

[12] Refik Halid Karay, *Sürgün* (İstanbul: İnkılâp, 1998), 11-12.

yaşanan saçma bir husumet sebebiyle, 1922 sonlarında milliyetçilerin kazandığı zaferin ardından "memleketinden sınır dışı" edilmiştir.[13] Romanın başkahramanı Suriye ve Lübnan'a tamamen yabancı olmasa da (1911'de Osmanlı subayı olarak Yemen'e giderken Beyrut'ta bir hafta kalmıştır), bu kez koşullar tamamen farklıdır. Osmanlı İmparatorluğu'nun esamesi okunmadığı gibi, sırtında da artık üniforması yoktur ve anlamsız biçimde "memleket de artık onun yabancısı" olmuştur. Dolayısıyla on yıllık uzun savaş döneminde çok şey olup bitmiştir. Yanında anca bir Osmanlı altını eden 16 Türk kâğıdı Suriye parası bulunan Hilmi Efendi'nin içinde bulunduğu durum romanda şöyle anlatılır: "'Görünüşe bakılırsa yaban illerde dileneceğim' diye düşündü; gözlerinin yandığını, dolduğunu, nemlendiğini farketti; yaşları gene gözlerine içirmek, yanındakilere göstermemek için başını vapurun burnundan esen havaya çevirdi."[14]

Refik Halid'in kendisi de Kasım 1922'nin sonlarında Beyrut'a (sıklıkla iddia ettiği üzere, onun da gelme nedeni olaylar farklı olsa da kişisel bir husumet yüzündendi) varmış ve belirsiz bir gelecekle, her zamankinden çok daha yabancı bir toprak parçasıyla baş başa kalmıştı. Beyrut'un eteklerinde bir kıyı kasabası olan Cünye'ye yerleşerek, sürgün döne-

[13] Kitaba göre Hilmi Efendi zamanında Hz. Meryem'in nasıl hamile kaldığı üzerine bir polis komiseriyle (kutsal değerlere hakaret etmesi yüzünden) tartışıp, ona bir tokat atmıştır. Memleketin ileri gelenleri onun tarafında yer alınca, komiser başka bir yere gönderilmiştir. Ancak komiser bir süre sonra yüksek bir makama gelince, Hilmi Efendi'den intikam almak istemiştir. Bir gün, berberde tıraş olurken polislerce tutuklanan Hilmi Efendi, kırk beş gün kimseyle görüştürülmeden tutuklu kaldıktan sonra limandan kalkan bir vapura apar topar bindirilmiştir. "Bir karışıklığa uğramıştı, yarın işler düzelip coşku yatışınca elbette derdini anlatacak, elbette bu yanlışlık düzelecekti. *Daha yeni idare yerleşememiş, kendine gelememişti. Bilindiği gibi, hükümetin başında belalı bir mesele vardı, barış meselesi, Avrupa ile uyuşmak meselesi ... Hele o bitsin de...*" (*Sürgün*, 16-17, vurgu eklenmiştir).

[14] Yıllar sonra verdiği bir röportajda Refik Halid, *Sürgün* romanı için şöyle demiştir: "O romanda kendimi, gurbet acısını ve memleket hasretini anlattım. Galiba muvaffak oldum." *Hafta*, 5 Ağustos 1959; Refik Halid Karay, "Edebiyatı Öldüren Rejim," *Memleket Yazıları 3* (İstanbul: İnkılâp, 2014), 536.

mi boyunca orada ve Halep'te yaşadı. Refik Halid'in sürgün yılları yeni kurulmuş Türkiye Cumhuriyeti'nin neredeyse tüm Kemalist dönemle (1923-38) çaışmaktaydı.

Refik Halid'in Beyrut'taki ilk yönelimi (bilmediği) Arapçayı öğrenmek ya da manda idaresindeki Suriye'nin siyasi işlerine bulaşmak olmadı. Göründüğü kadarıyla, burada yaşarken 1925 yılında patlak veren Büyük Suriye İsyanı'na ya da Fransız Manda idaresinde sömürgecilikle ve milliyetçilikle bağlantılı gelişen meselelere hiç önem vermedi. Bunun yerine yakın geçmişteki Mütareke dönemiyle ilgili anılarını yazmaya başladı. Benim düşünceme göre Refik Halid'in bu dönemde hatıralarını yazmaya girişmesinin temel nedeni, Mütareke döneminde başladığı muhalefet için tarihsel ve edebî bir tahayyül inşa etme projesini devam ettirmek istemesiydi. Yakın geçmişi kendi bakış açısıyla yeniden sunarak, bir muhalif olarak konumunu ve profilini ortaya koymak ve haklı çıkarmak onun için halen çok önemliydi. Kendini aklamak ve sömürgecilerin işbirlikçisi ya da vatan haini etiketinden kurtulmak için tek umudu da zaten buydu. Muhalif biri olmak hiç şüphesiz riskliydi, ancak hain etiketini kabullenmekten öyle ya da böyle daha saygındı.

Geçmişi bu şekilde sunmak ayrıca Mustafa Kemal'in aynı hikâyeyi kendi perspektifinden ve dolayısıyla devletin temel perspektifi olacak şekilde inşa edemeden, yeni Cumhuriyetin iddialarını çürütmenin de bir yoluydu. Mütareke döneminde yaptığı gibi, Refik Halid bir kez daha millî hareketi (artık Türkiye Cumhuriyeti olmuştu) detaylı bilgiler temelinde Osmanlı siyasetiyle, özellikle de İttihatçılar ile muhalifler arasındaki varoluşsal savaşla ilişkilendirerek bir muhalefete girişti. Bu sürekliliklere dikkat çekmek ve olup bitenlere İstanbul'daki Osmanlı hükümetinin perspektifinden bakmayı sürdürmekte ısrar etmek, geçmişten koptuğu varsayılan millî kurtuluş hareketine ve dolayısıyla yeni Cumhuriyete doğrudan saldırı anlamına gelmekteydi. Üstelik Türkiye'deki siyasi manzara da yakın geçmişe dikkat çekmenin risklerini daha da

artıracak biçimde değişmekteydi. Yeni Cumhuriyette muhalefet siyasetinin ne gibi riskler barındırdığını ve Refik Halid'in sürgünden bunlara katılma girişimini anlamak için, bu bölümde öncelikle yeni Türkiye Cumhuriyeti'nden yaşanan büyük değişiklikler ele alınacaktır.

Arka Plan: Muhalefet ve Yeni Cumhuriyet

Türkiye içindeki muhalefet, Osmanlı Saltanatının kaldırılmasıyla ortadan kaybolmamıştır.[15] Aslında 1922-1927 arasında siyasi çekişme o kadar yoğundu ki, devletin geleceği ve Mustafa Kemal'in devlet üzerindeki denetimi gayet belirsizdi. Osmanlı müesses nizamından geriye kalanlara ev sahipliği yapan ve Mustafa Kemal'i desteklemeyen önemli İTC unsurlarının üssü ve muhalif basının kaynağı konumundaki İstanbul, özellikle tehlikeli bir yer olarak görüldü ve Mustafa Kemal uzun bir süre İstanbul'a gitmekten kaçındı. 1923 yılının Ocak ayında İstanbul'a gitmektense, basın mensuplarını kendisiyle İzmit'te görüşmeye çağırması bu durumun bir örneğidir.[16]

Mustafa Kemal eski başkente Cumhuriyet dönemindeki ilk ziyaretini, iktidarının çok daha yerleşik hâle geldiği

[15] Bakınız: Tolga Köker, "The Establishment of Secularism in Turkey", *Middle East Law and Governance* 2, sayı 1 (2010): 17-42; Mustafa Kemal'in Cumhuriyetin ilk yıllarında kendi muhalefet partisini kurma denemesine dair bir çalışma için ayıca bakınız: Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic.*

[16] Bu toplantı hakkında daha geniş bilgi ve yeni kurulan Cumhuriyetteki hiziplere dair inandırıcı bir portre için bakınız: Jacob M. Landau ve Metin Heper, "The Progressive Republican Party", *Political Parties and Democracy in Turkey* içinde, Jacob M. Landau ve Metin Heper (ed.) (Londra: Routledge, 1991). Çalışmanın yazarları, İstanbul gazetelerinin "ülkenin uluslararası bağlarını Kemalistlerin sunduğu izolasyona karşı korumayı tercih eden kozmopolit bir burjuvazi ve aydın düşüncesini temsil ettiğini" savunmaktadırlar (68). Frederick Frey, *The Turkish Political Elite* (Cambridge, MA: MIT Press, 1965). Frey, bu tür kişilerin önderlik ettiği Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın "Kemalist hegemonyaya karşı gerçekten tehlike barındıran son geleneksel tehdit" olduğunu iddia etmektedir.

1927'de yaptı. İktidarını çok daha sağlamlaştıran Ankara'daki İstiklal Mahkemeleri'nde (1925-27) İstanbul basınından ve aydın kesiminden pek çok isim yargılanmıştı. Bu süreç sırasında Mustafa Kemal "yeni" basını, ihtiraslı biçimde rejimi koruyacak "demirden kale" olarak tanımladı. Önceki yıllardaki "eski" basının hiç de böyle bir niteliği yoktu ve Mustafa Kemal'in yeni basına yönelik emelleri de muhtemelen eski basının bu niteliğinden kaynaklanmaktaydı. Refik Halid'in eski uğrak yeri İstanbul basını da yakın geçmişin oluşturduğu her türlü tehdidi temsil etmekteydi. Osmanlı bürokrasisinin ve aydın kesiminin seçkinleri İstanbul basınının bir parçasıydılar ve bu seçkinler, genellikle makul ve liberal denebilecek biçimde geleneği savunmaktaydılar; bu görüşleri mürteci yaftası vurulup kolayca bir kenara atılamayacak nitelikteydi.[17]

Ankara içinde de yeni devletin alması gereken biçim konusunda millî kurtuluş hareketinin eski taraftarları arasında ciddi bir çekişme vardı. Kurtuluş Savaşı'nın taraftarları, sömürgecilerin işgaline direnme şeklindeki ortak hedeflerine ulaşmak için önceki farklılıklarını bir kenara bırakmışlar, ancak ortak hedeflerine ulaşmalarıyla birlikte kısa bir sürede iki hizbe ayrılmışlardı. Bir tarafta Mustafa Kemal'in, İsmet İnönü'nün ve Kılıç Ali'nin bulunduğu "Birinci Grup" ya da (Anadolu'daki direniş hareketinin doğu kanadına atıfla) "Doğulular" grubu yer almaktaydı. Diğer tarafta ise "İkinci Grup" ya da (direniş hareketinin Ege Kıyısı ve Batı Anadolu kanadına atıfla) "Batılılar" grubu yer almaktaydı; Kazım Karabekir, Rauf Orbay ve benzeri isimlerin bulunduğu bu grup, önceki dönemin Jön Türk hareketinin yürüttüğü muhalefete bazı açılardan benzer biçimde içinde farklı görüşler

[17] Sıkı bir Kemalist bakış açısını benimseyen Landau ile Heper, bu seçkinlerin 1924-25'te bir muhalefet partisi (Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası) kurma girişimlerini, Kemalist reformların önünü açmak için ortadan kaldırılması gereken "geleneğin son nefesi" olarak adlandırırlar. *Politics and Political Parties in Turkey*, 66.

barındırmaktaydı.[18] Batılılar en azından başlangıçta Hilafet kurumunun yerinde kalmasını ve liberal bir demokrasiye doğru ilerlemeyi savunsalar da, aslında Hilafetin kaldırılması kararının dini/manevi öneminden ziyade, Hilafetin kaldırılması süreciyle ortaya çıkacak hukuki boşlukla daha çok ilgiliydiler.[19] Tarihçi John Vanderlippe ile Erik Zürcher'in altını çizdikleri üzere, İkinci Grup süreç konusunda endişeliyken, Birinci Grup sonuçlarla ilgilenmekteydi. İki hizip arasında çatlak böylece İkinci Meşrutiyet döneminin liberal/İttihatçı ayrımını yansıtsa da, iki hizbi oluşturan bireyler en nihayetinde yeniden bir araya geldiler.

"İkinci Grup", üstünlüğünü kabul ettirmeyi başaran Mustafa Kemal'e ve "Birinci Grubun" diğer isimleri gibi, sömürgeci manda idaresine karşı çıkıp Cumhuriyetten (ancak özgürlükler ve güçler ayrılığı için tartışmaya açık teminatlar barındıran bir Cumhuriyetten) yana olan İsmet İnönü'ye karşı yürüttüğü mücadeleyi kısa sürede kaybetti. 1924-25'te yeni anayasa için yürütülen müzakereler sırasında ve sonrasında Batılılar, Kazım (Karabekir) ve Rauf (Orbay) liderliğinde Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası (TCF) isimli bir muhalefet partisi kurdular; ancak bu parti kendisine karşı bir suikast girişimi olduğu iddiasının ardından Mustafa Kemal tarafından kapatıldı. Bu bağlamda, Refik Halid'in hatıratının zamanlaması ve üzerine çıkan tartışmalar, Türkiye'deki siyasi gidişatın büsbütün dışında olmadığına işaret etmekteydi. Refik Halid daha ziyade İkinci Grubun bir uzantısını

[18] Ahmet Emin (Yalman), "Muhalefetin vaziyeti" içinde, *Vatan*, Mayıs 1923. Yalman, "İkinci Grupta" yer alan kişilerin son derece vatansever ve milletperver olduklarını, ancak kişisel sebeplerle yaşadıkları mutsuzluk sebebiyle bir araya geldiklerini iddia eder. Yalman'a göre İkinci Grup, bu sebeple sadece "muhalefet etme konusunda" birleşen heterojen bir kütledir. Bakınız: Ahmet Demirel, *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup* (İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, 2019), Ek Bölüm, 3.5.1923.

[19] John M. Vanderlippe, *The Politics of Turkish Democracy: İsmet İnönü and the Formation of the Multi-Party System, 1938-1950* (Albany: State University of New York Press, 2005), 15 ve diğer sayfalar.

oluşturduğu gibi, öyle ya da böyle muhalif İstanbul basınının da bir uzantısıydı. 1938'de Türkiye'ye dönene kadar bu ülke içi muhalefetle (İkinci Grup/TCF) kendisini resmî biçimde özdeşleştirmese ya da bu muhalefete bağlılığını hiç ifade etmese de, Refik Halid'in Mütareke dönemi hatıralarını yayımlanması konusundaki tartışmanın zamanlaması ve doğası Türkiye'de süregiden hizip mücadelesiyle bağlantılıydı.

Şeyh Sait İsyanı, TCF'nin kapatılması, 1925'te yürütülen İstiklal Mahkemeleri ve 1926'daki İzmir Suikastı gibi olayların ardından Cumhuriyetin otoriter bir rejime geçişi, Kurtuluş Savaşı'nın bazı kilit aktörlerinin en nihayetinde uzaklaştırılmalarına yol açtı ve böylece Kurtuluş Savaşı'nın millî kahramanı olan bazı isimler muhalif hâline geldiler. İçlerinde Halide Edib Adıvar, Adnan Adıvar, Rauf Orbay ve Kazım Karabekir'in olduğu bu kişiler, Mustafa Kemal'e suikast düzenleme suçundan idam cezasına çarptırılmamak için gönüllü sürgüne gittiler. Bu kişilerin millî kurtuluş hareketinden ve devletten kopmaları, 1910-1913 yılları arasında İTC içindeki kutuplaşmayı akla getirir. Nasıl ki bu kutuplaşmada bazı önemli isimlerin İTC'den ayrılmasıyla geride kalanlar iktidarlarını pekiştirdilerse, Cumhuriyet sırasında benzer bir durum yaşandı.[20] 1926 sonrasında Mustafa Kemal, basındaki muhalefetin yanı sıra örgütlü meclis muhalefetini de etkisiz hâle getirdi ya da bir şekilde ortadan kaldırdı ve kendine özgü "tek parti Cumhuriyetinin" ve ertesi yıl düzenlenecek Cumhuriyet Halk Fırkası'nın (*Nutuk* konuşmasına sahne olan) ikinci parti kongresinin önünü açtı.[21]

Yeni Cumhuriyetin ilk birkaç yıllık bu döneminde iktidar ile muhalefetin sınırları ve şartları, yeni Cumhuriyetin şartlarıyla birlikte değişim içindeydi. Bizzat devletin (1924'te yeni anayasanın yürürlüğe girmesi ve 1926'da Türk Medeni

[20] Kazım Karabekir hakkında yakın dönemdeki Türkçe bir çalışma için bakınız: Cemil Koçak, *Karabekir'in Kavgası* (İstanbul: Timaş Yayınları, 2016).

[21] 1923 sonlarında kurulan Halk Fırkası 10 Kasım 1924'te resmen Cumhuriyet Halk Fırkası adını almış ve böylece "tek partili Cumhuriyet" resmîleşmiştir.

Kanunu'nun kabul edilmesi gibi adımlarla) şekillendiği bu dönemde, siyasi aidiyet ile dışlama arasındaki sınırları çizmek amacıyla üç resmî önlem ilan edildi. İlerleyen kısımlarda ele alınacak bu önlemler, bir zamanlar iç muhalefet olarak kabul edilen durumun hıyanet konumuna sokulmasına da yardımcı oldu. Refik Halid bu önlemlerle de bir şekilde ilişkiliydi. 1923'te oluşturulan Yüzellilikler Listesi, vatan hainliği suçlamasıyla sürgün edilip, vatandaşlıktan çıkarılacak 150 ismi içermekteydi. 1925'te çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu ifade özgürlüğünü ciddi biçimde kısıtlayıp yeniden sıkıyönetimi getirdi. Son olarak 1925-27 arasında faaliyet gösteren İstiklal Mahkemeleri, vatana yönelik her türlü tehdidi yargılayıp, yüzlerce kişiyi hapse attı ve idam ettirdi. Refik Halid'in ismi Yüzellilikler Listesi'nde zaten yer almaktaydı. Kendi iddiasına göre, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun çıkarılmasının nedenlerinden biri de bu dönemde yazdığı hatıratın yarattığı tartışmalardı. Refik Halid ayrıca (Ömer) Lütfi Fikri Bey gibi Hürriyet ve İtilaf'tan ve İstanbul basınından bazı muhalif arkadaşlarının İstiklal Mahkemeleri'nde yargılanmalarını uzaktan dehşetle izledi.[22] Hatta ismi gıyabında İstiklal Mahkemeleri'nde geçti. Dolayısıyla Refik Halid'in bu mahkemelerde yargılanıp mahkûm edilmeme sebebinin önceden hain olarak ilan edilip ülkeden sürülmesi olduğunu iddia etmek gayet makuldür.

Yüzellilikler Listesi, Türkiye Cumhuriyeti'ni uluslararası arenada tanıyan ve sınırlarını belirleyen Lozan Antlaşması'na eklenen bir protokol olarak kabul edildi. Antlaşma müzakere edilirken, son derece sıkı bir Kemalist olan İsmet İnönü'nün ve bir zamanlar muhalif olup, ileriki yıllarda gene muhalefete katılacak Rıza Nur'un da dâhil olduğu Türk heyeti, savaş dönemi (1 Ağustos 1914-22 Kasım 1922) için müzakere edilen genel aftan yararlanamayacak 150 kişilik bir liste yapma hakkını elde etmişti. Bu "istenmeyen

[22] Özoğlu, *From Caliphate to Secular State.*

kişiler" yeni kurulmuş Türk devletinden sürüleceklerdi (ya da Refik Halid gibi önceden kaçmış pek çok ismin ülkeyi yeniden girmeleri yasaklanacaktı) ve Türk vatandaşlığından ve uyruğundan çıkarılacaklardı. Listede yer alacak isimler Nisan 1923 sonlarında meclisteki tartışmalar sonunda belirlendi. İlk başta 600'ü bulan sayı 300'e indirildi ve meclisteki oturumların sonunda öngörüldüğü gibi 150 kişilik bir liste ortaya çıktı. Liste Haziran başlarında dönemin resmî gazetesi *Resmi Ceride*'de yayımlandı.[23] Lozan Antlaşması 24 Temmuz 1923'te resmen imzalandı ve üç ay sonra 29 Ekim'de de umhuriyet ilan edildi.[24]

Yüzellilikler Listesi'ndeki kişiler hakkında "vatan haini" damgası dışında herhangi bir kamuoyu açıklaması ya da özel bir suçlama yoktu. Milliyetçiler uzun zamandan beri tehdit olarak kabul edilen belirli kişileri dışlama yetkisini istemekteydiler. Böyle bir yetki fikri ilk olarak Cumhuriyetin kurulmasından önce Şubat 1921 civarında, İstanbul (Osmanlı) hükümeti ile Ankara (millî kurtuluş hareketi) hükümeti arasındaki iktidar mücadelesi sırasında dillendirilmişti. Eylül/Ekim 1922'de milliyetçilerin fiilen zaferlerini ilan etmesiyle, bu yetkiye dair tartışmalar daha da belirgin hâle geldi.

Bunun bir kanıtı, Refik Halid'in 1922 sonbaharında milliyetçi zaferin tam arifesinde ve Yüzellilikler Listesi'nin resmen müzakere edilmesinden aylar önce kaleme aldığı "Elveda Siyasiyat!" adlı eserinde bulunmaktadır. Yazıda, yüreğinin "viran" bir hâlde olduğunu belirten Refik Halid,

[23] *Resmi Ceride*, 7 Ocak 1925.

[24] Hakan Özoğlu, *From Caliphate to Secular State* (23 ve diğer sayfalar) isimli çalışmasında, nüfus mübadelesi ile Lozan Antlaşması'nın diğer yönlerinin etnik olmaktan ziyade dini olduğu yönündeki hâkim görüşe karşın, İngiltere ile Batı Avrupa'nın sosyal ve siyasi örgütlenmeye dair varsayımları nedeniyle, Türk heyetinin aslında defalarca etnik betimlemeden ziyade dini bir tanımlama talep ettiğine dikkat çeker. Türk heyetinin bu yaklaşımı Kürtlere, Araplara, Çerkezlere ve diğer Müslüman gruplara azınlık koruması verilmemesi ve bu gruplara mensup kişilerin müzakere edilen savaş affına dâhil olmamalarını sağlama amacı taşıyordu.

nedenini şöyle açıklar: "*Kuva-yı milliye, muhalifleri vatandaşlıktan ıskata karar vermiş, sukut etmiş muhaliflerin yakında esamisi neşrolunacak, artık onlar vatandaş addedilmeyecekmiş*. Eyvah, bu felaket de mi başıma gelecek, bu cezaya da mı uğrayacaktım... Çektiğim yetişmedi mi? Artık kimse bana 'vatandaş' diyemeyecek, bu ulvi sıfat bana izafe edilmeyecek, ila-ahiri'l ömr [ömür boyu] makhur [kahrolmuş], mahcur [yasaklı] mu kalacaktım?... Bakalım şu sevgili İstanbul'da daha kaç günlük misafirsin, kaç gün hürsün, kaç gün gezeceksin?" (vurgu eklenmiştir).[25] 1922'de siyasi otoritenin İttihatçılardan milliyetçilere geçmesiyle birlikte, muhalif kavramı saydam bir kategori ve siyasi bir kimlik hâline gelmişti. Şeceresi Mütareke döneminde inşa edilen muhalefetin geçmişi 1909'a dayandırıldığı gibi, İttihatçı dönemden milliyetçi döneme kadarki sürekliliği de her iki kesim tarafından da kabul görmüştü. Dolayısıyla yakın Osmanlı geçmişi ile Cumhuriyetin ilk dönemi arasında, millî kurtuluş hareketinden yeni Cumhuriyete kadar uzanan belirgin bir süreklilik çizgisi vardı. Millî harekete karşı çıkanların muhalefetlerini sürdürecekleri ve dolayısıyla Cumhuriyetin güvenliğini tehlikeye atacakları şeklindeki zımni varsayıma dayanan Yüzellilikler Listesi bu açıdan Kurtuluş Savaşı'ndan kalma hesapların görülmesinden fazlası değildi.

Refik Halid'in 1922'de İstanbul'daki son günleri, milliyetçiler ile daha sonra Yüzellilikler Listesi'nde yer alacak muhalifler arasındaki bu kan davasının gayet bariz ve

[25] "Elveda Siyasiyat!", N. Ahmet Özalp, *Refik Halid: Okları Kırılmış Kirpi* içinde (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011), 190-91. Mizahi yönünü hiç kaybetmeyen Refik Halid, yazısını şöyle devam ettirir: "İşte bu düşünceyle, bu ümitle karilerime gayri siyasi bir makale numunesi hazırladım; muarızım olan gazetelerin de zannederim artık itirazını celp etmez. Karilerim nezdinde de makbule geçerse ne âlâ, bademe hep bu tarzda yazarım, geçmezse ne yapayı, dört zatın sabah keyfini yerine getireyim diye canımı feda edemem a! Arkamdan nihayet diyecekleri bir 'Vah Vah!'tan ibarettir." Lahana turşusu yapımı hakkında kısa bir denemeyle yazısına devam eden Refik Halid, turşu için en iyi lahana yapraklarının nasıl bulunacağı ve hangi türden su kullanılması gerektiği gibi konular hakkında detaylı bilgiler verir.

akışkan gerçeklikleri tarafından şekillendi. Öte yandan bu dönemin muhaliflerinden Ali Kemal Yüzellilikler Listesi'ne girecek kadar uzun yaşayamadı ve İstiklal Mahkemesi'ne çıkarılmak için Ankara'ya götürülürken, İzmit'te Nuretin Paşa'nın emriyle linç edilerek çok daha kötü bir akıbete uğradı. "Mehmetçe Bey'le Muhabere" gibi yazılarda ve millî kurtuluş hareketinin *Peyam-ı Sabah*'a karşı çıkardığı "Anadolu'da Peyam-ı Sabah" gazetesinin yayınlarında bu husumetin içgüdüsel mahiyeti açıkça görülmektedir. Resim 3'te gösterilen *Anadolu'da Peyam-ı Sabah* sayısı, bu durumu yeterince kanıtlamaktadır. Yüzellilikler Listesi, milliyetçilerin hesap sorma girişiminin kurumsallaşmış bir hâli olduğu gibi, milliyetçi hareketin ve yeni Cumhuriyetin tarafgir çekirdeğinin de bir göstergesiydi. Kendilerinden önceki İTC gibi, birçok milliyetçi de kendilerini siyasi bir parti olarak değil, milletin iradesini yerine getiren vasiler olarak görüyorlardı. Partinin ve ortaya çıkan devletin bu şekilde iç içe geçmesi böylece tarafgir muhalefeti hıyanetle eş anlamlı hâle getirdi. Sonuç olarak vatan haini hâline gelen muhalifler yeni Cumhuriyette belli bir tarafın çıkarlarının temsilcileri yerine, millî güvenliğe bir tehdit olarak görüldüler.[26]

1922'de ülkeyi terk etmiş olan Refik Halid, bu hesaplaşmayı Beyrut'ta güvenli bir yerden izledi. Kurtuluş Savaşı sırasında gelişen kaba kin ve intikam dürtüsü, yeni kurulan Türkiye Büyük Millet Meclisi'nde Yüzellilikler Listesi'ne girmesi gereken isimler tartışılırken farklı mecralara aktarıldı ve siyasi kurumlar ile yasal teamüllerde yerleşik hâle geldi. Meclisin tümü böyle bir listenin gerekli olduğu konusunda hemfikirdi. Ancak kimin ayrılmaya zorlanacağı ve kimin yeni Türkiye sınırları içinde kalacak kadar güvenilir olduğu halen bir soru işaretiydi. Kurtuluş Savaşı'nın erken ya da geç hangi evresindeki hangi hıyanetler aforoz edilmeyi gerektir-

[26] Bu noktada belirtmek gerekir ki, 29 Nisan 1920 tarihli Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda 29 Mart 1923'te bazı değişiklikler yapılmıştır. Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic*, 26.

mekteydi? Sınır dışı edilenlere mallarını elden çıkarmaları için ne kadar süre verilmeliydi? Listedeki kişiler zaten ülke dışındalarsa ne olacaktı? Yüzellilikler Listesi'nin dışarısında bırakılan kişilerin tehdit oluşturmalarını engellemek için bu kişiler üzerinde ne tür bir gözetim uygulanmalıydı? Ve daha da önemlisi, bu listeyi oluşturma yetkisi kime verilecekti ve yetkiyi alanın kişisel gündemi ne olacaktı?

İstanbul'u terk ettikten sonraki sonbaharda Refik Halid, elindekilerini kaybetmenin acısı kadar ihanete uğramanın öfkesini de hissetmiş olmalıydı. İlk sürgün döneminde, Sinop'taki düğününde şahitliğini yapan ve Mütareke döneminde bir süre İstanbul hükümetinde görev yapan eski en iyi dostu Ahmet Ferit Tek artık yeni millî hükümetin dâhiliye nazırıydı. Ve Refik Halid'in ismini bu listeye ekleyen de Yüzellilikler Listesi'ni hazırlamaktan resmen sorumlu olan Ahmet Ferit Tek'ten başkası değildi.

Ahmet Ferit Tek'in yeni rolü, yeni Cumhuriyetin yüzeyindeki tarafgir (ve kişisel) dinamiklerin somut bir örneğini teşkil etmekteydi. 1913'te o da bir muhalif olarak addedilmiş ve Refik Halid'le birlikte Sinop'a sürülmüştü. Mütareke döneminde ve Kurtuluş Savaşı'nın ilk başlarında milliyetçilere karşı çıkarak, Mustafa Kemal'e İstanbul hükümetinin Samsun'dan geri dönme çağrısına itaat etmesini ve teslim olmasını isteyen bir mektup da yazmıştı. Bu mektubu yazdığı sırada İstanbul hükümetinde nafia (bayındırlık) nazırıydı ve Osmanlı hükümetinin geleceğine dair milliyetçi olmayan ihtimaller hakkındaki tartışmalara şevkle katılmıştı.[27] Ahmet Ferit ayrıca 1919 sonlarında milliyetçileri güç kullanarak engelleme planlarında da yer almıştı. Fakat milliyetçilerin zafere ulaşıp Cumhuriyeti kurdukları dönemde artık karşı tarafa geçmiş biri olduğu gibi, Türkiye vatandaşlığından çıkarılacakların listesini oluşturan resmî yetkili olarak muazzam güce sahip biriydi ve dolayısıyla pek çok kişiye

[27] Ahmet Ferit'in (Tek) o dönemin İstanbul hükümetindeki rolü hakkında daha fazla bilgi için bakınız: *Minelbab İlelmihrab*, 3. baskı, 229 ve diğer sayfalar.

göre saklaması gereken çok daha fazla şey vardı. Yeni Türk devletine dâhil olmanın en önemli yeterlilik belgesi milliyetçi sadakatti ve onun geçmişte sadakat gösterdiği kesimler en iyimser yaklaşımla bile sorgulanmaya açıktı. Dolayısıyla Yüzellilikler Listesi'nin oluşturulması sürecinde kişisel garezlerin yanı sıra, Ahmet Ferit örneğinde olduğu gibi lekeli geçmişlerin ve milliyetçilik açısından kusurlu şecerelerin yarattığı kişisel kaygılar da ortalığa saçılmış haldeydi.[28]

Yüzellilikler Listesi'nin son hali, yeni Türkiye Cumhuriyeti'ndeki aidiyet sınırları hakkında çok şey ortaya koymaktadır. Eğitim seviyeleri, meslekleri ve bölgesel arka planları açısından farklılıklar gösteren listedeki 150 ismin ortak yanı sadece Mustafa Kemal'e, millî harekete ve sonrasında Cumhuriyete karşı olmaları ve dolayısıyla bir tehlike oluşturmalarıydı. Bu isimler muhalefet ile hıyanet arasındaki çizgiyi aşmışlardı ve gelecekte de bu çizgiyi tekrar ihlal edebilecekleri düşünülmekteydi.

Yüzellilikler Listesi heterojen bir gruptu ve farklı kategorilere ayrılmıştı. Bu kategoriler şöyleydi: Sultan Vahdeddin'in maiyetinde olanlar (Osmanlı hanedanı mensupları Türkiye'den başka bir kanunla sürülmüşlerdi ve bu listeye isimleri konmamıştı), Kuvayı Milliye'ye karşı kurulmuş ve kısa ömürlü olan Kuvayı İnzibatiye'de görev yapmış kabine üyeleri, Sevr Antlaşması'nı imzalayan heyetteki isimler (vatana ihanet ettikleri için), mülkiye ve askeriye memurları, millî harekete karşı isyan etmiş Çerkez Ethem ile yanındaki isimler, Çerkez Kongresi'nin mensupları, polis memurları, gazeteciler ve "sınıflandırılmamış" diğer isimler.[29]

[28] Ahmet Ferit, 1925'te kimi zengin Osmanlı Ermenilerinin emval-i metrukelerini elden çıkarmaları için İstanbul'a dönmelerine gizlice izin verilmesiyle ilgili bir skandala, Yunus Nadi ve Kılıç Ali gibi şahinlerle beraber isminin karışması üzerine bu görevinden istifa etmiştir. Bakınız: Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic*, 39-40. Hakan Özoğlu'na göre Ahmet Ferit ayrıca "meclisin bilinen bir Türkçüsü olduğu gibi, Türk Ocakları'nın kurucu üyelerindendi." *From Caliphate to Secular State*, 174, 63 numaralı dipnot.

[29] 1 Mart 1924'te yeni meclis yılını açan Mustafa Kemal iki gün sonra Hilafeti kaldırmış ve Osmanlı saltanat ailesini bir oldubitti ile ülkeden sürmüştür.

En bariz ve halihazırdaki tehlikeyi sunan muhaliflerin ortadan kaldırılmasının ardından, Yüzellilikler Listesi'nin dışında yeni devletin meşruiyetine yönelik en büyük tehdit olarak geriye ironik bir şekilde bazı eski İttihatçı unsurlar kalmıştı. Böyle unsurların başta gelen örneği, Birinci Dünya Savaşı döneminde başkent İstanbul'da İttihatçılar için yiyecek tedarikini (pek çok yolsuzluğu içerecek biçimde) yöneten ve çete benzeri şebekesi aracılığıyla tahakkümünü sürdüren Kara Kemal'di.[30] Eş zamanlı olacak biçimde İttihatçılık bir yandan reddedilirken, bir yandan da devralınıyordu ve eski İttihatçı şahsiyetlerin seçici bir kapsayıcılıkla dâhil edilmeleri ve dışlanmaları bu durumun bir göstergesiydi. İttihatçı geçmişten nelerin reddedileceği ve nelere sahip çıkılacağı konusundaki bu ayıklama süreci, Cumhuriyetin ilk yıllarında yaşanan siyasi çalkantıların önemli bir kısmıyla bağlantılı bir haldeydi. Mütareke döneminde yürütülen Divan-ı Harp yargılamalarında savaş dönemine dair cezalandırıcı bir adalet süreci işletilirken, milliyetçilerin zaferiyle bu süreç birdenbire yarıda kesildi ve İngilizlerin öncülüğünde hayata geçirilen bir girişim olması sebebiyle bu yargılamalar her halükarda taviz verme olarak değerlendirildi. Böylece, hangi eski İttihatçıların geçmişteki suçlardan sorumlu olduğu ve hangi suçların yanı sıra hangi İttihatçıların ıslah edilebileceği konusunda bir kafa karışıklığı ortaya çıktı. Ayrıca Kara Kemal gibi kişilerin erişim sahibi oldukları şebekeler böylesi isimleri tehlikeli ve güvenilmez kılıyordu, zira bu kişilerin sahada sahip oldukları siyasi güç Mustafa Kemal ve Cumhuriyet lehine olduğu kadar, aleyhine de kullanılabilir bir haldeydi.

Yüzellilikler Listesi'nin daha Cumhuriyet resmen ilan

Bu eylemi, Cumhuriyet Halk Fırkası içindeki bölünmeyi hızlandırmış ve kısa ömürlü olacak Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'nın kurulmasına yol açmıştır. Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic*, 38. "Unclassified others": Benjamin Fortna, *The Circassian: Eşref Kuşçubaşı* (Londra: Hurst, 2016).

[30] Bakınız: Ahmet Emin (Yalman), *Turkey in the World War* (New Haven, CT: Yale University Press,1930), 10. Bölüm.

edilmeden 1923 baharında kesinleştiği sırada, Refik Halid kendisiyle ilgili daha fazla tartışmalara yol açacak ve yeni kurulan devletteki güçlerini sağlamlaştırmaya çalışanlar tarafından bolca kötülenecek hatıratını yazmaktaydı. Görünüşte siyasetten ve ülkeden uzaklaşmışsa da, 1918'de imparatorluğun yenilgisi ile 1922'de milliyetçilerin zafere ulaşması arasındaki dönemi kapsayan siyasi ve kişisel hatıraları üzerinde çalışmaya çoktan girişmişti. Mütareke dönemine ilişkini hatıralarını, Mustafa Kemal'in *Nutuk*'ta bu döneme dair büyük bir anlatı oluşturmasından dört yıl önce 1923'te yazmaya başladı.[31] Bu hatıratı, Kurtuluş Savaşı'na ve Cumhuriyetin kurulmasına dair büyük bir anlatı oluşturulmasına fırsat vermeden Mütareke dönemine dair bir karşı-anlatı oluşturma girişimi olarak görülebilir.

Minelbab İlelmihrab: Hatırat ve İhtilaf

Refik Halid'in, Cünye'ye gelişinden birkaç ay sonra hatıratını ilk kez kâğıda dökmeye karar verdiği ana ilişkin anlattıkları, Türkiye'de yeni Meclis seçiminin yapıldığı ve İkinci Grubun bu seçimle neredeyse silinmeye yüz tuttuğu bir manzaraya karşı panzehir olma işlevini görür:[32]

> Yıllardan 1923 ve aylardan galiba Nisan ... Otuz beş yaşına yeni basmıştım. Lübnan'da Beyrut'a yakın Cuniye kasabasında denize bakan bir kir evindeyim. Oranın kır evleri de şehirlerdeki gibi taştan yapılmış, yerleri mozaik döşeli, kendilerine mahsus üslupta çok sağlam, kunt, muhafazalı

[31] Kurtuluş Savaşı dönemine ilişkin hatıraların sayısının artması, Atatürk'ün ölümünden sonra, özellikle de çok-partili sisteme geçilmesiyle birlikte mümkün olmuştur. Halide Edib'in 1924'te İngilizce yayımlanan ve ancak 1950'lerde Türkçe yayımlanabilen *Ateşten Gömlek* ve Mevlanzâde Rıfat'ın 1929'da Halep'te yayımlanan *Türk İnkılabının İç Yüzü* isimli eserleri bu durumun belli başlı istisnalarıdır ve kaideyi bozmamaktadır.

[32] Landau ve Heper, *Politics and Political Parties in Turkey*, 68.

binalardır; pencereler yağmura, güneşe ve "şuluk" denilen sıcak rüzgâra karşı muhakkak tahta kepenklidir.

Lübnan kıyılarında Nisan, İstanbul'un Temmuzu ... Çocukluğumdan beri âdet edindiğim gibi sabah gene erkenden uyandım; gene adetim üzere kahvemi elimle pişirip içtim; memleket adetine uyarak da kekik ekilmiş zeytinyağına ekmeğimi banarak kahvaltı ettim; bahçeye çıktım.

Gül, yasemin, leylak –hiç bakılmadıkları, su yüzü görmedikleri halde, denizin, ırağının, iklimin tesiriyle– durup dinlenmeden katmer katmer açtıkları için etraf renk ve rayiha içinde ... Peki ama vakit nasıl geçer? Birlikte oturduğum arkadaşım Sabih Şevket[33] henüz kalkmamış. Kalkmış olsa da tiryakinin biridir. Konuşmaya başlaması için enfiyesini çekecek, köşesinde uzun uzun oturup güçlükle mahmurluk çözecek, neden sonra söyleneni anlayacak ve kir gezintisine çıkacak hali bulacak!

Kendi kendime dedim ki: Hatıratımı yazsam; sabahlan oyalanır, eğlenirim. Benim hatıralarım nedir ki, ne olabilir? Eski başvekil miyim? Hepsini bir araya getirsem, bir incir çekirdeği doldurmaz ... Arna öyle değil. Bu hatıralar, ne tarihi aydınlatmak, ne bir fikri müdafaa etmek, ne de ortaya bir iddia atmak için çok ciddi şekilde ve tamamiyle siyasi mahiyette yazılmaz da musahabeyi andırırsa, hafif tutulursa nevişahsına münhasır bir şey olur. Öyle olunca da her zaman okunur, azıcık da geçmişi canlandırmaya ve zamanla unutacaklarımı tespite yarar.

"Hele bir deneyeyim!" Bahçeden içeriye girdim. Geniş sofadaki, köşebaşı marangozuna yaptırdığım yemek masasına bir deste kâğıt, hokkamı, kalemimi koydum (Daha o zamanlar yazı için hokka kalem kullanılır, stilo; süs gibi cepte bulundurulurdu). Nasıl başlasam acaba? Açık pencerelerden engin denize, yalçın dağlara, yer yer fıstık çamı

[33] Refik Halid'in sürgün arkadaşı ve İstanbul'daki Tramvay hizmetlerinin eski müdürü.

korularına, omuzlarında toprak testiler, pınar başına giden köylü kızlarına, yan görerek baktım, baktım. Nihayet şöyle başladım: "Günlerden ne günüydü, şimdi bilemiyorum; fakat iyi hatırlıyorum, çok aydınlık, adeta şaşalı bir sonbahar ikindisiydi, ilah ..."

Bir çırpıda beş, altı sahifeyi dolduruvermiştim. Arkadaşım uyandığı zaman, beni çalakalem işler halde buldu. Ne yazdığımı nasılsa sordu.

Hatıratın ismi olan *Minelbab İlelmihrab* aslında kendi başına açıklayıcıdır ve birebir Arapça karşılığı "kapıdan mihraba" şeklindedir. Bu Arapça ifade mecazen "başından sonuna kadar" anlamına gelir ve Suriye/Lübnan'da sürgün hayatı yaşadığı düşünüldüğünde, Refik Halid'in Arapça bir ifade seçmesi hiç de tesadüf gibi durmaz. Kitabı Nisan 1923'te yazmaya başlayan Refik Halid, yaz sıcağında yazmaya ara verdi ve sonbaharla birlikte yazma işine yeniden koyuldu. O dönemdeki pek çok yazılı eser gibi, Refik Halid'in bu hatıratının da gazetelerde tefrika şeklinde yayımlanması düşünülmekteydi. Refik Halid, 1918'de İstanbul'da kurulmuş olan *Akşam* gazetesinin sahiplerinden Necmettin Sadak'tan 28 Kasım 1923'te bir telgraf almış ve elindeki tefrikaları yayımlanmak üzere göndermesi istenmişti. Ocak 1924'te gönderdiği bir başka telgrafta Sadak, Refik Halid'den geri kalan tefrikaların da gönderilmesini istedi.[34] O sırada Lozan Antlaşması imzalanmış, Cumhuriyet ilan edilmiş ve Mustafa Kemal'in partisi Cumhuriyet Halk Fırkası kurulmuş durumdaydı. Ancak ülkede yeni Cumhuriyetin anayasasının şekli, Hilafet meselesi ve Halk Fırkası karşısında (eğer olursa) muhalefet partisinin konumu gibi bazı önemli konular hakkındaki tartışmalar halen sürmekteydi.

1924 yılında *Minelbab İlelmihrab* tefrikasının sadece iki bölümü yayımlandı. Bu bölümler o kadar çok tartışmaya yol açtı ki, Refik Halid'in ya da Yüzellilikler Listesi'nden herhan-

[34] *Minelbab İlelmihrab*, 3. Baskı, 11 ve diğer sayfalar.

gi bir "hainin" yazdıklarının Türkiye'de yayımlanmasına izin verilip verilmeyeceği sorusu gündeme geldi ve Refik Halid'in hatıratının tefrika hâlinde yayımlanması durduruldu. Bu olay, "İstanbul" basını ile "Ankara" basını (rejimin yayın organı *Hâkimiyet-i Milliye* ile eskiden İTC'nin yayın organı olan *Tanin* ve *Yenigün*) arasındaki husumeti daha da artırdı.

Aslında bu iki kesim arasındaki tansiyon daha öncesinde yükselmeye başladı. *Akşam* Refik Halid'in hatıratının tanıtımını önceden birinci sayfasında yaptı ve tanıtım yazılarının ilkinde tefrikanın ilk bölümünde bahsi geçen seksenden fazla kişinin isimleri, ikincisinde ise hatıratın geri kalan bölümlerinin başlıkları verildi. Tefrikanın yayımlanmasından hemen önce, gazetenin gene birinci sayfasında Refik Halid'in hatıratının ertesi gün yayımlanacağı bildirildi ve bu hatıratın Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile Osmanlı hükümetinde gizli kalmış gerçekleri açıklayacağı belirtildi. Tanıtım yazılarında, Refik Halid'in hatıratının kendisini ve arkadaşlarını korumak ve düşmanlarını suçlamak için siyasi bir manevra mı yoksa sadece "edebî" bir eser mi olduğu şeklinde retorik soru defalarca gündeme getirildi ve hatıratın yayıncılarının ikinci seçeneğin doğru olduğuna karar vererek, memleket tarihinin tüm "sivri köşelerini" dâhil etme arzusuyla bu hatıratı yayımlama yoluna gittikleri belirtiliyordu. Son tanıtım yazısında ise şimdiye kadar yayımlanan tüm hatıratlar içerisinde en önemli ve en ilginç olanın bu hatırat olduğu iddia edilmekteydi.[35]

Hatıratın ilk bölümünde, Refik Halid'in İTC/*Yeni Mecmua* merkezinde Osmanlı İmparatorluğu'nun Birinci Dünya Savaşı'nda kesin bir yenilgiye uğraması haberini nasıl aldığı anlatılır. Fakat Refik Halid, dünya tarihi açısından oldukça önemli bu anda bir muhalif olmanın hissiyatı üzerine dokunaklı bir anlatıma (üstelik üzerinden sadece beş sene geçmiş olmasına rağmen) giderek sahneyi kurgulamıştır. Bu dokunaklı anlatımın, 1924'te İstanbul'da yaşayan birisi

[35] *Akşam*, 14 Ocak 1924, 1.

üzerinde nasıl bir his oluşturduğunu tahmin etmek pek de zor değildir. Refik Halid gene sürgündedir ve Türk devleti ile toplumu da halen geçmişinin, bugününün ve geleceğinin temellerinin seçilip ayıklandığı bir süreçten geçmektedir:

1. Mağlubiyeti Kimden ve Nerede Haber Aldım?

Günlerden ne günüydü, şimdi bilemiyorum; fakat iyi hatırlıyorum, çok aydınlık, adeta parlak bir sonbahar ikindisi idi. İttihat ve Terakki merkezi umumisinin önüne geldiğim vakit, sokağı otomobillerle dolu buldum. Muhakkak bütün nazırlar orada idi.

"Yine bir içtima var!" dedim; bahçeden sola sapıp kendimi göstermekten çekinerek binanın arka tarafına, "Yeni Mecmua"ya ayrılan daireye geçtim. "Kızıl Konak"ın kapısından ne zaman girsem, ayaklarım alışalı beş aydan fazla olmasına rağmen, daima iki zıt his altında garip bir heyecan hissederdim. Evvela çirkin bir hareket yapmaktan duyulan mahcubiyet... Öyle ya, sırf "Kirpinin Dedikleri"ni yazdığımdan dolayı ne fırkacı, ne de komiteci [İttihatçı] olmadığım halde beni beş sene diyar diyar süren bu adamların arasında, aynı dam altında ne işim vardı? Hariçten birisi, beni tam kapıdan girerken eteğimden tutsa ve yüzüme bakıp:

"Efendi, şu yaptığın iş izzetinefsine ağır gelmiyor mu?" dese başımı önüme eğmekten başka ne cevap verebilirdim?

Yahut da dâhilden bir İttihatçı, önüme dikilip kaşlarını çatsa:

"Yahu, içimize sokulmak hakkını kendinde nasıl buluyorsun?" diye sorsa, ters pers geri dönmekten gayri ne yapabilirdim? İşte her defa, içerlikli dışarlıklı böyle birer itaba uğrayacakmışım gibi ürkerek, mahcup yürür ve adeta nefsimden tiksinirdim. Fakat -mademki his, fiil ve fikir, hepsini olduğu gibi, geçtiği gibi yazacağım -aynı zamanda tuhaf bir gurur dahi duyardım. Bana zulmedenler, bazı kadirbilir arkadaşlarımın ikazıyla, şimdi hürmet gösteriyorlar, menfama [sürgüne] gönderirlerken kaydıma baktıkları aynı binada bugün bana mevki veriyorlardı. Filvaki mübalağaya lüzum yok ...

Bu bir mevki-i edebi idi. Ama zaten ben ondan fazlasına da talip değildim, hususiyle; dün yazılarımdan dolayı sürmüşlerdi, bugün yazılarımdan dolayı tutuyorlardı. İşte onun içindir ki bir tuhaf gurur duyuyor ve işte yine bu düşüncelerdir ki merkezi umumi kapısından, yarı mahcup, yarı mağrur, birbirine zıt iki his altında daima heyecanlı giriyordum.

O gün de böyle, hatta içtima-ı umumi dolayısıyla biraz daha fazla heyecanla yürüyüp (karşılıklı hiç sevişmediğimiz ve ömrümüzde ancak bir defa yüz yüze geldiğimiz Talat Paşa'nın yukarıda olması beni fazla müteessir ederdi) muharrirlerin toplaştıkları odaya girince vaziyette bir değişiklik hissetmedim. Her zamanki gibi siyaset dışında şundan bundan konuşuluyordu. Köprülüzade (Fuat Köprülü), Necmeddin Sadık (Sadak) Yahya Kemal ve daha birkaç genç orada idiler. Derken otomobil harharaları duyuldu. Biz – bermutat- [her zamanki gibi] Ziya Gökalp Bey'in vürudune [gelişini] muntazırdık [beklemekteydik]; zira Ziya Bey fırka müzakeresinden, edebiyat ve ilim sohbetlerine adeta can atarcasına gelir, bana bu avdetlerinde [gelişlerinde] dalyana vurarak çırpındıktan sonra tekrar açığa kavuşan ve geniş, arızasız suda rahata erişen iri bir balık hissini verirdi. Bekliyorduk, o gelmedi; içeriye Küçük Talat Bey girdi. Girdi ama ben bir başkası zannettim, yüzü o kadar değişik idi; her vakitki gibi gülerek:

"Maşallah, Beyler!" demeyi unutmadı; fakat ne sesi onun sesine benziyordu, ne de tebessümü tebessümüne . . . Hatta bu bir tebessüm sayılamazdı; ıstırap denilen hissin, "röntgen" gibi bir şua ile şekli alabilse meydana işte buna benzer bir çizgi, bir mahuf tekallüs [korkunç bir gerilme] resmolunurdu. Yahya Kemal ya anlayışının kuvvetinden, yahut da bir gece evvel kulak dolgunluğu olmasından "Yeni Mecmua"da ilk defa siyasi bir sual irad etti [dile getirdi]:

"Neler oluyor, Talat Bey?" dedi. Demek bir şeyler oluyordu . . . Benim dünyadan haberim yoktu. "Zaman" gazetesine "İstanbul'un İçyüzü"nü yetiştirmekle, kolejde [Robert

Koleji] ders okutmakla, "Yeni Mecmua"ya makale yazmakla öyle meşguldüm ki, sonu felaketle biteceğine katiyen emin olduğum harbi, artık düşünmez, düşünemez olmuştum. Kulaklarımı dört açıp dinledim. Yahya Kemal'in bu:

"Neler oluyor Talat Bey?" deyişinde bir serzeniş, bir itap seziliyordu. Hem bir cihet daha vardı: Yahya Kemal'in bu tarzda "Neler yaptınız, gördünüz mü, şimdi bu işin içinden nasıl sıyrılacaksınız?" der gibi hitap edebilmesi, bu cüreti bulabilmesi için, hükümet partisinin [İTC] yerinden sarsılmış olması da iktiza ederdi. Cevaptan evvel sualde bu manayı derhal okudum ve felaketin koptuğuna, cevabı dinlemeden kani oldum. Talat Bey:

"Kahpe Bulgarlar cepheyi bırakıp kaçtılar!" dedi. Eh, olur a, bir mağlubiyet... Hem de bizim ordumuza ait değil. .. Müttefiklerimiz yetişir, iş düzelir. Ben, evvela, böyle düşündüm fakat o sözüne şöyle devam etti:

"Almanlarla hattı iltisaklımız kesildi."

Hepimiz buz gibi donduk. Sırtımda bir ürperme oldu.

"Sulh yapmaktan başka çare kalmadı!"

Ha, demek Harbi Umuminin sonu gelmişti. Çözülüyorduk. Birden müthiş, müthiş bir manzara tahayyül ettim: Makedonya'dan gelen Müttefikin ordusunun İstanbul'a girişi ve Beyoğlu'ndan geçişi . . . Mağlubiyetin binlerce feci neticeleri arasında, zihnim yalnız bunu büyütüyor, bunu canlandırıyordu. İnhizamımızın [bozguna uğramamızın] sanki yalnız bir neticesi vardı, o da bu idi. Avrupalıların, tarihi İstanbul'a milyarlar pahasına ve asırlardan sonra Fatih'ten intikam almaktan mütevellit bir şevk ve iftiharla coşkun, başta mızıka muzafferane girişi . . . Yarın bir galip zabit şu odaya girecek, Frengin; değil düşmanlık zamanında, dostluğunda bile bize uzak, iğrenç; gelen züppe tavrıyla, fare, kedi veya tavuk kovar gibi kırbacını sallayarak:

"Pist! . . ." diyecekti; derhal kaçışacaktık. Ben bunlar düşünerek yerimde mıhlı duruyordum. İçimizde, kendisini bir an evvel şuradan, şu izmihlal [çökmek üzere olan] merkezi

umumisinden dışarıya atmak isteyenler oldu. Karşımızda oturan Talat Bey, sanki bir anda bütün manasını, sebep ve hikmetini, mevcudiyetini kaybetmişti; hiç tanımadığımız, yeni bir mücrim [suçlu] gibi görünüyordu. Ah, zavallının çehresindeki eza ... Kim derdi ki onu seyreden ben, birkaç zaman sonra, bu derece müthiş olmasa bile, bir fırka ve politika mağlubu olmak itibarıyla hayli benzer vaziyete düşecek, tafsilatıyla anlatacağım [hatıratının ilerleyen kısımlarında] beceriksizlikler yüzünden, buna yakın bir ıstırabın yüzümde kıvrandığını gösterecektim.

Hep birden kalktık. O gün, meğerse Kızıl Konak'a son girişim imiş, son mahcubiyetim . . . Derin bir heyecanla çıktık. Mütareke devrinde bir daha ayağımı atmak, hatta önünden geçmek bile nasip olmadı. Mamafih, ben yaşarsam ve kırmızı bina yanmazsa, bir gün garip bir vesile ile orada tekrar tatlı veya acı, kısa veya uzun bir müddet daha geçirmeyeceğim ne malum?

"Zaman" idarehanesine sapmadan evvel dönüp arkama baktım. O haşmetli, süslü ve parlak bina şimdiden duvarlarında örümcekler ağ kurmuş ve kovuklarında yarasalar, mekân tutmuş bir harabe, bir kasrı kayser gibi göründü. Sanki bir an sonra mevzii bir zelzele ile çöküverecekti. Böyle felaketlerden önce gelen bir korkunç durgunlukla heyula gibi duruyordu.

Büyük yangınlarda, daha alev saçağa dokunmadan, kızıl bir ışık içinde, için için kızmaya başlamış büyük konaklar görürdüm, eşyası çoktan çıkarılmış, halk çoktan kaçmış, ateşle çevrilmiş olduğundan heybetine, debdebesine rağmen insana ne kadar miskin bir tesir yapardı! Merkezi umumi de bu çehreyi almıştı.

Daha dikkatli baktım; içinde belki bir çirkin, fakat çok haklı bir teselli parladı. İttihat ve terakki mahv olmuştu! Bana, bunu uğradığım zülmümden sonra bizzat, merkezinde görmek, merkezinde işitmek, bu tulumu azasından birinin yüzünde bil fiil okumak mukadder imiş ... Lakin İttihat

ve Terakki ile beraber devlet de mahvoluyordu. Pirelerden kurtuluyorduk, ama yorgan vermek şart ile! İşin ufak bir teselli ciheti bile yoktu.[36]

Bu bölüm 15 Ocak 1924'te yayımlandı ve *Akşam* gazetesinin aynı sayısında tartışmalar başladı. Tefrikanın yer aldığı aynı sayfada ve sütunda, sonradan Falih Rıfkı Atay'a atfedilen "Durun Bakalım, Fermanı Okunsun!" başlıklı isimsiz bir yazı vardı. Refik Halid'in hatıratının yayımlanmasına dair tartışmalar çok önceden başlamıştır ve Falih Rıfkı da Refik Halid'in yurtdışına kaçmasından sonra sahibi olduğu *Aydede* mizah dergisinin yerini alan *Akbaba* mizah dergisine cevap vermektedir. Falih Rıfkı yazısında, Refik Halid'in arkadaşları olarak bu hatıratı yayımlamanın "vatan hainini" aklamaya çalışmak olduğu suçlamasına karşı *Akşam*'ı savunmaktadır. *Akbaba*'yı, *Aydede*'nin cesedinden beslenmekle suçlayan (gerçekten de dergi aynı yazarları ve okuyucuları *Aydede*'den devralmıştır) Falih Rıfkı, yazısını şöyle bitirir: "Bâbıâli Caddesi o kadar dolambaçlı değildir; hep birbirimizi tanırız. 'Akbaba' sütunlarında alay, şaka, latife, hiciv hepsi iyi, fakat bize milliyetperverlik dersi! İşte buna tahammül edemeyiz! 'Akşam' her işte ancak kendi milletine hizmeti düşünür, Refik Halid Bey'in hatıralarını neşrederken dahi!"[37]

Daha sonrasında Necmettin Sadak da tartışmaya dair, 16 Ocak 1924'te ikinci bölümün hemen yanında yer alan bir başyazı yayımladı. Ankara, Refik Halid'in tek motivasyonunun kendisini ve Millî Mücadele yıllarını "zaaf ve riya içinde" geçirmiş ve "Hürriyet ve İtilaf'la temasta bulunmuş" arkadaşlarını aklamak olduğundan şüphelense de, Sadak hatıratı baştan sona okuduğunu belirterek, şöyle der: "*Akşam'ın neşrinde fayda gördüğü şey, beş seneden beri devam eden ve daha uzun seneler devam edeceğine kani olduğumuz milli*

[36] *Akşam*, 15 Ocak 1924. *Minelbab İlelmihrab*'ın ilk baskısında yer alan ve metinde kalın harflerle gösterilen bu paragraf, sonraki baskılardan çıkarılmıştır ve dolayısıyla sadece 1924 baskısında yer almaktadır.

[37] *Akşam*, 15 Ocak 1924 ve *Minelbab İlelmihrab*, 3. Baskı, 19-20.

davayı ancak takviye eder" (vurgu eklenmiştir).[38] Sadak ayrıca İstanbul valisine gönderdiği şifreli bir telgrafla hatıratın yayımlanmasını engellenmesini isteyenin Dâhiliye Nazırı Ahmet Ferit Tek (Yüzellilikler Listesinden sorumlu kişi) olduğunu da açıklar. Dolayısıyla kendisi ve meslektaşları hatıratı tefrika etmeye geçici bir süreliğine ara vermeye karar vermişlerdir. Fakat Sadak bu kararı Dâhiliye Nazırının emriyle almadıklarını vurgulayıp, sadece kanunlara karşı sorumlu olduklarını ve tefrikayı kesmelerine mecbur edecek hiçbir kanun olmadığını da ayrıca belirtir. Sadak'a göre tefrikaya ara verme nedenleri şudur: "Başında bin gaile olduğunu gördüğümüz hükümeti, bir de kendi sebebimizle sıkmamak için tefrikaya fasıla veriyoruz." İlaveten "tefrikaya bir gün devam etmek bizim için bir izzetinefis meselesidir" diye bir açıklama da yapan Sadak, "Ankara'daki vatanperverlerden bir ricada" da bulunur: "Biraz vehmi terk etsinler ve hareketlerini vatan endişesine göre ölçmek vazifesinin yalnız mahdut [sınırlı] bir zümre tarafından anlaşılmış olduğunu zannetmesinler. Bilhassa ve bilhassa matbuat da dâhil olduğu halde İstanbul müessesatı [basını] hakkında vuku bulan telkinatın [telkinlerin] menabiini [kaynaklarını] her hükümden evvel, gayet iyi tetkik etsinler." Dolayısıyla Sadak, Ankara'daki yeni hükümet seçkinlerine sert ve şaşırtıcı derecede cesur şu uyarıda bulunur: "İstanbul basınını rahat bırakın."

Sonuç olarak *Minelbab İlelmihrab*, "Ankara" ya da yeni hükümet seçkinleri ile eleştirel ve meydan okuyan ifade özgürlüğü çağrılarında ciddi olan "İstanbul" basını arasındaki çatışmanın vesilesi ve yaşandığı mecra oldu ve yeni devletin alacağı biçime ve izleyeceği prosedürlere dair bir veri sundu. Ülkeden sürgün edilmesini sağladığı eski dostu Refik Halid'in hatıratının yayımlanmasını engelleyen Ahmet Ferit Tek'in, koruması gereken sallantılı bir itibarı vardı ve mevcut otoriteye bağlı olma iddiasından başka güvenebileceği çok da

[38] *Minelbab İlelmihrab*, 3. Baskı, 14.

fazla şey yoktu. Yeni Cumhuriyetin Anayasasının ancak 20 Nisan 1924'te onanmasından ve ülkenin ilk muhalefet partisi TCF'nin Kazım (Karabekir) ve Rauf (Orbay) liderliğinde aynı yılın ilerleyen zamanlarında kurulmasından da anlaşılacağı üzere, kendisinin ve Ankara hükümetinin otoritesi tartışmasız olmaktan epey bir uzaktı. Necmettin Sadak ile Falih Rıfkı, Ahmet Ferit Tek'n otoritesini sarsmaktan ve bu hatıratın yayımlanmasını yasaklayan bir kanun olmadığına dikkat çekmekten geri durmadıkları gibi, mevcut husumetin Ankara tarafında bulunan ve Refik Halid'i Sinop'taki sürgün günlerinden beri tanıyan İsmail Müştak (Refik Halid'in Sinop sürgünü sırasında Sinop mutasarrıfıydı) gibi bazı kişiler de bu tartışmada hukukun üstünlüğünün ve basın özgürlüğünün yanında bir tavır sergilediler.

Eski bir İttihatçı olup artık Ankara hükümetinde görev yapan İsmail Müştak, Refik Halid'in bir vatan haini olduğunu ve hatıratının yasaklanabileceğini belirtse de, böylesi bir yasağın hukuki bir dayanak olmadan uygulanmasının doğru olmayacağına dikkat çektir. Yüzellilikler Listesi'nde yer alan kişilerin hatıralarının yayımlanmasına karşı herhangi bir kanun olmadığı gerekçesiyle basın özgürlüğü ilkesini savunan İsmail Müştak şu uyarıda bulundu: "Refik Halid Bey'in hatıratından hoşnut kalmayacak kimseler bulunabilir. *Refik Halid Bey maziye gömülmüş zannedilen bazı hakikatleri ifşa ederse bu hareket bazı maskeler altındaki simaların içyüzünü gösterebilir.* Fakat biz öyle zannediyoruz ki, aramızda, hamdolsun, böyleleri kalmamıştır. Mamafih bunlardan birkaç kişi olsa bile bunların hatırı için matbuatı emir ve nehy [yasaklama] ile hareket eden bir şekle sokmak ve hürriyeti lisana sansür vazedildi endişesini uyandırmak günahtır" (vurgu eklenmiştir).[39] Ahmet Ferit Tek'in konuyla ilgili yaptığı açıklama sonrası, başka bir mektupta İsmail Müştak şunları belirtti: "Hulasa ben Refik Halid Bey'in ha-

[39] *Minelbab İlelmihrab*, 3. Baskı, 32-33.

tıratı menolunmamalıydı demiyorum; niçin menedildi, bunu bilelim, diyorum. Kanunlar muta olmak [itaat etmek] için malum olmalıdırlar. *Hürriyetlerimiz üzerinde siyasetin mi, yoksa kanunun mu hâkim olduğunu anlamak isteyişimiz inkılâbın ruhuna muhalif değil, bilakis feyzine hizmettir*" (vurgu eklenmiştir).[40]

Peki, bu hatıratın ilk iki bölümünü bu kadar tartışmalı hâle getiren neydi? Bu sorunun cevabı aslında basit olduğu kadar, bu kitabın incelediği muhalefet kavramı gibi oldukça karmaşıktır. Kişisel siyasi güvensizliklerin bu tartışmada bir role sahip olduğu muhakkaktı. Refik Halid'in yazdığı hatıratın Türkiye'deki insanları bu kadar tedirgin etmesinin bir nedeni, büyük kusurlar yerine, Cumhuriyetin oluşum aşamasında kaybedecek çok şeyi olan ve en savunmasız konumdaki orta kademe şahsiyetlerin her türlü küçük kusurlarını, ikiyüzlülüklerini, yalanlarını ve yanılgılarını ortaya dökmesiydi. Refik Halid'in hatıralarında tasvir edilen kişiler, İTC'den ve yakın siyasi geçmişlerinden uzaklaşıp, yeni iktidar yapılanması içerisinde kendilerine yeni bir kılıkla yer edinmeye çalışan isimlerdi. Hatıratın yayımlanma amacı olarak gösterilen, liberal muhalefet (Hürriyet ve İtilaf Fırkası ile İstanbul hükümeti) içindeki gerçekleri göstermek ve böylece Kurtuluş Savaşı'nı farklı bir bakış açısıyla değerlendirmek, yeni Cumhuriyet seçkinleri için bir nevi turnusol kâğıdı olma işlevini görmekteydi. Kimler böylesi bir amacı tehdit olarak görüp, "millî birlik" adına farklı bir bakış açısını engellemek isteyecekti ve kimler bu hatıratın yayımlanmasının münasip olduğunu, böylesi yayınların Cumhuriyet rejiminde ifade özgürlü-

[40] Refik Halid, daha sonra Halep dışında yayımlanan ve Yüzellilikler Listesi'ndeki arkadaşlarının çıkardığı *Doğru Yol* gazetesinde İsmail Müştak'a açık bir mektup yazmıştır. Kendisini bu kadar ikna edici biçimde savunduğu için teşekkür ederken, mektubu yazma amacının alay etmekten çok bir cevap arayışı olduğunu şöyle belirtir: "En ciddi meselenin de bence, şakaya mütehammil tuhaf ve hoş cihetleri vardır." *Minelbab İlelmihrab*, 3. Baskı, 35-36. Refik Halid mektubunda daha sonra Müştak Bey'in "Ecnebi bir vapurla vatana arkasını çevirerek" ülkeyi terk ettiği şeklindeki ithamlarıyla alay edip, içinde bulunduğu gemi yola çıktığında, Anadolu'yu soluna, yani kalp tarafına aldığını da belirtir.

ğü ve siyasi çekişmeler için gerekli olduğunu ve hukukun üstünlüğünün ciddiye alınması gerektiğini düşünecekti? "Ankara" ile "İstanbul" arasındaki siyasi gerilimin altında işte tam da bu mesele gizlenmekteydi. Türkiye'de nasıl bir devlet ve ne türden bir Cumhuriyet oluşacaktı? İktidar partisinin otoriter tahakkümünü gizlemek amacıyla demokrasi tuzaklarına başvurmasıyla, siyaset İkinci Meşrutiyet döneminin izinden mi gidecekti? Yoksa ülkede farklı seslere ve bakış açılarına yer veren gerçek bir diyalog ortamı mı oluşacaktı?

Tüm bunlar, yeni Cumhuriyetteki yönetici seçkinler arasındaki hem ideolojik hem de taktik farklılıklardı ve İTC ile muhaliflerinin hayaletleri de fazlasıyla kendilerini göstermekteydi. Sonuç olarak yeni Cumhuriyette tarih (ve çok sesli tarihler) konusu kaçınılmaz olarak gündeme geldi. Resmî tarihin henüz olmadığı bu ilk yıllarda, geçmişin çatışmalarının ve muhalefetinin hatıralarının canlı tutulması, otoritesini dayatmak ve sağlamlaştırmak için mücadele eden yeni rejimin meşruiyet krizini daha da şiddetlendirdi. Dökülen taşların nerelere saçılacağını kimse bilemediğinden, geçmiş hakkında hiçbir şey söylememek en güvenilir yoldu. Bu dönemde saklayacak bir şeyi olan her bir kişinin en son isteyeceği şey, İstanbul'daki telgrafhanesinden ve basın ofislerinden Mustafa Kemal'e ve millî harekete yüksek sesle ve sürekli muhalefet etmiş "Kirpi" mahlaslı Refik Halid'in, geçmişin dağınık kalıntılarını eşelemeye başlayıp kendisinden bahsetmesiydi. Ne de olsa, siyasi ve kültürel seçkinler arasındaki husumetler ve garezler ile 1920'lerin sonundan itibaren en nihayetinde kitlelere yayılacak olan resmî tarih arasında dünyalar kadar fark vardı. Fakat resmî tarih öyle ya da böyle hem sıradan insanların hem de siyasi seçkinlerin *Akşam* ve diğer gazetelerin sayfalarında gelecek nesiller için kayıt altına alınan gerçek deneyimlerinin hafızasını silmeyi başardı.[41]

[41] Michael E. Meeker, *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity* (Berkeley: University of California Press, 2002). Meeker'ın bu çalışması, Kurtuluş Savaşı ile Birinci Dünya Savaşı'nı çevreleyen hafıza kaybına ve yasakçı zihniyete, Of'un taşra ahalisi üzerinden ilginç bir örnek sunmak-

Refik Halid'in "şahsına münhasır" bu hatıratı, yeni Cumhuriyetteki iç iktidar kavgalarına nüfuz etmek dışında neyi amaçlamıştı? Refik Halid kamuoyu önünde defalarca sadece "geçmişe hayat vermek" istediğini ve herhangi bir fikri ya da dogmayı savunmak, kendisini ya da arkadaşlarını aklamak veya düşmanlarını suçlamak gibi bir niyetinin olmadığını belirtmekteydi. Buna karşılık, özel yazışmalarında, samimi dostu ve Yüzellilikler Listesi'nin bir diğer üyesi Rıza Tevfik'e büyük idolü Victor Hugo'yu taklit ettiğini söylemiştir. Bu yazdıklarında Refik Halid, Hugo'nun erdemlerini övüp, kendisinin ve Rıza Tevfik'in ikilemlerini, Hugo'nun ve Fransız monarşisi hakkında Bonapartizm karşıtı kitaplar yayımlamış olan Louis-Gabriel Michaud gibi diğer sürgün Fransız entelektüellerinin ikilemleriyle karşılaştırmıştır. Bu iki ismin de en nihayetinde affa uğradıklarını ve Fransız siyasetine ve kültürüne geri dönmelerine izin verildiğine dikkat çeken Refik Halid'e göre, Hugo'nun yazdığı hatıralar hem affedilmesinde hem de Fransa'daki özgürlüğün ve millî birliğin belli bir ölçüde genişlemesinde ve sağlamlaştırılmasında önemli bir katalizör rolü üstlenmişti. Dolayısıyla Refik Halid'in hatıralarını yazmasındaki en büyük motivasyonu, hatıratının bir tür millî uzlaşmaya yol açacağı ve hatta affedilmesini sağlayacağı şeklinde kurumlu bir umuttu. Kendisi Türkiye Cumhuriyeti'nin yöneticilerinin fikir ayrılıklarına hoşgörü gösterebilecekleri ve Türkiye'de özgürlüğün ve millî birliğinin genişleyeceği günleri sabırsızlıkla bekliyordu ve İstanbul basınında da benzer amaçlara sahip müttefikleri varmış gibi görünüyordu. Ama o günler hiçbir zaman gelmemiştir ve Refik Halid'in Türkiye'ye geri dönmesine izin verilmesi de (kitabın ilerleyen kısımlarında ele alınacağı üzere) Hatay/İskenderiye bölgesindeki Türk çıkarlarına hizmet etmesiyle mümkün olabilmiştir. Üstelik

tadır. Bu çalışmadan anlaşılacağı üzere, bu dönemde yaşanan dönüşüm/geçiş sürecinin bir parçası olan seçkinlerin böylesi bir hafıza kaybı yoktu, ancak bu seçkinler bildiklerini alenen tartışmamayı ve böylece yasakçı zihniyetin kitleler üzerinde uygulanmasını kabul etmişlerdir.

Minelbab İlelmihrab'ın ilk bölümlerinin yayımlanması tam tersi tepkilere yol açmış ve basın özgürlüğüne ciddi bir baskı uygulandığı gibi, Takrir-i Sükûn Kanunu'yla sansür politikası yeniden yürürlüğe konmuştur.

Aynı dönemde, Yüzellilikler Listesi'nde yer alanlara kanunen yayın yasağı koyma süreci de başladı. Bu konu basında da tartışmalara neden oldu ve Cumhuriyet Savcılığına, meclise ve Adalet Komisyonuna dilekçeler verilmiştir. Cumhuriyet Savcılığı, ülkeden sürülmüş olsalar bile halen ülke kanunlarına tâbi oldukları gerekçesiyle Yüzellilikler Listesi'nde bulunan kişilerin eserlerini yayımlamanın kanundışı olduğuna hükmedince, dönemin gazetelerinden biri bu meseleyi savcılığa bırakmak yerine okuyucuların fikirleri sorarak soruya sona erdirme çağrısında bile bulundu.

1924 yılındaki bu hukuki belirsizlik ve kamuoyuna da yansımış siyasi çekişme hali, başka önemli gelişmeler bağlamında da mevcuttu. Yeni Cumhuriyetin Anayasası henüz tamamlanma aşamasındaydı ve ancak Nisan 1924'te ilan edilecekti. Mustafa Kemal gönülsüzce bir muhalefet partisinin kurulmasına izin verse de, Cumhuriyet Halk Fırkası liderlerinin bir kuşatma altında olduklarına dair endişeleri giderek artmaktaydı; zira TCF'nin kurulmasıyla sonuçlanan muhalefet hareketi giderek gelişmekteydi.[42] Ancak kısmen Refik Halid'in hatıratının ortaya çıkardığı tartışmalar nedeniyle çıkarılan Takrir-i Sükûn Kanunu'yla birlikte, ülkede siyasi ihtilaf yaratabilecek tüm olasılıklar ortadan kaldırıldı.[43]

Takrir-i Sükûn Kanunu (Mart 1925)

Takrir-i Sükûn Kanunu hükümete ifade ve toplanma özgürlüğü üzerinde olağanüstü yetkiler tanımaktaydı ve bu haliyle İkinci Meşrutiyet dönemindeki idare-i örfiyyeyi (sı-

[42] Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic.*
[43] Karay, *Minelbab İlelmihrab.*

kıyönetimi) hatırlatmaktaydı. Bu kanunun çıkarılmasının başlıca vesilesi, Kürtlerin ağırlıklı biçimde çoğunlukta olduğu güneydoğu bölgesinde Şubat 1925 sonlarında patlak veren ve yakın geçmişte ilafetin kaldırılmasının da ivme kazandırdığı Şeyh Sait İsyanı olmuştu. İsyanla birlikte, doğudaki Kürt bölgelerinde sıkıyönetim ilan edildi ve Hıyanet-i Vataniye Kanunu'nda bazı değişikliklere gidildi. Ancak süregiden tehdit kimilerine göre iktidarın merkezinin çok da uzağında değildi. Bu varsayılan tehdidin kaynağı İstanbul basınıydı ve Şeyh Sait İsyanı'nın hemen ardından "İstanbul basınının yıkıcı tavrı" öne sürülerek, mevcut sıkıyönetimin İstanbul'a kadar genişletilmesi önerildi.[44] Anlaşılan odur ki, Cumhuriyetin ilk yıllarında basında süregiden hararetli tartışmalar sırasında, Refik Halid'in İstanbul'da bulunan bazı arkadaşlarının onu ve mevcut durumun ve geçmişin siyasetine dair eleştiri ve yorum yapma hakkını savunmaları halen unutulmuş değildi.

5 Mart 1925'te İsmet İnönü'nün yeni hükümeti, "iki yıl boyunca hükümete ülkenin her yerinde neredeyse sınırsız yetkiler veren" Takrir-i Sükûn Kanunu'nu meclisten geçirdi."[45] Aynı dönemde ayrıca 1920'den itibaren Kurtuluş Savaşı sırasında faaliyet gösteren İstiklal Mahkemeleri de yeniden kuruldu. Zürcher'in belirttiği üzere, "aşırı bir baskı döneminin habercisi olan, tarihsel önemi büyük bu kararın [Takrir-i Sükûn Kanunu] iki yıl boyunca uygulanması, tüm siyasal muhalefetin ve basının susturulmasını, Kürt etnik ve dilsel kimliklerinin sert bir biçimde ezilmesini ve 1926'da Ankara ve İzmir'de yapılan yargılamalarla Kemalist çevre

[44] Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic*, 82. Zürcher, dönemin iki gazetecisi Falih Rıfkı (Atay) ile Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu de bu fikri desteklediklerini belirtir. En nihayetinde Mustafa Kemal Cumhurbaşkanı olarak ağırlığını koymuş ve Fethi Bey (Okyar) hükümetini eleştirenlerin arasına katılıp güvensizlik oyu vererek İsmet [İnönü] idaresinde yeni bir hükümetin ve kabinenin kurulmasının önünü açmıştır.

[45] Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic*, 84-85.

dışındaki tüm potansiyel iktidar rakiplerinin yok edilmesini" sağladı.[46]

Takrir-i Sükûn Kanunu'nun en önemli etkileri İstanbul basını üzerinde hissedildi. Ülkenin büyük gazetelerinden sadece hükümetin yayın organları *Hâkimiyet-i Milliye* (Ankara) ile *Cumhuriyet* (İstanbul) ve İTC'nin eski yayın organı *Tanin* dolaşımda kaldı. Aynı dönemde, Refik Halid'in hatıratının yayımlanmasına karşı çıkanlar ve kendisiyle ve İstanbul'daki arkadaşlarıyla her şekilde ihtilaf hâlinde olanlar, isyanın çıktığı Kürt bölgesinin güneydoğusunda sürgünde bulunan onu ve Rıza Tevfik'i, Şeyh Sait yanlılarıyla aynı kefeye koyma yoluna gittiler ve Refik Halid ile Rıza Tevfik'i sınırın Türk tarafındaki Kürt aşiretleri arasında irtica propagandası yapmakla suçladılar.[47]

İstiklal Mahkemeleri (1925-1927)

Yeni Cumhuriyette muhalefeti susturmanın ve böylece siyasi ihtilafları ortadan kaldırmanın son büyük adımı, 1925-1927 arasında İstiklal Mahkemeleri'ni yeniden yürürlüğe koymak oldu. 1920'den itibaren Kurtuluş Savaşı boyunca faaliyet gösteren İstiklal Mahkemeleri, 1925'teki Şeyh Sait İsyanı üzerine yeniden canlandırıldı. Sonrasında 1926'da İzmir'de Mustafa Kemal'e yönelik suikast iddiasını yargılayarak varlığını sürdüren bu mahkemeler 1927'de resmen kaldırıldı. İstiklal Mahkemeleri'nin bu evresinde İstanbul basını önemli bir hedef hâline geldi. Basının elinin kolunu fiilen bağlayan Takrir-i Sükûn Kanunu iki yıllığına çıkarıldı ve bu iki yıllık süreç boyunca İstiklal Mahkemeleri muhalefet unsurlarının daha sağlam biçimde bastırılmasını sağladı.[48]

[46] Zürcher, *Political Opposition in the Early Turkish Republic*, 84-85.
[47] *Minelbab İlelmihrab*, 3. Baskı, 44-45.
[48] Bakınız: Köker, "Establishment of Secularism in the Early Turkish Republic" ve Özoğlu, *From Caliphate to Secular State.*

Yurtdışına sürüldüğünden, Refik Halid doğrudan bu mahkemelerde yargılanmadı. Fakat İstanbul basınından pek çok arkadaşının bu mahkemelerde yargılanmalarını tiksintiyle izledi. Ayrıca Takrir-i Sükûn Kanunu'nun Mart 1925'te meclisten geçmesinden birkaç gün önce İstanbul basınında hatıratının yayımlanması için ikinci bir girişimin olduğunu da belirtti ve hatırat olarak anlattığı tarihinin ne kadar tehditkâr olduğunu ima etti.

Türkiye Cumhuriyeti'ne Dışarıdan Bakmak

Tarafgir bir karşıtlık ve sonrasında 1923-1926 arasında Cumhuriyetin şekillenmesiyle birlikte içeride yaşanan fikir ayrılığı olarak muhalefet için tüm alanlar en nihayetinde ortadan kaldırıldı. Peki, tüm bu olaylar ve tartışmalar, sınır ötesindeki sürgün yerinden gelişmeleri takip eden Refik Halid'e nasıl görünmekteydi? Kişisel yazışmalarında Refik Halid'in, Türkiye ile yeni devlet adamları topluluğu hakkındaki görüşleri samimi ve doğrudan olduğu gibi, çoğu zaman gaddarca dürüsttü. Özellikle Rıza Tevfik'le yazışmaları bu açıdan gayet aydınlatıcıdır. Filozof olarak bilinen Rıza Tevfik, önde gelen bir muhalif olmasının yanı sıra, geniş bir kesimden saygı gören başarılı bir şair ve filologdu. Ayrıca Osmanlı İmparatorluğu için uğursuz Sevr Antlaşması'nın müzakere edilmesindeki rolü ve milliyetçilere karşı devam eden muhalefeti ve küçümseyici tavrı nedeniyle Yüzellilikler Listesi'ndeydi. Refik Halid Cünye, Beyrut ve Halep'teyken Amman ve Cünye'de yaşayan Rıza Tevfik, 1938'de diğer birçok yüzellilikle birlikte affedildikten sonra bile gönüllü olarak birkaç yıl daha sürgünde kaldı. On beş yıllık sürgünleri boyunca bu ikili arasındaki mektuplar, Refik Halid'in kendi edebî eserleri ile Türkiye'deki siyasi ve sosyal gelişmelere bakışındaki ve algısındaki boşlukları doldurur.

Cumhuriyetin ilk yıllarında ve Halep'e gelişinin ardından

Refik Halid, bulunduğu yeri anlamlandırmaya çalıştı. Anadili Türkçeyle yazan (ve sadece Türkçe yazmak isteyen) bir yazar olarak artık okurlarından ve memleketinden kopmuş haldeydi. Türkiye'de kalanlar yeni iktidar şeklinin yapısını ve sınırlarını tanımlamaya çalışırlarken, Refik Halid de memleketiyle olan ilişkisiyle yüzleşmeye çalışıyordu. Yeni Türkiye'den sürülmüşken eserlerini Türkçe yazmak ne anlama geliyordu? Bu hâldeyken okur kitlesi kim olacaktı?

Refik Halid'in özel hayatı da çalkantılı bir dönemden geçmekteydi. Rıza Tevfik'e yazdığı bir mektuba göre, eşi Nazıma Hanım'la 1924 sonlarında resmen ayrılmışlardı. Refik Halid'in ilk sürgünü sırasında Sinop'ta nikâhlanan çift, 1918'de oğullarının doğumu sayesinde sürgünden İstanbul'a geri dönebilmişlerdi. Nazıma Hanım ile oğulları Ender başlangıçta yeni sürgününde Refik Halid'in yanına gelmişlerdi, ancak Nazıma Hanım'ın bir zafiyet geçirmesinin ardından yollarını ayırma kararı alan çift boşanmış ve Nazıma Hanım ile Ender 1924'te İstanbul'a dönmüşlerdi. Birtakım sıkıntıların ve güçlüklerin ardından Refik Halid, kendisinden çok daha genç ve başka bir muhalifin ve Cünye sakininin (Mahir Said) kızı olan Nihal'le 1927 yazında nikâhlanıp ikinci kez evlendi. Refik Halid'in 1965 yılında vefat etmesine kadar evli kalan çiftin oğulları Ömer Uğur 1933'te Halep'te dünyaya geldi. Onun doğumu, Refik Halid'in İstanbul'a dönme arzusunu daha da şiddetlendiren bir hadise oldu.

Refik Halid, kişisel hayatındaki tüm bu değişikliklerinin ortasında böylesi bir noktaya nasıl geldiğini anlamaya çalıştı. Çok sevdiği Rıza Tevfik'i 1922'nin sonlarında, her ikisi de şehirden kaçmadan hemen önce İstanbul'da son kez görmesi hakkında şöyle yazar: "Bilmem hatırlar mısın, seni son defa Ali Kemal'in tevkifinden bir akşam evvel Lâleli'deki Harikzâdegân Apartmanı'nda görmüştüm. Karanlık çökmüştü, dairenin elektrikleri henüz yanmıyordu, nâ-tamamdı; zaten yeni de taşınmış, darmadağınık bir haldeydiniz. Zihnimiz de perişan idi; dışarıda nümayişler olu-

yordu; 'Kahrolsun! Kahrolsun!" [muhtemelen onları hedef alan bağırışlar] sesleri camları ve camlar derecesindeki yürekleri zangırdatıyordu. Ne kasvetli, elemli, feci bir saatti."[49]

Uzakta da olsa Refik Halid, Türkiye'deki gazeteci ve yayıncı arkadaşlarıyla iletişim hâlinde kaldı ve daha önce de bahsedildiği üzere, Türk basınında tartışma konusu ve hakaretlerin hedefi olmaya devam etti. Hatta 1924'ün sonlarında, yeni kurulmuş *Cumhuriyet* gazetesine Refik Halid'in menenjitten öldüğünü bildiren bir telgraf göndererek, Türkiye gazetelerinde kendisine methiyeler ve güzel sözler söylenmesini bile sağlamaya çalıştı. Böyle bir şakayla umut ettiği, TCF bu kadar ivme kazanmışken ve muhalefet cesaretlenmişken, ülkeye geri dönmesine izin verilmesini sağlayacak olumlu duyguları tetiklemekti. Ne kadar saçma görünse de bu şaka, ülkeden fiziksel olarak çıkarılmasına, vatandaşlığını kaybetmesine ve hukuki bir aidiyetten yoksun kalmasına rağmen Refik Halid'in Türk siyasi ve kültürel hayatıyla sürekli ilişki kurmaya çalıştığının bir göstergesiydi. Peki, bu sürgününün koşulları nasıl olacaktı? Refik Halid bu soruya sürekli olarak çözüm üretmeye çalışıyordu ve bu çabası birçok yönüyle yeni Türkiye Cumhuriyeti'ndeki yönetim şeklinin ve bu rejimin Osmanlı geçmişinin siyasi, kültürel ve fiziksel kalıntılarıyla ilişkisinin nasıl olmasına gerektiğine dair süregiden büyük mücadeleyi yansıttığı gibi, aynı zamanda bu mücadeleyle de doğrudan bağlantılıydı.

Refi Halid 1925'in başlarında (TCF'nin halen faal olup, yasal muhalefetin faaliyet göstermesine izin verilecek gibi göründüğü ve İstiklal Mahkemeleri'nin yeniden yürürlüğü konmadığı bir dönemde) kendisinin ve Rıza Tevfik'in içinde bulunduğu kötü durumu dokunaklı bir şekilde tasvir ederek, şunları yazdı: "Ben de tabii senin gibiyim, İstanbul'a gitmeye öyle can atıyorum, hatta şu mevhum vefat haberiyle

[49] Abdullah Uçman (ed.), *Aziz Feylesofum: Refik Halid'den Rıza Tevfik'e Mektuplar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), (10 Mart 1926), 25.

lehimde hâsıl olan cereyandan bilistifade belki avdet imkânı bile biraz izzet-i nefs fedakârlığıyla mümkün olabilirken kat'iyyen teşebbüs etmiyorum. Gidip de ne yapacağım. Zevkini, ruhunu, kaybetmiş bir İstanbul içinde boynu bükük dolaşmak hiç de keyifli ve şâyân-ı arzu bir hal değil. Orası düzelirse biz de yolda düzülürüz."[50]

Refik Halid, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun ilanından ve Ankara'daki siyasi kargaşalardan ve yasaklamalardan sonra yaşadığı hayal kırıklığını ve yabancılaşmayı Rıza Tevfik'e 1926 yılının başlarında şöyle ifade etti:

Siyasetle hiç meşgul olmuyorum ve ba'demâ [bundan sonra] olmamağa da karar verdim. Bu kararım pek ka'tidir. Türkiye'de, İstanbul'dan başka düşündüğüm ve özlediğim bir cihet de yok. Ricâl-i hâzıraya [Medenileşmiş devlet büyüklerine] uzaktan Ye'cûc Me'cûc seyreder gibi hayretle, fakat korkusuz bakmaktayım. Gülünecek cihetlerini bile bulamıyorum. Bana fevka't tabiadan [doğaüstünden] ziyade hilâf-ı tabiat [doğadışı] mahlûklar gibi görünüyorlar. Wels'in [H. G. Wells'in] romanlarındaki Kamer, Mirrîh sekenesine [Aylılara ve Marslılara] benzetiyorum, hazzedemiyorum. Hatta güya hemşehrilerim, ırkdaşlarım değillermiş gibi kendi kendime soruyorum: "Acaba nasıl konuşurlar, nasıl yeyip içerler, ne biçim giyinirler. Külliyen yabancı tesiri yaşıyorlar.

Refik Halid'in bu gözlemi, Fransız okullarında yetişmiş kozmopolit bir Osmanlı beyzadesi için gerçekten de etkileyicidir.[51] Anlaşıldığı kadarıyla, onun açısından Avrupa tarzını benimsemenin bir doğru bir de yanlış yolu bulunmaktaydı.

Tüm bu kaybolmuşluk hislerine karşın Refik Halid, Halep ve Cünye'de kendisine rahat bir yer bulduğunu teslim eder; ördek avlamak ve oradaki Türklerle sosyalleşmek için sık sık Hatay'ı (İskenderun sancağı) ziyaret ettiğini de belirtir. Rıza Tevfik'e Halep'te neler yaptığını anlatırken,

[50] Uçman, *Aziz Feylesofum* (10 Mart 1926), 18.
[51] Uçman, *Aziz Feylesofum* (10 Mart 1926), 22.

1924'ten beri Celâl Kadri ve Hasan Sadık ile beraber Türkçe yayımlanan *Doğru Yol* gazetesinde yazı ve editörlük işleri yaptığından bahseder. İskenderun ve çevresinin Türklerden oluştuğunu ve onu nezaketle kabul ettiklerini belirtir. Türkiye Cumhuriyeti'nin sınırları dışındaki ve Fransız idaresine bağlı İskenderun'da bile küçük bir okuyucu kitlesine sahip olduğunu ifade eder. *Doğru Yol* gazetesi hakkında ise şöyle der: *Bizim Doğru Yol'u görüyorsan, muannid* [dogmatik], *mutaassıb* [muhafazakâr] *bir siyaset gazetesi değil, padişah taraftarı hiç değil. Sadece Kemalistlerin Cumhuriyet ismi altında yaptıkları ihtilâl ve zulüm hükûmetine aleyhtar. Bunu da şiddetle izhâr* [ifade] *etmez, mu'tedildir* [ılımlıdır]."[52] (vurgu eklenmiştir).

Telgraf Vakası'ndan sekiz yıl sonraya ve Mustafa Kemal'in kapsamlı Nutuk konuşmasından birkaç ay önceye denk düşen Temmuz 1927'de, Refik Halid halen yaptıkları için pişman görünmez. Rıza Tevfik'e yazdığı bir mektupta şöyle der: "İpipullah sivri külâh [yapayalnız ve varlıksız bir halde], memleketten kovdular. Cürmüm ne? Kumarbaz bir siyasetçi [Mustafa Kemal kastediliyor] ümitsiz bir anda, velev hesap ederek, velev hesapsız, bir vurgun vurmuş, ben buna aleyhtar imişim. 'Ya kaybedersen?' endişesiyle herifin 'reste!' [rest] demesine muvâfakat etmişim [karşı çıkmışım]. Artık benden kötüsü yok!"[53] Güceniklik hissi 1927 yılında bile gözle görülür bir hâlde olan Refik Halid, mektubuna şöyle devam eder:

> Merak etme, onlar beni tâbiyetten [vatandaşlıktan] çıkardıkları zaman ben zaten tâbiyetlerinde bulunmuyordum. Bence buna zaten "tâbiyetten ıskat" [vatandaşlıktan çıkarma] ismi

[52] Uçman, *Aziz Feylesofum* (10 Mart 1926), 26.

[53] Uçman, *Aziz Feylesofum* (28 Temmuz 1927), 38-39. İşin ilginç yanı, 1924'teki Fransız istihbarat raporlarına göre, *Doğru Yol* gazetesinin başyazarları Hasan Sadık ile Celal Kadri "açıktan Manda İdaresi taraftarıydılar" ve özellikle de Celal Kadri, "Manda İdaresi için iyi işler yapma fırsatlarını hiç kaçırmamış" Fransa yanlısı birisiydi. French Foreign Ministry Archives, Nantes: Haut Commissariat Beyrouth, Service de Press 1 SL 010.

verilemez; "tâbiyetten âzâd" [vatandaşlıktan azat edilme] daha doğrudur. *Mekteplere mahsus müntahabât kitaplarında (derlemelerde) mevcut yazılarımın altındaki imzalarıma, çocuklar okumasın diye kara damga vurmuşlar.* Ne kurûn-i vustaî [Ortaçağa özgü] ve ahmakça şey. O çocuk zeki ise babasına gidip de sormaz mı? Daha fazla meraka düşmez mi? Diğer isimlerden ziyade hafızasına hâkketmez mi? Bizler zamanında Kemâlleri (Namık Kemal), Şinasileri –teşbihte hata olmaz!– böyle öğrenmemiş mi idik? O devirler erkânına lânet okumamış mı idik? Senin [Rıza Tevfik'in] şiirlerini Türkiye tarih-i edebiyatından Allah çıkaramaz, benim ismimi de Azrail öldüremez. İhtilal zamanındaki hükûmet kararlarıyla, hükümleriyle yok ve hiç edilmiş bir sanatkâr kainatta mevcut değil. Öldürülebilseydi André Chénier'den tut Victor Hugo'ya kadar yüzlerce zât ma'dûm [yok] olurdu. Bilhassa *Les Châtiments*'larını okumakta olduğun Hugo. Bu eseri ben eskiden beri pek severim, ilk menfâmda (1913-16 yılları arasındaki Anadolu sürgününü kastediyor) yastığımın altında dururdu (vurgu eklenmiştir).

1927 gerek Türkiye'de olup bitenleri uzaktan seyreden Refik Halid için bir dönüm noktası oldu. Bu yıl itibarıyla Türkiye Cumhuriyeti'nin, Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ve Mustafa Kemal'in yeni hegemonyası sağlamlaştırılmış, basın denetim altına alınmış ve "tehlikeli unsurlar" temizlenmişti. Yüzellilikler Listesi ile 150 hain ülkeden sürülürken, İstiklal Mahkemeleri İTC'nin tehlikeli sayılan eski mensuplarını yargılamış ve böylece yeni Cumhuriyeti geçmişin çetrefilliğinin yarattığı sorunlardan arındırmıştı. Aynı yıl içerisinde, dini otoritelerin denetim gücünü ve mevcudiyetini sınırlandırmak ve devlet ile toplum için yeni bir çerçeve oluşturmak için toplumsal, ekonomik ve hukuki reformlar ile kılık-kıyafete dair düzenlemeler de yapıldı.[54]

[54] Geoffrey Lewis, *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success* (New York: Oxford University Press, 1999); Gavin Brockett, *How Happy to Call Oneself a Turk! Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim*

Mustafa Kemal'in bizzat kurduğu Cumhuriyet Halk Fırkası'nın ikinci kongresinde Ekim 1927 ortalarındaki "Nutuk" konuşması da bu döneme denk düşmekteydi. Cumhurbaşkanı ve CHF'nin başkanı olarak bu konuşmasında, Kurtuluş Savaşı'nın resmî tarihini 19 Mayıs 1919'da Samsun'a çıkmasıyla başlatmış ve Cumhuriyetin kurulup, 1922-24'te Saltanat ve Hilafetin kaldırılması ve 1925-27'deki İstiklal Mahkemeleri'yle muhalefetin ortadan kaldırılmasıyla sonlandırmıştır.[55] Nutuk, diğer pek çok şeyin yanı sıra, Mustafa Kemal'in denetlenemeyen sesleri (Osmanlı hegemonyası ile Türkiye Cumhuriyeti hegemonyası arasındaki karışık yıllara dair bireysel bakış açısıyla ve deneyimler üzerinden aktarılan hatıratlar ve sözlü anlatımlar) ıslah etmesi anlamına gelmekteydi. İstiklal Mahkemeleri'nin hukuk alanındaki doğruları ve yanlışları açıklığa kavuşturması gibi, *Nutuk* da ele aldığı dönemdeki olup bitenlere dair ortodoksça bir anlatı oluşturmuş ve bu anlatı resmî tarihin yanı sıra tarih biliminde de on yıllarca diğer tüm anlatıları gölgede bırakmıştır.

Mustafa Kemal'in, Refik Halid'in hatıratını bildiğini ve 1924'te yayımlanan iki bölümünü (ve Refik Halid'in hatıratını yayımlamak için 1925'te Takrir-i Sükûn Kanunu'nun meclisten geçirilmesinden hemen önceki ikinci girişimi) okuduğunu varsaymak gayet makuldür. Dolayısıyla Mustafa Kemal, hegemonyasını tam anlamıyla oluşturamadığı bir ortamda, Refik Halid'in bu hatıratının ve ortaya koyduğu anlatının kamuya açık olmasının, potansiyel olarak taşıdığı önemi kavramış olmalıydı. [56] *Nutuk*'un önemli bir kısmının

National Identity (Austin: University of Texas Press, 2011) ve Hale Yılmaz, *Becoming Turkish: Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey, 1923-1943* (Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2013).

[55] Hülya Adak, "National Myths and Self-Narrations: Mustafa Kemal's Nutuk and Halide Edip's The Turkish Ordeal", *South Atlantic Quarterly* 102, sayı 2/3 (2003): 509-28.

[56] Aynı durum, Halide Edib'in 1924'te ve 1926'da İngilizce olarak yayımlanan (ve Mustafa Kemal'in muhakkak haberdar olduğu) hatıraları için de geçerlidir.

Osmanlı hükümetiyle ve özellikle de 1919 yazında İstanbul'daki Refik Halid'le karşılıklı telgraflarına odaklandığı düşünülürse, Mustafa Kemal'in Osmanlı egemen otoritesine ihanet etme (ki aslında teknik açıdan bakıldığında yaptığı tam da buydu) suçlamalarına dair kendisini ve millî hareketi aklamak için büyük bir çaba sarf ettiğini söylemek de akla yatkın durmaktadır. Mustafa Kemal bu açıdan artık bir mevcudiyet sergilemekten çok uzak İstanbul hükümetiyle giriştiği iktidar mücadelesindeki rolünü meşrulaştırmaya çabalıyordu ve Refik Halid de bu mücadelenin kritik bir anında İstanbul hükümetinin yüzü olmuştu. Sürgün edilip ülkeden sürülmesi Refik Halid'i susturmaya yetmiyorsa, o hâlde *Nutuk* bu meseleyi halledecekti ve resmî hegemonyayı (ve yeni millî birliği) tehdit eden Refik Halid ile diğer muhalifleri kesin biçimde susturacaktı. Bir sonraki bölümde de gösterileceği üzere, *Nutuk* bu işi başardı.

Son Osmanlı şeyhülislamı Mustafa Sabri Efendi de Mısır'daki sürgününün ilk dönemlerinde hatıralarının bazılarını yayımlamıştır.

Altıncı Bölüm
Yeraltında Dünya Var (1928-1945)

Dönüş sevincim katmerlidir.
Sevgili yurdumu ne halde bıraktım? Nasıl bir harika ile karşılaşacağım.
Dumanı yaslı tüten bir fabrika bacası tanırdım: Zeytinburnu . . .
Ankara'da tek bina Taşhan'dı.
Bankalarda dilimiz ötmez, şirketlerde sözümüz sökmezdi.
Trende Türkçemi Rumlaştırmadan biletçiye meram anlatamazdım.
Tokatlıyan'da Frenkçe söylemesem garsona dilediğimi kolayca yaptıramazdım.
Plajlarımızda yüzen yabancılara kıyıdan korkarak bakar,
Avrupa'dan dönerken hudutta şapkamı pencereden atardım.
Memlekette toprağın kurusu bizim, yaşı elindi.
Bıraktığım haldeki bu vatan yerine istiklal ve mucize ülkesine kavuşmaktan duyduğum heyecan içinde şu yaşımda ağlar güler ilan bebeklerine döndüm.
Mütemadiyen tekrarladığım söz: Yaşasın Atatürk, beni gurbette de göğsümü kabartarak yaşatan Atatürk.

–REFİK HALİD "Karakayış," Türkiye'ye geri dönmenin nasıl bir his olduğu sorusuna cevap olarak Refik Halid'in 1938 yazında *Tan* gazetesine gönderdiği telgraf[1]

Refik Halid'in İstanbul'dan kaçmasının üzerinden geçen on altı yıl içerisinde kurallar değişmişti ve besbelli ki bu kurallara uyma isteği de değişimden geçmişti. Refik Halid'in

[1] Ali Birinci, *Refik Halid Karay: Ankara* (İstanbul: İnkılâp, 2009), 33, 3 numaralı dipnot: "Telgrafın bir sureti Milli Kütüphane'de Atatürk Belgeliği'nde BYGKUP. 153 numarada bulunmaktadır."

hayatı, kariyeri ve 1938'e kadar olan hassasiyetleri hakkında önceki bölümlerden bildiklerimiz düşünüldüğünde, bölümün başında alıntılanan açıklaması (Türkiye'ye dönüşü sırasında kamuoyuna yönelik bir açıklama) pek çok soruyu beraberinde getirir. Cumhuriyeti ve Atatürk'ü dalkavukça överken Refik Halid, saf numarası ve hatta ironi mi yapıyordu? Esaslı bir muhalif olması itibarıyla, Kemalist yurtseverliğe doğru bu dönüşümden nasıl ve ne zaman geçmişti?

Refik Halid'in bu dönüşümü 10 yıldan fazla bir süredir yürürlükteydi. Türkiye'ye 1938'deki dönüşü sırasında kamuoyuna açık biçimde ilan ettiği bağlılığı ve yurtseverliği aslında sadece bu dönüşümdeki yeni bir aşamayı işaret etmekteydi. Bu dönüşümün ilk aşaması 1927 sonrasında rejime karşı "kanaatlerinin değişmesiyle" başlamıştı. İlerleyen kısımlarda görüleceği üzere, Refik Halid rejime karşı açık muhalefetine son vermenin yanı sıra, Türk milletine yurtseverliğini ve nasıl değerli olduğunu göstermek amacıyla özellikle ihtilaflı Hatay/İskenderun bölgesi konusunda siyasi jestler sergiledi ve böylece Atatürk'ün hayatını kaybetmesinden sadece birkaç ay önce 1938 yazında affedilmeyi başardı.

Türkiye'ye dönmesiyle, Refik Halid'in dönüşümündeki ikinci aşama başladı. 1934 Soyadı Kanunu gereğince soyadıyla Refik Halid Karay kendisini artık bir Kemalist olarak Türkiye kamuoyuna yeniden tanıtmak zorunaydı. Ancak Türkiye Cumhuriyeti'nin yeni siyasi, edebî ve kültürel ortamında yeniden yer bulmak için bir soyadı almanın ötesine geçti. Önceki yazılarını geçirdiği dönüşüme uygun biçimde yeniden işleyerek, yeniden yorumlayarak ve sansürleyerek geçmiş eylemlerinin hikâyesini tamamen tashih etme yoluna gitti. Bu iş için yakın Osmanlı geçmişinin ve oradaki muhalefet kültürünün emarelerinin Kemalist bir kalıba uydurulması gerekliydi ve tek parti rejimindeki siyaset ve düşünce dünyasında kabul edilebilirliğin sınırları açıkça belirtilmek yerine imalarla işaret edildiği düşünüldüğünde, bu iş hiç de öyle basit değildi. Ve tüm bunlar, tam da Atatürk'ün son günlerini yaşadığı ve kurduğu Cumhuriyetin yegâne liderin-

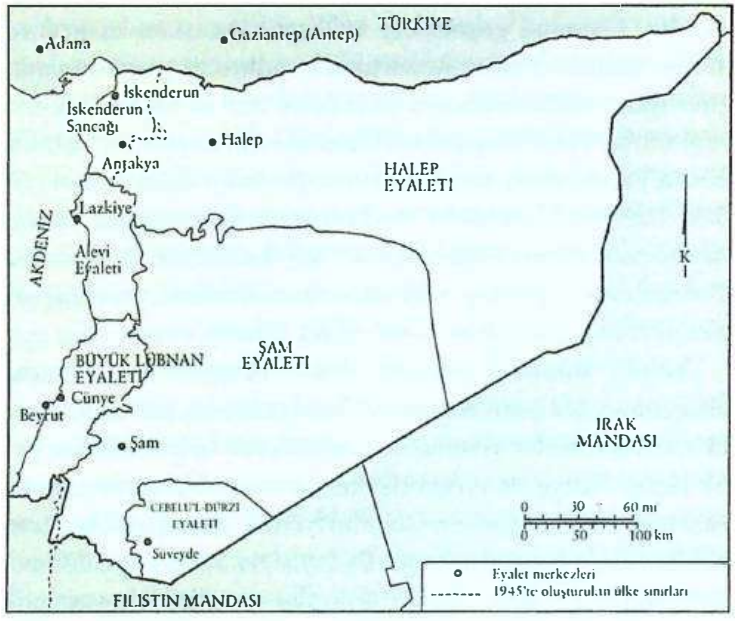
den mahrum biçimde yeni bir döneme girmeye hazırlandığı sırada yaşanmaktaydı. Kitabın bu bölümünde ilk olarak Refik Halid'in henüz sürgündeyken Kemalist birine dönüşürken kaleme aldığı yazılarını ve eylemlerini, sonrasında Hatay/İskenderun anlaşmazlığının kendi dönüşümündeki rolünü ve son olarak da 1938'de İstanbul'a dönmesinin ardından eski yazılarına yaptığı redaksiyonlarla ve kaleme aldığı yeni yazılarla yeniden icat etmesi ele alınacak ve böylece 1928-1945 arasındaki dönüşümün evrelerinin izi sürülecektir. Birinci Dünya Savaşı sırasında 1916 Ankara Yangınına dair deneyimlerini ve bu deneyimlerine dair Mütareke döneminde kaleme aldığı 1921 tarihli "Ankara Yangını" yazısını, Kemalist olarak yeniden icat etme süreciyle ilişkilendirerek, söz konusu yazısını 1939'daki Cumhuriyet Ankara'sına gerçek bir methiye hâline getirmesi üzerinde durulacaktır.

Türkiye'de muhalefetin karmaşıklığını ve daha geniş anlamda 1928-1945 arasındaki Türkiye siyasetinin koşullarını kavramaya yardımcı olan *Yeraltında Dünya Var* isimli romanındaki alegori, Refik Halid'in kariyerinin ve yazılarının bu yeni aşamasını incelemek için iyi bir başlangıç noktasıdır. Bu roman, Türkiye'ye dönüşünden on yıldan fazla bir süre sonra kitap olarak yayımlanmış olmakla birlikte, o dönemin Suriye'sinde geçer. Romanın başkahramanı, İstanbul'da vefat eden halasından miras kalan topraklar (Suriye'deki Osmanlı mirasının simgesi olarak görülebilir) üzerinde hak iddia etmek için Suriye'ye gelen ve bu sırada anlaşılmaz biçimde arzu nesnesi hâline getirdiği Nihan (Farsça gizemli ya da esrarlı anlamına gelen bir isim) isimli bir kadının peşine düşen Nebil (asil anlamına gelir) isminde bir Türk'tür. Nebil gizemli Nihan'la ilk kez karşılaştığında, ona miras kalan topraklarda bir yerlerde gömülü bir hazinenin izini çaresizce sürmektedir. Nihan'ın peşinden giderken, bir grup Alman (Osmanlı İmparatorluğu'nun geçmişteki müttefiki) ve gene yeraltındaki hazineyi bulmak için koşturan bir grup Ermeni'yle (Osmanlı geçmişinden gelen varoluşsal tehdit) rekabete girişir. Kullandığı sembollerle ve alegorilerle Refik

Halid'in bu romanında, 1930'larda ve 1940'larda yaygınlaşan psikanalitik araştırmalardan etkilendiği açıktır; zira romanın sonunda kitabın kahramanı ve anlatıcısı uykusundan uyanır ve tüm anlatılanların bir rüya olduğu ortaya çıkar. *Yer Altında Dünya Var* romanı, Refik Halid'in biraz kabaca da olsa, Osmanlı geçmişinin tarihsel hafızası ve bastırılmış mirası anlamına gelen kolektif bilinçaltını deşmeye başladığına işaret eder. Osmanlı geçmişine dair romanda işlenen bağlantılar epey zengindir: Nihan'ın kökeni gizemli biçimde Bosna'ya dayanır, miras kalan topraklar ve bu topraklardaki hazine Suriye'dedir ve Ermeniler ile Almanlar hazine için romanın başkahramanıyla yarış hâlindedir. Dolayısıyla Osmanlı'nın tüm eski tutkuları ve rekabetleri, yeraltındaki hazineyi arama sürecinde yeniden canlanır.

Yeraltı dünyası alegorisi Refik Halid'in kendi hayat hikâyesine, tek parti Kemalist Cumhuriyet siyasetine ve özellikle de muhalefet alanına da geniş ölçüde uygulanabilir. Refik Halid Suriye'de sürgündeyken, bir tür yeraltı dünyasında yaşamaya zorlanmış ve Cumhuriyetten aforoz edilip vatan haini olarak damgalanmıştı. Dolayısıyla Türkiye'ye dönmesi ve resmen affedilmesinin ardından yer üstünde yaşamak ve edebiyat ile siyaset müesseselerine geri kabul edilmek için yeniden icat etmesi gerekiyordu. Böyle bir yeniden icat, geçmişteki yıkıcı eylemlerinin hatıralarını ve anlatısını seçici bir şekilde bastırmayı ve kendisinden bir kısmı etkin bir şekilde yeraltına yerleştirmeyi gerektiriyordu. Refik Halid'in bu dönemdeki yazılarında bile şu açıkça görülür: Yüzeyde Kemalizm'e bağlılığının vurgulu ve aleni beyanları vardır, ancak yazılarına daha derinden bakıldığında iktidara, geçmişe ve bugüne karşı daha ikircikli bir duruş ortaya çıkar. Refik Halid'in bu durumunun siyasi anlamdaki yansıması, örgütlü siyasi muhalefetin Cumhuriyet Halk Partisi (CHP) içindeki hizipler olarak yüzeyin altında varlığını sürdürerek yeraltında kalmasıydı. Ancak tam da bu sebeple çatışma yüzeyin altında giderek daha fazla demlenmekteydi. Tek parti Cumhuriyetinde, yeraltında pek çok türde dünya vardı ve

hem büyüyen hizip bölünmelerine söz hakkı tanımak hem de CHP idaresi altındaki ülkenin millî birlik görüntüsünü korumak için, bu bölünmeleri sınırlamak şeklinde herkesi kapsayan hassas bir dengeleme işlemi yürürlükteydi.[2]

HARİTA 4
Fransız Manda İdaresi altında Suriye/Lübnan

Sürgünde Tefekkür

Suriye sürgününün ilk yıllarında Refik Halid açıktan bir muhalefet sergilemedi. Yeni Cumhuriyet açısından çalkantılı geçen 1924'te yayımlamaya çalıştığı hatıratı dışında, kamusal alanda ölçülü bir dil kullandı. Bu dönemde özel yazışmalarında kullandığı dil ise çok daha az ölçülüydü; rejime

[2] Refik Halid Karay, *Yer Altında Dünya Var* (İstanbul: Çağlayan, 1953; yeni baskısı, İstanbul: İnkılâp, 2009).

ve rejimin içindeki belli kişilere husumetini zehir zemberek sözlerle ifade etmekten geri durmadı. Ancak 1927'den sonra, Refik Halid'in sürgündeyken Türk rejimine karşı ifade ettiği kanaatler değişti. Bu değişim çarpıcı olduğu kadar, dönemin atmosferiyle de aslında hiç uyuşmamaktaydı. Mustafa Kemal'in Türkiye'de yeni bir siyasi düzeni sağlamlaştırmayı başardığı bu dönemde, Halide Edib (Adıvar) ve Ahmet Emin (Yalman) gibi millî hareketin ve erken Cumhuriyet döneminin önde gelen isimleri, Mustafa Kemal'in diktatörce tavırlarını protesto etmek için ülkeyi terk etmişlerdi. Buna karşılık, Refik Halid tam da bu dönemde yönelimini Kemalist rejime doğru kaydırdı. Onun bakış açısına göre, Cumhuriyetin temellerine itiraz etmenin artık bir anlamı yoktu ve rejimin yıkılacağına dair hiçbir umut görülmemekteydi. Başka bir deyişle işler artık rayına oturmaktaydı.

Refik Halid "kanaatlerindeki değişimi" açıklarken, Kemalist rejimin pekiştirilmesine ya da bu pekiştirme sürecinin ilan edildiği konuşma olan ve kendisinden de bir "vatan haini" olarak bahsedilen *Nutuk*'a herhangi bir atıfta bulunmadı. Aktarılanlara göre bu değişim kişisel nedenlere dayanmaktaydı: "Eşi Bayan Nihal'in de tesiri inzimam ederek yeni Türk rejimine artık taraftardır."[3] Bu değişim ayrıca Türkiye'deki muhalif hizipler arasında yapılan pazarlığa ve Mustafa Kemal'in eleştirilemeyecek kadar kusursuz bir konuma yerleştirileceği konusundaki fikir birliğine uygun biçimde aynı döneme denk düşmekteydi. Millî kurtuluş hareketinin lideri ve Cumhuriyetin kurucusu olarak Mustafa Kemal ve partisi CHP böylece Türkiye'de siyaset üstü bir konuma yerleştirildi. Böyle bir yaklaşımla millet, CHP, Mustafa Kemal ve Cumhuriyet bölünmez ve hatta ayırt edilemez bir bütün hâline geldi. Bu aslında yeni türden bir İttihatçılık ya da en azından bir birlik anlayışıydı. İTC'nin meşrutiyetin koruyu-

[3] Hikmet Münir Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile* (İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1940 civarı), 67-68.

cusu olması yerine artık Mustafa Kemal, Cumhuriyetin ve CHP ile yeni rejimin simgesi olan "altı ok" koruyucusu konumundaydı.[4]

Bahsi geçen değişimden birkaç ay sonra Refik Halid, Halep merkezli *Vahdet* adında yeni bir gazetenin kurulmasına yardımcı oldu.[5] *Doğru Yol* gibi muhalif değil, tarafsız bir gazete olduğu açıklanan *Vahdet* göründüğü kadarıyla Ankara'da Mustafa Kemal'in genel yönlendirmesiyle ya da en azından onayıyla yayın hayatına başladı. Gazetede yer alan isimler gerçekten de farklı kesimlerden kişilerin bir araya geldiklerine işaret etmekteydi. Halep'in kuzeyinde bulunan Kürt Dağı bölgesinden Suriye Meclisi'nde milletvekili olan Nuri Genç, Cünye'ye Refik Halid'in yanına gönderilmiş ve ondan Halep'e yeniden yerleşmesini istemiştir. Gazetenin Halep'teki Türk konsolosluğun onayını almış olması, Ankara'nın yüksek mevkilerinden de onay aldığının belirtisiydi.[6] Ali İlmi Fani (Bilgili) ve Tarık Mümtaz (Göztepe) gibi Yüzellilikler Listesi'ndeki bazı kişiler de gazetenin kurucuları arasındaydı.[7] Refik Halid'e göre gazetenin kuruluş amacı şöyleydi: "Vahdet, komşu devletlere ait vereceği haberlerden, bir maksad-ı mahsus tahtında mübalâğa, tezyif veya hakikati tahrif gibi küçüklüklerde bulunmıyacaktır." Refik Halid'in biyografi yazarı Münir Ebcioğlu'nun da belirttiği üzere, "Belki de o zamanki Fransız mandasının teshile

[4] Örneğin bakınız: Hale Yılmaz, *Becoming Turkish: Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey, 1923-1945* (Syracuse: Syracuse University Press, 2013).

[5] Yılmaz, *Becoming Turkish*. Rıza Tevfik'e gönderdiği 17 Şubat 1928 tarihli mektupta Refik Halid, yeni bir gazete kurmaya hazırlandığından ve bu sebeple, eşiyle beraber Halep'e yerleşme kararı aldıklarından bahseder. Abdullah Uçman (ed.), *Aziz Feylesofum: Refik Halid'den Rıza Tevfik'e Mektuplar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 44.

[6] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 68.

[7] Refik Halid, Cumhuriyet hakkındaki kanaatleri değiştikten sonra bile Yüzellilikler Listesi'ndeki kişilerle dostluğunu sürdürmüştür. Halep'te *Vahdet* gazetesi için Ali İlmi Fani (Bilgili) ve Tarık Mümtaz Yazganalp (Göztepe ile beraber çalışmış ve bir kalp krizi sonucu hayatını kaybedene kadar Mevlanzâde Rıfat Bey'le görüşmüştür. Bakınız: Birinci, *Refik Halid Karay: Ankara*, 29-30.

yarı kapalı tutulmuş olan bu ifadeden, Türkiye Cumhuriyeti kastedildiği besbellidir."[8] 18 Mayıs 1928'de Arap alfabesinden Latin alfabesine geçişi sağlayan Harf İnkılâbının gerçekleştirilmesinden hemen önce kurulan *Vahdet* Osmanlıca yayımlanmdı. Gazetenin Halep dışındaki bir merkezi de bu şehrin hemen batısında yer alan ve ihtilaflı Hatay/İskenderun sancağının önemli şehirlerden biri olan İskenderun'du.

Refik Halid'in *Vahdet*'le ilişkisi, Türkiye'ye yönelik yeni ve daha uzlaşmacı yaklaşım sergilemeye başladığının işaretiydi. Kendisi de zaten daha sonra *Vahdet*'in Türkiye'ye nihai biçimde geri dönmesine zemin hazırladığını kabul edecekti.[9] Gazetede edebiyat editörü olarak çalışmaya başlayan Refik Halid'in kaleme aldığı makaleler, halen vatan haini damgası taşımasına karşın düzenli biçimde Türkiye'ye gönderildi. Refik Halid'in yaşamının ve kariyerinin bu yeni bölümünde, kişisel yazışmalarında ifade edilen görüşleri de yavaş yavaş Kemalizm'in birçok yönünü desteklemeye doğru değişim gösterdi. İstanbul'daki akrabalarından para almaya devam eden Refik Halid dolayısıyla Halep'te geçimini sadece *Vahdet*'e yazarak sağlamıyordu ve hatta söylenenlere göre, Fransız konsolosluğu için de çalışıyordu. Refik Halid kişisel yazışmalarında bunun gülünç bir söylenti olduğunu iddia etse de, Yüzellilikler Listesi'ndeki başka isimlerin Fransız istihbaratının hizmetinde oldukları düşünüldüğünde, bu söylenti o kadar da akıldışı durmamaktadır. Eğer söylenti doğruysa, kendisinin bu maaş karşılığı Fransız konsolosluğu için ne iş yaptığı ise halen belirsizliğini korumaktadır.[10] Refik Halid'in 1930 sonrasında Türk istihbarat raporlarında rutin biçimde olumlu bir bakış açısıyla tasvir edilmesi, bir

[8] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 68.
[9] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 68.
[10] Fransız istihbaratı, Refik Halid'in ve 1924 itibarıyla Fransız yönetiminden 1500 frank sübvansiyon alan *Doğru Yol* gazetesinin (sonrasında da *Vahdet*'in) varlığından haberdardı. French Foreign Ministry Archives, Nantes: Haut Commissariat, Service de presse (ISL 010), 1924-28.

değişimden geçmesinin mümkün olduğunu ve hatta Yüzellilikler Listesi'nden birinin bile rejim tarafından tekrar kabul edilebileceğini doğrulamaktaydı.[11]

Refik Halid, Kemalizm'in ve Cumhuriyet ilkelerinin muntazam biçimde şekillendiği sırada Rıza Tevfik'le kişisel yazışmalarında Kemalizm'in laiklik gibi çeşitli yönlerini onayladığını dile getirdi. Çocuğuna iyi bir "öz Türkçe" isim koymak için Rıza Tevfik'ten tavsiye istemek gibi jestler sergileyen Refik Halid en nihayetinde 1933'te doğan oğlu için Ömer Uğur isminde karar kıldı. Böylesi jestler, Mütareke döneminde dilin siyasallaşmasına muhalefet eden Refik Halid'in bu dönemde, Kemalizm'in Türkçeyle ilgili dil reformunu onayladığını ya da en azından kabullendiğini göstermekteydi.[12] *Vahdet* gazetesine iştirak etmesi, belki de 1925-1927 arası vuku bulan Büyük Suriye İsyanı sonrasında kurulan Suriye "Millî Blokunun" Türkiye'deki yankısı olarak, millî birlik için çalışmaya istekli olduğunun işaretiydi.[13] Tüm bunlara karşın, özel yazışmalarında Refik Halid, İsmet İnönü gibi Cumhuriyetin bazı siyasi seçkinlerine ve hatta Cumhuriyetin ilk yıllarında muhalif bir konuma düşmüş olan Rauf Orbay, Adnan Adıvar ve Falih Rıfkı Atay gibi bazı kişilere karşı nefretini ve kızgınlığını halen dile getirmekteydi. Ülke dışındayken Rıza Tevfik'le yazışmalarında, tek parti devletine karşı örgütlü siyasi muhalefet anlamında muhalefet meselesini ve gelecekteki muhalefet olasılıklarını tartışmaya ve analiz etmeye devam eden Refik Halid, aynı

[11] Beyrut Konsolosluğu raporu, 15 Kasım 1935: Dosya numarası 12222-100. Alıntı yapılan çalışma için bakınız: Birinci, *Refik Halid Karay: Ankara*, 30-33.

[12] "Lisana Hürmet" ilk olarak *Yeni Mecmua* dergisinde yayımlanmış ve daha sonra ilk baskısı 1922 yılında yapılan (İstanbul: Cihan Kütüphanesi, 1922) *Tanıdıklarım* kitabına dâhil edilmiştir. Refik Halid Karay, *Tanıdıklarım*, (İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1941), 100-104.

[13] Büyük Suriye İsyanı için bakınız: Michael Provence, *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism* (Austin: University of Texas Press, 2005).

zamanda Türkiye'ye geri dönme umudunu da 1930'ların ortalarına kadar ifade etmeyi sürdürdü.[14]

1930 itibarıyla, sürgünde bir Türk yazar ve gazeteci olarak Refik Halid bir dayanak bulmaya başladı. Türkiye için 1930 ülkedeki muhalefetin talihsiz öyküsünde önemli bir yıldı. Mustafa Kemal o yıl içerisinde bir muhalefet partisi olarak Serbest Halk Fırkası'nın kurulmasını teşvik etti. Güvenilir ve sadık biri olarak gördüğü Ali Fethi'yi (Okyar) partinin başına atadı; Ahmet Ağaoğlu, Ahmet Emin (Yalman) ve Celâl Bayar gibi önde gelen ve daha az katı denebilecek isimler de muhalefet cephesine katıldılar.[15] Ancak Serbest Halk Fırkası kendi başarısının kurbanı oldu. Anadolu taşrasının ileri gelenleri ve hatta köylüleri arasında meclis dışında destek kazanmaya başlayınca, CHP'nin parti-devletine rakip olabilecek bir toplumsal ve siyasi hareket hâline geldi. Mustafa Kemal de en nihayetinde sadece doksan dokuz gün süren bu denemeyi sona erdirdi ve muhalefet yeniden CHP içerisinde soğruldu.

Serbest Halk Fırkası, Türkiye Cumhuriyeti'nde ikinci muhalefet partisi deneyiydi. İlk deneme 1924-25'te faaliyet gösteren ve 5. Bölümde ele alınan Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası'ydı. Bir önceki muhalefet deneyi, Takrir-i Sükûn Kanunu ve İstiklal Mahkemeleri de dâhil olmak üzere, şiddetli karşı etkilere ve ülkedeki baskının artmasına yol açmış ve Rauf (Orbay), Halide Edib (Adıvar) ve Adnan (Adıvar) gibi isimlerin gönüllü sürgüne gitmeleriyle sonuçlanmıştı. 1930'daki yeni deney ise kısa olmakla birlikte, Mustafa Kemal'in bir dizi reformu hayata geçirmesine vesile oldu. Siyasi çoğulculuğa bir jest olarak meclis kontenjanında bağımsız milletvekilleri için de yer ayrıldı. İdeoloji alanın-

[14] Uçman, *Aziz Feylesofum*, 107-22.

[15] İşin ilginç yanı, Ali Fethi (Okyar) yıllar önce *Muhaliflerin Esrarı* (İstanbul: Matbaa-yi Amedi, 1332 [1916]) ismiyle bir risale yayımlamıştır. Ahmet Ağaoğlu için bakınız: A. Holly Shissler, *Between Two Empires: Ahmet Agaoglu and the New Turkey* (Londra: I. B. Tauris, 2003).

da da Cumhuriyetin ilk yıllarından beri varlığını sürdüren Kemalizm'in dört ilkesine (cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık ve laiklik) iki yeni ilke (devletçilik ve inkılâpçılık) daha eklendi.[16]

1930'daki muhalefet partisi deneyi daha geniş bir anlamda Mustafa Kemal'in muhalefete yönelik çelişkili kanaatlerinin bir kanıtıydı. Mustafa Kemal, bir taraftan liberal bir demokrasi olduğunu iddia eden bir devlette siyasi muhalefet için alan olması gerektiğini kabul ederken, diğer taraftan da bu alana izin vermenin sonuçta denetimin kaybedilmesine yol açacağı korkusunu taşıyordu ve daha önceki bölümlerde ele alınan, İTC'nin Osmanlı meşrutiyetine dair çelişkisinin bir benzerini yaşıyordu. Serbest Fırka süreci ayrıca müesses nizam içerisinde hiziplerin ve partinin zarar görmemesi için kapalı kapılar ardında dillendirilmesi ve kurumsal biçimde ifade edilmemesi gereken farklılıkların var olduğunu da ortaya koydu. Devletçilik, özellikle de devletin ekonomi politikasındaki rolü 1930'larda ve 1940'larda müesses nizamı bölen bir konu hâline gelecekti. Ancak devletin ekonomideki rolü ve özel sermaye şeklindeki karşıtlık çerçevesindeki hizip mücadeleleri, ikinci bir partinin kurulmasına vesile olmadı ve bu mücadele CHP içerisinde kaldı. Dolayısıyla Türkiye'de siyasi çoğulculuk 1930'larda başka bir yeraltı dünyası olarak varlığını sürdürecekti. Entelektüel seçkinlere gelince, 1928 sonrası bu kesimin ana meşguliyeti, Kemalizm'i ve Türk milliyetçiliğini eğitimin ve kültürün kurumsal çerçeveleri içine kapsamlı biçimde yerleştirmek oldu; Türk Tarih Kurumu (1931) ile Türk Dil Kurumu (1932) bu durumun iki örneğidir. Siyasi farklılıklar esasen eski muhalifler ve Refik Halid gibi Yüzellilikler Listesi üyeleri için af konusunda öne çıktı. Ve bu gerilimlerin, Refik Halid'in 1938'de nihai affa uğramasını sağlayan Hatay/İskenderun

[16] Walter F. Weiker, "The Free Party, 1930", *Political Parties and Democracy in Turkey* içinde, Jacob M. Landau ve Metin Heper (ed.) (Londra: Routledge, 1991), 93-94.

anlaşmazlığındaki millî birlik faaliyetlerinin gerekliliklerıyle bağlantılı olduğu rahatlıkla görülebilir.

Yeni siyasi yönelimiyle birlikte, Refik Halid'in yazılarında da bir değişim yaşandı. Geçirdiği değişim sonrasındaki edebî faaliyetlerinde Refik Halid, İttihatçıları ve onların yeni Cumhuriyet ile ilişkilerini doğrudan tartışmaktan uzaklaştı. Aleni siyasi konulardan belirgin biçimde uzaklaşmasının bir parçası olarak İttihatçılık meselesini bir kenara koyan Refik Halid, yıkıcılık ya da hıyanet olarak görülebilecek bir muhalefet şeklini hiçbir şüpheye yer bırakmayacak biçimde terk etti. Öte yandan siyasete bulaşmak en azından Refik Halid için kaçınılmazdı. Siyasetle ilişkisi daha incelikli hâle geldi ve yazdığı az sayıdaki hicivler daha az iğneleyici ve tarafgir olsa da, belli bir ölçüde toplumsal eleştiri barındırmayı sürdürdü. Bu dönemdeki görünüşte siyasi olmayan eserlerinde bile, kendisini yeniden Türkiye'de bulmasını sağlayan siyasi değerlere sahip olduğunu görmek pekâlâ mümkündür.

Refik Halid'in 1928 sonrasında girıştiği ilk işlerden biri, her zaman riskler barındıran bir tür olan hicve geri dönmek oldu ve bu durum *Vahdet*'in kuruluş amacına dair yapılan açıklamada hicvin açıkça reddedilmesiyle de ters düşmekteydi. Refik Halid 1929 yılında bu doğrultuda Türkiye'de daha yeni kreşendoya ulamış Kemalist reformlara etkileyici bir yorum getiren *Deli* oyununu yazdı.[17] Kemalist reformları 1908'e kadar giden bir sürekliliğin parçası olarak sunan Refik Halid İttihatçılık, milliyetçilik ve Kemalizm dönemeçlerini bir arada modernleştirici reformların çıldırtıcı bir deneyimi olarak ele aldı. Kitabın başkarakteri Maruf (herkesçe bilinen anlamına gelir) Bey, Rip van Winkle'ın Osmanlı İmparatorluğu'ndaki karşılığı gibidir; 1908 Meşrutiyet Devriminin hemen öncesinde katatonik bir uykuya dalan Maruf

[17] "Deli" hakkında daha fazla detay ve oyunun İngilizce çevirisi için bakınız: Christine Philliou, "When the Clock Strikes Twelve: The Inception of an Ottoman Past in Early Republican Turkey", *Comparative Studies in South Asia, Africa, and the Middle East* 31, sayı 1 (2011): 172-82.

Bey oyunda 1928 yılının İstanbul'unda etrafı Cumhuriyetçi Türklerle çevrili bir Osmanlı beyefendisi olarak uyanır. Cumhuriyetçi Türk karakterler kılık-kıyafet, davranış ve inançtaki değişikliklere karşı ne kadar tepkisizlerse, kendisi de bir o kadar bu değişikliklerden rahatsızdır. Bir tür hafıza kaybı yaşayan ve yapılan değişikliklerden rahatsızlık duyan Maruf Bey bir anlamda oyunun mizah konusu olsa da, normalmiş gibi duran Cumhuriyetçi Türkler de aslında hafıza kaybı yaşamışlardır ve sanki beyinleri hasar görmüş gibi, kendilerine dayatılan değişiklikleri sorgulamayıp üzerine hiç kafa yormamaktadırlar. Oyundaki gülünçlüğü oluşturan, Refik Halid'in daha önceki hicivlerinde olduğu gibi reformların kendisi ya da reformları hayata geçirenler değil, reforma uğrayanlar, yani kentli orta-sınıflardır. Gerçekten de *Deli*'nin komik yanı, şehirli orta-sınıfların dünyaları (kıyafetleri, isimleri, değerleri) yukarıdan aşağıya modernleşmeyi hedefleyen düzenlemeler tarafından altüst hâle getirilirken sergiledikleri öz-düşünme ve bilinç eksikliği ve hatta hafıza kaybıdır.

Deli, Harf İnkılâbından bir sene sonra yazılmasına karşın *Vahdet*'te Osmanlıca harflerle yayımlandı. Dolayısıyla hem biçimi hem de içeriği açısından oyun, Türkiye'deki yetkililer tarafından tehlikeli bir muhalefet eylemi ya da kabul edilemez bir mizah yazısı olarak değerlendirilmeye müsaitti. Sonradan Refik Halid de oyunun "Türkiye aleyhinde telâkki edilmesinden" korktuğunu belirtecekti. (Refik Halid'in "muhalefet" kelimesi yerine siyaseten daha tarafsız bir kelime olan "aleyhinde"yi kullanması da ayrıca dikkat çekicidir.)[18] Fakat "Atatürk'ün bu eseri, pek ziyade hissi telâkki ettiğini" öğrenince endişeleri ortadan kalktı. Oyunun 1938 baskısının başında, Refik Halid şöyle der: "Atatürk, bu eser hakkında 'İnkılâbımızı hicvetmiyor; tebarüz ettiriyor' demiştir. Hatta meclisinde bulunan arkadaşların-

[18] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 76.

dan Fazıl Ahmed, Necmeddin Sadık [Sadak] ve diğerleri eserini bizzat kendilerine Atatürk'ün birkaç gece sıra ile okuduğunu da söylemişlerdir."[19] Görüldüğü üzere, Refik Halid'in Atatürk'le ilişkisi 1919'da karşı karşıya gelmelerinden bu yana hiçbir şüpheye yer bırakmayacak biçimde değişmişti ve söylenenlere göre Atatürk'ün kendisi de 1930'ların başında Refik Halid'in affedilmesini savunmaya başlamıştı.

Refik Halid'in bu döneme ait diğer eserlerinde, siyasi ve edebî anlatım arasında gidip gelen bir tür kararsız anlatım tarzı göze çarpar. İlk kez 1931'de yayımlanan ve çeşitli hikâyelerinin derlendiği *Bir İçim Su* bunun bir kanıtıdır. Derlemede yer alan fakat iki yıl önce kaleme aldığı "Türk mezarı" isimli hikâyesinde Refik Halid, tahminen 1215'te Halep yakınlarında Fırat kıyısında öldürülen Süleyman Şah'ın (Osman Gazi'nin dedesi) türbesine ziyaretini bir tür tefekküre girmek, daha doğrusu ağıt yakmak için kullanır. Mezarı seyreden Refik Halid, hem mezarın, hem bir zamanlar kıtaları ve denizleri kapsayan bir imparatorluğun, hem de kendisinin birer harabeye dönmüş olmasına ağıt yakar ("Ben bu mezarı dışından değil, içinden ve içimden seyrettim"). Ancak sonrasında çok daha belirgin ve etkileyici bir konu hakkında yakınmaya başlar:

Türk Mezarı . . . Türk hudutlarından uzaktadır . . . Fakat bu bir avuç toprak -vaktiyle Tuna üzerinde Osmanlı Devleti 'ne tabi bir nahiye olarak kalan ada, kale gibi- Türkiye arazisinden maduttur [sayılmaktadır]. *Memlekete girmek hakkından kindar politikacıların yedi senedir mahrum ettiği ben, şimdi, Türkiye'deyim; fakat öyle bir Türkiye ki orada siyasetçi ve siyasetçileri zabıtası yok . . . Ne ben kimsenin yakasına yapışıyorum, ne de kimse bana pençesini atmak istiyor. Türkiye'deyim . . . Küçük ruhlu, ürkek yürekli bazı politikacılar ve gazeteciler duysunlar: Türkiye'deyim! Ve Caber Kalesi'nin heybetli gölgesine sokularak, bu harap*

[19] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 76.

mabette rahatça, serbestçe düşünüyorum ... Bana yol vermedin, fakat kabilem senden daha büyük sular üzerinden aştı, Tuna'yı atladı, Nil'den geçti (vurgu eklenmiştir).

Akdeniz ile Karadeniz'i böylece kucaklayan Refik Halid, yazısını şöyle sonlandırır: "*Ve Süleyman Şah'ın heybetli gölgesini, ay ışığı altında Fırat'a eğilip bir avuç su alarak iştiyakla [şevkle] içerken görüyorum*"[20] (vurgu eklenmiştir).

Refik Halid, Türkiye'deki rejimle barıştığını iddia ettiği 1929 yılında kaleme aldığı bu hikâyede bile gene muhalif bir tavır sergilemektedir. Artık rejimin tümüyle değil, sadece bazı gazetecilerle ve siyasetçilerle bir sorunu var gibi görünmektedir. Refik Halid'in artık esas sorunu, İttihatçı geçmişten milliyetçi Cumhuriyete akseden süreklilik değil, ona karşı sonsuza kadar kin besleyecek ve onu susturmaya çalışacak bazı Türkiye Cumhuriyeti vatandaşlarının nefretidir. Fakat kendisi de kovulduğu Türkiye ile Suriye'deyken sığındığı daha büyük Türkiye (kültürel-ulusal anlamda ya da belki de Osmanlı İmparatorluğu anlamında) arasında bir ayrım yapmaya girişerek muhalefetini farklı bir alanda yürüttü. Bu bağlamda, Gökalp'inkine benzer bir kültürel milliyetçiliğin yansımalarını gösteren aynı derlemedeki diğer hikâyelerinde, Hatay'ın (İskenderun) doğal manzarasına ve kadın bedenlerine dair tasvirlerde Türklüğün bir şekilde kazındığını görmek pekâlâ mümkündür. Örneğin "Karacaoğlan" hikâyesi, Gökalp'in Anadolu halk efsanelerine olan ilgisini hatırlatır. Öte yandan Türkiye sınırları dışındayken Refik Halid'in böyle bir tarzı benimsemesi ne anlama gelir? Refik Halid, kültürel milliyetçilik projesini Anadolu'yu yeni Türk ulus-devletinin anayurdu olarak benimsemek için kullanma yerine, bu projeyi Fransız Mandası idaresindeki Halep, İskenderun ve Antakya bölgesine aktarma yoluna gider. İlerleyen kısımlarda ele alınacağı üzere, bu derlemesi

[20] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 70-71.

de Hatay/İskenderun bölgesi üzerinden Türkiye ile Suriye arasında gerilimin tırmanmasından hemen önce yayımlandı.

Yüzellilikler Listesi'nde bulunan kişilerin eserlerini yayımlamanın yasak olmasına karşın, *Bir İçim Su* derlemesindeki hikâyeler Türkiye'de dolaşıma girdi. İlginç biçimde, bu hikâyelerin ilk kez dolaşıma girdiği 1930'ların başında kamuoyundaki tepkilerin esas odak noktası hikâyelerdeki (özellikle de "Bir İçim Su" hikâyesindeki) aşkın, şehvetin ve güzelliğin apolitik estetiği oldu. Refik Halid de hikâyelerinin siyasi olmak yerine hayal ürünü olduğu düşüncesini teşvik etmiş ve şöyle demiştir: "Kitap [*Bir İçim Su*] yalancı cennete filvâki [gerçekten] benziyor. Ben bir kitap yazdım ki onda ukubât [ceza] kısmı yok, sadece mükâfat... Ben bu mükâfatı da derhâl, okuyana bahş ve bezl ediyorum. Mukabilinde hiçbir talebim, tehdidim, şiddetim yok. On frangı verdin mi, Paris'teki Montmarte *paradis*'leri gibi içine girersin. Meyve, râyiha, hûri, hepsi var. Türkçe bilenlere bir hizmetim olsun." Refik Halid bu eserinin, Türkiye'de insanların birbirlerine yazdıkları aşk mektuplarında yeni bir tarzın ya da en azından bir geleneğin ortaya çıkmasına ilham verdiğini bile belirtmiştir.[21] Fakat bariz siyasi konulardan açık biçimde uzaklaşması, aslında Refik Halid'in siyasetle kurduğu yeni tarz ilişkinin merkezini oluşturdu. Cumhuriyetin temellerini sorgulamak için milliyetçilerin İttihatçı kökenlerini sert biçimde eleştirmekten vazgeçen Refik Halid artık kendisini aynı Cumhuriyetin hizmetine adadı. Böyle bir hizmet için, Hatay/İskenderun'daki kişisel ve siyasi bağlantılarını kullandığı gibi, Türkiye'nin Hatay/İskenderun anlaşmazlığına dair bölgenin kültürel Türklüğü ve dolayısıyla Türkiye'ye olan siyasi aidiyeti iddialarını desteklemek için edebî eserlerini yeniden şekillendirme yoluna da gitti. Onun için Hatay/İskenderun anlaşmazlığı bulunmaz bir fırsat hâline gelip, bir dönüşüm ve günahlarından arınma alanı oldu. Vatanı haini

[21] Uçman, *Aziz Feylesofum*, 60.

damgası yemiş biri olarak, bölge üzerindeki anlaşmazlıkta Türk tarafının yanında durarak kendisini affettirebilir ve itibarını onarabilirdi.

Hatay/İskenderun Sancağında Muhalefeti Uzlaştırmak

Hatay/İskenderun, 1930'larda Türkiye ile Fransız mandası Suriye sınırında bulunan ihtilaflı bir bölgeydi. Antakya ile İskenderun gibi büyük kentleri barındıran Hatay, hem Türkçe hem de Arapça konuşan kişilere (Türkler, Ermeniler ve Araplar) ev sahipliği yapmaktaydı. Bölge demografik çeşitliliği açısından tipik bir Osmanlı toprağıydı. Hatay'ı tipik bir Osmanlı toprağı hâline getiren bu çeşitliliği, aynı zamanda bölgeyi bir ulus-devletin parçası olması için de uygunsuz kılmaktaydı ve 1936-1939 arasında bu anlaşmazlığı çözmeye çalışan Milletler Cemiyeti'nin sahadan edindiği bilgiler de benzer bir yöndeydi.[22] Hatay 1919'da ilan edilen Misak-ı Millî içinde yer alsa da, 1921'de Fransızlar ile Ankara hükümeti arasında imzalanan Ankara Antlaşması'nın ardından Fransızlara bırakılmıştı. 1925'te Halep eyaletine bağlanan Hatay, Fransız Manda idaresi altında kalsa da, Fransızların idaresinde özel bir yönetime sahip olmuştu. Barındırdığı ciddi Sünni Türk nüfusa ve Türkiye'ye bitişik konumuna karşın, Türk yerine Fransız idaresi altında olması Hatay'ı, Türkiye Cumhuriyeti'nin yöneticileri açısından stratejik anlamda hem önemli hem de tehlikeli bir yer hâline getirmişti.

Mustafa Kemal 1923'ten itibaren yaptığı pek çok konuşmada, Hatay/İskenderun sancağının Türkiye'ye ait olması gerektiğini iddia etti. Bölge, iktidarı boyunca tecrit politikası (*isolationism)* izleyen Mustafa Kemal'in ilhak politikası (*irredentism*) güttüğü ender yerlerden biri oldu.[23] Türk ta-

[22] Sarah D. Shields, *Fezzes in the River: Identity Politics and European Diplomacy on the Eve of World War II* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

[23] Amit Bein, Kemalist Cumhuriyetin İkinci Dünya Savaşı'ndan beri araştır-

rafı, Sünni Türk nüfusu bölgedeki diğer topluluklar tarafından mağdur edilen bir topluluk gibi sundu ve bölgenin Türklüğünü ispat etmek için bir kampanyaya girişti. Türk tarafının Hatay'ın Türkiye ile "yeniden birleşmesi" için bir ilhak politikası yürütmeye başlaması üzerine, Fransızlar bölgeyi üç yıl içerisinde (1939) Suriye'ye teslim etme sözünü verdi ve böylece bölgeye dair anlaşmazlık iyice şiddetlendi. Yerel Türk ve Arap basınında, Türk ya da Suriye yönetimini savunanlar arasında bir propaganda savaşı başladı ve Refik Halid Türk tarafını temsil ederken, ileride Suriye Baas Partisi'nin kurucularından olacak Zeki el-Arsuzi Suriye tarafını temsil etti. Aynı dönemde, sahada da bir tür savaş sürmekteydi ve hem Suriye hem de Türk tarafı kendilerine sadık gençlerden kadrolar oluşturmak için gençlik spor derneklerini ve edebiyat kulüplerini kullandılar. Sonradan İkinci Dünya Savaşı'na dönüşecek bir çatışma ihtimaline karşı imzalanan Türk-Fransız Dostluk Anlaşması sayesinde, Milletler Cemiyeti'nin anlaşmazlığı çözme süreci askıya alındı ve böylece Suriye açıkta bırakılıp anlaşmazlık Türkiye lehine çözüldü. Refik Halid'in Türkiye'ye dönmesinden kısa bir süre sonra ve Atatürk'ün hayatını kaybetmesinden kısa bir süre önce 7 Eylül 1938'de, Türk ve Fransız askeri koruması altında "Hatay Devleti" kuruldu. Atatürk'ün vefatından sonra, 29 Haziran 1939'da güvenilirliği tartışmalı bir halkoylaması yapıldı ve bölge bugün de halen olduğu üzere Türk egemenliğine geçti.[24]

Hatay/İskenderun anlaşmazlığının bu hikâyesi boyunca, bölge muhalefet tarihinin bir dönüşüm sahası hâline geldi. Hatay/İskenderun 1919 yılına kadar bir Osmanlı vilayetiydi

macıların savunduklarından daha az tecrit politikası güttüğünü ve Arap Ortadoğu'nun siyasetiyle sanıldığından daha fazla ilgilendiğini iddia eder. Amit Bein, *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations in the Interwar Period* (Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2018)

[24] Bakınız: Shields, *Fezzes in the River*.

ve nüfusunun ya da en azından Türkçe konuşan kesiminin, İTC yanlıları ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası yandaşları arasında bölünmüş olması İttihatçılara karşı çıkmak anlamına gelen eski muhalefetin burada bir mevcudiyetinin olduğuna işaret etmekteydi. Barındırdığı Türkçe konuşan nüfusa ve Misak-ı Millî sınırları içinde yer almasına karşın Türkiye Cumhuriyeti'nin bir parçası olmaması sebebiyle bölge, Mütareke/Kurutuluş Savaşı döneminde muhalifler için cazip bir sığınak yeri hâline gelmişti. Erken Cumhuriyet döneminde de bölge aynı sebepler yüzünden Cumhuriyet rejimiyle kavgalı olanlara ev sahipliği yapmayı sürdürdü.[25] Fransız yetkililer Ermeniler, Arap Hıristiyanlar ve hatta Yüzellilikler Listesi'nin üyeleri dâhil olmak üzere Kemalist rejimden şikâyetleri olan bir dizi aktörü istihdam etmeye ve desteklemeye çalıştı ve bu politikalarla bölgenin muhalifler nezdindeki cazibesi daha da arttı.[26]

Buna karşılık, 1928 sonrasında yeni Cumhuriyetin siyasi otoritesinin daha yerleşik hâle gelmesiyle birlikte, rejimi toptan hedef alan eski muhalefet önemini kaybetmeye başladı. Hatay, Türk tarafının bölgeyle ülkeyi birleştirme emellerinin hedefi hâline gelirken, eski muhalifler için ise vatanseverliklerini kanıtlayabilecekleri bir yer hüviyetine büründü. Eski muhalifler ve hatta Yüzellilikler Listesi'ndekiler bile Hatay'ın Türkiye'ye bağlanmasına yardımcı olarak kendilerini affettirme imkânına sahip oldular. Türkiye ile Suriye arasındaki Hatay/İskenderiye bölgesine dair ihtilaf, bölge halkının kültürel kimliğinin ve siyasi aidiyetinin hangi tarafa yakın olduğunu kanıtlamakla ilgili olduğundan, eli kalem tutan yazarlar bu davaya yardımcı olmaya özellikle

[25] Yüzellilikler Listesi'nden bu durumun öne çıkan iki örneği *Türkiye İnkılâbının İç Yüzü*'nün (1929) yazarı Mevlanzâde Rıfat ile bir Fransız lisesinde öğretmenlik yapan ve *Ferda* gazetesini çıkaran Ali İlmi Fani'dir.

[26] Seda Altuğ, "Between Colonial and National Dominations: Antioch Under the French Mandate" (Master tezi, Atatürk İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, 2002); ve Seda Altuğ, "Popular Nationalism and the City: Antioch During the French Mandate", *Chronos* 13 (2006): 231-75.

uygunlardı. Refik Halid'in bu dönemde kaleme aldığı yazılar (ister samimi ister belli bir amaca yönelik olsun), kendisi ve Türkiye'deki müttefikleri tarafından, Atatürk nezdinde affedilmesinin ve 1938 yazında Yüzellilikler Listesi'ndeki kişilere genel af ilan edilmesinin yolunu açan bir vatan hizmeti olarak sunuldu.

Refik Halid'in Hatay ziyaretleri ve yazılarına konu olarak Hatay'ı seçmesi, bölgede gerilimin tırmanmasından birkaç yıl önceye denk düşer ve bu açıdan Hatay'a yönelik ilgisinin çarpıcı biçimde erken bir dönemde başladığı söylenebilir (Bakınız Resim 4). Kişisel yazışmalarında Hatay'a ördek avı için düzenli ziyaretler gerçekleştirdiğinden söz eder. Daha 1930 yılında Antakya'daki yeniyetme genç edebiyatçılarla dostane ilişkiler geliştiren Refik Halid'e o yıl Türk edebiyatına katkılarından dolayı bu kişiler tarafından altın bir kalem takdim edildi.[27] Geriye dönüp baktığında Refik Halid, Hatay sorununun ortaya çıkacağının, nasıl çözüleceğinin ve daha sonra bizzat Atatürk'ün misafiri olarak Ankara'ya davet edileceğinin hiç kimse tarafından bilinmediği bir dönemde, bu kişiler tarafından onurlandırılmasından kıvançla söz eder. Daha önce de belirtildiği üzere, Refik Halid ertesi yıl bu kez Hatay'ın manzarasını ve bölgedeki Türk kadınlarının tensel güzelliğini romantikleştirdiği *Bir İçim Su* isimli derleme eserini yayımladı. Bu dönemde Hatay'ın Türkçe konuşan kesimleri arasında edebî ve kültürel bir ikon hâline gelmiş durumdaydı. Dolayısıyla sürgününün ilk yıllarında dostluk kurduğu gençlerden bazılarının yereldeki Kemalist hizbin liderleri hâline gelmesiyle birlikte, elindeki imkânları Türkiye'nin Hatay politikasını desteklemek için kullanması, oradaki meşguliyetlerinin doğal bir uzantısı gibi durmaktaydı.[28]

[27] Refik Halid Karay, *Minelbab İlelmihrab: 1918 Mütarekesi devrinde olan biten işlere ve gelip geçen insanlara dair bildiklerim*, 3. Baskı (İstanbul: İnkılâp, 2009), 46.

[28] Örneğin, Bekir Sıtkı Kunt o sıralar Antakya'yı ziyaret eden Refik Halid'le

RESİM 4

Refik Halid'in, Kemalist rejime doğru bir yönelim sergilemeye başladığı 1928 yılında Halep'teyken çekilmiş bir fotoğrafı. Refik Halid'in, Hatay/İskenderun'da Türkçe konuşan topluluk içindeki gelenekçi hizipten ziyade Kemalist hizbe desteğin bir sembolü olan bir şapka giymesi dikkat çekicidir. Taha Toros Arşivi'nin izniyle.

Sürgününün ilk yıllarında Hatay'a sıkça ziyaretlerini siyasi amaçlı olduğunu söylemek akla yatkın dursa da, Refik Halid'in kişisel yazışmalarına böyle bir niyete dair hiçbir emare yoktur. 1931'de Rıza Tevfik'le kişisel yazışmalarına bakılırsa, Hatay'da bulunmasının ona herhangi bir siyasi fayda sağlayacağını öngörmüyordu. Bunun yerine, yurdundan

1924'te bir lise öğrencisiyken tanışmıştır. Kunt ilerleyen yıllarda bölgedeki Türkiye Cumhuriyeti yanlılarının başlıca gazetesi *Yeni Gün*'ün başyazarlığını yapacaktı. Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 71.

kalıcı biçimde uzaklaştığı fikrine teslim olan Refik Halid, Halep ile Beyrut'un ve burada kurduğu hayatın aslında o kadar da kötü olmadığı düşüncesiyle avunmaktaydı. Hatta sürgün yerindeki deneyimini, İngilizlerin yurtdışında yaşama tarzlarına (çevrelerinden kopup kapalı dünyalarında yaşama ve kendileri gibi diğer gurbetçilere ve ülkelerinden gelen haberlere sarılma şeklindeki bir hayat tarzı) bile benzetti.

Buna karşılık 1933'te Refik Halid, Yüzellilikler Listesi'nde yer alan kişiler için bir Genel Af tartışması yürütüldüğünü öğrendiğinde, Türkiye'ye geri dönmeye dair bir umut taşıdığının ve hatta bunun yolunu aradığının belirtilerini gösterdi. Oğlu doğduktan sonra bu çabaları daha da yoğunlaştı ve güvenli biçimde geri dönebilmesini sağlayacak bir af kararının yasal süreci hakkında Türkiye'den gelecek haberleri sabırsızlıkla bekledi. Hatay'daki Türk millî çıkarları için girişiği bazen aleni, bazen de doğal olarak örtük çabaları, hiç şüphesiz Halep'teki Türk istihbaratının kendisi hakkında hazırladığı raporlara ve Türkiye'de affı lehine artan desteğe olumlu katkıda bulundu.

Refik Halid'in birdenbire siyasi açıdan avantajlı hâle geldiği Hatay'da bulunması ve burada bir nüfuzunun olması, acaba en sonunda siyaseten doğru zamanda ve doğru yerde bulunduğu anlamına mı geliyordu? Refik Halid durumun böyle olduğunu ve Hatay anlaşmazlığında Türk tarafının sözcüsü olarak yürüttüğü faaliyetlerin salt oportünizm olmadığını ima etmiştir. Hatay'ın muhalefet için sığınılacak bir yer olmaktan, Türkiye'yle birleşme politikasının bir alanına dönüşmesinden onun da yararlanmış olması dolayısıyla muhtemel görünmektedir. Refik Halid, Hatay'ın Türkçe konuşan gençleri arasında bir muhalif olarak zaten saygı görmekteydi ve bu da ona bölgenin Türklüğünü savunması için itibar kazandırıyordu. Bölgede Türkiye'yle birleşme yönündeki gizli çabaları koordine ettiği bildirilen Halep'teki Türk konsolosuyla yakın temas hâlinde olduğunu ayrıca kendisi de kabul etmiştir. Her ne olursa olsun, kendisinin Hatay meselesinde

ülkeye sunduğu hizmet, Türkiye'de sadece ekonomik politika konusunda değil, Refik Halid ile Yüzellilikler Listesi'nde diğer isimlerin affedilmeleri konusunda da bölünmüş olan siyasi hizipler için bir muharebe alanı hâline geldi.

Anayurt: Geçmişi Gömmek

Yeni (ve ülkeye gelmesinin hemen ardından Karay olarak değiştireceği) soyadı Karakayış'la birlikte Türkiye'ye geri dönen Refik Halid böylece Türk toplumuna ve siyasetine ilk adımını attı.[29] Türkiye'deki müttefikleri yıllar boyunca çeşitli girişimlerde bulunduktan sonra, Yüzellilikler Listesi'ndeki pek çok kişiyi kapsayan bir Genel Af için en nihayetinde mecliste gerekli oy sayısını elde etmişlerdi. Öte yandan bu genel af, yasalaştıktan sonra bile tartışmalı olmaya devam etti. 1933 yazında Rıza Tevfik'e yazdığı mektuplarda Refik Halid, olası bir af hakkında aldığı haberlerden bahsederek, genel af konusundaki ihtilafların gayet farkında olduğunu göstermişti. Yüksek siyasi çevrelerde kimler genel af lehinde ve aleyhindeydi? Affın koşulları nasıl olacaktı? Devlet hizmetlerinden men edilecekler miydi? Varlıkları kendilerine iade edilecek miydi? Refik Halid, yasa onaylanıp resmiyete kavuşmadan ülkeye ayak basmayacağı konusunda netti ve resmî olmayan öneriler onun nezdinde hiç de güvenilir değildi.[30]

[29] Karakayış soyadı, Refik Halid'in soyunun İç Anadolu'da Mudurnu'da yaşamış Karakayışoğullarından geldiğine (eski dostu/rakibi Yakup Kadri'nin, Batı Anadolu'daki meşhur soyuna dayanarak Karaosmanoğlu soyadını almasına benzer biçimde) işaret etmekteydi. Ancak kendisi kısa bir süre sonra bu soyadını Karay yapmıştır. Refik Halid'in Karay soyadını, tersten okununca Türkçede müstehcen bir kelime hâline gelmesi (zira Osmanlıca yazımında Latince yazımın aksine kelimeler sağdan sola okunmaktaydı) sebebiyle Harf İnkılâbını hicvetmek için tercih ettiğine dair rivayetler halen vardır. Ancak başka isimler, Refik Halid'in böyle bir şaka yapmayacak kadar beyefendi biri olduğunu öne sürerler.

[30] Hatta 1962'de *Zübük* isimli mizah dergisine verdiği bir röportajda Refik Halid,

HARİTA 5
Lozan Antlaşması'na göre Türkiye Cumhuriyeti (1923)

Daha 1931 gibi erken bir tarihte Yüzellilikler Listesi'ndeki pek çok kişinin affı için bizzat Atatürk ve Celâl Bayar gibi isimler tarafından desteklenen girişimlerde bulunuldu. Ancak bu girişimler (İnönü ve meclisteki diğer şahin isimlerle sınırlı olmayan) yoğun bir muhalefetle karşılaştığından başarısızlıkla sonuçlandı. Haziran 1938'de, meclisin genel bir af için lehte karar almasından ve Refik Halid'in Türkiye'ye dönmesinden sadece birkaç gün önce, Ankara'nın belli başlı gazetelerinden *Cumhuriyet*'te, eski bir İttihatçı olan gazetenin yazı işleri müdürü Yunus Nadi tarafından kaleme alınan bir makale yayımlandı. Yüzellilikler Listesi'nden bahseden ve Refik Halid'i de ismiyle anan Nadi, bu kişileri birer hain ve fırsatçı olarak nitelendirdi. Refik Halid'in bir önceki sürgünü sırasında İstanbul'a dönmek için Enver Paşa'yı övmekte beis görmediğini hatırlatarak, Refik Halid'in yeni keşfettiği Atatürk hayranlığıyla alay etti.[31] Yaşanan tartışmalara ve kendisinin edebî yeteneği nedeniyle affedilmesi gerekti-

1936'da Halep'teki bir Türk konsolosundan Ankara'yı ziyaret etmesi için bir davet aldığından bahseder. Karakollara karşı fobisi olduğunu ve Türkiye'ye dönmek için yasal ve yazılı izin alana kadar bekleyeceğini söyleyen Refik Halid bu daveti reddeder.

[31] Yunus Nadi, "Yüzellilikleri Affedebilir miyiz?", *Cumhuriyet*, 28 Haziran 1938.

ği tezine karşı Refik Halid, "17 milyon Türk'ün" kendisinin geri dönmesini istediğini söyleyerek cevap verdi. *Son Posta*'nın 29 Mayıs 1938 tarihli sayısının manşetlerinde, Yüzellilikler Listesi'nde bulunanlar ile İstiklal Mahkemeleri ve "heyet-i mahsusa" kararlarıyla cezaevine konan kişilerin, 10 yıl boyunca devlet hizmetlerinde görev alamayacakları hükmüyle affedildikleri haberleri yer aldı. *Son Posta* 6 Haziran 1938 tarihli sayısında Yüzellilikler Listesi'nin kimlerden oluştuğunun anlatan yazı dizisi kapsamında, Refik Halid'e dair kısa bir portre yayımladı ve Refik Halid "Karakayış"ı, Rıza Tevfik'le birlikte listedeki "en meşhur isimler" olarak andı. *Cumhuriyet* 1 Haziran 1938 tarihli sayısında af kapsamındaki isimlerin aynı yıl içerisinde gerçekleştirilecek olan Cumhuriyetin 15. yıldönümü kutlamaları sırasında geri döneceklerini ve kutlamalarda Türk milletine eşlik edeceklerini duyurdu. Aynı haberde, Dâhiliye Vekili (Bakanı) Şükrü Kaya'nın mecliste genel affı savunan bir konuşma yaptığı ve Cumhuriyet rejiminin 15 yıl önce ona "muhalefet veya ihanet etmiş olanlardan" artık bir endişe duymaması gerektiğini ifade ettiği belirtildi. Habere göre ayrıca Adalet Vekili Şükrü Saraçoğlu da bir gün önce gene af konusu üzerine mecliste bir konuşma yapmıştı.

Yüzellilikler Listesi ve Refik Halid'in affına ilişkin tüm bu tartışmalar, ülkede yakın dönemde yaşanacakların habercisi gibiydi. Refik Halid, İsmet İnönü ile başka isimlerin itirazlarına karşın Celâl Bayar'ın başbakan olduğu bir dönemde affedildi.[32] Atatürk'ün 10 Kasım 1938'de hayatını kaybetmesinin ardından, İnönü cumhurbaşkanlığına seçildi ve "Millî Şef" ilan edildi. İnönü'nün cumhurbaşkanlığına seçilmesinin ardından, Kurtuluş Savaşı'na katılmış, ancak daha sonra Atatürk'ün artan kişisel iktidarına ve siyasi taktiklerine karşı çıkmış olan "eski muhalefet"

[32] Celâl Bayar 1 Kasım 1937 ile 25 Ocak 1939 tarihleri arasında Başbakanlık görevini yürütmüştür.

mensupları siyasi hayata geri dönmeye başladılar. 1920'lerin ortalarında itibaren iktidardan uzaklaştırılan bu "eski muhalefet" içerisinde Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy, Rauf Orbay, Refet Bele, Fethi Okyar, Ali İhsan Sabis, Cafer Tayyar, Adnan Adıvar ve Hüseyin Cahit Yalçın gibi dönemin önde gelen isimleri yer almaktaydı. Atatürk'ün bu eski müttefiklerinden bazıları, Atatürk'e suikast planlamakla suçlanarak 1926'da İzmir'de kurulan özel bir İstiklal Mahkemesi tarafından yargılanmışlardı. Bu isimlerin hiçbiri suikastla ilgili bir ceza almamışlarsa da, Adıvar ve Orbay gibi bazıları gönüllü sürgüne giderlerken, diğerleri siyasetten emekli olmuşlardı. İnönü, bu kişileri yeniden hükümete alarak yeni bir dönemi başlattı ve böylece çevresinde vatanseverlik sicillerinden şüphe duyulmayan ve "ufukta gözüken pek çok sert fırtınayla" yüzleşmesinde ona destek olacak insanlara yer verdi.[33] İnönü bu isimlere sadece tek bir şart koştu: Atatürk hakkında hiçbir biçimde ve hiçbir nedenle herhangi bir tartışma yürütülmeyecekti. Böylelikle Atatürk'ün kendisi yerine kolektif biçimde tahayyül edilen varlığı (İTC'nin meşruiyetin koruyucusu olmasından farklı bir durumdu) artık milletin, Cumhuriyetin, CHP'nin ve laiklik de dâhil olmak üzere Kemalizm'in tüm ilkelerinin koruyucusu hâline gelecekti.

Refik Halid açısından yasal bir af elde etmek sadece bir başlangıçtı. Artık kendisini eskiden beri hıyanetle suçlayanları, vatan haini olmadığına ve aksine aslında hep bir vatansever olduğuna ikna etmek zorundaydı. Vatan hainliği damgasına karşı muhalif olma iddiası bile güvenceli bir kategori olmadığından, itibarını geri kazanmak için geçmişte ve o dönemde bu kategoriyle olan özdeşliğinden vazgeçmek zorunda kaldı. İstanbul'a geri döndüğü ilk aylarında , şehrin seçkin sosyetesinden kendi tanımıyla yarı gizli halde, edebiyat ve yayın dünyasında yeniden bir yer edinmek için hiç

[33] Vanderlippe, *Politics of Turkish Democracy*, 34-35.

zaman kaybetmedi. Göründüğü kadarıyla , 1922'de kayıtlardan neredeyse tamamen silinen şöhretini geri kazanma konusunda kararlıydı.[34] Ülkeye geri dönmesini takip eden ilk yıllarda verdiği röportajlardan anlaşıldığı kadarıyla, siyasetin derinliklerine dalmak yerine edebiyata odaklanmak, kendi eserlerini ve "dünya edebiyatında" hayranlık duyduğu eserleri tartışmak istiyordu. Bölümün ilerleyen kısımlarında ele alınacağı üzere, bu konuda şu adımları atmıştır: (1) Cumhuriyet Türkiye'sinin yeni hudutlarıyla uyum hâlinde olması için hayat hikâyesini ve geçmişte siyasetle olan meşguliyetini yeniden biçimlendirmek; (2) eski eserlerini önemli çıkarmalarla ve düzeltmelerle yeniden yayımlamak ve Suriye sürgününde yazdığı eserlerin yeni derleme baskılarını çıkarmak; (3) 1880'lerden bu yana yaşadığı tüm tarihsel dönemleri ve siyasi rejimleri anlamlandırmaya çalışan ve Osmanlı geçmişiyle bugünkü Türkiye'yi birbirine bağlayan yeni bir tarzla bir dizi eser yayımlamak.

Atatürk'ün vefatının ardından, Türkiye'de geçmişin bazı yönlerini ele almak ve hatta İttihatçılığa ve onun ülkedeki mirasına yönelik belli eleştirileri dile getirmek artık güvenli bir hâle gelmişti. Ancak ele alınması güvenli konuların neler olduğuna dair elimizde resmî bir açıklama ya da beyan bulunmadığından, bu konuların neler olduğuna dair en güvenilir kaynaklar Refik Halid Karay gibi muhalif olma iddiasındaki kişilerin yayımlanan çalışmalarıdır. Refik Halid'in bu dönemdeki eserlerinde, Türkiye'ye dönmesinin ardından yeraltına gömmeyi seçtiği bazı geçmiş eylemlerinin ve kanaatlerinin izini sürmek pekâlâ mümkündür. Bu dönemde atılacak en güvenli adım, Atatürk'ü coşkulu bir şekilde övmekti ve böylesi bir övgüde bulunan kişi için Atatürk'ün ne anlam ifade ettiğinin muğlak olması da önemli değildi. Bölümün başında alıntılanan, Karay'ın *Tan* gazetesinin sorularına telgrafla verdiği cevapta bu muğlaklığı görmek mümkündür:

[34] Uçman, *Aziz Feylesofum*, 168-70.

"Atatürk" sanayileşme, Türkleşme ve Batılılaşma anlamına gelmektedir. Onun ismini anmak, tüm bu değişimleri gerçekleştiren mucizeyi anmak anlamına gelmekteydi ve Atatürk'ü anarak kişi aslında millî birlik çerçevesini kabul ettiğini ima etmekteydi. Dahası, Türk milleti ve Türkiye Cumhuriyeti içindeki sınıf, bölge ya da siyasi görüş farklılıkları da böylelikle millî birlik adına bastırılabilir ve yeraltına sürülebilir hâle gelmekteydi. Böyle bir ortamda, herhangi bir türden fikir ayrılığı ya da muhalefet için hangi alanların serbest bırakıldığı en iyi ihtimalle belirsiz bir haldeydi. Dolayısıyla 1938'de İstanbul'da yayıncılık, gazetecilik ve siyaset dünyalarına yeniden adım atan Karay'ın, bir Kemalist olarak sadakatini ve itibarını kanıtlama gerekliliği, geçmişteki ve o dönemdeki her türlü muhalefet iddiasının önüne geçti.

Kemalist Cumhuriyet Türkiye'sinde yazar olarak kendini yeniden kurgulamanın önemli bir önkoşulu, tarihteki yerini ve buna dair anlatısını yeniden şekillendirmekti. Karay, yeni nesillere yönelik olarak resmî kayıtlardaki sicilini aklamak ve yeni ulusal düzen içinde var olmak ve yazmak için kendine bir alan açmak amacıyla tam da bunu yapmak zorunda kalacaktı. Bu doğrultuda ilk olarak gazeteci Hikmet Münir Ebcioğlu'na (daha sonra 1940-1943 arasındaki belirsiz bir tarihte *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile* isimli bir kitap hâline getirilecek) bir dizi röportaj verdi.[35] Elinizdeki kitap için de ilham kaynağı olan bu çalışma, Refik Halid'in edebî eserlerinden birebir alıntılanan pasajlar ile deneyimlerinin birinci ve üçüncü şahısların ağzından anlatımlarını bir araya getirmişti. Ebcioğlu'nun çalışmasında Refik Halid'in amacı, Türkiye için sarsıcı bir geçiş döneminde kendisini ve itibarını yeniden kazanmaktan ibaretti.

Karay'ın böyle çabaları, Ebcioğlu'nun çalışmasın-

[35] Bu noktada belirtmek gerekir ki, Rıza Tevfik'in kendisi de 1943 yılında Hatay merkezli *Yenigün* gazetesinin başyazarı Feridun Aydemir'le beraber benzer bir proje yürütmüştür. Feridun Aydemir, *Kendi Ağzından Rıza Tevfik: Hayatı, Felsefesi, Şiirleri* (İstanbul: Remzi Kitabevi, 1943).

da anlattığı hayat hikâyesi için geçerli olduğu kadar, Osmanlı'nın son dönemlerinden yeniden yayımlamayı seçtiği eserler için de geçerlidir. Örneğin, Ebcioğlu'nun çalışmasında 1919'daki PTT umum müdürlüğü görevinden bahseden Karay, Telgraf Vakasını tamamen göz ardı etmiştir ve bunun yerine aynı dönemde ayrıca "Türkiye Havas-Reuters Telgraf Ajansı" müdürlüğünü yaptığını belirtmeyi tercih etmiştir. (Ona dair bu bilgi başka hiçbir yerde yoktur.) Ziya Gökalp'le ilişkisini de atlayan Karay, gene de belli konular bağlamında İTC'ye yönelik eleştirilerini Ebcioğlu'nun çalışmasında ifade etmiştir. 1940'ların başlarında mevcut siyasi seçkinlerin pek çoğunun gençliklerinde İTC mensubu oldukları düşünüldüğünde, Karay'ın bu eleştirileri, İTC'ye yönelik belirli türden eleştiriler dile getirmenin bu dönemde güvenli olduğuna işaret etmektedir.

Geçmiş yıllarda kaleme aldığı yazılarla ve kişisel yazışmalarında ifade ettiği görüşlerle karşılaştırma yapmak için, Karay'ın Mütareke dönemindeki rolünü ve siyasi duruşunu yeniden şekillendirmek için gösterdiği büyüleyici çabayı kelimesi kelimesine aktarmak faydalı olacaktır. Karay'ın hayat hikâyesini bilenler için beceriksizce eklemeler ve çıkarmalar içeren bu sterilize hikâye şu şekildedir:

Gerçekten Refik Halid'in düşüp kalktığı arkadaşlar, devrin, Millî Mücadele'ye en hararetli müzahirleri bulunan şahsiyetlerdi. Hattâ Posta idaresindeki memuriyeti zamanında [1919/1920] ve "Aydede"yi çıkarmağa başladıktan [1922] sonra temas ve münasebetleri hemen hemen onlara inhisar etmiş gibiydi.

"Minelbab îlelmihrab"ın muhtelif fasıllarında okunduğuna göre, Refik Halid'in muhalefet devri demek olan o sıralarda arkadaşları, İstanbulda Kemalist olarak çalışan Falih Rıfkı, Yakup Kadri, Ruşen Eşref, Necmeddin Sadık'tır [Sadak]. Onlarla düşüp kalkıyor; kendi siyasî görüşünü de muhafaza ediyor. Daha doğrusu biraz zâhirî muhaliftir. Bu arkadaşlarla birlikte, Anadolunun muvaffakiyetinden mem-

nun vaziyettedir. Hattâ önce, gazetelerde Falih Rıfkı ile bir münakaşası olmuştur. Fakat biraz sonra "Nemrut Mustafa Paşa Divanı Harbi" onu tevkif etmiştir. Falih Rıfkı'nın oradan kurtulması için pek ciddî teşebbüslerde bulunmuştur. Aldığı vaziyet, kanaatini muhafaza etmek haysiyetinden ileri geliyor. Fakat şunu da inkâr etmemeli: Muvaffakıyetsizlik ihtimaline karşı, İstanbul Hükümetinin de muhafazası düşüncesindedir. Lâkin filî (fiilî) aleyhtarlığı kesmiş, hususî görüşmelerinde ise, aleyhten hislere büsbütün yer veremez olmuştur (PTT umum müdürlüğünden ayrılmasından sonra yaptığı gibi). Matbaaya iki üç günde bir uğruyor, muharrirlerle hoşbeş ediyor, Akşam gazetesine uğrayıp çene çalıyor; dönüyor. Hayatı, bundan sonra münferit vakalardan [muhtemelen Telgraf Vakasından sonrası kastediliyor] ibaret kalacaktır. Eğlenceli olanlarını kaydedip geçecek ve bitirecektir. Emanetçe tayin edilmiş olan "Darülbedayi Meclisi" âzası arasında bulunması da, ayrıca bir meşguliyet teşkil ediyor; bununla fikri hayli avunuyor. Orada Yakup Kadri, Reşat Nuri, İbrahim Necmi, İsmail Müştak, izzet Melih ve Necmeddin Sadık'la toplanıyorlar.

Darülbedayi [Şehir Tiyatrosu] o sene [muhtemelen 1922] Ramazanda iyi hasılat yapmıştır. Bu böyle devam ederken, İzmir istirdat edildi [1922'de Yunanistan geri alındı]. Refet Paşa artık İstanbuldadır [1922'de milliyetçi güçlerin İstanbul'a girmesi]. Bâbıâli-Tevfik Paşa Hükümeti de hâlâ yerinde duruyor. Mihran Efendi [*Sabah* gazetesinin sahibi ve yayıncısı], matbaasının camları kırıldıktan sonra Ali Kemal'e yol vermiş, Abdullah Zühdüyü de Sabaha başmuharrir tayin ederek gazeteyi gûya millileştirmiştir.[36]

Karay hakkında bildiklerimizi göz önünde bulundurduğumuzda, 1919-1922 arasında İstanbul'da geçirdiği zamanla ilgili bu anlatı epey eksiklik barındırır. Anlatımın düzensiz kronolojisi ve tuhaf ifade tarzı, Karay'ın bu dönemime

[36] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 54.

dair mevcut koşullarda kabul edilebilir tutarlı bir hikâye oluşturmasının ne kadar zor ve hatta belki de imkânsız olduğunu gösterir. Anlatımdaki kopukluklar, muhalefet fikrinin ve hafızasının bazı içsel çelişkilerini yansıttığı gibi, İTC'den Cumhuriyete kalan epey ikircikli ve rahatsız edici mirasa da işaret eder. Bu dönemde, millî birliğe ve yabancı işgaline karşı direnişe dair resmî tarihyazımından herhangi bir şekilde farklı olacak ve akla yakın duracak bir şeyler söylemek Türkiye'de kimsenin harcı değildi. Dolayısıyla bir karşı anlatının yokluğunda, yukarıda alıntılanan hikâyedeki bilgiler de herhangi bir yere varmamaktaydı.

Ebcioğlu'nun çalışmasında Karay, 1922 sonrası muhalif duruşuyla ilgili olarak Halep'te *Doğru Yol* gazetesi için yazılar kaleme almaya başladığı 1923'ten 1926'ya kadar halen "yeni rejime" (dikkat edileceği üzere, Mustafa Kemal'e karşı olduğunu belirtmekten kaçınmaktadır) karşı yazılar yazdığını kabul etmiştir. Bu karşıtlığını mazur göstermek için, *Doğru Yol*'da çıkan yazılarının İstanbul ve Anadolu gazetelerinde de basıldığını söyleyerek bu yazıların erken Cumhuriyet döneminin siyasi söyleminin dışında olmadığını ima etmiş ve özellikle Hatay'ın Türk manzarasını ve kadınlarının tensel güzelliğini tasvir ettiği *Bir İçim Su* yazısının Türkiye'de kültürel bir sansasyon yarattığını belirtmiştir.[37] Dolayısıyla 1940'ların başı itibarıyla Karay, Mustafa Kemal'e *kişisel* bir karşıtlığı yokmuş gibi davranıp, çok bahsedilen siyasi muhalifliğini önemsizleştirmiştir. Tüm bunların aksini iddia etmesi mümkün değildi, zira yapıp ettikleri kendisinin kötü adam olarak gösterildiği resmî tarihin zaten bir parçası hâlindeydi. Bunun yerine Karay, kendi kuşağının önde gelen milliyetçi şahsiyetleriyle olan dostluklarını özellikle vurgulamış ve böylece bu anlatı içerisinde kendisini, yeni müesses nizamın dışında değil de *içinde* hayat sürmüş gibi yeniden konumlandırmaya çalışmıştır.

[37] Ebcioğlu, *Refik Halid Karay Kendi Yazıları ile*, 59 ve diğer sayfalar.

Osmanlı döneminden kalma belli eserlerinin çağdaş Türkçeyle yeniden yayımlamak, Karay'ın kendisini yeniden icat ettiği bu anlatısına eşlik etti. Bu aslında kısmen pratik de bir gereklilikti, zira Temmuz 1928'de Türkiye'de Arapça harflerden Latin harflerine geçilmişti ve eserlerini yeni Latin alfabesiyle Türkçe yayımlamaması hâlinde, bu eserler yeni nesillere ulaşmayıp tarih kayıtlarından silinecekti. Karay'ın 1928 sonrasında Suriye'de yayınladığı eserler bile (*Bir İçim Su*, *Deli*, *Vahdet*) eski Osmanlı alfabesiyle basılmıştı. Yeni Türkiye'nin Refik Halid Karay'la tanışması için, eserlerinin yeni alfabeyle yeniden basılması bu açıdan bir gereklilikti. Bu doğrultuda, 1939-40 yıllarında Karay'ın Osmanlıca bazı eserleri *Külliyat* ismiyle İstanbul'da Semih Lütfi Matbaası tarafından basıldı.

Karay'ın böyle yeni eserleri dikkatli biçimde okunup Osmanlı dönemindeki baskılarıyla karşılaştırıldıklarında, yeni baskıların terminolojisinde ve içeriğinde bazı küçük değişiklikler yapmanın yanı sıra bazı yazılarını (özellikle doğrudan muhalefet ve muhaliflerle ilgili olanları) tamamen yeni baskılardan çıkardığı görülür. *Refik Halid Karay: Oklan Kırılmış Kirpi* isimli çalışmasında N. Ahmet Özalp, çıkarılan bu yazılar hakkında kapsamlı bir araştırma ortaya koymuştur. *Kirpinin Dedikleri*'nden on bir, *Ay Peşinde*'den dört, *Ago Paşa'nın Hatıratı*'ndan iki, *Guguklu Saat*'ten üç ve *Tanıdıklarım*'dan dört yazı, 1939 ve sonraki baskılardan, Özalp'ın 2011'de bunları günümüz Türkçesiyle yayımlanmasına kadar tamamen silinmiştir. İlaveten, Cumhuriyet Türkiye'sinde basılan yazılarda, bazı cümle ve paragrafların silinmesi ve ifade tarzının değiştirilmesi gibi pek çok değişiklik de yapılmıştır. Karay'ın yeni baskılardan çıkarılan tüm yazılarının içerikleri istisnasız biçimde siyasidir. Belirli şahsiyetler ile siyasi tavırlar üzerine olan bu yazılarda, Ermeniler ve diğer gayrimüslim topluluklar hakkında olumlu sözler ifade edilirken, İttihatçılara dair farklı sert eleştiriler de vardır ve muhalif, bir trajik kahraman olarak yüceltilir.

Yeni baskılarda yer almayan yazılar arasında 4. Bölümde ele alınan ve Refik Halid ile Anadolu'daki milliyetçi bir partizan arasındaki tehditkâr ve şiddetli yazışmaların aktarıldığı "Mehmetçe Bey'le Muhabere", Meşrutiyet Devrimi olmasaydı neler olabileceğine dair kurgusal düşüncelerin ifade edildiği (ve Refik Halid'in Mustafa Kemal hakkında aşağılayıcı bir tahminde bulunduğu) "Olmasa idi... Ne Olurdu?" ve 5. Bölümde ele alınan "Bir Muhalifin İntiharı" ve "Elveda Siyasiyat!" vardı.

Tüm bu değişikliklere neden karar verildiğinin gerekçesi bilinmediği gibi, bu editoryal değişikliklerin nasıl bir iletişimle yapıldığına dair herhangi bir belge de yoktur. Basında ya da hükümette sansür memuru olarak çalışan bağımsız bir kişinin (ya da kişilerin) bu değişikliklerden sorumlu olup olmadığı da bilinmemektedir.[38] Tüm bunlar üzerinde varılabilecek sonuç, Osmanlı döneminde kışkırtıcı olarak görülen bazı konuların, Cumhuriyet döneminde tamamen bir tabu hâline geldiğidir. Özalp, 1938-1943 arasında Karay'ın eserinde yapılan bu değişiklikleri, yazılarının budanması ve hatta iğdiş edilmesi şeklinde nitelendirecek kadar ileri gider. Benim iddiama göre, bu yazılardaki muhalif yönler, Özalp'in "yarı-faşist" diye adlandırdığı yeni Kemalist devlet için ortadan kaldırılmış ve yazılar etkin biçimde sterilize edilmiştir.[39] Özalp, 2011'deki kendi siyasi gündemi üzerinden bu değişiklikleri baskı ve sansürle açıklasa da, Karay'ın bu dönemde rejime karşı bilinçli biçimde daha barışçıl ve hatta uzlaşma yanlısı bir tavır sergilediği bilinmektedir. Ülkeye dönüşünden kısa bir süre sonra verdiği bir röportajda Karay bu değişimi destekleyecek biçimde şöyle demişti:

[38] N. Ahmet Özalp, *Refik Halid: Okları Kırılmış Kirpi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011). Özalp, bu kesilip revize edilmiş eserlere dair yaptığı irdeleme boyunca, değişikliklerin kimin eliyle gerçekleştirildiğini bilmediğimizin ve bilemeyeceğimizin altını çizer.

[39] Özalp, *Refik Halid*, viii. Özalp, tek parti döneminde böylesi bir budanmaya maruz kalan tek yazarın Karay olmadığına inandığını söylese de, Reşat Nuri Güntekin'in klasik eseri *Çalıkuşu* dışında başka bir örnek göstermemiştir.

"Herkese karşı iyi niyet, iyi fikir besliyorum. Tolaran [hoşgörülü biri] oldum."[40] Bu açıdan, editoryal kararları veren kişi olmasa da, Karay'ın en azından yapılan değişiklikler sırasında işin içinde olduğunu düşünmek akla yakın durmaktadır. Nitekim Halide Edib Adıvar ve Reşat Nuri Gültekin gibi başka isimlerin de bu dönemde geçmiş eserlerini sansürledikleri bilinmektedir.

Geçmiş eserlerinde değişiklikler yapıldığı bu dönemde, Karay'ın "hoşgörülü biri" olup herkese karşı iyi niyetli duruş sergilemesinin en çarpıcı yanı, hoşgörüsüz kaldığı tek kişinin bir muhalif olarak geçmişteki Refik Halid olmasıdır. Anlaşıldığı kadarıyla, Türkiye'nin yeni siyaset düzeninde geçmişin sert muhalifleri ya da cesurca aykırı ve karşıt görüşleri savunan kişiler dışında herkese yer vardı, başka bir deyişle aykırı görüşlerin siyasetinin bu düzende bir yeri yoktu. Eserlerinin bir kısmının değiştirilmesi ve silinmesi kararının bizzat Karay'a mı ait olduğu, yoksa Karay'ın başkalarının aldığı bu karara onay mı verdiği bilinmese de, kendisinin daha fazla hürriyetten ve hoşgörüden bahsettiği bir dönemde, tarihsel ve edebî eserlerin kabul edilemez kısımlarının kayıtlardan çıkarılmasının ironisi sadece Kemalist dönemdeki Türkiye siyaseti hakkında değil, aynı zamanda Osmanlı ve İTC geçmişine dair değişen hafıza hakkında da çok şey anlatmaktadır.

Karay hem kendisi hem de Türkiye için bu geçiş döneminde, geçmiş ve bugün, yurt ve sürgün deneyimlerini birleştiren bir dizi yeni edebî eser yayımladı. Bu eserler hicivden uzaklaştığını, ancak halen toplumsal gerçekçi (bazen de gerçeküstücü) tonlar taşıyan ve geçmiş ile bugün hakkında görünüşte apolitik bir tarza sahip denemelere ve kısa hikâyelere geçiş yaptığını göstermektedir. İsminden de anlaşılacağı üzere (ilk sürgün döneminde yazdığı hikâyelerin yer

[40] *Yenigün*, 11 Mart 1939 ve Refik Halid Karay, *Edebiyatı Öldüren Rejim* (İstanbul: İnkılâp, 2014), 460.

aldığı) *Memleket Hikâyeleri*'nin tamamlayıcısı gibi duran *Gurbet Hikâyeleri*, Suriye'deki sürgün döneminde yazdığı hikâyeleri barındırmaktaydı ve 1938'de *Tan* gazetesinde tefrika edildi. Arabistanlı Lawrence hakkındaki düşüncelerini, Bedevilerle karşılaşmalarını ve İstanbul'daki yaşamı çöldeki sürgünle karşılaştırarak nostaljik hülyalarını anlattığı bu "sürgün hikayelerinin" pek çoğu çarpıcı biçimde oryantalisttir ve Suriye/Arabistan topraklarını egzotik bir hâle getirir. Gene Suriye'de sürgündeyken yazdığı bir roman olan *Yezidin Kızı* ise TBMM'de milletvekili olan Hikmet Ali ile kitabın sonunda aklını yitirmiş bir Yezidi olduğu ortaya çıkan, "Kürtçe konuşan bir Arjantinli kadın" arasındaki aşk hikâyesini anlatır. Romanın önemli bir kısmı, Suriye'deki Yezidi bölgesine bir tür etnografik yolculuktur ve bir anlamda, Refik Halid'in İstanbul'dan yabancısı olduğu Suriye'ye yaptığı çetin ve serüvenli yolculuğun hikâyesini anlatır. 5. Bölümde ele alınan *Sürgün* ise 1938 ve 1939 yıllarında Suriye sürgününden dönüşü sırasında kaleme aldığı otobiyografik bir romandır.

İstanbul'a yerleşmesiyle birlikte Karay, kendisi için yeni bir tür olan tarihsel retrospektif tarzında yazılar kaleme almaya başladı. 1943'te yayımlanan *Üç Nesil Üç Hayat* bu yeni tarzının bir örneğidir ve Karay "Aziz Devrinde", "Hamit Devrinde" ve "Şimdiki Durum" başlıklarıyla üç ayrı dönemde insan hayatlarının nasıl değiştiğini anlatarak bir tür sosyal tarihçilik yapmıştır.[41] Roman zararsız ve apolitik bir görüm taşır; zaten seçilen başlıların isimleri de apolitik bir görüşü yansıtır. 1909'dan 1940'ların başlarına kadar geçen zamanı "Şimdiki Durum" olarak ele alan Karay, Osmanlı ile Cumhuriyet dönemleri arasında bir kopuş olduğu varsayımını göz ardı ederek "İttihatçı Dönem" şeklinde bir dönemsel-

[41] Refik Halid bu kitabını yazarken, Mithat Cemal Kuntay'ın *Üç İstanbul: Roman* (İstanbul: Sander Yayınları, 1976) isimli romanının bir örneğini oluşturduğu genel bir eğilimden etkilenmiştir. Kuntay'ın bu romanının ilk yayın tarihi 1938'dir.

leştirme yapan Zürcher gibi revizyonist tarihçilerin habercisi olmuştur. *Üç Nesil Üç Hayat*'tın her bir bölümünde Karay doğumdan (ebeyle doğum yapmaktan insani niteliklerden yoksun steril hastane ortamlarında doğum yapmaya geçiş), çocukluk dönemine, eğitime, evliliğe ve en nihayetinde ölüme varan insan pratikleri üzerinden üç ayrı dönemin hayat döngüleri üzerinde durmaktadır. İnsan deneyimlerini siyasetin ve tarihin ortaya çıkardığı şiddetli kopuşlarla yeniden ilişkilendirmeye çalışan bu roman, iyileştirici ya da en azından onarıcı bir yaklaşım kadar yıkıcı bir yaklaşıma da sahiptir. Osmanlı dönemindeki eserlerinin ayıklanarak ve gözden geçirilerek yeniden basılmasının aksine, Karay'ın bu yeni eserleri, 1940'larda geçmiş hakkında düşünme ve geçmişle bağlantı kurma alanlarının yavaş yavaş açıldığını ve böylece siyasetle ve rejimle farklı türden bir ilişki kurulmasına bir ölçüde izin verildiğini ortaya koymaktadır.[42]

Yeni "Ankara"

Karay'ın "geçiş dönemi" olarak adlandırdığım bu dönemindeki eserleri arasında en etkileyici olanı hiç şüphesiz 1939 tarihli *Deli* kitabında bulunan "Ankara" isimli uzun deneme-hatıra yazısıdır. Karay'ın bu yazısı 1921 tarihli özgün "Ankara Yangını" isimli yazısının genişletilmiş ve yeniden şekillendirilmiş bir versiyonu olmanın ötesindedir. İki versiyon takip edilmesi mümkün pek çok değişiklik, siyasi bağlamdaki çok daha büyük değişiklikleri ve Cumhuriyetin kuruluşundan, pekişmesine ve kurucusunun ölümüne kadarki dönemde muhalefetin değişen anlamlarının ve temsillerinin

[42] Ayrıca belirtmek gerekir ki, Ahmet Hamdi Tanpınar'ın (merkezinde Osmanlı geçmişini çevreleyen ağır bir melankoli ve kaybolmuşluk hissi bulunan) *Huzur* romanı gibi eserler de bu dönemde yayımlanmışlardır. Ahmed Hamdi Tanpınar, *A Mind at Peace*, Erdağ Göknar (çevirmen) (New York: Archipelago Books, 2008). *Huzur* ilk olarak 1943'te basılmıştır.

bir özetini sunar. Refik Halid Karay'ın sürgünden döndükten kısa bir süre sonra yeni başkent Ankara'yı onurlandırmak için bir yazı kaleme alması, siyasi anlamda ayakta kalması ve profesyonel biçimde kendisini yeniden icat etmesi bağlamında bir zorunluluk gibi durmaktaydı. Böylesi bir yazı ayrıca Kemalist projeye ve Türk ulus devletine karşı itaatkârlığını, bağlılığını ve hatta hürmetini göstermek için de bir fırsattı; zira geçmişteki bağlılığı en iyimser yaklaşımla tartışmalıydı. Ancak geçmişindeki pek çok örnekte olduğu gibi, Refik Halid için bu iş de hiç öyle kolay olmadı.

Karay'ın yeni "Ankara" yazısı, tıpkı artık yeni bir şehir hâline gelmiş Ankara gibi, neredeyse tamamen eski malzemelerle üretilse de, neredeyse tamamen yeni gibi duran bir eser olma gibi tuhaf bir izlenim bırakır. Uzunluğu artık 33 sayfa olan ve on kısma ayrılmış 1939 versiyonunun merkezinde gene Ankara yangını vardır ve beşinci kısımla birlikte Karay yangına dair tasvirlerde bulunmaya başlar. Ancak hikâye büyük ölçüde yeniden şekillendirilmiştir ve bu nedenle çok farklı bir anlam dizisine sahiptir (hatta yeni versiyonun başlığından "yangın" kelimesi bile çıkarılmıştır). Yazının vermek istediği mesajın esası değişim ve Ankara'da dört dönem boyunca yaşanan değişimlere tanıklık etmenin uyandırdığı hayrettir. Karay, ikisine bizzat tanık olduğu (Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemi Ankara'ları) , diğer ikisine (İstibdat" (II. Abdülhamid devri) Ankara'sı ile Büyük Millet Meclisi (Kurtuluş Savaşı dönemi) Ankara'sı) dair bir tanıklığının olmadığı "dört Ankara'dan" bahseder.

Dolayısıyla daha önce en son 1916'da gördüğü Ankara'yla 1938'de yeniden karşılaştığında, şehrin geçirdiği dönüşüm karşısında büyük bir hayrete düşmesi, yeni "Ankara" yazısının itici gücüdür. Yaşadığı hayret şehrin değişen karakteri ve değişen itibarı hakkındadır ve yazısına bu duruma uygun bir alegoriyle Ankara'yı bir insana benzeterek başlar. Ankara ile geçmişteki ve şimdiki tanışma deneyimini, günün birinde çirkin ve dikkat çekici olmayan bir adam-

la tanışıp, daha sonra onu neredeyse tamamen unutmaya ve yıllar sonra aynı adam aniden ehemmiyet ve şöhret kazanmaya başlayınca o adama dair hatırlananların bir anda değişmesine benzetir. Çürük dişleri ve hastalıklı solgun yüzü hatırlanmak yerine, adam artık önemli, cazibeli ve değerli biri olarak hatırlanır ve hatta adamla eski ahbap olunduğu bile düşünülür.[43] Karay'ın bu dönemde kendi geçmişiyle ve mirasıyla ilgili pek çok yeniden icada ve değişikliğe gittiği düşünüldüğünde, belleğin değişkenliği yazı için gayet uygun bir başlangıç noktası olarak durmaktadır.

Karay yazısında Ankara'daki değişim hakkında birden çok konuya değinir. Alfabenin değişmesi (muhalif yerine aleyhtar kelimesini kullanarak, uzun zamandan beri Arap harflerinin aleyhtarı olduğunu belirtir ve çeşitli Arapça kelimelerden örnekler vererek Arap alfabesini harf harf eleştirip hicveder), evlerdeki ve kapı tokmaklarındaki üslup değişikliği ve kıyafet alışkanlıklarındaki değişiklik (baston kullanma geleneğinin eskide kalması gibi) değindiği konulardan bazılarıdır. 1916 yazında Çorum'dan Ankara'ya gelişiyle ilgili yeni ayrıntılar da veren Karay, o yıl Ankara'da geçirdiği üç aylık serüveni daha geniş bir şekilde anlatır ve Meşrutiyet Devrimi'nin yıldönümüne denk düşen Ankara'ya varışından bahsederek, kutlamalar için hazırlanmış bayrakların amatörce asılmış olması gibi detaylar verir (3. Bölümde bahsi geçmiştir). Şehrin kutlamalar sırasındaki bu görüntüsünü, İttihatçı yönetim altında meşrutiyetin yerine getirilmeyen vaatlerinden yakınmak için bir araç olarak kullanan Karay, İttihatçı yönetimin sadece belirli yönlerine eleştiriler

[43] Refik Halid, ilk kısmın sonunda Tevfik Fikret'e ait "Kılıç" şiirinden alıntı yapar. Bu ilginç bir durumdur, zira Tevfik Fikret o sıralar Türkiye'de faşistler ile anti-faşistler arasındaki mücadelede anti-faşistler için sembol bir isimdir. Abdülhamid'e açıktan muhalefeti nedeniyle 1901'de hapse atılan Tevfik Fikret, bu kahramanca ve fedakârca duruşu sebebiyle 1930'ların sonlarında ve 1940'larda muhalefet için bir tür kod isim hâline gelmiştir.

getirip diğer yönlerine dair eleştirilerini dikkatli biçimde yazıdan çıkarmıştır.

Karay en sonunda yangını tasvir etmeye başladığında, yeni "Ankara'da" artık çok şey değişmiş durumdadır. Yangının ardında belli bir maksat olduğunu ima eden ironik yorumlar yazıdan çıkarılmıştır. Yangının başladığı gece rüzgârın olmadığına dikkat çeken Karay, yangın sırasında ayrıca bir su kıtlığı olduğunu da ekleyerek, yangının kendi kendine kontrolden çıkmış olmasının akla yakın olduğunu ima eder. İlk yazısında hedef alınan belli mahallelere yaptığı vurgular da gene yazıdan çıkarılmıştır ve bunun yerine şehrin dörtte üçünün harap olduğu tekrar tekrar vurgulanmıştır. Yangınla birlikte Ankara'nın büyük bir kentten bir harabe yığınına döndüğü vurgusu da çıkarılmıştır ve özellikle Cumhuriyet dönemi Ankara'sının mucize değişimiyle kıyaslandığında, kent daha önceleri hep sanki küçük bir kasabaymış gibi anlatılır. Savaş sırasında İttihatçıların karıştıkları yolsuzluklar hakkında korkunç ifşalarda bulunan İstanbul'dan eski bir dostuyla yangının ortasında tesadüfen karşılaşması da yeni yazısında yer almaz. Donuk bir surat ifadesiyle şehrin yanışını izleyen Valinin (Doktor Reşit), Neron'a benzetilen görüntüsü de artık yeni yazıda yoktur.

1921'deki yazıda, yangının esas hedefi oldukları ve epey bir kayba uğradıkları belirtilen Ermenilere karşı gösterilen empati, yeni "Ankara" yazısından çıkarılan en çarpıcı kısımdır. Yanan konakların sahibi olan Ermeni ailelerin isimlerinin, Ermeni erkeklerin tehcir edilip kadınlarının "kibarca" geride bırakıldıklarının ve Ankara'daki Ermenilerin bin bir zorlukla elde ettikleri zenginliklerinin bir anda yok olduğunun (1921'deki yazıda tüm bunlardan ironiyle bahsedilmiştir) anlatıldığı satırlar yeni yazıda artık yoktur. Yanan piyanolara dair tasvirler yeni yazıda da yer almaktadır, ancak bu kez bunlardan bahsedilme gerekçesi daha farklıdır:

Ben mütemadiyen geziyor, en tehlikeli yerlerde seyrime devam ediyordum. Bizim mahalle kurtulacağa benziyordu. Bir

meydanlığa rast geldim; Ankara Ermenilerinin zenginliğine delil olarak orada muvakkat bir abide kurulmuştu: Yangından kaçırılan yüz (yazının 1921 versiyonunda bu sayı 14 olarak verilmiştir) kadar piyanonun sıra sıra dizildiğini gördüm; üstlerine seçme, pahalı halılar serilmişti. Birden kocaman bir yanık kütük geldi, aralarına düştü; söndürmeye koşacak adam yoktu; o kütük bir kundak gibi çeyrek saate kalmadı, piyanoları tutuşturdu. Hem nasıl tutuşturmak? Gaz dökmüş, benzin serpilmiş gibi ... Tellerinden binbir nağme çıkarak o kupkuru, cilalı sandıkların yanışı çok acayip olmuştu.

Karay'ın piyanoları insana benzeterek yanarken yarattıkları görüntülere dair tasvirleri 1939'daki yazıda aslında empati namına geriye kalmış tek şeydir: "İnsan gibi inleye inleye, telleri ateş gibi kızararak, bembeyaz dişleri sıcaktan etrafa pıtır pıtır serpilerek ne feci ve ne tuhaf yanıyorlardı."[44]

Yeni "Ankara" yazısında, yangının öznelerine dair anlatımlar da çıkarılmıştır ve yangının yarattığı acılar daha genel ve hatta evrensel bir hâle getirilmiştir: "kıyamet o gün Ankara'da kopmuştu." Yazıda artık ismi ve cismi belli özneler, yetkililer ve kurbanlar yoktur ve bunun yerine muallakta kalmış bir türden genel bir acı çekme hâli vardır. "Analar" çocuklarını kaybetmiştir, "kızlar" ellerinde yangından kurtardıkları lavanta şişeleri ve pudra kutularıyla sokaklarda koşturmaktadır, cüppeleri alev almış hahamlar yangından kaçmaktadırlar (Karay yeni yazısında yangının Yahudi mahallesine de sıçradığını anlatır), hamile kadınlar sokaklarda doğum yapmaktadır, âşıklar izbe köşelerde birbirleriyle sarmaş dolaş olup yangın ortasında sevişmektedirler. Neron ismi yeni "Ankara" yazısında da geçer, ancak bu kez şehrin valisi olarak değil, daha genel bir göndermeyle anılır: "Ben gene Neron'un tutuşmuş Roma'sını dolaşmaya başladım."

Yeni "Ankara" yazısının siyasetten arındırılmış bu hâlinde bile Karay, yazısını çelişik mesajlar içeren bir hikâ-

[44] Refik Halid Karay, "Ankara", *Deli* içinde, (İstanbul: Semih Lütfi, 1939), 58

yeyle bitirmekten kendisini alıkoyamamış gibidir. Sonuç kısmında, Bilecik'e gitmek için trenle Ankara'dan ayrılışını anlattıktan sonra Karay, "Ankara'da başımdan geçen bir vaka vardır ki, sırrına, künhüne ben hâlâ akıl erdiremedim" diyerek Ankara'nın geçmişi ve bugünüyle ilgili son bir anekdot daha paylaşır:

> Büyük Millet Meclisi'nin ilk binası, benim Ankara'da bulunduğum sırada kurulmaya başlamıştı; şimdi Halk Partisi merkezi olan bina . . . Tabii bunu, bir gün, Millet Meclisi olacak diye bile bile, keşif ve kehanetle yapmıyorlardı, İttihat ve Terakki Kulübü olmak üzere kuruyorlardı . İstasyon Caddesi'nin köşesindeki arsaya temeli atılmış, taşları yontuluyordu. Ben o zamanlan ittihatçı aleyhtarıydım, gençtim, bu binanın önünden geçerken, memleketi felakete sürükleyen siyasi fırkanın ahtapot gibi Ankara'ya da uzattığı tüylü, çirkin, soğuk ve kıskaçlı ellerinden birini görmüş gibi kızar ve ürkerdim.
>
> Harbin artık kaybedildiğine herkesin inandığı şeametli [uğursuz] bir senede bulunuyorduk; onun için de İttihat ve Terakki'den tiksiniyorduk. Bina pek isteksiz, pek iştahsız yürüyordu; dört zayıf, biçare harp devri taşçısı, bet beniz kül gibi, bilekler dermansız, oracıkta, ağır ağır çekiç sallıyorlardı. Sinemalardaki *au ralenti* [ağır çekim] filmler kadar sinir bozucu bir yavaşlıkla. . . Bu yavaşlık insana koşup o çekiçlerden birini kapmak ve sert sert, çabuk çabuk taşlara vurmak, çalışmak nedir, ameleye göstermek istetiyordu.
>
> Hem bu tembel iş görüşe, hem de hoşlanmadığım bir parti şubesi kuruluşuna seyirci olmamak için, istasyona –yürüyüş idmanı olsun diye- giderken oradan acele geçerdim.
>
> Bir sabah, binanın önünde, taşa tünemiş bir adama rast geldim; saçı sakalı birbirine karışmış, yaşı bellisiz, gözlerinin bebeklerinde acayip bir ışık, galiba bir meczup . . . Yanan kasabaya dikkatle bakıyor. Beni görünce elini salladı:
>
> "Bir sigara ver!"

Tifüs korkusuyla pek yaklaşmayarak, içinde dört, beş sigara kalmış olan paketi uzattım:

"Hepsini al!" dedim.

"Kibrit de ver."

Kutuyu da, biraz canım sıkılarak önüne attım:

"Senin olsun!"

Tekrar yürümeye koyuluyordum, alıkoydu:

"Bir diyeceğim var."

Durdum.

"Şu Engürüye iyice bak!"

Gayet iyi bildiğim halde tekrar baktım. Gördüm ki Ankara bacasız ve hemen hemen minaresiz bir kasabaymış ve yangından sonra arasını büsbütün çıplak, yerler bir olmuş, göçmüş gösteren de bu bacasızlık ve minaresizlikmiş.

"Engürü kalmış mı ki? . . . " diye söylendim.

Mecuzp güldü . Aklı tam olmayanların başkasına sirayet etmeyen donmuş gülüşüyle . . . Bilmem dikkat ettiniz mi, en fazla en çabuk sirayet edici gülüş, zekâsı yerinde ve mantığı kıvamında olanların gülüşüdür. Ben suratımı asıp duruyordum. "Sen görmüyorsun, göremezsin, benim karşımda kocaman bir şehir duruyor, kocaman, kocaman!" Ve kolunu uzattı, Hisar'dan Çankaya'ya ve ovaya, oradan ziraat mektebine doğru eliyle geniş, fırdolayı bir halka çizdi:

"İşte evler, evler, evler. . ."

Anlaşılan meczubun gözünde evler dediği hayaller gittikçe büyüyor, haşmetleşiyordu ki ilave etti:

"Saraylar! Saraylar! Saraylar!"

Çöllerde serap, biliyoruz, hava ile toprağın arasındaki hararet nispetsizliğinden doğan bir fizik oyunudur; hiçi var, pek uzağı yakın gösteren hadise . . .

"Deli kafasında da, muhakkak fazla çiğ bir ışık, fazla geniş bir düzlük, çöllerin hararet nispetsizliği gibi bir şey var; seraplar içinde yaşıyor!" diye düşündüm.

Meczup, hâlâ çevirdiği hayali halkanın içine bakıyordu. Ciddi seyredişinden, heyecanından, gülümseyişinden anla-

dım ki o, söylediklerini bir sinema perdesindeki kadar açıklıkla, önünde görüyordu; bütün teferruatıyla, hatta rehine konmuş satılık binalara mahsus tabiri kullanayım, bütün müştemilatıyla görüyordu: Büyük, yayılmış bir şehir, yüksek taş binalar, geniş katranlı caddeler, süslü camekanlar, çiçekli balkonlar, tüten bacalar, sonra guruldayan bir halk, arabalar, otomobiller, tramvaylar, saat kuleleri, meydanlıklar, hepsi, her şey . . .

Bunları, muhakkak vuzuhla seyrediyordu, işitiyordu, yaşıyordu, zevkini sürüyordu.

"Evler, evler! Saraylar, saraylar!" diyordu.

Ürktüm, kendimi yokuş aşağı, hızlıca, harap ve sefil istasyon binasına doğru boş tarlalar arasından koyuverdim. Evi yanmış, sokakta kalmış, muvazenesi bozulmuş bir adamın hayali, hülyası fikrindeydim.

Yeni Ankara'ya bu yıl, billur bir yaz sabahı, tepeden ilk baktığım gün, ben de o meczuba döndüm, yüzümde zevk ve haz, onun diliyle söylendim:

"Evler, evler! Saraylar, saraylar!"

Yeni Ankara'yı tasavvur eden bir delinin, yeni "Ankara" yazısının sonunda Karay'ın *Deli* ismiyle yayımlanan bu derlemesine dâhil olması hiç de mantıksız değildir. Derlemeye ismini veren *Deli* oyunu da Meşrutiyet ve Cumhuriyet dönemleri arasında yaşanan bir tür hafıza kaybıyla ilgilidir. Her iki hikâyede de ortada bir tür kopuş vardır ve yalnızca deliler bu kopuşu kavrayabilecek kapasiteye sahip gibidirler. Yeni "Ankara" yazısındaki delinin, o dönemdeki İttihat ve Terakki kulübünün inşaatını yapan kişi olması hiç de tesadüf değildir ve yeni Türkiye'nin, yeni Ankara'nın ve yeni Cumhuriyetin kuruluşunun temelinin İttihat ve Terakki olduğunu simgelemektedir. Ancak İTC en nihayetinde Cumhuriyetin yüzeyinin hemen altında kalacaktır. 1939 itibarıyla bu gerçeği çevreleyen anlamlar çok çeşitli olmalıydı ve bu sürekliliğin kendisi unutulacak ya da gömülecek bir şey olmayıp, Refik Halid Karay için altı çizilmeye değer bir şeydi. Yeni Ankara'ya yapılan

bu övgüde bile, Karay kendisinin ve muhtemelen geçiş sürecini yaşamış birçok kişinin içlerinde halen hissettikleri derin çatışmayı aklında tutmayı sürdürmekten kendisini alamamıştır. Bir yandan elde edilen mucizevi gelişime duyulan hayranlık ve saygı varken, bir yandan da yeni başkentin temellerine yönelik çelişik duygular söz konusudur.

Muhalefet, tek partili Kemalist Cumhuriyette partizan bir muhalefet olarak yeraltına girmiştir. İktisat politikası meseleleri etrafında şekillenen yeni hiziplerle düzen içinde siyasi farklılıklar varlığını sürdürse de, bu farklılıklar siyaset üstü bir şahsiyet olarak görülen Atatürk üzerinden millî birliğe tâbi kılınmışlar ve CHP'nin kurumsal sınırları içinde tutulmuşlardır. 1930'larda, müesses nizam içindeki aydınların temel uğraşı, Kemalist ve milliyetçi ideolojinin Osmanlı geçmişiyle ilişkisini sorgulamak ya da bunun üzerine düşünmek yerine, bu ideolojiyi kurumsallaştırmaya çalışmak olmuştur. Refik Halid'in dolayısıyla artık dönüşmüş olan müesses nizama geri kabul edilebilmesi için, vatanına bir şekilde hizmet etmesi gerekiyordu ve o da bunu Türkiye'nin Hatay/İskenderun'a yönelik ilhak politikasını destekleyerek yapmıştır. Karay bunun akabinde muhaliflik geçmişini mümkün olduğu ölçüde yeraltına gömerek, geçmişin ve dönemin siyasetini açık biçimde tartışmaktan kaçınarak, kendisini ve edebî eserlerini yeniden icat etmek zorunda kalmıştır. Cumhuriyetin temellerine ya da Atatürk'ün meşruiyetine itiraz etmekten vazgeçen Karay, Cumhuriyetin şimdiki zamanı ile Cumhuriyet ile İttihatçılık arasındaki sürekliliklere karşı çıkmak veya en azından bu konudaki endişelerini ifade etmek için daha ince ve daha az riskli yollar bulmuştur. Bir sonraki bölümde ele alınacağı üzere, muhalif Refik Halid Karay ya da en azından kendisinin geçmiş eserleri 1945'ten sonra, tıpkı ilk ayakta kalabilecek bir muhalefet partisinin bu dönemde ortaya çıkması gibi, yeraltından yeniden yüzeye çıkacaktı.

Yedinci Bölüm
Hür Dünyada Muhalefet (1945-1965)

1945'te İkinci Dünya Savaşı'nın ardından Soğuk Savaşın şekillenmesiyle birlikte Türkiye, derin bir dönüşüm içinde olan uluslararası siyasi, askeri ve ekonomik düzenle yeni bir ilişki kurmaya başladı. 1930'larda ve 1940'larda tek partili ve kimilerine göre faşizm benzeri bir devlet olan Türkiye, Atatürk sayesinde hangi tarafta konumlanacağına karar verme inisiyatifine sahip olacak kadar siyasi ve ekonomik açıdan güçlü ve büyük bir devlet olarak yeni dönemde kapitalizm ve komünizm arasındaki küresel çatışmada bir cephe devleti olarak yeniden yapılandırıldı. Komşusu Yunanistan Soğuk Savaş'ın ilk muharebe alanlarından biri oldu ve komünistler ile İngiltere ve ABD destekli kralcılar arasındaki kanlı bir iç savaş yüzünden bu geçiş dönemine bölünmüş bir devlet olarak girdi. Türkiye ise kendisini "Hür Dünya" ile uyumlu hâle getirmek için iç siyasi yapısında çok önemli değişikliklere gitti. Bu yeni aidiyet için sunulan (ve Marshall Planı olarak bilinen) oldukça maddi ve askerî teşvikler hacimliydi. Bu teşviklerin sonuçları da bir o kadar önemliydi, zira 1919-22'de sömürgeci işgalden kurtulmak için kurulan ve yabancı ülkelerin vesayetini reddeden millî hareket artık bir demokratikleşme şablonuna bağlı bir siyasi ittifakın parçası hâline geldi ve güdümlü bir ekonomik kalkınma modeline geçti.

İki partili ya da çok-partili bir sistem kurma hedefi, CHP (ve daha öncesinde geç Osmanlı müesses nizamı) içindeki bazı devlet adamlarının ve muhalif aydınların oluşturdukları bir hizbinin uzun zamandan beri hayaliydi. Fakat çok-partili sistem hayalleri önce Atatürk tarafından engellendi

ve sonrasında Atatürk'ün vefatından kısa bir süre sonra İkinci Dünya Savaşı'nın çıkması sebebiyle Atatürk'ün halefi İsmet İnönü tarafından da askıya alındı. Ancak Soğuk Savaş'ın getirdiği gereklilikler sebebiyle çok-partili bir rejim yaratma projesi Türkiye'de bir anda muazzam bir ivme kazandı ve yeni bir anlam göstergesinin içine yerleştirildi. Türkiye'nin "Hür Dünyanın" meşru bir üyesi olması ve demokratik bir ülke şablonuna uyması için belirli kalemlerde ilerleme göstermesi gerekiyordu. Sonuç olarak, Türkiye'de gerçek çok-partili bir demokrasiyi yaratan iç baskılar değil, tartışmaya açık olmayan bu dış beklentilerdi. Bu durumun ironisinin bir örneği olarak, uzun zamandan beri çok-partili düşünceye muhalif olan İsmet İnönü, en nihayetinde "Millî Şef" şeklindeki otoriter unvanından vazgeçip 1940'ların sonlarında çok-partili sisteme geçişe öncülük etti.

Peki, tek partili CHP rejimi açısından, Türkiye'nin müesses nizamı açısından ve bu kitabın esas konusu muhalefetin uzun tarihi açısından çok-partili sistemin kurulması ne anlama geliyordu? Ne de olsa, dışarıdan gelen bir etki sayesinde, örgütlü ve onaylanmış bir siyasi parti olarak muhalefet artık muğlak bir ideal yerine siyasi bir gerçeklik hâline gelmekteydi. Türkiye'de çok-partili sistemi geçiş, her birinin ayrı iç dinamikler ve muhalefet açısından yeni anlamlar taşıdığı dört aşamada gerçekleşti: (1) Çok-partili sisteme geçiş (1945-50); (2) CHP'ye karşı seçimle iktidara gelen ilk muhalefet partisi Demokrat Parti'nin (DP) ilk iktidar dönemi, (1950-54); (3) DP'nin ikinci ve üçüncü iktidar dönemleri (1954-57 ve 1957-60); (4) 27 Mayıs 1960 askeri darbesiyle (ihtilal olarak da adlandırılır) yeni bir dönemin başlaması. Geç Osmanlı döneminde ve Cumhuriyetin tek partili sisteminde muhalefet kavramıyla zaten içli dışlı olan Refik Halid Karay, 1945'ten beri muhalefet kavramında yaşanan büyük değişimler ve süreklilikler boyunca bir taraftan ülkedeki bağımsız ve muhalif yayıncılık dünyasıyla ilişkiliyken, diğer taraftan ülkenin ikinci siyasi partisi olarak ortaya çıkmış DP'yle ilişkiliydi.

1950'de DP'nin iktidara gelmesiyle Karay, geçmişte ve o dönemde muhalefete yakınlığının faydalarını gördü. DP, 1954 sonrasında muhalefeti bastırmak için önceki dönemlerde yapılan eylemlerin aynılarını tekrarlamaya başlayınca, Karay, DP'yi bunun için eleştirmekten kaçındı ve böylece geçmişin örüntüsünü tekrarladı. İlkeli bir karşıtlık şeklinde ulvi iddialara sahip bir muhalefet, tarafgir gerçeklere sahip bir muhalefetle gerilim hâlindeydi ve geçmişteki aleni İTC karşıtlığının yerini bu kez CHP karşıtlığı aldı.

Dönüm Noktaları: 1945'te Muhalefet

Sadece 1945 yılı itibarıyla, bu kitapta geç Osmanlı döneminden beri gelişimi incelenen muhalefetin iki yörüngesi, ülkede ikinci bir siyasi partinin ve bağımsız iç siyasi muhalefet alanının oluşturulmasıyla birlikte önemli değişimlerden geçti. Aynı yılın Haziran ayında Mehmet Fuat Köprülü, Adnan Menderes, Celâl Bayar ve Refik Koraltan Dörtlü Takrir adıyla bir iç muhalefet oluşturmaya çalışmış, ama başarısızlığa uğramalarının ardından meclisten ve CHP'den istifa etmişlerdi. Başlangıçta bir muhalefet partisinin kurulması konusunda isteksiz olan İsmet İnönü, ikinci bir partiye izin vermesi için belli bir teşvik ve hatta baskı gördükten sonra kararını değiştirdi ve Ocak 1946'da Demokrat Parti kuruldu. İnönü ve Bayar arasında ikinci bir partinin kurulması için varılan uzlaşma "çok-partili sistemde kabul edilebilir siyasi ifade özgürlüğünün sınırlarının pekiştirilmesine hizmet etti. Bu uzlaşmanın ilk sonucu, 'solculuğa' ve 'sağcılığa' izin verilmemesi olurken, ikinci sonucu ülkenin iki ana partisinin üzerinde anlaşılmış bir siyasi gündem hakkında farklı bakış açılarını temsil etme görevini üstlenmeleri oldu. Solculuğa ve sağcılığa izin verilmemesinin nedeni, siyasi tartışmalarda Kemalist reform programının önceliğini ve iktidarın laik Cumhuriyetçi temellerini kabul etmesini güvence altına

almaktı."[1] Bu dönemde nihayet örgütlü bir muhalefet partisi anlamında kullanılan muhalefet kavramı aslında Türk müesses nizamında tek parti rejimi iktidarında yürürlükte olan konsensüse dayanacak şekilde tasarlanmıştı. Bayar ile İnönü arasındaki altı aylık müzakereler sırasında (Haziran 1945'te dört milletvekilinin istifası ile Ocak 1946'da DP'nin kurulması arasındaki dönem), muhalefetin nasıl tasarlandığını anlamak için (ilerleyen kısımlarda ele alınacak) 1945 tarihli Tan Baskını iyi bir örnek oluşturmaktadır.

Tek parti döneminde ve özellikle İkinci Dünya Savaşı sırasında *Tan* gazetesi ve işlettiği yayınevi, Kemalist Cumhuriyette kabul edilebilir bir çerçevede muhalif gazetecilik faaliyetleri açısından önemli bir muhalefet alanıydı. Ancak Aralık 1945'te gazete "faşist" bir güruhun saldırısına uğradı ve saldırı sırasında büroları yakılıp yağmalandı. Tan Baskını olarak anılan bu olay, 20. yüzyıl Türkiye tarihinin karanlık bir sayfasını temsil ettiği gibi, muhalefet tarihi açısından da bir dönüm noktası oldu. *Tan*'ın tarihi ve bir ara Refik Halid Karay'ın da içinde olduğu çalışanları, 1930'lardaki ve 1940'lardaki siyasi muhalefetin kederli hikâyesiyle yakından bağlantılıydı. *Tan*'ın yok edilmesi, Türkiye'de belli türden (bağımsız, farklı görüşleri savunan ve eleştirel) bir muhalefetin büyük ölçüde ortadan kaldırıldığını ve İsmet İnönü'nün önünü açtığı ve rejimin üst kademlerindeki kişilerin yönetici seçkinlerden koparak oluşturdukları partili muhalefet devrinin başladığına işaret etmekteydi.

Aralık 1945 Tan Baskını

Tan gazetesi, Takrir-i Sükûn Kanunu'nun yürürlüğe konmasının ardından 1925'te kapatılan Terakkiperver Cumhu-

[1] John M. VanderLippe, *The Politics of Turkish Democracy: İsmet İnönü and the Formation of the Multi-party System, 1938-1950* (Albany: State University of New York Press, 2005), 168.

riyet Fırkası'yla başarısızlığa uğrayan muhalefet deneyinin ikinci perdesi olarak (99 günlüğüne) sahneye konan Serbest Cumhuriyet Fırkası'nın yayın organı olarak kurulmuştu. Küresel bir ekonomik krizin baş gösterdiği ortamda, Türkiye'deki siyasi söylemin merkezine ekonomi politikaları (özellikle de devletin ekonomi üzerindeki denetimi) yerleşmiş ve 1930'lardaki ve 1940'lardaki tartışmalar ve siyasi yakınlaşmalar, Kemalizm'in "devletçilik" ilkesinin tam olarak ne anlama geldiği etrafında şekillenmişti. Celâl Bayar, özel teşebbüse daha fazla alan açılmasını savunan bir "devletçi" vizyona sahip hizbin lideri olarak ortaya çıkmış ve 1924'te kurulan İş Bankası'nın genel müdürü olarak Tan'a maddi destek sağlamıştı. Mustafa Kemal'in Fethi Okyar ile Ahmet Ağaoğlu'nu lider olarak atadığı Serbest Fırka, liberal bir ekonomi politikasını savunanlar için kurumsal bir merkez olarak düşünülmüştü. Bir önceki muhalefet deneyinde olduğu gibi, bu partinin de ömrü kısa sürdü; ama partinin yayın organı *Tan*, Zekeriya Sertel ve iş ortağı Halil Lütfi sayesinde yaşanan kargaşadan sağ çıktı ve gazeteye yayın hayatını sürdürmesi için bir şans daha verildi.

Eskiden sıkı biri İttihatçı olup sonradan milliyetçi bir gazeteciye dönüşen Yunus Nadi ile (*Hayat Ansiklopedisi* gibi) çeşitli projelerde çalışan ve *Cumhuriyet* gazetesinin kurucularından olan Zekeriya Sertel, 1934'te *Tan* gazetesini Halil Lütfi'yle beraber satın almıştı. Solcu olmasına ve gerek 1925'te, gerek 1930'ların başlarında gazetecilik faaliyetleri sebebiyle hapse atılmasına karşın, Zekeriya Sertel *Tan*'ın önemli bir ismi hâline gelen eşi Sabiha Sertel kadar Marksizme ve sosyalizme ideolojik olarak açıktan bağlı değildi. Sertel çifti Mütareke dönemi sırasında beraber Columbia Üniversitesi'nde okumuşlar, gazetecilik ve toplumsal adalet hakkında yeni fikirlerle Türkiye'ye dönmüşlerdi. Sabiha Sertel'in hatıralarında anlattığı üzere, 1930'ların başında Türkiye'de "basına bazı hürriyetler" verilmişti ve Türkiye o dönemde Kautsky ile Lenin'in Türkçe tercümelerine henüz

hazır olmamasına rağmen, o ve kocası *Tan*'ın sayfalarında hükümete yönelik bazı eleştirileri dile getirebilmekteydi. Sertel çifti ve *Tan* örneği, 1940'ların başlarında Amerikan liberalizmini savunanlar ile komünizm-Marksizm'in radikal savunucularının basın özgürlüğü meselesinde ortaklaşabileceklerini göstermekteydi. Özgür basına yönelik güvenceler verme konusunda rejim tarafında ise bu özgürlüğü sağlayacak jeopolitik teşviklerin yokluğunda hâlâ büyük bir kararsızlık bulunmaktaydı.

Tan çalışanları arasında Sertel çiftinin yanı sıra yakın arkadaşları, sosyalist şair Nazım Hikmet de vardı. Çift ayrıca kendileri gibi Columbia Üniversitesi mezunu olan liberal ve ABD yanlısı muhalif Ahmet Emin Yalman'ı da *Tan*'da çalışması için davette bulunmuşlardı. Sabiha Sertel anılarında, daha sonra gazeteden ayrılan Yalman'ın başyazılardan sorumlu olduğunu ve "Amerikan emperyalizmin ajanı" olarak her yazısında özel teşebbüsü savunanları "hayır kuvvetleri" ve "solcuları" şer kuvvetleri olarak tanımladığını ifade eder. Sabiha Sertel'e göre Yalman, "Gazeteye [Refi] Ulunay gibi gericileri, Refik Halit [Halid] gibi halife taraftarlarını getirmişti." Bu iki ismin geçmişleri hakkında Sertel şöyle der: "Milli Kurtuluş Savaşı günlerinde Ulunay ve Refik Halit [Halid], Damat Ferit Paşa Hükümeti'ne hizmet etmiş, bu yüzden halifeye hizmet eden 150 kişi ile beraber Atatürk tarafından memleket dışına çıkarılmışlardı." Sertel ayrıca Refik Halid'in "kuvvetli bir yazar" olduğunu, "ancak fikir bakımından gerici" olduğunu da belirtir.

Dolayısıyla *Tan* gazetesindeki "ekip" Sertel'e göre, "asma bahçeleriyle meşhur Babil Kulesi'ne benziyordu [Sertel, Babil Kulesi ile Babil'in Asma Bahçeleri metaforlarını bir arada kullanmıştır]. Asma bahçelerinin *bir katında gericiler, bir katında Burhan Felek gibi fanteziciler, bir katında Ömer Rıza gibi koyu [M]üslümanlar, bir katında ilericiler vardı*" (vurgu eklenmiştir). Sertel açıktan ve dogmatik bir sosyalist olarak gazetede kendisinin "bir köşede sığıntı"

gibi durduğunu belirtir.[2] *Tan*'daki eklektik siyasi alan 1909-1913 arasındaki yıllar, Mütareke dönemi ve hatta Kemalist Cumhuriyette muhalefetin resmî bir hâl aldığı kısa dönem gibi kritik dönemeçlerdeki daha geniş ve alacalı siyasi muhalefet alanını hatırlatmaktaydı ve hatta o dönemlerin bir simgesi gibi durmaktaydı. Muhalefetin esası ortak bir siyasi programa dayanmak yerine, geçmişte İTC karşıtlığında olduğu gibi hâkim güce (bu kez CHP'nin şahin kanadı) karşı çıkmaya dayanıyordu. Öte yandan *Tan*'daki eklektik ekip, liberal özgürlükler şeklinde ortak bir değere sahipmiş gibi durmaktaydı. Refik Halid Karay'ın, Sertel çiftinin ya da Nazım Hikmet'in Sovyetler Birliği sempatisini paylaştığını iddia etmek abes olsa da, muhalif bir yazar olarak Karay'ın konu gazetecilik ve yayıncılık olduğunda bu kişilerin tarafında (açık tartışmanın, ifade özgürlüğünün ve çok-sesliliğin yanında) yer aldığı ortadaydı.[3]

Tan'da çalışan kişiler siyasi eleştirinin ve tartışmanın sınırlarını 1930'lardan beri zorluyorlardı. Sabiha Sertel hatta gazetenin amacının faşizme karşı direnerek, Türkiye'de Nazizm'e ve faşizme doğrudan sempati duyan ve onlarla dayanışma içinde yeniden büyüyen Türkçülüğü teşhir etmek olduğunu söyleyecek kadar ileri gitmiştir. Karay'ın bu dönemde, Sovyet çıkarlarına yakın durarak ya da kendilerine yapılan itirazlar iyice şiddetli hâle geldiğinde Sertel çiftiyle yakın ilişki kurarak kendisi için yeni bir sürgün ihtimalini kışkırtmak istemediğini varsaymak gayet akla yakındır. Tan'da günlük yazılar kaleme aldığı köşesini 1944'ün başlarında bırakmasının nedeni muhtemelen gazeteden ve özellik-

[2] Sabiha Sertel, *The Struggle for Modern Turkey* (Londra: I. B. Tauris, 2019), 109-10. *Roman Gibi: Anılar*'ın İngilizce çevirisi.

[3] 1941'de Ahmet Emin Yalman'ın İçişleri Bakanı Şükrü Kaya'yla gazetenin kapatılmaması için vardığı uzlaşmanın bir parçası olarak Sabiha Sertel, *Tan*'a yazmaktan vazgeçmiştir. Daha sonra Deniz Kulübü Moda'da tesadüfen Şükrü Kaya ve Kılıç Ali'yle karşılaşan Sertel'e, görüşlerinin Almanya'yı fazla eleştirdiği ve dış politika tartışmalarına girmediği sürece tekrar *Tan*'a yazabileceği söylenmiştir. Sertel, *Struggle for Modern Turkey*, 110.

le de hemen herkesin siyasi açıdan tehlikeli ve serseri bir mayın olarak gördüğü Sabiha Sertel'den uzaklaşmaktı. Fakat kendisi 1945 yazında bile, başka mecralarda faşizme ve faşist rejimlere yönelik keskin eleştirilerde bulunarak, edebiyatın ve basın özgürlüğünün önemini bir kez daha dile getirdi. 1945 yılının Temmuz ayı sonlarında *Harman*'da yayımlanan "Edebiyatı Öldüren Rejim" isimli yazısı bunun bir örneğidir:

> Totaliter rejimlerin güzel sanatlardan çoğunu, hele hürriyete en fazla ihtiyaç gösteren edebiyatı öldürdüğüne artık şüphe kalmadı. Son yirmi yılda İtalya dünya edebiyatına ne kattı? Ve gene Almanya, Nazi devrinde kendi topraklarında kimleri yetiştirdi? Eğer İtalyanca ve Almanca bazı değerlice eserler çıktı ise bunları yazanlar ana yurtlarından ya kendi arzularile veya zorla uzaklaştırılmış hür düşünceli kimselerdir... Totaliter rejimler yalnız kendi görüşlerinin ölçüsünde eser istedikleri için heykeltıraşlık ve mimarlık da malum kalıplardan dışarıya çıkamıyor. . . Ferde kıymet vermiyen faşist rejimlerde en verimsiz, en cılız, tamamile güdük ve kavruk kalan sanat, edebiyattır. Edebiyatı öldüren rejim, insanlık için tehlike teşkil eder.[4]

Karay, Türkiye'yi totaliter bir rejim olarak tanımlamasa da, dönemin okuyucuları, kendisinin Türkiye'de deneyimlediği ve tanıklık ettiği edebiyat ve siyaset arasındaki gerilimler hakkında dolaylı biçimde bir beyanda bulunduğunu fark etmiş olmalılardı. Zekeriya Sertel gibi diğer önde gelen gazetecilere göre de İnönü, bu dönemde Türkiye'yi bir diktatörlüğe ve "polis devletine" sürüklemekteydi ve "tek millet, tek parti, tek şef" sloganı bu durumun bir örneğiydi."[5] Dolayısıyla faşizmin Avrupa'da yenilgiye uğramış gibi göründüğü bu ortamda, Karay'ın o sıralar Türkiye'de mevcut olan tehlikeler hakkında yorum yapıyor olması daha olası

[4] *Harman* 7 (25 Temmuz 1945): 2-16 ve N. Ahmet Özalp, *Refik Halid: Oklan Kırılmış Kirpi* (İstanbul: Kapı Yayınları, 2011), ix.

[5] Zekeriya Sertel, *Hatırladıklarım* (İstanbul: Can Sanat Yayınları, 2015), 216.

gibidir. Ve Karay muhtemelen bu yorumu, DP'yi kurmaya hazırlanan müttefiklerinin müsaadesiyle yapmıştı.

Sabiha Sertel'e göre 1944'ten itibaren Türkiye'de paradoksal bir durum ortaya çıkmıştı: "1944'ten sonra ilericilere yapılan hücumlar şiddetini arttırdı. Çünkü San Francisco Anlaşması'ndan [Birleşmiş Milletler Antlaşması] , hükümetin Atlantik Beyannamesi'ni imzalamasından sonra, ilericilere nisbi bir hürriyet verilmişti. Çeşitli ilerici dergiler çıkıyor, memleket konulan biraz daha serbest konuşuluyordu. Fakat hükümet bu ilerici akımları önlemek için faşistleri bir alet olarak kullanıyor, dolambaçlı yollardan bu hareketi önlemeye çalışıyordu."[6]

CHP'nin 23 Nisan 1945 tarihli parti yönetim kurulu toplantısının ardından muhalefet meclisteki gölgelerden çıktı. Grubun başında bulunan İzmir milletvekili Celâl Bayar İçel Milletvekili Refik Koraltan, Kars Milletvekili ve kıdemli devlet adamı/aydın Mehmet Fuat Köprülü ve Aydın Milletvekili Adnan Menderes'le birlikte parti tüzüğünde ve yasalarında değişiklik için bir önerge sundu. İttihatçıların döneminde olduğu gibi, bu talep gene sürecin böyle bir değişikliğe uygun olmadığı gerekçesine takıldı. Bayar bunun üzerine gene *Tan* gazetesiyle bağlantı kurdu ve siyasi koşulların böyle bir hareketi mümkün kılacağı zamana kadar bir muhalefet partisine halk desteği sağlama arzusunu dile getirdi. Tan'ın yazı işleri kadrosu 1945 boyunca bu yenilenen "anti-emperyalist, antifaşist" görevi desteklemek üzere genişletildi ve gazeteye hiciv yazarları Sabahattin Ali ve Aziz Nesin (günümüzde de herkesçe tanınan ünlü bir isim) gibi solcu şahsiyetler de katıldı.[7]

4-5 Aralık 1945 günlerinde, hedeflerine koydukları Zekeriya Sertel tarafından "üniversiteli gençler" olarak nitelendirilen bir güruh, önce Cağaloğlu'ndaki *Tan* bü-

[6] Sertel, *Struggle for Modern Turkey*, 139.
[7] Sertel, *Struggle for Modern Turkey*, 165.

rolarına ve ABC Kitabevi'ne saldırıp buraları yakıp yıktı, ardından Beyoğlu'nda Sabahattin Ali'nin (daha sonraları Bulgaristan'a kaçmaya çalışırken öldürülecektir) gazetesine bir saldırı düzenledi ve en sonunda da Sertel çiftinin evine saldırmak için Kadıköy'e gitti. Bütün bu saldırılar, Sertel çiftinin gece boyunca sürekli temas hâlinde oldukları ve onlara güvenliklerini sağlamak için hangi yerlerde bulunmaktan kaçınmaları gerektiğini söyleyen İstanbul Belediye Başkanı Lütfi Kırdar'ın bilgisi ve işbirliğiyle gerçekleşti. [8] Sabiha Sertel ayrıca hatıralarında bu saldırılarda eski İttihatçı Hüseyin Cahit Yalçın'ın da kilit rol oynadığını belirtir.

Tan Baskını Türkiye gazetecilik tarihinde bir dönüm noktasıydı ve halen Türkiye tarihinin karanlık bir sayfası olarak görülmektedir. Gazeteci Burhan Arpad, Tan Baskınının bağlamı ve önemi hakkında şunları yazar: "İkinci Dünya Savaşı yeni bitmiştir. Tekpartili yönetimin değişmez 'Milli Şef'i, Türkiye'nin 'demokrat ülke' olduğu görünümünü vermek ister. İster, fakat sözgelişi bir *Tan* gazetesine katlanamaz. . . CHP'de çöreklenmiş sağcı güçler (Anadolucular Grubu) ağır basar, İstanbul Parti Müfettişliğince kışkırtılan kimi gençler, söylentiye göre yeni birer paltoyla ödüllendirilerek Ankara Caddesi'ni basar. Tan Basımevi ve Bizim ABC kısa sürede yerle bir edilir." Tüm bunlar CHP ve dolayısıyla tek parti rejimi içerisinde muhalefetin her iki formuna karşı da derin bir ikircikliliğin bulunduğuna işaret etmekteydi. Bu ikircikliklik kısmen çok eski bir hikâyeye dayanmaktaydı. Türkiye Cumhuriyeti'nin, müsaade edilmiş siyasi muhalefetle ilgili ilk deneyimi olmasa da, bu dönem pek çokları tarafından önce İttihatçılar ve ardından CHP hegemonyası tarafından uzun süredir ertelenen Osmanlı'daki meşrutiyet hayalinin gerçekleşmesi olarak görülüyordu. Muhalefetin

[8] Tan Baskınının önemi hakkında, (Türk basınının gene çalkantılı bir dönemden geçtiği) 1978'de 33. yıldönümünde yayımlanan bir yazı için bakınız: Burhan Arpad, "4 Aralik 1945" (1978), *"Bir İstanbul Var idi"* içinde (İstanbul: Doğan Kitaplık, 2000), 173-75.

dili ve çağrışımları bu uzun hikâyeye aşılanmış bir haldeydi. Bu durum, geç Osmanlı geçmişinin siyasi çatışmalarına başvurmanın, günümüz siyaseti hakkında yorum yapmak ve onu eleştirmek için yeni bir ortak dil hâline gelebileceği anlamına geliyordu.

1946'dan 1950'deki DP'nin seçim zaferine kadarki dönemde manzara değiştikçe, ikinci bir siyasi partiye ve seçim sistemine ilişkin ilgili şartlar için müzakereler başlamışken, *Tan*'ın yıkılmasının hemen ardından Türkiye basınında yeni türden alanlar açıldı. 1945 sonrası muhalefet tahayyülünün geç Osmanlı döneminden beri var olan bir sürekliliğin parçası olduğu düşünüldüğünde, bu alanların muhalefetinde Osmanlı geçmişinden yansımalar olduğu daha da gözle görülür hâle gelir. Yeraltına gömülmüş ve 20 yıldan fazla bir süredir resmî hafızada bastırılan Osmanlı geçmişi, Türkiye Cumhuriyeti'nin resmî siyasetinden hem uzak olma anlamında, hem de resmî tarihe karşı anlatılar tahayyül etmek için bu dönemde olgun bir alan olarak görünüyordu. Ne de olsa Türkiye'nin 1940'ların sonlarında tek partili rejimden çok-partili Cumhuriyete geçişi, İttihatçı kuşaktan gelip, halen faal olan ve iktidar konumlarını farklı şekillerde koruyan bazı kişiler üzerinde önemli etkiler yarattı. Falih Rıfkı Atay (o döneme değin CHP içindeki şahin kesimin bir parçasıydı), 1947 yazında müesses nizamın gazetesi *Ulus*'taki görevinden alındı ve yerine daha "ılımlı" bir yazı işleri müdürü getirildi. Celâl Bayar ile Fuat Köprülü, CHP'nin içinden bir muhalefet partisi oluşturma baskısına öncülük eden yakın çevrenin birer parçasıydılar ve bu baskının sonucunda ortaya çıkan DP'nin kurucuları arasında yer almışlardı. Refik Halid'in *Minelbab İlelmihrab* isimli hatıratının ilk bölümlerini 1924'te yayımlayan *Akşam* gazetesi yazı işleri müdürü ve kararlı bir Cumhuriyetçi olan Necmettin Sadak (eskiden Sadık), 1947'de dışişleri bakanı olarak atanmıştı. Meşrutiyet döneminde İTC'nin resmî yayın organı olarak faaliyet gösterdiği dönemde olduğu gibi *Tanin*'in yazı işleri müdürü

gene Hüseyin Cahit Yalçın'dı. Ve elbette diğer önemli bir isim İsmet İnönü de Mustafa Kemal'in Kurtuluş Savaşı'ndan beri sağ koluydu. Bir tür muhalif olan Ahmet Emin Yalman da 1950'lerde otobiyografisini (İngilizce olarak) yazma yoluna gitti ve kendisini İkinci Meşrutiyet'in başlangıcından beri kahraman ve öncü bir gazeteci olarak konumlandırdı.[9] Kitabında Celâl Bayar'ı "Türkiye'nin ilk demokratik olarak seçilmiş lideri" olarak 1950'de cumhurbaşkanı olmasından dolayı kutlamış ve DP'ye açık bir destek sundu.

Dolayısıyla 1940'ların sonlarında muhalefetin Osmanlı geçmişi (1927'den beri askıya alınmış bir haldeydi), kültürel ve siyasi hayatta çeşitli formlarda kendisini yeniden göstermeye başladı. 1948'de Refik Halid Karay, 1922'de Suriye/Lübnan'a kaçana kadar çıkardığı hiciv gazetesi *Aydede*'yi dirilterek bu eğilime öncülük etti. *Aydede*'yi 1924-25 yıllarında yayımlanamayacak kadar tartışmalı olan Mütareke dönemine ilişkin hatıratı *Minelbab İlelmihrab*'ı bu sefer bütünüyle tefrika etmek için bir mecra olarak kullandı. CHP ile yeni kurulmuş DP'nin kıdemli devlet adamları hem *Aydede*'ye hem de *Minelbab İlelmihrab*'a aşinaydılar; zira bu kişiler muhalefet geçmişinin ortak dilinin birer parçasıydılar. Karay'ın *Aydede*'yi diriltme ve hatıratını ilk kez tümüyle yayımlamak için bu dergiyi kullanma girişimi, 1920'lerin geçiş yıllarından bu yana bastırılan siyasi ihtilafların geri döndüğünün bir işaretiydi. Bu durum aynı zamanda iktidarın (ister İttihatçılardan isterse CHP'nin şahin kanadından

[9] 1950'ler bir anlamda gazeteciler için bir altın çağdı. Örneğin, 1950'lerde İngilizce otobiyografisini (*Turkey in My Time*) yazan Ahmet Emin Yalman, bu kitabında gazetecilik macerasını kahraman ve öncü bir gazetecinin yolculuğu olarak sunmaktaydı. İlaveten, 1950'lerde artık ABD'yi idolleştirmek ve övmek güvenceli bir haldeydi. Yalman, Mütareke döneminde Amerikan Mandasını savunduğu zamandan beri ABD yanlısı birisiydi. 1950'lerde, Türkiye'nin en önemli stratejik ortağı ABD idi ve listenin en başında ifade özgürlüğü olacak biçimde yeni keşfedilmiş demokratik değerlerin savunuculuğunu yapmanın artık bir tehlikesi yoktu. Daha sonraları 1960'larda CHP ve ordu, muhalefeti ve komünizmi gizli operasyonlarla bastırma çabalarında ABD vesayetini bir kez daha takdir ve şükranla karşılayacaklardı.

olsun) artık muhalefete uyum sağlaması gerektiğinin de bir ifadesiydi. Aynı yıl, Karay'ın yakın arkadaşı ve Yüzellilikler Listesi'nin bir diğer üyesi Rıza Tevfik'in *Biraz Ben de Konuşayım* isimli hatıratı *Yeni Sabah* gazetesinde tefrika edildi. Atatürk tarafından itibarsızlaştırılan Rıza Nur, Kazım Karabekir, Ali Fuat Cebesoy ve Rauf Orbay gibi isimler de hatıralarını yazdılar ve bu hatıratlar 1950'lerde, 1960'larda ve 1990'larda dalga dalga yayımlandı. Anlattıkları hikâyelerde (bazılarının hatıratları ölümlerinden sonra yayımlanan) bu isimler resmî tarihe, özellikle de *Nutuk*'a itirazlarını dile getiriyorlardı ve Hülya Adak'ın ifadesiyle "resmi olmayan kendi anlatılarını" sunuyorlardı.[10]

1950: Muhalefet İçin Nihai Bir Zafer?

Mayıs 1950'de DP ezici bir çoğunlukla genel seçimi kazandı ve Cumhuriyetle yaşıt CHP Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana ilk kez iktidardan düştü. Seçim sonrasında yaşanan coşku, Temmuz 1908'deki Meşrutiyet Devrimi'ni hatırlatmaktaydı. Yazarlar ve aydınlar tarihsel paralelliklerin gayet iyi farkındaydılar ve bunları izah etmek için Osmanlı geçmişinden isimleri ele aldılar. Böylece bu yazar ve aydınlar, Refik Halid'in milliyetçilerin zaferiyle yarıda kalan Mütareke dönemindeki projesinin yeniden canlandırılması olarak görülebilecek bir muhalefet tasavvuru ve şeceresi oluşturmaya koyuldular. Muhalefet artık bir erdem olarak yorumlanabilir, hatta kutlanabilirdi ve aydınlar arasında böyle bir coşku gözle görülür haldeydi. Bu duruma küçük bir örnek, DP'nin seçim zaferinden sadece üç hafta sonra, 18 Haziran 1950'de *Vatan*'da bir makale yayımlayan,

[10] Hülya Adak, "Who Is Afraid of Riza Nur's Autobiography?", *Autobiographical Themes in Turkish Literature: Theoretical and Comparative Perspectives* içinde, Olcay Akyıldız, Halim Kara ve Borte Sagaster (ed.) (Wurzburg: Ergon Verlag, 2007), 125-41.

Türkiye'de siyasi partiler alanının önde gelen tarihçilerinden Tarık Zafer Tunaya'dan (1916-91) verilebilir. Bahsi geçen makalesinde Tunaya, Meşrutiyet ve Mütareke dönemlerinin önde gelen muhaliflerinden ve liberal bir gazeteci ve hukukçu olan (Ömer) Lütfi Fikri Bey hakkında bir biyografi taslağı sundu. Lütfi Fikri Bey erken Cumhuriyet döneminde liberal *Sabah* gazetesinin yazı işleri müdürüydü ve 1925'te İstiklal Mahkemelerinde iki kez yargılanıp beraat etmişti. "Muhalefet Tarihinin Heyecanlı Siması Lütfi Fikri Bey" (muhalefet artık bir ideal ve gerçeklik olmanın ötesinde, heyecan verici bir tarihe sahip de olduğunda böyle bir başlık gayet uygundu) isimli makalesinde Tunaya, kahramanı Lütfi Bey'i şöyle tanıtır: "Yazı ve sözleri ardından, gerçek mesleğinin [Lütfi Bey bir avukattı] bir kelime ile yalnız muhalefet olduğu söylenebilir.[11] 1990'ların başında vefatından kısa bir süre sonra bir öğrencisi, Tunaya'nın uzun zamandır bu Lütfi Bey'e hayran olduğunu ve sadece yayımlanmamış günlüğünü değil bu muhalif isim hakkındaki her türlü yazıyı, bir gün onun hakkında bir kitap yayımlamanın mümkün olacağı ümidiyle, bir çekmecede sakladığını belirtecekti.[12]

Türkiye'de çok-partili sistem ve DP'nin yükselişi hem kötü hem de iyi haberleri beraberinde getirdi. İyi haber şuydu ki, artık ülkede ikinci bir parti vardı ve böylece siyasetteki ve siyasi yönelimlerdeki farklılıkları ve rejime yönelik eleştirel kanaatleri dile getirmek için bir alan açılmış haldeydi. Ayrıca farklı görüşleri savunmak ve demokratik bir rejime içkin değer olmak anlamında muhalefet artık resmen onay görmekteydi. Öte yandan kötü haber şuydu ki, ülkenin ikinci partisi aslında CHP'nin içinden çıkmıştı ve seçimleri kazanması için yeni bir taşralı orta-sınıfın desteğini alması

[11] Tarık Zafer Tunaya, "Muhalefet Tarihinin Heyecanlı Siması Lütfi Fikri Bey," *Vatan*, 18 Haziran 1950. Bu makalenin yeniden basıldığı çalışma için: Yücel Demirel, *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü: "Daima Muhalefet"* (İstanbul: ARMA Yayınları, 1991), 5-12.

[12] Demirel, *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü*, 5.

gerekse bile, tamamen yeni bir seçkinler grubunun iktidarın üst kademelerine dâhil edilmelerinin sinyallerini vermemekteydi. Bir diğer kötü haber ise özgürlüğün ve demokrasinin yeni tuzakları, Cumhuriyetin ve CHP'nin yarı-faşist temelleri üzerine inşa edilmişti ve bu temeller (bireysel ve kolektif) muhalefet için eskisinden farklı olduğu kadar çok daha fazla istenmeyen şeyi barındıran ve çok daha kafa karıştırıcı bir arena yaratmaktaydı. Ne de olsa, siyasi otoritenin kurumsal temelleri kökten değiştirilmemişti ve DP liderlerinin CHP'nin yarattığı kurumsal alana kelimenin tam anlamıyla ayak basmalarını ve ardından aynı baskıcı taktiklerin çoğunu uygulamalarını sağlayan da bu süreklilik oldu. 1950'lerin çok-partili döneminin ilk zamanlarında muhalefetin olanaklarını ve sınırlılıklarını, Refik Halid Karay'ın hem artık iktidarda olan muhalefet partisiyle ilişkisi üzerinden, hem de edebiyat ve siyasi/toplumsal aktivizm alanındaki faaliyetleri üzerinden takip etmek pekâlâ mümkündür.

Karay gibi liberal-gerici (Sabiha Sertel'e göre iyi bir yazar olsa da, hilafet savunucusuydu) olarak değerlendirilen kişilerin, Türkiye'nin yeni ve liberal demokratik çerçevesinde ifade özgürlüğünü savundukça, liberal-ilerici olarak kabul görmeye başlamaları Türkiye'nin çok-partili demokrasindeki çelişkilerin sonuçlarından biriydi. Komünist olunmadığı sürece, ifade özgürlüğünü teşvik etmek ve gazetecileri ve yazarları savunmak artık güvencedeydi. DP'nin, en azından iktidara yükselişinin ilk yıllarında, iktidarda olmasına rağmen hâlâ muhalefet değerlerini savunuyor olması da, muhalefet kelimesinin konuşma diline ne kadar yerleşik olduğunu bir kez daha göstermekteydi. Muhalefet genellikle sabit bir anlama işaret etmekteydi; İttihatçılığa ve onun Türkiye Cumhuriyeti'ne, özellikle de CHP'nin şahin kanadına aksetmiş değerlerine (militarizm, liberalizm karşıtlığı, aşırı devletçilik/merkeziyetçilik ve muhalefete tahammülsüzlük) karşı bir duruş sergilemekle ilişkiliydi. Bazıları açısından muhalefet zımnen, iktidarda olmasa bile CHP'ye karşı mu-

halefet anlamına gelmekteydi, tıpkı resmen iktidarda olsalar da olmasalar da İttihatçılar karşı çıkmak gibi. Muhalefet olarak DP'nin ilk seçim zaferinin yarattığı coşkuya eşlik edenler arasında Refik Halid Karay da vardı. Göründüğü kadarıyla Karay, seçkinler arası yeni konsensüsün parametrelerinin içinde yer almaktan da ayrıca mutluydu.

Refik Halid Karay: Muhalefetin Kıdemli Devlet Adamı

Tan Baskınından sadece birkaç yıl sonra, farklı görüşleri savunan gazetecilik ve tarihsel karşı-anlatılar oluşturmak anlamındaki muhalefet için yeni bir alan açıldıysa da, bu alan çok-partili bir rejim için seçkinler arasında varılan konsensüsün yeni ufuklarıyla sınırlı kaldı. İki partinin olduğu ama tek bir müesses nizamın bulunduğu otoriter demokrasi benzeri bu düzende Refik Halid gibi ılımlılara belli bir alan sunulmaktaydı. Eylemleri her zaman için ilkeli muhalefet iddialarıyla örtüşmese de, Karay çok-partili sistemin güvenceli sınırları içinde bir kez daha muhalif biri olarak yeniden yapılanabildi. Karay'ın 1940'lar boyunca ortaya koyduğu eserlerin yanı sıra, mecliste ve CHP içinde resmî bir siyasi muhalefet için verilen açık mücadeleler üzerinden muhalefete bu dönemde açılan alanın nasıl genişlediğini takip etmek mümkündür. 1940'ların başında Karay, geçmişteki muhalif rolünü önemsizleştirdiği (hatta bu rolünü sildiği) *Kendi Yazıları ile* isimli kitabı yayımlamıştı. Fakat bu dönemde Karay, açık sözlü başka muhalif ve bağımsız gazetecilerle birlikte *Tan* gazetesi için yazılar kaleme almayı sürdürmüştü. Aralık 1945'te *Tan*'ın şiddet yoluyla kapatılmasının ardından , *Tan* çevresinden ve sosyalist isimlerden (zaten hiçbir zaman sosyalizme yakın bir ilgi göstermemişti) uzaklaştı. 1946'da *Markopaşa*'da Aziz Nesin ve Sabahattin Ali gibi isimlerin ortaya koydukları yeni hiciv tarzına ilgi gösteren Karay, anlatılanlara göre bu kişilerin 1947'de yargılanmala-

rı sırasında onlar lehine tanıklıkta bulundu.[13] Daha önce de bahsi geçtiği üzere, 1948'de *Minelbab İlelmihrab*'ın tamamını yayımlaması, resmî tarihin ana anlatısına meydan okuyan yeni sesleri öne çıkarma çabalarına Karay'ın da iştirak ettiğini ortaya koymaktaydı. 1919'da Osmanlı Hükümeti için icra ettiği Posta ve Telefon (PTT) umum müdürlüğü sırasında yaşanan Telgraf Vakası'nı artık, 1940'ta yaptığı gibi tuhaf bir şekilde geçiştirilmek yerine, kendi gözünden anlatıp detaylı biçimde tartışabilirdi.

Yukarıda bahsi geçen zaman aralığında Türkiye'de muhalefet açısından iki türden değişimin yaşandığı söylenebilir. İlkin, siyasette kabul edilebilir muhalefetin sınırları değişti ve bu değişim, sadece Mustafa Kemal'den farklı düşünenler için değil, aynı zamanda ona zıt olanlar için bile, millî tarihe ve Kurtuluş Savaşı'na dair farklı noktalarında hatırlarında belirtmeleri için alan açtı. İkinci olarak ise Kurtuluş Savaşı'na ve erken Cumhuriyet dönemine dair olayları anmak birkaç yıl öncesine göre artık daha az tehlikeli hâle geldi. *Nutuk*, 1927'de Mustafa Kemal'in kurduğu Cumhuriyet rejimi üzerindeki hegemonyasının sağlamlaştırılmasının ve tarihyazımı üzerindeki tekelinin nasıl ki habercisi olmuşsa, 1948'de *Aydede*'de yayımlanan *Minelbab İlelmihrab* da belki de aynı derecede önemli bir gelişmenin habercisi oldu. Cumhuriyetin kurucusunun vefatından tam on yıl sonra artık farklı görüşleri kamuoyunda ifade etmek için belli bir alan pekişmiş ve düzen içerisinde muhalefetin tarihine dair bir anlatı oluşturmak mümkün hâle gelmişti. *Minelbab İlelmihrab*'ın 1924'te yayımlanan ilk bölümleri, hegemonik bir anlatı olarak *Nutuk*'un şekillenmesinin tetiklenmesine nasıl yardımcı olduysa, Karay'ın bu hatıratının tamamını 24

[13] Levent Cantek, *Markopaşa: Bir Mizah ve Muhalefet Efsanesi* (İstanbul: İletişim Yayınları, 2001). Bir başka komünist Sabahattin Ali, 1947'de Bulgaristan'a kaçmaya çalışırken öldürülmüştür. Çetin Altan (1927-2015), kendisiyle Nisan 2013'te İstanbul'da yaptığım bir mülakatta, yirmi yaşında bir gençken, Aziz Nesin'in davasında Refik Halid Karay'la birlikte ifade verdiğini anlatmıştır.

yıl sonra yayımlanması da hegemonik anlatıya karşı birden çok farklı karşı-anlatılara müsaade edilmesine yol açtı ya da en azından böylesi bir değişimin sinyalini verdi.

Karay 1950'ler itibarıyla sadece Celâl Bayar ve Adnan Menderes'le değil, eski milliyetçi rakipleri Falih Rıfkı Atay ve Aka Gündüz gibi isimlerle de yakınlık kurdu. Karay'ın elini ile torununun kişisel hatıralarına göre, Mustafa Kemal'in yakın çevresinde bulunan ve 1925-26 İstiklal Mahkemeleri'nde yargıçlık yapan Kılıç Ali'le yakın dostluğundan kıvanç duymaktaydı. Kılıç Ali ile Karay 1950'lerde düzenli olarak birlikte kahvaltı yapıyorlardı; Karay onun etkileyici hikâyelerini dinlemekten büyük keyif duyuyordu ve dediğine göre onları beraberinde mezara götürecekti. Kurtuluş Savaşı sırasında *Peyam-ı Sabah*'ın, *Anadolu'da Peyam-ı Sabah* şeklinde Ankara hükümeti yanlısı versiyonunu çıkaran ve o dönem Refik Halid'in can düşmanı olan Aka Gündüz de aktarılanlara göre, Karay için Türkiye'nin "millî edibi" olabileceği yönünde bir beyanda bulunmuştu.

Yeni bir millî birliğin ortaya çıktığı ve eski muhaliflerin geniş yönetici seçkinler tarafından kabul gördükleri bu ortamda Karay, gazetecilere ve yazarlara dönük bir dizi girişimin içinde yer aldı. 1939'da Türkiye'ye dönen ve 1950'de milletvekili seçilen Halide Edib Adıvar'la birlikte, Uluslararası PEN Kulübü'nün Türkiye şubesinin kurucuları arasında yer aldı. İfade özgürlüğünü korumayı ve liberal özgürlükleri ilerletmek ve korumak için Türk gazetecileri küresel bir mücadeleyle ilişkilendirmeyi amaçlayan bu örgütün Türkiye şubesinin kurulmasına yardım etmenin yanı sıra, uzun zamandan beri mizah yazıları (siyasi açıdan daha az kışkırtıcı yazılar) kaleme alan Sedat Semavi'yle birlikte gazetecilere yönelik bir meslek sendikası olan Türkiye Gazeteciler Federasyonu'nun kurulmasına da yardımcı oldu. Ayrıca 1958'den itibaren kendisinin de aralarında olduğu birçok yazarın ve gazetecinin evi ve yerleşim yeri hâline gelen İstanbul Esentepe'deki (Mecidiyeköy) Gazeteciler Kooperatifleri

Mahallesi'ni inşa etmek için Menderes hükümetinden maddi kaynak sağladı.[14] Türkiye'de 24 Temmuz'un Gazeteciler Günü ilan edilmesinde önemli bir rol oynadı. Bu adım kayda değer değer bir öneme sahipti; zira Meşrutiyet Devrimi'nin yıldönümüne denk gelen bu tarih artık muhalefetin ve Osmanlı meşrutiyet rejiminin trajik kahramanları gazetecileri onurlandırmak için kutlanacaktı.

1950'den hayatını kaybettiği 1965'e kadar Karay'ın edebî üretkenliği nicelik açısından baş döndürücü olsa da, içerik olarak çok daha az siyasiydi. Bu dönemdeki çalışmaları ağırlıklı olarak gazete köşelerindeki yazılarından, romanlardan ve *Bir Ömür Boyunca* isimli yeni bir hatıra kitabından oluşmaktadır. Romanlarında Osmanlı geçmişi genellikle gayet yavan bir dönem şeklinde tasvir edilmiştir; ucuz kurgu olarak nitelendirilebilecek bu romanlar oldukça popüler olmuşlardır.[15] Popülerliğini koruyan Karay, bu romanlarıyla o dönemin yeni ve büyüyen orta sınıfını

[14] "1958'de, zamanın başbakanı Adnan Menderes tarafından 'basınla hoş geçinmek' gereğince yaptırılmış, sakin, sevimli, zamanla ağaçlanmış ve bol çiçeğe kavuşmuş, küçük bir yerleşim" olan Gazeteciler Mahallesi'ndeki hayata dair hatıralar için bakınız: Çelik Gülersoy, "Dostum Burhan Arpad", *"Bir İstanbul Var idi"* içinde, Burhan Arpad (İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000), 9. Gülersoy, Refik Halid'i "vaktiyle politikaya bulaşmış olanlar" grubuna koyarken, Sabri Esat Siyavuşgil'i "som edebiyatçılar" grubuna yerleştirir. Refik Halid Karay, Mart 1958'de Cemil Cahit Cem ile birlikte Gazeteciler Kooperatifleri Mahallesi başkanı olarak Adnan Menderes'e projenin bitmek üzere olduğunu bildiren ve başbakanı büyük açılışa davet eden bir telgraf göndermiştir. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü Cumhuriyet Arşivi S2 30.1.0. 10 Mart 1958.

[15] Refik Halid 1950 öncesinde beş roman yayımlamıştır: *İstanbul'un İç Yüzü* (1918), *Yezidin Kızı* (ilk olarak Halep'te 1937'de basılmıştır; 1938, 1939 ve 1972'de *Tan* gazetesinde tefrika edilmiştir), *Çete* (1939), *Sürgün* (1941, 1964), *Anahtar* (1947). 1950-1965 arasında biri anı türünde olmak üzere 11 roman yayımlamıştır: *Bu Bizim Hayatımız* (1950, 1964), *Nilgün* (cilt 1, 1950; cilt 2, 1950; cilt 3, 1952; 3 ciltlik set, 1960), *Yer Altında Dünya Var* (1953, 1966, 1973), *Dişi Örümcek* (1953, 1964), *Bugünün Saraylısı* (1964, 1965; *Hürriyet* gazetesinde *Olduğu Gibi* ismiyle tefrika edilmiştir), *İki Cisimli Kadın* (1954), *2000 Yılın Sevgilisi* (1954), *Kadınlar Tekkesi* (1956, 1964), *Karlı Dağdaki Ateş* (1956, 1973), *Dört Yapraklı Yonca* (1957), *Sonuncu Kadeh* (1965). Üç romanı ise ölümünden sonra yayımlanmıştır: *Yerini Seven Fidan* (1977), *Yüzen Bahçe* (1981), *Ekmek Elden Su Gölden* (1985).

eğlendirmiş ve bu sınıfın mensuplarını bazı romanlarında karakter olarak tasvir etmiştir.[16] Çok popüler olan üçlemesi *Türk Prensesi Nilgün* gene bu dönemde yayımlanmış ve televizyon için 1970'lerde mini dizi hâline getirilmiştir. 1950'lerde doğan bebeklere sıklıkla Nilgün adının verilmesinden da anlaşılacağı gibi, Karay ülkede hemen herkesin bildiği bir isimdi. Karay hemen her yıl bir roman çıkarmayı sürdürdüğü gibi, Osmanlı geçmişini ve genel olarak geçmiş zamanı apolitik ve tuhaf bir nostaljiyle ele alan birçok köşe yazısı kaleme aldı. Herhangi bir kronolojik ya da tematik sıraya göre düzenlenmemiş, bunun yerine hayatının farklı anlarından ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Cumhuriyetin farklı dönemlerinden rastgele kesitler sunan ikinci hatıratı da bu köşe yazılarına benzer bir tarzdadır. Karay'ın vefat ettiği yıl olan 1965'te yayımlanan romanının ismi ise şairane bir sonla *Sonuncu Kadeh* oldu. Hayatını kaybetmesinin ardından Karay'ın üç romanı daha yayımlandı. Bu son romanları, belki de artık öyle olmalarına gerek kalmadığı için, önceki eserleri gibi mizahi ya da siyasi değildi. Ne de olsa liberal demokrasiye ya da ona yeterince yakın bir yönetim şekline dair mütevazı hayali, DP'nin iktidara gelişiyle gerçekleşmiş gibiydi. Artık dille oynamakta, deneyimleri hakkında yazmakta, başkalarının deneyimleri hakkında bir şeyler karalamak için hayal gücünü kullanmakta ve hem apolitik hem de tarih dışı olacak biçimde geçmiş ve şimdi üzerine düşünmekte özgürdü. Karay'ın ayrıca Osmanlı dönemindeki gayrimüslimlere göndermelerindeki kadın düşmanlığının yanı sıra, milliyetçi şovenizmi de çarpıcı biçimde arttı. Birinci Dünya Savaşı sırasında Anadolu'daki sürgününü anımsarken, İstanbul'dan kendisine aşk mektupları yazan iki Rum kadınına küstahça göndermelerde bulundu ve bu kadınların Sinop'ta onu ziyaret etmeyi teklif etmelerini

[16] Konusu İzmir'de geçen *Anahtar* (1947) (İstanbul: İnkılâp, 2009), karısının elbisesinin cebinde gizemli bir anahtar bulması üzerine eşinin kendisini aldattığından şüphelenen orta-sınıf bir banka müdürünün hikâyesidir.

fuhuş örneği olarak gösterdi.[17] 1910 tarihli "Kuvvete Karşı" hikâyesinde, Suphi Bey'in Rum sevgilisi İzmaro'ya dair yaptığı hassas tasvirler artık geride kalmış gibiydi. Sonraki yazılarında Ermeni Soykırımından ya da bu konuyla ilgili olarak Ankara yangınından hiç söz etmedi. Siyasi cephede ise DP'nin 1955'te başlayan ikinci iktidar döneminde uyguladığı ciddi baskılardan da rahatsız gibi değildi ve bu suskunluğu bir klişe olarak muhalefetin çelişkilerinden birini ortaya koymaktaydı. İlkesel anlamda muhalefet, iktidara karşı çıkma özgürlüğüyle ilgiliydi, gerçekte ise anlamı İttihatçılara ve ardından CHP'ye muhalefetti. Bu da iktidarda olduğu birkaç kısa yılın ardından CHP'yle aynı kusurları sergilemiş olsa bile DP'yi eleştirmeyerek savunmak demekti.

Hayatının bu son birkaç on yılında Karay, edebiyatına hayran kitleyle daha kapsamlı yazışmalara girdi. 1950'lerde taşrada olduğu kadar İstanbul'da da birçok Türk, klasik edebiyata hevesli okuyucuları ve takipçileriydi ve ülkedeki öğretmenlerin yanı sıra başka mesleki uzmanlar da Karay'ın edebiyatının hayranıydılar. Bu kişilerin bir örneği, 1941'den itibaren PTT idaresinde çalışan ve çeşitli illerde PTT müdürü olarak görev yapıp en son 1950'de Buca'da çalışan ve on üç yıl boyunca burada kalan 1911 Kıbrıs doğumlu Cemil Gökçe'dir. Onun Haziran 1939'dan Karay'ın 1965'teki vefatından sadece birkaç ay öncesine kadar Karay'la düzenli yazışmalarından, Türkiye'de Karay'ın ve başka yazarların eserlerini yakından takip eden bir okuyucu kitlesinin olduğu açıkça anlaşılmaktadır.[18] Göründüğü kadarıyla, Osmanlı

[17] "Sürgünde Yanıma Gelmek İsteyen Rum Kızı", *Bir Ömür Boyunca* içinde (İstanbul: İnkılâp, 2009), 201-4.

[18] Rasih Selçuk Uysal (ed.), *Cemil Gökçe'ye Mektuplar: Ali Fuat Başgil'den Münir Nurettin Selçuk'tan Yusuf Ziya Ortaç'tan Safiye Ayla'dan Refik Halit Karay'dan Cemal Kutay'dan Mesut Cemil (Tel)'den ve Başkalarından*, 77. Karay, 23 Kasım 1963 tarihli bir mektubunda *Bir Ömür Boyunca* adlı hatıratını yazmaya yeni başladığını belirterek, kitabın siyasi yönlerinin olduğunu ancak asıl amacının insanların içini karartmak yerine onları güldürmek olduğunu yazar. Gökçe, 1965 yazında vefatından hemen sonra Karay için dokunak-

ve Türk tarihinin farklı noktalarında PTT müdürlüğü görevinde bulunduklarından, Karay ile Gökçe arasında özel bir bağ da vardı.

Refik Halid'e dair salt bir tesadüf sonucu karşıma çıkan son bir anekdot, Hilafet savunucusu ve gerici olduğu varsayılan Karay'ın, eski kuşak bir muhalif olma iddiası ve 1950'lerde bir tür ilerici rolüne soyunması arasında bağlantı kurmayı mümkün kılmaktadır. 2013 ilkbaharında İstanbul'daki sahafların birinde Karay'ın 1931'de Halep'te yazdığı (ve Harf İnkılâbı'ndan üç yıl sonra çıkmasına rağmen Osmanlıca yayımlanan) *Bir İçim Su* romanının özgün baskısına rastladım. Karay'ın kendi nüshası olan ve kenar notlarını barındıran kitap, imzalanıp birisine takdim edilmişti ve başında şöyle bir ithaf yer almaktaydı: "Selma Sami Coşar Hanıma suret ve takdirlerle." İthaf 2 Mart 1950 tarihlidir ve Harf İnkılâbı'nın üzerinden 22 yılın geçmesine rağmen Osmanlı Türkçesiyle yazılmıştır. Selma Sami Coşar, CHP Milletvekili ve *Ulus* gazetesi yazarı Hüseyin Sami Coşar'ın kızı ve ayrıca milliyetçi-aktivist ve gazeteci Ömer Sami Coşar'ın kız kardeşiydi. (Ömer Sami Coşar daha sonra muhalif gazeteci ve 1979'da Milliyet gazetesinin yazı işleri müdürüyken öldürülecek olan Abdi İpekçi'yle beraber 1960 darbesi üzerine bir kitap yazmıştır.) O zamanlar genç bir kadın olan Selma (doğumu 1920'ler), evlenip İngiltere'ye taşınacak ve Selma Ashworth olarak bilinecekti. 1960'larda ve 1970'lerde Türkiye Komünist Partisi (TKP) militanı olan Selma Ashworth, Doğu Bloku ülkelerine yönelik Türkçe radyo programları hazırlamak için Doğu Almanya'ya seyahatler yapmış ve sonradan Uluslararası Af Örgütü'nün ku-

lı bir yazı kaleme almıştır: Uysal, *Cemil Gökçe'ye*, 33-35. Gökçe yazısında, Karay'ın hayat öyküsünü ve siyaset ve edebiyat ile ilişkisini yeniden anlatarak, Atatürk'ün Karay'ı korumasını ve Karay'ın hiç bitmeyen yurt ve millet sevgisini vurgulamıştır. Ayrıca 1919'da PTT umum müdürlüğü sırasında Refik Halid'in Mustafa Kemal'e karşı muhalefetini vurgulamak yerine, Refik Halid'in Damat Ferit Paşa'yla ters düşüp istifa ettiğini belirtir.

rulmasına katkıda bulunmuş biriydi. Karay'ın kuşağından, Selma ve Ömer Sami Coşar'ın kuşağına ve Abdi İpekçi'ye uzanan bu hikâyedeki hizalanma hâlinin anlam kazanması, Türk siyasetindeki nihai bir dönüşümün (1960 Darbesi/İhtilali) ardından mümkün olabildi.

Türkiye'de çok-partili demokrasinin yarattığı manzara sonuç olarak bir dizi yeni çelişkiyi ön plana çıkardı. Parti siyasetinin parametrelerinin değiştiği bu manzarada, her iki parti (CHP ve DP) içinde bir "kimlik krizi" yaşandı. CHP ilk kez muhalefetteydi ve liderlerini uzun süreden beri muhalif olarak tanımlanan DP ise artık iktidardaydı. Bu durum, basın özgürlüğü gibi sivil özgürlükler için ne anlama gelmekteydi? Basın tüm tarafları eleştirmekte özgür olabilecek miydi? İstikrarlı biçimde muhalefetin ve dolayısıyla DP unsurlarının yanında yer almış basından, artık iktidara gelmiş DP'yi gene desteklemesi ve onun yanında saf tutması beklenebilir miydi? Dahası CHP ile DP'nin ılımlı bir sistem üzerinde anlaştıkları ve ülkedeki sistemin, ABD'nin Sovyet komünizmini engellemek için desteklediği liberal demokrasi fikriyle örtüldüğü olduğu göz önüne alınınca DP'nin yükselişi, radikal sol görüşlerin (komünist fikirler ya sol sempatizanlığı) onaylanmasını içermemekteydi.

Dolayısıyla muhalefet belki de en büyük dönüşümünü 1950'lerde yaşadı. Muhalefeti fikir ayrılığı ve siyasi çekişme olarak anmak, liberal değerlerin ve ılımlı muhalefeti takdir etmenin bir işareti hâline geldi. Ancak CHP'ye karşı muhalefet yan anlamını ve İttihatçılardan farklı düşünmek anlamındaki muhalefetin derin tarihini koruyan Türkiye'de muhalefet, CHP'nin ilk kez resmî muhalefet partisi hâline gelmesiyle çelişkili bir hâl aldı. DP, iktidarın dizginlerini eline alıp CHP'den kaynaklanan muhalefeti engellemeye (hatta 1954'ten itibaren bastırmaya) başlayınca, CHP de muhalefet kavramını, DP'ye karşı meydan okumasına destek toplamanın bir aracı olarak kullanmaya başlayacaktı. İsmet İnönü bu doğrultuda 1959'da *Muhalefette İsmet İnönü* ismiyle konuşmalarından ve yazılarından oluşan bir kitap yayımladı. Kitapta kendi el

yazısıyla çıkan 9 Eylül 1959 tarihli önsözün başlığı "Siyasi mücadelenin yeni devri"ydi ve açılış cümlesinde, muhalefet-teyken insanın içinde bulunulan zamanı en zorlu dönem zannettiği belirtilmekteydi.[19] İnönü'nün, muhalefeti mazlumların ve zor durumda olan kişilerin içinde bulundukları bir durum olarak anmasının, sinik denebilecek ölçüde samimiyetsiz olduğu bir süre sonra anlaşılacaktı. Zira İsmet İnönü ve diğer CHP liderleri, en sonunda çok-partili sistemi "korumak" için devreye giren ve 1960-61'de CHP'yi etkin bir şekilde yeniden iktidara getiren orduyla çok yakın ilişkilere sahiplerdi. Çok-partili bu yeni dönemde gerçekleşen 1960 Darbesi, zaten karmaşık bir hâlde olan siyasete ve muhalefet tahayyülüne bir tarih katmanı daha ekledi.

1960 Darbesi: Son Dönüm Noktası

CHP'nin ve ordunun DP'nin İslamcı ve popülist eğilimlerine yönelik kaygılarıyla ve muhalefeti susturmasıyla tetiklenen 27 Mayıs 1960 darbesi, "Hür Dünyada" demokratik bir ülke olan Türkiye demokrasisine yeni bir yön verdi.[20] Bu darbe, elinizdeki kitapta anlatılan hikâyenin son geçiş aşamasıydı; Türkiye ve dünya siyaseti açısından yeni bir döneme işaret etmekteydi. 1940'ların faşist Türkçü hareketlerinden etkilenmiş Alparslan Türkeş'in sözcüsü olduğu 1960 Darbesi, laik ve Kemalist bir düzeni yeniden tesis etmek ve paradoksal bir biçimde halk demokrasisini (ya da en azından CHP'nin bu konudaki vizyonunu) getirmek için gerçekleştirildi.[21]

Darbeyi takip 1961 yılında, 1924 sonrasının ilk anaya-

[19] *Muhalefette İsmet İnönü* (İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1959), Önsöz.

[20] Feroz Ahmad, *The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975* (Boulder, CO: Westview Press, for the Royal Institute of International Affairs, Londra, 1977).

[21] ABD'nin bu darbede parmağının olup olmadığına ve ABD'nin Soğuk Savaş sırasında dünya genelindeki yüzlerce darbeyle belgelenmiş ilişkisine dair bakınız: Christopher Gunn, "The 1960 Coup in Turkey: A US Intelligence Failure or a Successful Intervention?", *Cold War Studies* 17, sayı 2 (2015): 103-39.

sası hazırlandı ve Adnan Menderes ile iki DP'li daha asıldı (bu idam yöntemi, 1909'daki karşı-devrimin İTC tarafından bastırıldığı dönemdeki ve 1920'lerdeki İstiklal Mahkemeleri zamanındaki uygulamalara tüyler ürpertici bir geri dönüş anlamına gelmekteydi). Aynı yıl içerisinde genel seçimler yapıldı ve İsmet İnönü ile CHP yeniden iktidara geldi. Bu darbenin yapısal önemi CHP'yle iç içe geçmiş ordunun sadece milletin egemenliğini değil, Kemalist siyasi düzenin ve siyasi sistemin de "koruyucusu" rolünü üstlenmesiydi. Darbenin ardından aydınlar ve akademisyenler tarafından hazırlanan yeni anayasa, Türkiye'nin şimdiye kadar sahip olduğu en "liberal" anayasa olsa da, bu yeni düzenin nihai garantörü halk değil, halkın iradesine karşı çıkmak anlamına gelse bile ordu olacaktı. Türk ordusu, Süleyman Demirel'in liderliğindeki DP'nin halefi Adalet Partisi'nin 1965'teki seçim zaferine kadar Türk siyasetinde baskın ve koruyucu bir role sahip olmaya devam edecekti. Fakat Demirel ve partisi 1971'de gene ordunun başında olduğu 12 Mart Muhtırasıyla (Türkiye'de muhtırayla yapılan ilk darbe) hükümetten istifa etmek zorunda kalacaktı. Sonuç olarak Türkiye'de, 1960'tan 1990'lara kadar, bir askeri darbeler döngüsü (1960, 1971, 1980, 1997) yaşandı ve Türkiye siyasetindeki bu örüntü, ülkenin ABD ile stratejik ilişkisiyle çok yakından bağlantılıydı.

Bu dönemde muhalefet çok daha fazla çelişiklerle doluydu. Bunun bir nedeni Türk ordusunun, Atatürk'ten kalan mirasın ve CHP'nin birbirleriyle iç içe geçmeleriydi. Bu bağlamda ortaya konan herhangi bir muhalefet ya da fikir ayrılığı yıkıcı bir izlenim uyandırmaktaydı. Orduya karşı çıkmak Atatürk'ün mirasına hakaret etmekle eşanlamlı görüldüğünden, böyle tavırlar muhaliflik yerine ihanetle eş tutuldu. 1961 Anayasası liberal bir metin olsa da, ordu tarafından yürürlüğe konmuştu ve onun tarafından korunmaktaydı. Bu durumun sonucu olarak, Türk ordusu ayrıcalıklı bir konuma sahip olduğu gibi, CHP'yle rahatsız edici dere-

cede şeffaf olmayan bir ilişkiye de sahipti. Bu kurumlar ve kanunlar silsilesinde bir muhalefet partisi nasıl bir değere sahip olmayı umabilirdi? Otoriterlik ile demokrasi arasındaki bu nihai sentezin tek anlamı siyasi mücadeleye dair faaliyet alanının daraltıldığı ve iktidarın daha da derinlere kök saldığıydı; bu da muhalefet için yeni bir ötekileşme seviyesi demekti. Öte yandan 1960'lar boyunca öğrenciler, örgütlü emekçiler ve solcu aydınlar arasında uluslararası bir Yeni Sol hareket de yaygınlaştı ve bu durum Türkiye'de iktidar ile muhalefet arasındaki eski çatlaklara başka bir katman daha ekleyecekti.

Karay, 1962'de yazar Aziz Nesin'in mizah dergisi *Zübük*'e verdiği son röportajlarının birinde, muhalifliğinin tipik bir örneği olarak gene çelişkili cevaplar vermiştir. Röportajın başında Karay ilk olarak 1960 sonrası siyasi iklimi eleştirmiştir: "Benim yazı yazdığım zaman basın hürriyeti daha genişti. Bunu incelemek gerekir. . . Bugün aynı kuvvette yazıları yazarsam sürgünle de kurtulacağımı ümit etmiyorum. Sürgünde hürdük, hapishaneden iyiydik [1960 sonrası dönemde muhaliflere verilen cezaları kastetmektedir]."[22] Sonrasında muhalif kimliğine vurgu yapan Refik Halid gururla şöyle der: "Ben muhalifim evlâdım. En iyi hükümetten en kötü hükümete kadar hepsine muhalifim. Şimdi yapmıyorum. Ama yapanlar hoşuma gider."[23] Karay röportajın sonunda Atatürk'e bağlılığını gösterme ihtiyacı duymuş ve masasının üzerinde bulunan Atatürk'ün büstünün yanına gidip şöyle demiştir: "Burada durur bu . . . dalkavukluktan değil, severim O'nu. Atatürkçüyüm ben."

1960 Darbesinin Türkiye'de ve dünyada nasıl bir şok etkisi yarattığı ve nasıl bir dönüm noktası olduğu aradan geçen 60 yılın sonunda çoğu kez unutulmaktadır. Darbenin hemen öncesi olan 1959'da, ülke siyasetinde yaşanan çatlak-

[22] *Zübük*, 16 Nisan 1962, 5, 7.
[23] *Zübük*, 16 Nisan 1962.

lara ve çatışmalara rağmen, Amerika Birleşik Devletleri'nin önde gelen uzmanları bir demokrasi modeli olması sebebiyle Türkiye'yi övmekteydiler. Siyaset bilimci Dankwart Rustow, 1950'lerin sonlarında, Türk demokrasisinin erdemlerini öven bir makale kaleme almış ve 1923'te Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana ordunun siyasetin dışında kalması ve siyasetin sivil devlet adamlarına bırakılması konusunda gösterdiği kararlılığa dikkat çekmiştir.[24] Ancak bir sene sonra 1960 Darbesinin gerçekleştirildiği gece Karay, olayın yarattığı üzüntüyle bir kalp krizi geçirdi.[25] Ne de olsa bu darbe, Türkiye'nin tam demokrasiye pürüzsüz ve sorunsuz geçmesi umutlarının suya düştüğü andı.

[24] Dankwart Rustow, "The Army and the Founding of the Turkish Republic," *Men of Order: Authoritarian Modernization under Atatürk and Reza Shah* içinde, Touraj Atabaki ve Erik Jan Zürcher (ed.) (Londra: I. B. Tauris, 2004), 164-208.

[25] Aslıhan Karay Özdaş'la (Refik Halid Karay'ın torunu) mülakat, Refik Halid Karay'ın evi, Esentepe, İstanbul, Nisan 2013.

Sonuç
Muhalefet Üzerine Yeniden Düşünmek

2002 yılında Recep Tayyip Erdoğan liderliğindeki Adalet ve Kalkınma Partisi'nin (AKP) iktidara gelmesinden sonra, Refik Halid Karay'ın mirası bir kez daha yeniden şekillendirildi. AKP iktidarının ilk birkaç yılında, Karay'ı muhalefetin bir tür kahramanı olarak kurgulamak için aktif bir kampanya yürütülmediyse bile, en azından Karay'ın eserlerinin ve mirasının bir onay gördüğü ortadaydı. Karay'ın aslında AKP'nin teşvik etmeye çalıştığı bazı değerlerin (Avrupa'daki Hıristiyan Demokratların savunduğu değerlerin Türkiye yorumu) ve AKP mensuplarının (belki de muhalefet zırhına bürünmek amacıyla) kendileri için oluşturmaya çalıştıkları şecerenin öncüsü olduğuna bu dönemde sıklıkla işaret edildi. Bu notada, büyük ölçüde unutulmuş olan bir konuyu hatırlamakta fayda vardır: 1950'lerin başında olduğu gibi, Türkiye'de AKP iktidarının ilk 10 yılında da bu kez ABD'den ziyade kısmen Avrupa Birliği'nin (AB) koyduğu gereklilikler nedeniyle büyük bir açılım yaşandı. Aydınlar ve yazarlar, ister AB'nin tarihle ve özellikle de Ermeni Soykırımıyla yüzleşme dayatmaları tarafından motive edilmiş olsunlar, isterse de Türk ulus-devleti içindeki birçok farklı sesin tanınmasını ve güçlendirilmesi yönünde içeriden gelen itici bir güç nedeniyle harekete geçmiş olsunlar, İttihatçı-Kemalist resmî tarihi gözden geçirerek, geçmiş ve bugün hakkında kabul edilebilir fikirlerin sınırlarını zorlamaya başladılar. Ankara yangını üzerine bir kitap, Refik Halid Karay ile Rıza Tevfik'in sürgündeki yazışmaları ve Ali Birinci'nin geç Osmanlı muhalefeti ve Refik Halid Karay'ın sansürlenmiş ya da kesilip biçilmiş eserleri üzerine yapığı

çalışmalar da dâhil olmak üzere, elinizdeki bu kitaba ilham veren pek çok Türkçe kitap aslında 2000'li yıllarda yayımlandı. Hatta Refik Halid Karay ve İkinci Meşrutiyet döneminde siyasi muhalefet ile Hürriyet ve İtilaf Fırkası üzerine Türkiye'deki en önemli uzman Ali Birinci, AKP iktidarının ilk yıllarında Türk Tarih Kurumunun başkanlığına bile atandı. Bir anlamda muhalefet (ya da muhalefet kavramıyla ve ona eşlik eden tarihsel tahayyülle kendilerini özdeşleştirenler) nihayet iktidara gelmiş ve geçmişteki muhaliflerin çabalarını ve mücadelelerini inceleyip, anlamaya çalışıp ve gün ışığına çıkarıp Türkiye'nin geçmişindeki siyasi çekişme biçimlerine dikkat çekmek ve bunları bütünleşik bir tarihin parçası olarak tasavvur etmek için bir alan açılmıştı. Benim bu kitap projesine başlamam da 2010 yılında tam da bu kritik evrenin ortasında ve muhalefet konusunun tekrardan değişimden geçip farklı bir şekilde sahneye çıkmasından birkaç yıl önceye denk geldi. Aslında 2010'da muhalefet konusu, bu dönemde AKP'ye karşı örgütlü muhalefetin çok sınırlı olduğu ya da hiç olmadığı düşünüldüğünde, önemsiz bir mesele gibi duruyordu. Fakat bu durum, önce 2013 yılında Gezi Parkı protestolarıyla ve akabinde 2015 yazında Selahattin Demirtaş (bu kitap yazıldığı sırada kendisi hapisteydi) liderliğindeki Halkların Demokratik Partisi'nin (HDP) seçimlerdeki başarısıyla ve meclise girmesiyle değişecekti. Bu yeni muhalefet girişimlerinin acımasız biçimde bastırılmasıyla ve 2016 yazında gerçekleşen askeri darbe kalkışmasıyla Türkiye'deki siyaset sahnesi yeniden değişti. Bu muhalefet girişiminin ve 2016 yazındaki darbe girişiminin ne olduğu tartışılmaz. Muhalefet Türkiye'de hâlen hayatta olsa da, kimin bu kavramı meşru biçimde sahiplenebileceği sorusu hâlen cevapsızdır. Bu soruya, neredeyse 20 yıldır iktidarda olsa da, İttihatçı-Kemalist bir yapı olarak gördüğü siyasi ve askerî otoriteye karşı en nihayetinde bir zafer kazanmış olmasından ötürü Erdoğan diye cevap verilebilir mi? Yoksa iktidarı tamamen ele geçirip, liberal özgürlükleri sınırlamak için pek çok baskıcı uygulamayı yürürlüğe koydu-

ğu için Erdoğan'a muhalefet eden koalisyon mu bu sorunun cevabı olmalıdır?

Bu kitapta Refik Halid Karay'ın hayat hikâyesi üzerinden Türkiye'de muhalefetin mevcut durumuna nasıl bir tarih üzerinden vardığını ve buna bağlı olarak da Osmanlı'nın son dönemleri ile Cumhuriyet Türkiye'sinde değişen iktidar yapılarının tarihini sunmaya çalıştım. Refik Halid'in kişisel hayat hikâyesini, kendi deneyimlerine dair anlattığı ve sonradan bir daha anlattığı şeyler, tanık olduğu çok sayıdaki değişime getirdiği bakış açıları, edebî tasavvuru ve bu uzun otoriter demokrasi tarihindeki rolü üzerinden takip etmeye çalıştım ve bunu yaparken de Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne siyasi otoritenin gelişimini ele almaya çalıştım. Bu çalışmadan beklentim hem siyasi karşıtlığın gelgitli doğasını hem de muhalefetin sürekli değişen (tarihsel ve edebî anlamda) hafızası hakkındaki bir dizi örüntüyü aydınlatabilmektir.

Muhalefet bayrağının önce Genç Osmanlılar tarafından kullanılması ve sonrasında da bu bayrağın II. Abdülhamid'in istibdat rejimine muhalefet etmek için Jön Türklerin elince geçmesi gülünç bir ironidir. 1908'de Meşrutiyet'in yeniden yürürlüğe konmasından sonra muhalefetin varlığı ve gerekliliği konusunda iki düşünce ekolü ortaya çıktı. Bazı İttihatçılara göre, meşruiyeti yeniden yürürlüğe koyma hedefine ulaşıldığı için artık muhalefete ihtiyaç kalmamıştı. Bu görüş daha sonra Türk ulus-devletinin kurulmasıyla birlikte birçok milliyetçi tarafından da benimsendi. Öte yandan başka isimler bu dönem boyunca farklı tekerrürlerle, anayasal rejiminin tam olarak hayata geçirilmesi ve korunması için muhalefetin sürdürülmesini esas olarak görmüşlerdir.

Türkiye'de muhalefet büyük bir şakadan mı ibaretti? Müsaade edilmiş ya da varlığını sürdürebilecek bir muhalefet partisinin yokluğunda muhalefet, Türkiye'de özellikle hiciv ya da ironi aracılığıyla genellikle bir mizah unsuru olarak ifade edilse de, ben bu kitapta muhalefetin salt bir

kahkaha mazlemesi olamayacağını savunuyorum. Muhalefet kavramının 1950'lerde iktidarda olmayan partiyi ifade etmek için kullanılması, bana göre müesses nizam içinde süregiden ama çözüme kavuşturulamamış bir çekişmeye işaret etmekteydi ve bu çekişme genellikle siyasi sistemin meşru bir parçası olarak kabul edilmeyip, tehlikeli ve hatta tabu olarak görülmekteydi. Türkiye'de muhalefet, ne örgütlü partili/parlamenter muhalefet formunda, ne de gazetecilik ve edebiyat yoluyla bağımsız farklı görüşlerin ifade edilmesi formunda siyasi arenayla hiçbir zaman tam bütünlemedi. Dolayısıyla 20. yüzyıla baktığımızda muhalefet, tahayyül edilenle siyasi gerçeklik arasında ikiye bölünmüş bir hâlde varlığını sürdüren bir kavramdı ve Türkiye'de muhalefet kavramını kavrayabilmek için Refik Halid Karay'ın bu kadar faydalı bir rehber olmasının nedeni de tam olarak budur. Bir muhalefet partisi kurmaya yönelik birkaç kısa ömürlü başarısız girişimin gerçekleştiği 1908-1950 yılları arasında, muhalefet kavramı bir dizi anlam ve çağrışım kazanmıştır ve bu anlamların ve çağrışımların pek çoğu kitapta incelenmiştir. Muhalefetin anlamı başlangıçta dar bir tanımla liberal Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın İTC'ye karşı tarafgir muhalefeti üzerinden şekillendi. Bu tarafgir muhalefetin eksiklikleri ve başarısızlıkları ve siyasi partiler ile meşrutiyet rejiminin gelişmemiş doğası sebebiyle, muhalefet daha sonraları gazeteciliğin ve basının geniş söylemsel alanı içinde sıklıkla hiciv yoluyla aykırı görüşleri ifade etmek gibi farklı anlamlar kazandı. Mütareke döneminde muhalefet kavramı, İTC'nin içinden çıkan bir hareket olarak görülen milliyetçilere karşı çıkmayı meşrulaştırmanın ve dolayısıyla işgalci İngiliz sömürgecilerle işbirliğini haklı çıkarmanın bir aracı olarak yeni bir içeriğe kavuştu. Kemalist Cumhuriyet şekillenirken muhalefetin bu formu, milliyetçi hareketin ve Kurtuluş Savaşı'nın içinde Mustafa Kemal Atatürk'ün liderliği konusunda gelişen yeni ihtilaf dinamikleriyle bir arada kısa bir süreliğine var olduysa da, en nihayetinde sahneyi terk et-

mek zorunda kaldı. Muhalefetin niteliksel açıdan farklı bir sonraki tekerrürü, 1945 sonrası çok-partili sisteme geçişle, iktidar ve muhalefet kavramlarının herhangi bir anda iktidarda olan ve olmayan partiler şeklinde aynı madalyonun iki farklı yüzü hâline gelmeleriyle ortaya çıktı.

Karşıtlık anlamında bir kelime olarak düşünüldüğünde muhalefet, bize bir ideolojinin, siyasi partinin ya da liderin karşısında olmayı işaret etmesi gereken bir kelime olarak görülebilir. Refik Halid Karay gerçekten de birçok farklı dönemde bir muhalif olarak kendisini sıklıkla kuvvete (egemen konumdaki İttihatçılara ya da Cumhuriyet Halk Partisi'ne, hâkim tarihsel anlatılara ve tarafgir propagandalara ve örgütlü suça benzettiği dönemin egemen siyasi kültürüne) karşı konumlandırmıştır. Ancak Karay'ın hayatı ve eserleri İttihatçılık, milliyetçilik, Kemalizm ve hatta İslamcılık, Türkçülük veya Turancılık ideolojilerinin (bu kitapta detaylı biçimde ele alınmamışlardır) tam olarak antitezini yansıtmaz. Kendisi seçkin bir Osmanlı liberal demokrasi anlayışının ötesine geçen her şeyi kapsayan bir ideoloji şeklinde bir alternatif önermemiş ya da böyle bir alternatifle kendisini özdeşleştirmemiştir. İttihatçılar döneminde gerçekleştirilen pek çok zalimlikten tiksindiği gibi Ermeni Soykırımı'na karşı da bir tiksinti duymuş ve Ermenilerin o dönemde çektikleri acılara karşı bir empati göstermiş gibi görünse de, de, bu soykırıma doğrudan ya da aleni biçimde karşı çıkmamıştır. Kritik bir aşama olan Mütareke döneminde İngiliz işgalcilere karşı tutumu ise ikircikli ve karmaşık olmuştur. İngiliz işgalcilerin kibirli ve himayeci tutumundan genellikle rahatsız olmasına rağmen, onların Osmanlı hükümetine müdahil olmalarına açıkça karşı çıkmamıştır ve bu da onu günümüz standartlarına göre sömürge karşıtı bir kahraman olarak nitelendirmeyi zorlaştırmaktadır. Onun muhalefeti gerçek anlamıyla içseldi, geniş çerçevede tanımlanmış Osmanlı ve Türk siyaseti, tarihi ve kültürünün alanı içindeydi.

İçeriye odaklı bu muhalefetten çıkan siyasi eleştiriler ve

edebî ifadeler ciddi biçimde ele alındığında, ulusal siyasetin (ve ulusal partizan aktörlerin) iç işleyişini, kusurlarını ve barındırdıkları zayıflıkları görmek mümkün olabilmektedir. Refik Halid Karay milliyetçiliğin dışında değil, içindeydi. Muhalif duruşuna bu kadar sıkı sarılmasıyla (iktidarla aslında uzlaştığı zamanlarda bile, iktidara içsel eleştiriler getirebilmekte ve onu sorgulayabilmekteydi) aynı nedenden ötürü, eleştirilerinin ve ifadelerinin izini sürmek, bizi bir Türkiye'de ulusal siyasetin farklı bir tarihsel deneyimine aşina hâle getirmektedir. Bu deneyim, hegemonik deneyimden ya da revizyonist tarihçilerin sorgulamaya başladıkları deneyimden çok da farklı değildir; ama Türkiye'de şimdiye kadar siyasette ve tarihsel anlatılarda nelerin eksik olduğuna dair soruları gündeme getirecek kadar özgün bir yere sahiptir.

Refik Halid Karay'ın daima Türkiye siyasetinin ve tarihinin içinde yer alan bir muhalif olduğunun bir kanıtı, yıllar süren ve İstanbul'un seçkin aydınlarıyla ve gazetecileriyle iletişimini hiç koparmadığı ikinci sürgününün ardından, Türkiye'deki ulusal siyasetin ve kültürün seçkinleri tarafından yeniden kabul görmesiydi. Bizzat Atatürk tarafından affedilen Karay, Aka Gündüz gibi isimlerle arasını düzeltmiş ya da en azından onların saygısını kazanmış, Mustafa Kemal'in yakın çevresinde bulunan Kılıç Ali'yle dostluk kurmuş ve Celâl Bayar'ın (kendisi İTC'nin ve özellikle de Teşkilat-ı Mahsusanın eski bir mensubudur) ve Adnan Menderes'in DP'sini (bir muhalefet partisi olsa da büyük ölçüde İttihatçılık sonrası Cumhuriyetçi seçkinlerin içinden çıkan bir partiydi) göründüğü kadarıyla büyük bir şevkle desteklemiştir. Karay 'ın, bir muhalif olarak "milliyetçilik karşıtı bir milliyetçilik" alanında ikamet ettiğini söylemek mümkündür ve bu kitap da incelenmeye çalışılan da bu alan olmuştur.[1]

Kitapta, Karay'ın hayat deneyimini kendi ifadeleri üzerinden canlı bir portre şeklinde sunmaya çalıştım ve bu-

[1] Erol Köroğlu, *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey During World War I* (Londra: Tauris Academic Studies, 2007).

nun için Karay'ın hayat deneyimine dair kendisi tarafından kaleme alınan edebî eserlerinin önemli örneklerini kitapta sundum. Atatürk'ün inşa ettiği ana anlatıya bir karşı-anlatı olarak Karay'ın hikâyesini keşfetmek için, kendisini eleştirmekten bilinçli biçimde büyük ölçüde kaçındığım gibi, kendisinin içinden geçtiği siyasi ortamları ve tarihsel dönemleri bile eleştirme yoluna gittim. Osmanlı ve Türk tarihi alanında çoğu zaman tartışmasız tek bilgi kaynağı olarak kabul edilen resmî Osmanlı İmparatorluğu ve Türkiye Cumhuriyeti hükümet belgelerinin yalnızca bir kısmını kullandım. Bunun yerine, Karay'ın hiç şüphesiz öznel olan edebî metinlerini, yazışmalarını ve günlüklerini kullandım.

Metodolojik açıdan bu kitaptaki amacım, Osmanlı ve Türk tarihini ve yaşadığı dönemlerdeki egemen güçleri ele almak için, Refik Halid Karay'ın hayatını ve eserlerini hep beraber bir örnek olarak kullanmaktı. Bunun için, olaylara, kişiliklere ve siyasete farklı bir açıdan yaklaşmaya çalıştım ve mümkün olan son ana kadar bunları Osmanlı perspektifinden ele almaya çalıştıktan sonra, 1922 yılı itibarıyla Kemalist olmasa da geniş ölçüde milliyetçi olan bir Türkiye perspektifini kullandım. En nihayetinde Mustafa Kemal'in Türkiye tarihindeki çok önemli bir ana (1919-1927 arası dönem) dair kişisel ve genellikle anakronik biçimde sunduğu anlatı ise neredeyse bir asırdır baskın biçimde Türkiye'nin hegemonik ve otoriter resmî anlatısı olmayı sürdürmektedir. Bu resmî tarih anlatısının aksine, Refik Halid'in 1919 yılına dönerek yaptığı ve Mustafa Kemal'in anlatısıyla doğrudan kesişen anlatısı, tarihsel kapsam açısından daha geniş olsa da, hiçbir zaman ciddiye alınmamış ve deyim yerindeyse mizah malzemesi olarak görülmüştür. Zira Karay ne de olsa keskin okları, keskin kalemi ve keskin zekâsı sayesinde Kirpi takma ismini almış meslekten bir mizahçıydı. Sadece hayal gücünden yoksun bir tarihçi "bir mizahçı nasıl olur da Türk siyasetini ya da tarihini anlamamız için yeni bir şeyler sunabilir" sorusunu sorabilir. Oysaki mizahi unsurlar (hiciv, ironi, karikatür), mizahçılar ve gazeteciler, 20. yüzyıl Os-

manlı İmparatorluğu'ndaki ve ardından Türkiye'deki siyasi otoritenin antitezi olmasa bile panzehri olmayı başarmıştır.

Bu durum, Türkiye'deki muhalefet ve otorite hakkında içsel bir muhalif duruş üzerinden anlatılan bir hikâye olduğu için, ışığa tutulduğunda daha çok bir evrim (ve hatta iktidarın bir dönüşümü ve başkalaşımı) gibi görünen bir "geçişi," yani Osmanlı İmparatorluğu'ndan Türkiye Cumhuriyeti'ne geçişi anlamak için de yeni olanaklar sağlar. Resmî tarihin topyekûn bir kopuşta ısrar etmesinde muazzam siyasi kazanımlar söz konusuydu. Örneğin, Osmanlı İmparatorluğu ile Türkiye Cumhuriyeti devletleri arasında tam bir kopuş olduğu konusunda resmî bir iddiada bulunarak, Ermeni Soykırımı'na ilişkin sorumluluk ortadan kaldırılabilirdi. Sadece toptan bir kopuş iddiasıyla, yeni milliyetçilerin kararsızlıkları, eski fikirlerinden dönmüş olmaları ve kusursuz olmayan milliyetçi şecereleri ortadan kaldırılabilirdi. İttihatçılığın muhtemelen sayısız suça yol açan eğilimleri, ilişkileri ve değerleri ancak tam bir kopuşla kayıtlardan silinebilirdi. Siyasi kültürdeki, aidiyetteki ve eğilimlerdeki yakın geçmişle benzerlikler sadece tam bir kopuşta bir ısrarla bastırılabilirdi. Tüm bunlar, Türkiye'deki kopuşa dair anlayışın tam tersine çevrilmesi gerektiğini ya da kopuşun altında basitleştirilmiş bir süreklilik olduğunu savunmak anlamına gelmemektedir. Ancak İTC'nin örgütsel yapısının ne kadar alacalı ve karmaşık olduğu ve Mütareke dönemi sırasında başlatılan cezalandırıcı/onarıcı adalet sürecinin yarıda kesildiği düşünüldüğünde, pek çok insanın savaş sırasındaki eylemlerinin aslında birer suç olduğunun farkına bile varmamış olmaları gayet muhtemeldir. Türkiye'de yakın geçmişle hesaplaşma ihtimalini daha da tehdit edici kılan, tam da neyin ne olduğuna dair bu müzmin belirsizlik halidir.[2] Birinci Dünya Savaşı sırasındaki İttihatçı rejimle ve bu rejimin yaptıklarıyla hesaplaşma süreci, son günlerini yaşayan Osmanlı

[2] Bakınız: Fatma Müge Göçek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence against the Armenians, 1789-2009* (Oxford: Oxford University Press, 2015).

hükümetinin İngilizlerin ısrarı üzerine gönülsüzce başlattığı bir girişim olmaktan öteye gitmemişti ve milliyetçilerin zaferiyle de bu süreç yarıda kesilmişti. Mustafa Kemal iktidarında yürürlüğe konan 1925-26 İstiklal Mahkemeleri, Cumhuriyeti İttihatçıların hayatta kalan en önemli kalıntılarından temizlemişse de, bu mahkemeler hiçbir şekilde İttihatçılarla işbirliği ve suç ortaklığı gibi daha karmaşık ve esaslı sorunlara değinmemiştir. Göstermelik kopuş İstiklal Mahkemeleri ile tamamlanmıştı ve ertesi yıl yazılan ve icra edilen *Nutuk*, Zürcher'in ve diğer araştırmacıların işaret ettiği üzere, Mustafa Kemal'in hegemonyasını pekiştirmesinin bir ilanı olduğu kadar bir yazılı savunmayı (*apologia*) da temsil ediyordu.

Zürcher'in 1980'lerdeki ufuk açıcı çalışmasıyla birlikte, topyekûn kopuş iddiası, Türkiye tarihinde önemli süreklilikler keşfeden araştırmacılar tarafından zayıflatılmış ve çürütülmüştür. Olaylara bir muhalifin gözünden bakıldığında, Türkiye'de tarihin yeniden değerlendirilmesinin ve revizyondan geçirilmesinin çok daha karmaşık bir iş olduğu anlaşılmaktadır. Refik Halid, dönemin tüm önemli isimleri, toplumsal şebekelerin şekli, eğilimleri ve kültürleri ve kurumsal değişimler hakkında derin bilgiye sahipti ve İTC ile milliyetçi hareket arasındaki kopuş iddialarına derin bir şüpheyle bakıyordu. Cumhuriyet rejimimde iktidarda olanların ikiyüzlülüklerine dikkat çekmek için mükemmel bir konumdaydı ve kendi geçmişindeki ikiyüzlülükler tarihin sonuçları açısından önemsiz hâle gelmişti. Onun şüpheciliği, belki de günümüz araştırmacılarının yapabileceğinden daha güçlü bir şekilde, resmî tarihi akamete uğratmaktadır. Kendi kuşağının pek çok önemli ismi gibi hatıralarını yayımlamak için 1960'lara kadar beklemek yerine, Cumhuriyet dönemindeki dönüşüm hakkında yazmayı sürdürme konusunda ısrarcı olması, farklı dönemlerde tekrar tekrar yakın geçmişin hikâyesini farklı şekillerde anlatma yoluna gitmesi ve yaşadığı dönemlerdeki süreklilikleri ve değişimleri saklamayıp, bunlar üzerine tefekküre gitmesi ve eleştiriler

getirmesi (bu durumun en iyi örneği kendisinin "Deli" oyunudur) Karay'ın belki de en mükemmel muhalefet eylemiydi. Milliyetçilerin zafere ulaşıp hegemonyalarını oluşturmalarıyla birlikte, Karay'ın İngiliz işgalcileriyle somut işbirliği yapması, kendisinin bakış açısını marjinalleştirmek ve onu ve eserlerini tabu hâline getirmek için yeterli sebepti. Dolayısıyla Karay'ın eserleri ve elinizdeki bu kitap, Osmanlı geçmişinden Türk ulusuna günümüze kadarki evrimin ve dönüşümün yeni bir değerlendirmesini yapmakta yüzeysel kalsa da, Karay'ın hem hayatı hem de edebî eserleri Şapka Kanunu'nun, Harf İnkılâbının ve hatta imparatorluktan Cumhuriyete İTC mensuplarının ve kurumlarının sürekliliklerine dair revizyonist hikâyenin altında derin tarihsel deneyimler olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla elinizdeki bu kitap aynı zamanda 20. yüzyıl Osmanlı ve Türk hayatının yeni türden bir gündemle araştırılması için de bir çağrıdır.

Refik Halid Karay'ın hayatının ve eserlerinin günümüz Türk kültüründe taşıdığı anlamlar ve çağrışımlar olmasaydı, bu kitapta anlatılanların hiçbir şekilde bir önemi kalmayacaktı. Karay Meşrutiyet Devriminin hemen ardından muhalif kelimesinin tam karşılığı hâline geldi ve göründüğü kadarıyla 21. yüzyılda bir muhalif ikonu olarak kalmayı sürdürdü. Dolayısıyla hayatı ve eserleri, Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si arasındaki bir süreklilik çizgisini temsil eder. Eserlerinin yayımlanması ve yeniden basılması, eserlerinde yapılan çıkarmalar, düzeltmeler, kullandığı kelimelerin ve deyimlerin değiştirilmesi ve Türkiye'nin şimdiki zamanının derinliklerine indikçe Osmanlı geçmişini sürekli olarak yeniden şekillendirmesi, tüm bunların hepsi, Cumhuriyet tarihinin yüzeyinin altında devam etmekte olan çok sayıdaki değişimleri ve dönüşümleri yansıtmaktadır. Türkiye içinde ya da Türkiye'yi temsilen evrensel olarak tanınan bir ulusal yazar olmadığı göz önünde bulundurulduğunda, Refik Halid Karay böyle bir yazar (bir Türk Kazancakis, Rüşdi, Garcia Marquez ya da kendisinin umut ettiği gibi Hugo olmak

şeklinde) olarak görülseydi, Türkiye acaba dışarıdan nasıl görünürdü? Geç Osmanlı döneminde Türklerin meşrutiyet deneyimlerini, bir ulus-devlet hâline gelmelerini ve Cumhuriyetteki deneyimlerini, kısaca Türklerin kolektif deneyimlerini Karay acaba kavrayabilmiş miydi ve bu deneyimlere dair anlattıkları tarafgir ayrımları aşıp insan deneyimlerinin evrenselliğini yakalayabilmişti. Benim düşünceme göre Karay bu işi zaman zaman da olsa başarmıştır.

Tüm bunların ışığında, 20. yüzyıl Osmanlı ve Türk yaşamında kültürel ve politik bir alan olarak muhalefet ne anlama gelmektedir? Bu kitapta detaylandırılan örnekten hareketle, Türkiye'de muhalefet dar anlamıyla siyasi muhalefet olmaktan ibaret değildir. Siyasetle ilgilenen, ancak tarafgir çıkarlar ve gündemler tarafından daimi ya da zorunlu biçimde yönlendirilmeyen kültürel ve edebî alan da muhalefetin bir parçasıdır. Meşrutiyet rejimi sırasında muhalefet, İttihatçılığın siyasi kültürüne ve mirasına karşı direnişin alanıdır. Muhalefet ayrıca Cumhuriyet döneminde CHP'yi, devleti, hükümeti ve Atatürk'ün bireysel kişiliğini birbirinden ayrıştırılmış olarak görmeye zorlayan bir kavramdır. Ama en nihayetinde muhalefet Türkiye Cumhuriyeti'nin temel çelişkileriyle suç ortağı olan bir duruş anlamına da gelir. Türkiye'de muhalefetin bu şekildeki alanına başvurmak ve muhalif olarak bir kimlik iddiasında bulunmak, İttihatçılığı ve onun Türkiye siyaseti ve toplumundaki pek çok derin kalıntısını eleştiren ve tarih sahnesinden giderek uzaklaşsa da, mevcut siyasi çatışmalarda halen yankısı bulunan Osmanlı geçmişiyle etkin biçimde uzlaşmaya çabalayan bir Türk'ün, Türk olmanın ne anlama geldiği gibi oldukça çetin bir soruyla meşgul olmasıyla ilgilidir.

İkinci hatıratı olan *Bir Ömür Boyunca*'da Karay, Rıza Tevfik'in bir mektubuna yer verir. Rıza Tevfik bir gün (1926) eski evrakları ve mektupları karıştırırken Mustafa Kemal'in 1903 yılında kendisine gönderdiği ve övgü dolu sözler içeren bir karta rast gelir ve Refik Halid'e mektubun-

da bu karttan bahseder. Rıza Tevfik bu kart üzerine derin düşüncelere daldığını belirtip şöyle der: "Ben, mütarekeden şimdiye kadar geçen vukuatı -ki pek çoğu benim sergüzeştimde dâhil olan hadisattandır- bir nevi hatırat şeklinde yazmak istiyordum; böyle bir 'Monografi' yazmak bana düşer ve yazmalıyım, diye düşünmüştüm." Böyle bir monografiyi iki sene önce yazmayı düşündüğünü belirten Rıza Tevfik, işin güçlüklerini düşündükten sonra bundan vazgeçtiğini belirtir ve şöyle der:

Böyle iken o anda yazı yazmaya kalkmadım. Yaram henüz sıcaktı. Henüz yatışmak için zaman bulamayan sinirliliğim belki muhakematıma [düşünceme] tesir edebilecek ve bana bazı haksızlıklar yaptıracaktı. Beklemeyi ve hissiyatımı yatıştırmayı tercih ettim. İstedim ki, asabım sükûnet bulsun; aklım hissiyatıma hâkim olsun. Biraz da gurbet hayatımda tecrübem artsın da çile dolsun. Bu niyette karar kıldım. Yalnız not tutmakla iktifa ettim [yetindim].

Bugün layıkıyla hissediyorum ki, yazmak istediğim kitabı artık pek afifane [iffetli] ve bitarafane [tarafsız] bir fikr-i selim ve bir üslubu memduh ile [övülecek tarzda yazabilecek bir hâle gelmişimdir. Onun için yakında resmî işlerim azalınca yazı yazmaya fırsat elverecek ve en evvel böyle bir eser vücuda getireceğim.[3]

Elinizdeki kitap, yukarıda aktarılan iki muhalif ismin bahsettikleri türden bir monografi yazmaya yönelik mütevazı bir girişimdir.

[3] *Bir Ömür Boyunca* (İstanbul: İnkılâp, 2009; ilk baskı yılı 1964), 160-64 ve Abdullah Uçman (ed.), *Aziz Feylesofum: Refik Halid'den Rıza Tevfik'e Mektuplar* (İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014), 193-94.

Sonsöz

Bu projeye 2009 yılında, Türkiye'de muhalefet konusuna odaklanmanın kendim de dâhil olmak üzere neredeyse kimse için pek de bir anlam ifade etmediği bir dönemde başladım. Tam da bu dönemde Refik Halid'in 1929'da Kemalist reformları hicveden *Deli* oyununa rastladım ve yazdıklarına hayran kaldım. Osmanlı ve Cumhuriyet Türkiye'si dönemleri arasındaki geçiş ve Cumhuriyetin ilk dönemleri hakkındaki bilimsel araştırmalar bu dönemde henüz emekleme aşamasındaydı. Türkiye'nin geleneksel siyasi tarihinde insan deneyimlerinin iki boyutlu biçimde ele alınması ve karmaşık olması ve doğrusal olmaması gereken bir sürecin, resmî tarihin "kopuş" iddiası ile revizyonist tarihçiliğin "süreklilik" iddiası arasında bir ikiliğe sıkışıp kalması beni hayal kırıklığına uğratmıştı. Ve araştırmacıların dar biçimde tanımlanmış siyasi olana odaklandıkları göz önüne alındığında, Türkiye'de hiciv mizahının araştırma konum olması gayet beklenmedik bir durumdu. Bir sükût suikastının (ve yakın geçmişin hicvedilmesi şöyle dursun, tartışılmasını bile yasaklayan katı bir sansür politikasının) hüküm sürdüğü Türkiye'de, Mustafa Kemal'le (Atatürk) alay etme cüretini gösteren bir kişi olan Refik Halid Karay hakkında daha fazla şey bilmek istiyordum. Ayrıca, en azından 1970'lerden beri gerçekleri bildirmek için hapsedilmeyi ve işkenceyi göze alarak bıçak sırtında çalışan Türkiye'deki gazetecilerin ve yazarların içinde bulundukları kötü durumu uzun zamandan beri merak ediyordum. Acaba onların gözünden Türkiye tarihi nasıl bir şeydi?

2009 yılında Adalet ve Kalkınma Partisi, seküler demok-

rasi ile köktenci İslamcı modeller arasında üçüncü bir siyasi yol olduğunu iddia ederek, bir dizi seçmeni kendisine çekmeyi başardığı ve demokrasiyi pekiştirme sözü verdiği için, Türkiye siyasetinde muhalefet kavramı en iyimser yaklaşımla uykuda gibi duruyordu. Bunun nedeni muhalefetin zorla bastırılmış olması değildi, iktidar partisi gelişen bir ekonominin sürücü koltuğundaydı ve bir tabu olan Ermeni Soykırımına kadar uzanacak biçimde tarihsel meselelerin belli bir ölçüye kadar tartışmaya açılmasının önünü açmıştı. Elbette hoşnutsuz sesler ve iktidara şüpheyle yaklaşan bazı kişiler vardı; amancak tam istihdama ulaşmış bir ülkede "Yeni-Osmanlıcılık" şeklinde bir dış politika doktrini geliştirme lüksüne sahip bir iktidar partisine çok az zarar verebilmişlerdi. Nisan 2013'te 1970'lerin sol ve öğrenci hareketlerinin öne çıkan isimleriyle röportaj yapmak için İstanbul'a gittim. Bu kişilerin hemen hepsi (en azından içlerindeki erkekler) AKP rejiminden ve ülkede kendilerine sağlanan özgürlüklerden memnun görünmekteydi.

İstanbul'a varmamdan birkaç hafta sonra Gezi Parkı Olayları patlak verdi. O dönemden itibaren Türkiye'de bir kez daha ilgi odağı hâline gelen muhalefet meselesini yakından takip etmeye çalışıyorum. AKP'yi iktidara getiren koalisyon 2016'daki darbe kalkışmasından sonra artık dağılmış ve gazeteciler, yazarlar ve geniş anlamıyla aydınlar bir kez daha ateş altında kalmışlardır. Bu kitabın yayımlanmasındaki gecikmenin nedeni, sadece kendi hayatımda artan meşguliyetler değil, esas olarak Türkiye'de geçmişin muhalefet tarihini şimdiki zamanda muhalefetin nasıl geliştiğini (ve halen de bir değişimden geçmektedir) gözlemlemeden yazamayacağım içindi. Refik Halid'in muhalefet deneyimi ve 20. yüzyıl boyunca bir muhalif olarak kurgulanması hakkında okudukça, 21. yüzyılda Türkiye'de belli örüntülerin nasıl tekerrür ettiğini ve değişimden geçtiğini fark ettim. Resmî tarih on yıllardır Türkiye vatandaşlarına belli bir tarihsel hafızayı dikte etmişti ve Türkiye vatandaşları da ulusun bir

parçası olmak için kendi canlı-kanlı deneyimleri yerine bu tarihsel hafızaya kendilerini tâbi kılmak zorunda kalmışlardı. Dolayısıyla Refik Halid Karay'ın hayatı ve çalışmaları artık bana bir kahkahadan daha fazlasını sunuyordu ve imparatorluktan Cumhuriyete geçiş deneyimini gözden geçirmeyi mümkün kılıyordu. Karay 20. yüzyılda yazılıp bozulan resmî tarihle yan yana ilerleyip geçmişin sürekli biçimde yeniden şekillendirilmesine göz atarak, Türkiye'de 20. yüzyılın alternatif bir tarihini (hiç mümkün gözükmese de) oluşturma imkânı sağlıyordu. Refik Halid'in metinlerini bir dönemden diğerine takip etmek gibi küçük bir ölçekli bir uğraş bile, hayal gücü üzerinde tahakküm kurmuş tarihçiliğe düşman, sabit ve dogmatik bir tarihi, yaşayan ve değişen bir tarih şeklinde diriltmek için bir imkân sunmuştur.

Son olarak ben Türk değilim. Yine de, Osmanlı İmparatorluğu'nun "Rum" tebaasından olan dört büyükbabası 1913-1920 arasında (ikisi Makedonya'dan, ikisi İstanbul'dan) Amerika Birleşik Devletleri'ne göç etmiş biri olarak bu proje benim için büyük kişisel önem taşımaktadır. Osmanlı İmparatorluğu'nu sona erdirip Türkiye Cumhuriyeti'ni ortaya çıkaran ve uzun savaşlarla ve felaketlerle bezeli on yılın, bu dönemi deneyimleyen insanlar üzerinde oluşturduğu psikolojik yıkıma bu sebeple aşina biriydim. Makedonya nesiller boyu süren katliamlarla çalkalanmıştı, Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermenilere karşı işlenen mezalim de, bazı şiddet olaylarına tanık olan dedemin hikâyeleri sebebiyle bana tanıdık gelmekteydi. Rumlar, Ermenilerin aksine bu dönemdeki şiddetin birincil hedefi değildi, ancak Ermenilerin tehcir ve katliamlarına tanık oldular ve savaş yıllarında ve sonrasında mülteci konumuna düştüler ve büyük yoksunluklara maruz kaldılar. Son zamanlardaki araştırmaların çoğu, soykırımdan doğrudan kimin sorumlu olduğuna ve verilen katliam emirlerine kimlerin aslında karşı koyabileceğine odaklanmış olsa da, ben bu kitapta bunun yerine katliamların ya da İttihatçı projenin

doğrudan bir parçası olmayan, hümanist olarak tanımlanabilecek ve düşünen bir Osmanlı Türkünün, gayrimüslimlerin uğradığı felaketi ve devlet tarafından onlara uygulanan şiddeti nasıl değerlendirmiş olabileceğini anlamaya çalıştım.

Dolayısıyla bu çalışmayla, "Türk" kategorisini parçalarına ayırarak ve içindeki çatlaklara bakarak, Türkiye'ye ve Ermeni Soykırımı'na (her ikisi de Osmanlı İmparatorluğu'nun son yılları ve geniş anlamıyla Türkiye Cumhuriyeti'ne dönüşümü hakkındaki yürürlükte olan tekil anlatıma fazlasıyla tâbi bir haldelerdir) dair yekpare ve genelleştirilmiş anlayışların ötesine geçmeyi umuyordum. Elinizdeki kitabın da okuyucularını buna zorlamasını umduğum gibi, Cumhuriyetin kurulmasıyla birlikte ülkeden kovulanların sadece gayrimüslimler olmadığını kabul etmek de önemlidir. Bu dönemde bazı Osmanlı Türk Müslümanları da, dinleri ya da etnik kökenlerinden ziyade, fikirleri ve bağlantıları sebebiyle ülkeden sürülmüşlerdir. Elbette arada önemli bir fark vardı, zira bu kişiler en nihayetinde halen Türk müesses nizamına ve ulusuna katına geri alınabilir bir konumdaydılar. Öte yandan ülkeden kovulan Rumlar bir daha asla hoş karşılanmayacaklardı. İstanbul'da kalan çok az sayıdaki Rum da, şehir için ekonomik önemlerine rağmen giderek daha fazla görünmez hâle getirilmişler ve düzenli bir baskıya uğramışlardır. Dolayısıyla bu Rum nüfusun önemli bir kısmı da 1970'ler itibarıyla ülkeden ayrılmak zorunda kalmıştır. Tüm bunlar milliyetçi içermenin ve dışlamanın gerçekleridir. Bununla birlikte, Refik Halid gibi muhalifler ile gayrimüslim azınlıkların hikâyesi aynı büyük hikâyenin birer parçasıdır ve bu çalışmayla daha yakından anlamaya çalıştığım da bu hikâyedir.

Teşekkürler

Bu kitap için araştırmalarımı yürütürken ve kitabı yazarken pek çok insana ve kuruma şükran borcu biriktirdim. Columbia ve Berkeley üniversitelerinin Tarih bölümleri bana ufuk açıcı entelektüel bir ortam, harika öğrenciler ve bu projeyi geliştirmem için zaman sundu. Sağladıkları bu ayrıcalıklardan ötürü tüm meslektaşlarıma ve her iki bölüme ve üniversiteye de minnettarım. Çalışmamın ilk aşamalarında Columbia'daki *Middle East* Enstitüsü, 2010 baharında Lübnan'a ve Suriye'ye araştırma gezisi için fon sağlayarak, Suriye Savaşı'nın yarattığı trajediler başlamadan önce Beyrut ve Cünye'yi görmemi ve Halep'e de kısa bir süreliğine göz atmamı mümkün hâle getirdi. Princeton'daki *Shelby Cullom Davis Center Fellowship*, 2012'de Refik Halid Karay'ın başlıca fikirleri ve eserleri üzerinde düşünmeye başlamam için bana gerekli mekânı ve ortaklaşmayı sağladı. Desteği ve teşviki için, o sıralar bu kurumun başında olan Dan Rodgers'a ve kurumu böylesine misafirperver bir ortam hâline getirdiği için Jennifer Houle'a özellikle teşekkür etmek istiyorum. Bu kurumdaki araştırmalarımdan kısa bir süre sonra Central European Üniversitesi'ne bağlı *Advanced Study and the Department of History* Bölümündeki (o sıralar Budapeşte'deydi) meslektaşlarım, Macaristan'ın güncel siyaseti açısından çok derin yankılanımlara sahip bir konu olan siyasi muhalefet ve ifade özgürlüğü konusuna özel bir ilgi gösterdiler. Nadia Al-Bagdadi, Eva Fodor, Tijana Krstic ve Tolga Esmer'in sonsuza dek minnettar kalacağım yardımları sayesinde, ben ve ailem Budapeşte'de harika bir yıl geçirdik. Aradan geçen birkaç yılın ve çalışmamda yaptığım

birtakım değişikliklerin ardından, 2018-19'da UC (California Üniversitesi) Berkeley'de Townsend Beşeri Bilimler Merkezinin sunduğu bir yıllık burs sayesinde kitabın ilk hâlini yazmayı bitirmek için gerekli zamanı bulabildim. Burada bana bir üniversite ortamı sağlayan ve çayımı da eksik etmeyen Tim Hampton ve Rebecca Egger bana cömert fonlar ve Eylül 2019'da bir el yazması atölyesi için toplantı mekânı sunarak o dönemden beri bana destek olmayı sürdürdüler.

Çalışmam boyunca, kitap için yazdıklarımı farklı kesimlerin dikkatine sundum. Columbia Üniversitesi'ndeki *The Ottoman and Turkish Studies* Merkezinin Zeynep Çelik ve Leyla Amzi-Erdoğdular tarafından düzenlenen seminerleri, kitabın 2. Bölümündeki savlarımı geliştirmem için bana son derece faydalı geri bildirimler sağlamıştır. Columbia Üniversitesi'ndeki Üniversite Seminerlerinden *Schoff Subvention Fund*'a, kitap taslağımın yayına hazırlanmasıyla ilgili maliyetler konusundaki yardımlarından dolayı minnettarlığımı da ifade etmek isterim. Ayrıca bu çalışmanın taslak kısımlarını farklı yerlerde sunma imkânı da buldum. UC Berkeley Tarih Bölümü bana bu imkânı sağlayan yerlerden biri oldu. 2013 yılında Princeton Üniversitesi'nde Cyrus Schayegh ve Andrew Arsan tarafından düzenlenen Ortadoğu'da Manda İdaresini Yeniden Düşünmek Konferansı, bana katılma imkânı sundukları için minnettar olduğum Georges Khalil ve Maria Mavroudi tarafından *Wissenschaftskolleg zu Berlin*'de organize edilen Avrupa'da İslam/İslam'da Avrupa çalışma grubu, Miami Üniversitesi Tarih Bölümü (harika ev sahipliği ve yakın ilgisi için Dominique Reill'e şükranlarımı iletmek isterim) ve Rebecca Bryant'a teşekkür borçlu olduğum London School of Economics gene çalışmamın taslak kısımlarını sunma fırsatı bulduğum yerler oldu.

İsimlerini bu arada anmak istediğim bazı arşivcilerin, kütüphanecilerin ve editörlerin yardımları olmasaydı, bu projenin hayata geçmesi mümkün olamazdı. İstanbul Başbakanlık Arşivlerinin, Fransa Dışişleri Bakanlığı Nantes Arşivinin,

Amsterdam'daki IISG Arşivinin, Hidayet Dağdeviren Arşivinin ve Hoover Enstitüsündeki Ahmet Emin Yalman Belgeleri Arşivinin çalışanlarına yardımlarından dolayı teşekkür ederim. Oktay Özel'e Ankara Millî Kütüphane'deki belgelerle ilgili yardımlarından dolayı ve İstanbul'daki İnkılâp Kitapevinden Senem O'Brien'a, beni Refik Halid Karay'ın eski evinde misafir eden Aslıhan Karay Özdaş'la tanıştırdığı için ayrıca teşekkür ederim. Karay'ın Esentepe'deki evi, hayatta olduğu sıradaki eşyalarıyla doludur; insanı Refik Halid Karay'la yüz yüze tanışmaya en fazla yaklaştığı anı hissettirdiği gibi, onu ve eserlerini daha iyi anlamama da son derece yardımcı oldu.

Çetin Altan ve Solmaz Kamuran, Ahmet Altan, Murat Belge ve Halil Berktay ise bana geçmişin ve günümüzün muhalefeti hakkında önemli bilgiler verdi. Ayhan Aktar, Selim Deringil ve Sinan Kuneralp, günümüzün Türkiye toplumunun ve siyasetinin yanı sıra araştırmam konusunda da harika geri dönüşlerde bulundular. Edhem Eldem bana cesaret verdiği gibi, küçümsemekten uzak biçimde araştırmama dair düzeltmeler ve ihtiyaç duyduğum şüpheciliği sundu ve tüm bunlar için kendisine minnettarım. Çalışmam boyunca İttihat ve Terakki Cemiyeti'yle ilgili önemli sorularıma verdiği cevaplar için Şükrü Hanioğlu'na da şükranlarını sunuyorum. Çalışmam için önemli kaynaklara ulaşmamı sağlayan Mustafa Aksakal, Jale Boga-Robertson, Alp Eren Topal, Adam Mestyan, Selim Karlıtekin, Merve Tezcanlı ve Seda Altuğ'a da emekleri ve bana ayırdıkları zaman için teşekkür ediyorum. İstanbul Araştırmaları Enstitüsünden Mehmet Kentel'e, bu kitabın özgün kapağında kullanılan ve Suna ve İnan Kıraç Vakfı Fotoğraf Koleksiyonundan alınmış resmi candan ve cömert biçimde bana sunduğu için teşekkürlerimi iletiyorum.

Bu kitabın farklı hallerini okuyan dostlarım arasında Aimee Genell, Michael Houk, İpek Yosmaoğlu, Roxani Margariti, Veli Yashin, Bedross Der Matossian, Louis Fishman,

Rashid Khalidi, Victoria de Grazia, Palmira Brummett, Adrien Zakar, Orçun Can Okan ve Mana Kia yer almaktadır. UC Berkeley Tarih Bölümünden şu meslektaşlarım da çalışmam için faydalı yorumlarda bulundular: David Henkin, Tom Laqueur, Maria Mavroudi, Maureen Miller, Michael Nylan, Caitlin Rosenthal, Ethan Shagan, Yuri Slezkine ve Rebecca Herman Weber. 2017 yılının yazında UC Berkeley'de düzenlediğim Osmanlı Girit Semineri, Mütareke döneminde Osmanlı basını üzerine verimli ve yoğun bir tartışma ortamı sundu ve bu seminerde bana eşlik eden şu dostlarıma ve meslektaşlarıma da teşekkür ederim: Züleyha Çolak, Carole Woodall, Lerna Ekmekçioğlu, Amy Mills, Aimee Genell ve Janet Klein. Baki Tezcan ve Ussama Makdisi'ye, daha sonraları epey yol kat eden kitabın ilk hâlini okuyup çok faydalı yorumlarda bulundukları için özel teşekkürlerimi sunuyorum. Özellikle Baki Tezcan, kitabın ilk taslak hâlinde gözden kaçırdığım önemli noktalara dikkatimi çekti ve böylece kitapta sunduğum yaklaşımı ve analizi dikkatli biçimde gözden geçirmeme yardımcı oldu. *University of California Press*'teki anonim eleştirmenler de çalışmam için faydalı yorumlarda bulundular. UC Berkeley Townsend Beşeri Bilimler Merkezi ve Tarih Bölümünün desteğiyle kitabımın taslak hâli için düzenlediğim konferansa katılan şu isimler de gene oldukça yararlı yorumlar sundular: Peggy Anderson, Janaki Bakhle, Karen Barkey, Houri Berberian, John Connelly, Ben Fortna, Abhishek Kaicker, Hasan Kayali, Anneka Lenssen, Harsha Ram, Caitlin Rosenthal, Jonathan Sheehan, Wen-Hsin Yeh ve Peter Zinoman. Laie Can, kitabın bölümlerini okuyup yorum yapmaktan çok daha fazlasını yaptı. Kendisi bu kitabı olduğundan çok daha güçlü ve çok daha iyi yazılmış bir hâle getiren bir revizyon için kapsamlı ve spesifik sayısız öneride bulundu ve bunun için kendisine çok minnettarım. Rifa'at Abou-El-Haj bana yirmi beş yıldır tereddütsüz biçimde entelektüel bir teşvik, manevi bir destek ve

dostluğunu sunmuştur; bana dair bu inancı ve iyimserliği için kendisine ne kadar teşekkür etsem azdır.

Yıllar boyunca bu çalışmam ve diğer pek çok konu için bana paha biçilemez biçimde manevi destek sağlayan şu dostlarıma da teşekkür etmek isterim: Justine Karmozyn, Amy Mills, Caitlin ve Guy Dixon, Herro Mustafa, Phoebe ve Christos Minias, Abhishek Kaicker, Stacey Van Vleet (2015 yılında trajik bir şekilde hayatını kaybetmiştir), Vangelis Kechriotis ve Ceyda Arslan, Christina Procopiou ve Cristina Mendoza, Magda Dimaki, Cleo Cacoulidi, Thandi Mbityana, Abigail Snyder ve Sally Johnston ile geniş aile üyeleri Eleni ve Kostas Hainoglou, Dimitra ve Dimitris Stogiannis, Alexandra Katsiani ve Thanasis Chondros, Menia Spiridonaki, Olga Papadopoulou ve Abbas Yaghobi ve Maya Tomaç. Persis Berlekamp, Aimee Genell ve Laie Can da hepimiz için çalkantılı olan son birkaç yıl boyunca çok ihtiyaç duyduğum dostluğu, manevi desteği, neşeyi ve entelektüel ortaklaşmayı sundu. Önümüzdeki yıllar umarım hepimiz için geçtiğimiz birkaç yıldan daha kolay olur.

University of California Press'teki editörüm Niels Hooper, fikirlerim daha henüz başlangıç aşamasındayken bile her zaman olduğu üzere bana destek ve cesaret verdi. Kendisinin risk alma konusundaki istekliliğine ve azmine takdirlerimi sunuyorum. Martha Schulman ve Paul Bessemer son dakikada sundukları harika revizyon önerileriyle, ortaya koymaya çalıştığım iddiaları keskinleştirmeme yardımcı oldular ve bu katkılarından ötürü kendilerine derin şükranlarımı sunuyorum.

Hayatımın en zor döneminde benim ve ailemin yanında olan Anne ve Nick Germanacos'a da özel bir teşekkür borçluyum. Onların desteği olmadan şu anda benim ya da ailemin koşullarının nasıl olabileceğini düşünmek bile istemiyorum. Onlara her zaman minnettar olacağım ve cömertliklerinden ve nezaketlerinden ötürü kendilerine derin takdirlerimi sunuyorum.

Annem Helen Philliou ile hepimiz için ve en çok da onun için acılarla ve ıstıraplarla geçen on üç yılın ardından 2016 yılında vefat eden babam Peter Philliou'ya da teşekkür ediyorum. Babamın en sonunda ebedi bir huzura kavuştuğunu umut ediyorum ve hatırasının daim olmasını diliyorum. Başta büyükannem ve büyükbabam olmak üzere geniş aileme, geçmişte bana güçlü bir temel sağladıkları ve hayatım boyunca çalışabileceğim araştırma konusu bıraktıkları için sonsuza dek minnettarım. Jim Philliou, Pat Lee ve Thea Philliou'ya birçok dar zamanda sundukları neşe ve yoldaşlık için ve Reza Yaghobi'ye dostluğu için ayrıca teşekkür ederim.

Benim için her şey demek olan çocuklarım Daphne ve Erfan, hayatımı pek çok yönden zenginleştirdiler. Ne yazık ki kendileri kitap yazma sürecinde olmayan bir anneyi hiç deneyimleyemediler. Umarım bu deneyim onlar için ilham verici olur ve çocukluklarına geri dönüp baktıklarında onları çileden çıkaran bir konu olmaz. Bu kitabı onlara ithaf ediyorum. Onların içinde büyüdükleri dünya umarım rahatsız edici gerçeklerin söylenebildiği ve siyasi anlaşmazlıkların şiddetli çatışmalardan ziyade bir fırsata ve karşılıklı diyaloga döndüğü bir dünya olur. Muhalefet evrensel bir iktidar sorunudur ve bu kitabı da Türkiye'den başlamak üzere evrensel bir diyalog ortamını başlatmak umuduyla kaleme aldım.

Kaynakça

Yayımlanmamış Kaynaklar Ve Arşiv Kaynakları

Başbakanlık Osmanlı Arşivleri (BOA), İstanbul
DH.EUM.I. 9/17
DH. EUM I. 45/62
DH.EUM 5.1/27
DH.EUM 5 32/3
DH.EUM 18/109
DH.EUM 180/34
DH.EUM.AYŞ 45/62
DH.EUM.MH 180/34
DH.EUM.MH 180/109
DH.t.UM 16L3/1L18
DH.MKT 2909/14
DH.SYS.119 2
İ.DUİT 54/118
İ.DUİT 54/125
İ.DUİT 54/127
HR.IM 147/83
ŞD 3146 20
International Institute of Social History (IISG), Amsterdam
İsmail Hakkı Arar Belgeleri: 517-18, 522,523.
French Foreign Ministry Archive, Nantes
Service de Presse du Haut Commissariat, Beyrut: 1 SL 010: Halep Basınından Raporlar (1924-31)
Hoover Institution, Stanford, California
Hidayet Dağdeviren Arşivi

Ahmet Emin Yalman Belgeleri
Hakki Tarık Us Arşivi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul
Millî Kütüphane Süreli Yayınlar Koleksiyonu, Ankara
Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü: Cumhuriyet Arşivi, S2/30 ve diğerleri (1955-1958)
Taha Toros Arşivi Dosya No. 87 (Refik Halit Karay), İstanbul

Osmanlıca/Türkçe Gazeteler/Dergiler
Akbaba
Akşam (1919-25)
Alemdar (1919-22)
Asır (1918)
Aydede (1922,1948)
Cem (Kalem)
Cumhuriyet
Doğru Yol (1924)
Hâkimiyet-i Milliye
Hürriyet
İkdam (1919-22)
İştirak (1909)
Markopaşa (1946-47)
Milliyet (1950-60)
Peyam-ı Sabah (1920-22)
Resimli Kitap
Resmi Ceride
Sabah (1919-22)
Şehrah (1910?)
Serbesti (1909)
Servet-i Fünun
Son Havadis (1909)
Tan (1938-45)
Takvim-i Vekayi
Tanin

Vahdet (1918-38)
Vakit
Vatan
Volkan (1909)
Yeni Gün
Yeni Mecmua
Zübük (1962)

Yayımlanmış Eserler Ve İkincil Eserler

Parantez içindeki soyadları, 1934 sonrasında kullanılmaya başladıklarını belirtmektedir

Adak, Hülya. "National Myths and Self-Narrations: Mustafa Kemal's Nutuk and Halide Edip's The Turkish Ordeal? *South Atlantic Quarterly* 102, sayı 2/3 (2003): 509-28.

_____, "Who Is Afraid of Dr. Riza Nur's Autobiography?", *Autobiographical Themes in Turkish Literature: Theoretical and Comparative Perspectives* içinde, Olcay Akyıldız, Halim Kara ve Borte Sagaster (ed.), 125-42. Wurzburg: Ergon Verlag, 2007.

(Adıvar), Halide Edib. *Memoirs of Halide Edib*. New York: Century, [1926 civarı].

_____, *Mor Salkımli Ev* [The house with wisteria]. Özgün İngilizce baskısı: New York: Century Company, 1926. Türkçe baskısı: İstanbul: Yeni Matbaa, 1963.

_____, Ateşten Gömlek. New York: Duffield, 1924.

_____, *The Turkish Ordeal; Being the Further Memoirs of Halide Edib*. New York: Century, 1928.

Ahmad, Feroz. *The Turkish Experiment in Democracy, 1950-1975*. Boulder, CO: Westview Press, for the Royal Institute of International Affairs, Londra, 1977.

_____, *Young Turks: The Committee of Union and Progress in Turkish Politics*, 1908- 1914. Oxford: Clarendon Press, 1969.

Akçam, Taner. *Killing Orders: Talat Pasha's Telegrams and the Armenian Genocide.* Palgrave Studies in the History of Genocide. Cham, İsviçre: Palgrave Macmillan, 2018.

_____, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility.* ABD'deki birinci baskısı, New York: Metropolitan Books, 2006.

_____,. *The Young Turks' Crime Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire. Human Rights and Crimes Against Humanity.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2012.

Akçam, Taner, Ümit Kurt ve Aram Arkun. *The Spirit of the Laws: The Plunder of Wealth in the Armenian Genocide.* War and Genocide, cilt 21. New York: Berghahn Books, 2015.

Akın, Yiğit. *When the War Came Home: The Ottomans' Great War and the Devastation of an Empire.* Stanford, CA: Stanford University Press, 2018.

Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War.* Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2008.

Akşin, Sina. *İç Savaş ve Sevr'de Ölüm.* İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2017.

Aktar, Ayhan. "Debating the Armenian Massacres in the Last Ottoman Parliament, November-December 1918", *History Workshop Journal* 64 (2007): 240-70.

_____, *Varlık Vergisi ve "Türkleştirme" Politikaları*, Cağaloğlu (İstanbul): İletişim Yayınları, 2000.

Aktaş, Şerif. *Refik Halit Karay.* Biyografi-İnceleme 21. Kızılay, Ankara: Akçağ, 2004.

Alkan, Mehmet Ö. (ed.), *Gönüllü Sürgünden Zorunlu Sürgüne: Bütün Eserleri.* İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2007.

al-Tahtawi, Rifa'a Rafi' ve Daniel Newman. *An Imam in Paris: Al-Tahtawi's Visit to France*, 1826-1831. Londra: Saqi Books, 2011.

Altuğ, Seda. "Between Colonial and National Dominations: Antioch Under the French Mandate." Master Tezi, Atatürk

İlkeleri ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Boğaziçi Üniversitesi, 2002.

_____, "Popular Nationalism and the City: Antioch during the French Mandate", *Chronos* 13 (2006): 231-75.

Anderson, Benedict R. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Londra: Verso, 1991.

Arpad, Burhan. "4 Aralık 1945" (1978), *"Bir İstanbul Var İdi"* içinde. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000.

(Atatürk), Mustafa Kemal. *Nutuk, Gazi Mustafa Kemal Tarafından*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2011.

_____, *A Speech Delivered by Ghazi Mustapha Kemal, President of the Turkish Republic, October 1927*. Leipzig: K, F. Koehler, 1929.

Aybars, Ergün. *İstiklal Mahkemeleri 1920-1927*. Cilt I-II, İzmir: Dokuz Eylül Üniversitesi Yayınları, 1988.

Aydemir, Feridun. *Kendi Ağzından Rıza Tevfik Hayatı Felsefesi, Şiirleri*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1943-

Aydın, Cemil. *The Politics of Anti-Westernism in Asia: Visions of World Order in Pan-Islamic and Pan-Asian Thought. Columbia* Studies in International and Global History. New York: Columbia University Press, 2007.

Bashkin, Orit. *The Other Iraq: Pluralism and Culture in Hashemite Iraq*. Stanford, CA: Stanford University Press, 2009.

Baykal, Erol. "The Ottoman Press, 1908-1923." Doktora Tezi, Cambridge Üniversitesi, 2012.

_____, *The Ottoman Press (1908-1923)*. The Ottoman Empire and Its Heritage: Politics, Society, and Economy, cilt 67. Leiden: Brill, 2019.

Bein, Amit. *Kemalist Turkey and the Middle East: International Relations in the Interwar Period*. Cambridge: Cambridge University Press, 2.018.

_____, "A 'Young Turk' Islamic intellectual: Filibeli Ahmed Hilmi and the Diverse Intellectual Legacies of the Late Ottoman Empire", *International Journal of Middle East Studies* 39, sayı 4 (Kasım 2007): 607-25.

Berkes, Niyazi. *The Development of Secularism in Turkey*. Montreal: McGill University Press, 1964.

Beşikçi, Mehmet. *The Ottoman Mobilization of Manpower in the First World War: Between Voluntarism and Resistance*. The Ottoman Empire and Its Heritage, cilt 52. Leiden: Brill, 2012.

Bilgi, Nejdet. *Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıraları*. İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 1997.

Bingöl, Sedat. *150'likler Meselesi: Bir İhanetin Anatomisi*. İstanbul: Bengi, 2010.

Birinci, Ali. *Hürriyet ve İtilâf Fırkası: II. Meşrutiyet Devrinde İttihat ve Terakki'ye Karşı Çıkanlar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 1990.

_____, (ed.) *Refik Halid Karay: Ankara*. İstanbul: İnkılâp, 2009.

_____, *Tarihin Alacakaranlığında: Meşâhiri Meçhûleden Birkaç Zât*. Tarih Serisi 29. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2010.

Bouquet, Olivier. "Old Elites in a New Republic: The Reconversion of Ottoman Bureaucratic Families in Turkey (1909-1939)", *Comparative Studies of South Asia, Africa, & the Middle East* 31, sayı 3 (2011): 588.

Boyar, Ebru. *Ottomans, Turks, and the Balkans: Empire Lost, Relations Altered*. Londra: I. B. Tauris, 2007.

Brockett, Gavin D. *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*. 1. Baskı. Modern Middle East Series, sayı 26. Austin: University of Texas Press, 2011.

Brummett, Palmira. *Image and Imperialism in the Ottoman Revolutionary Press, 1908-1911*. Albany: State University of New York Press, 2000.

Çağaptay, Soner. *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who Is a Turk?* Londra: Routledge, 2006.

Çalışlar, İpek. *Halide Edip: Biyografisine Sığmayan Kadın*, İstanbul: Everest Yayınları, 2010.

Campos, Michelle U. *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and*

Jews in Early Twentieth-Century Palestine. Stanford, CA: Stanford University Press, 2011.

Çantek, Levent. *Markopaşa: Bir Mizah ve Muhalefet Efsanesi.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2001.

Çetinkaya, Doğan. *The Young Turks and the Boycott Movement: Nationalism, Protest and the Working Classes in the Formation of Modern Turkey.* Library of Ottoman Studies, cilt 41. Londra: I. B. Tauris, 2014.

Chatterjee, Partha. *Nationalist Thought in the Colonial World: A Derivative Discourse?* Londra: Zed, 1986.

Clayer, Nathalie, Fabio Giorni ve Emmanuel Szurek, (ed.). *Kemalism: Transnational Politics in the Post-Ottoman World.* Library of Modern Turkey 42. Londra: I. B. Tauris, 2019.

Criss, Nur Bilge. *Istanbul under Allied Occupation, 1918-1922.* Ottoman Empire and Its Heritage 17. Leiden: E. J. Brill, 1999.

Dadrian, Vahakn N. Ve Taner Akçam. *Judgment at İstanbul: The Armenian Genocide Trials.* New York: Berghahn Books, 2011.

Davison, Roderic. *Reform in the Ottoman Empire.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1965.

de Salve, Louis. "L'enseignement en Turquie: Le lycee imperial de Galata-Serai", *Revue des deux mondes*, sayı 5 (1874): 836-53.

Demirel, Ahmet. *Birinci Meclis'te Muhalefet: İkinci Grup*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1994, 2019.

_____, *Tek Partinin İktidarı: Türkiye'de Seçimler ve Siyaset (1923-1946).* İstanbul: İletişim Yayınları, 2013.

Demirel, Yücel. *Dersim Mebusu Lütfi Fikri Bey'in Günlüğü: "Daima Muhalefet."* İstanbul: ARMA Yayınları, 1991.

Der Matossian, Bedross. "Ethnic Politics in Post-revolutionary Ottoman Empire: Armenians, Arabs, and Jews During the Second Constitutional Period, 1908- 1909." Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, 2008.

_____, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence*

in the Late Ottoman Empire. Stanford, CA: Stanford University Press, 2014.

Deringil, Selim. *The Ottoman Twilight in the Arab Lands: Turkish Memoirs and Testimonies of the Great War*. Ottoman and Turkish Studies. Brighton, MA: Academic Studies Press, 2019.

_____, *Turkish Foreign Policy during the Second World War: An "Active" Neutrality*. LSE Monographs in International Studies. Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1989.

_____, *Well-Protected Domains: Ideology and the Legitimation of Power in the Late Ottoman Empire (1876-1909)*. Londra: I. B. Tauris, 1998.

Dündar, Fuat. *Modern Türkiye'nin Şifresi: İttihat ve Terakki'nin Etnisite Mühendisliği 1913-1918*. Cağaloğlu (İstanbul): İletişim Yayınları, 2008.

Ebcioğlu, Hikmet Münir. *Kendi Yazılarıyla Refik Halid*, İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1940 civarı.

_____, *Refik Halid Karay: Kendi Yazıları ile*, İstanbul: Semih Lutfi Kitabevi, 1940 civarı.

Ekiz, Osman Nuri. *Refik Halit Karay: Hayatı, Sanatı, ve Eserleri*. İstanbul: Gökşin Yayınları, 1984.

Emin (Yalman), Ahmed. "The Development of Turkey as Measured by Its Press." Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, 1914.

Erdemir, Sabahat, (ed.). *Muhalefet'de İsmet İnönii (1956-1939)*. İstanbul: Ekicigil Matbaası, 1959.

Ersanlı, Büşra. *İktidar ve Tarih: Türkiye'de Resmi Tarih Tezinin Oluşumu (1929-1937)*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2003.

Ersoy, Ahmet. "Prince Sabahaddin: A Second Account on Individual Initiative", *Modernism: The Creation of Nation-states* içinde, Vangelis Kechriotis, Ahmet Ersoy ve Maciej Gorny (ed.), 331-40. Budapeşte: Central European University Press, 2010.

(Ertaylan), İsmail Hikmet. *Türk Edebiyatı Tarihi - Osmanlı Kısmı - Yirminci Asır*, Bakü: basımevi bilinmiyor, 1916.

Esin, Taylan, Etöz, Zeliha. *Ankara Yangını: Felaketin Mantığı*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2015.

Evrimer, Rıfat Necdet, "Emin Bülend", *Fecr-i Ati Şairleri*, İstanbul: İnkılâp, 1958.

Fawaz, Leila. *A Land of Aching Hearts: The Middle East in the Great War*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2014.

Findley, Carter Vaughn. *Bureaucratic Reform in the Ottoman Empire: The Sublime Porte, 1789-1922*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1980.

_____, *Ottoman Civil Officialdom: A Social History*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1989.

_____, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity: A History, 1789-2007*. New Haven, CT: Yale University Press, 2010.

Finn, Robert. *The Early Turkish Novel, 1872-1900*. İstanbul: Isis, 1984.

Fortna, Benjamin. *The Circassian: Eşref Kuşçubaşı*. Londra: Hurst, 2016.

_____, *Imperial Classroom: Islam, the State, and Education in the Late Ottoman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2000.

Frey, Frederick W. *The Turkish Political Elite*. Cambridge, MA: MIT Press, 1965.

Gelvin, James. *Divided Loyalties: Nationalism and Mass Politics in Syria at the Close of Empire*. Berkeley: University of California Press, 1998.

Georgeon, Francois. "La formation des elites a la fin de 1'Empire ottoman: Le cas de Galatasaray", *Revue du monde musulman et de la Mediterranee* 72 (1994): 15-25.

Gingeras, Ryan. *Fall of the Sultanate: The Great War and the end of the Ottoman Empire, 1908-1922*. Oxford: Oxford University Press, 2016.

_____, *Mustafa Kemal Ataturk: Heir to an Empire.* New York: Oxford University Press, 2016.

_____, *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923.* Oxford: Oxford University Press, 2009.

Ginio, Eyal. *The Ottoman Culture of Defeat: The Balkan Wars and Their Aftermath.* Londra: Hurst, 2016.

Göçek, Fatma Müge. *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish, Present, and Collective Violence Against the Armenians, 1789-2009.* New York: Oxford University Press, 2015.

_____, *Rise of the Bourgeoisie, Demise of Empire: Ottoman Westernization and Social Change.* New York: Oxford University Press, 1996.

Göknar, Erdağ. "Between 'Ottoman' and 'Turk': Literary Narrative and the Transition from Empire to Republic." Doktora Tezi, University of Washington-Seattle, 2004.

_____, "Reading Occupied İstanbul: Turkish Subject Formation from Historical Trauma to Literary Trope", *Culture, Theory and Critique 55*, sayı 3 (2014): 321-41.

Gunn, Christopher. "The 1960 Coup in Turkey: A US Intelligence Failure or a Successful Intervention?", *Cold War Studies* 17, sayı 2 (2015): 103-39.

Gürsoy, Selçuk. "Refik Halid Karay'ın 1910 İştirak dergisinde yayınlanan hikayesi: 'Dede Hasan'ın Vicdanı'", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2013, 36-44.

Hanioğlu, M. Şükrü. *Ataturk: An Intellectual Biography.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011.

_____, *A Brief History of the Late Ottoman Empire.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2008.

_____, *Preparation for a Revolution: The Young Turks, 1902-1908.* Oxford: Oxford University Press, 2000.

_____, *The Young Turks in Opposition.* Oxford: Oxford University Press, 1995.

Hastaş, Mehmet. *Ahmet Samim: 2. Meşrutiyet'te Muhalif bir Gazeteci.* İstanbul: İletişim Yayınları, 2012.

Hilmi, Hüseyin. *Sinop Kitabeleri*, Sinop: Sinop Matbaası, 1339 [1921-1922].

Hilmi, Şehbenderzade Filibeli Ahmed. *Muhalefetin İflası (Hürriyet ve İtilaf Fırkası)*. İstanbul: Nehir Yayınları, 1991.

Ilgar, İhsan. *Mütarekede Yerli ve Yabancı Basın*. İstanbul: Kervan Yayınları, 1973.

İskit, Server Rıfat. *Türkiye'de Matbuat İdareleri ve Politikaları*. İstanbul: Tan Basımevi, 1943.

_____, *Türkiye'de Matbuat Rejimleri, İstanbul*: Ülkü Matbaası, 1939.

Kaiser, Hilmar. "Scenes from Angora, 1915: The Commander, the Bureaucrats and Muslim Notables during the Armenian Genocide", *End of the Ottomans: The Genocide of 1915 and the Politics of Turkish Nationalism* içinde, Hans-Lukas Kieser, M. L. Anderson, Seyhan Bayraktar ve Thomas Schmutz (ed.), 141-66. Londra: I. B. Tauris, 2019.

Kansu, Aykut. *Politics in Post-Revolutionary Turkey, 1908-1913* Leiden: Brill, 2000.

_____, *The Revolution of 1908 in Turkey*. Leiden: Brill, 1997.

Karaer, Nihat. *Tam Bir Muhalif: Refik Halid Karay*. İstanbul: Temel Yayınları, 1998.

Karaosmanoğlu, Yakup Kadri. *Gençlik ve Edebiyat Hatıraları*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2003. İlk Baskısı: 1969 Bilgi Yayınevi (Yenişehir-Ankara).

_____, *Kiralık Konak*. 3. Baskı İstanbul: Remzi Kitabevi, 1958.

Karaveli, Orhan. *Ali Kemal: "belki de bir günah keçisi..."*. İstanbul: Doğan Kitap, 2009.

Karay, Refik Halid. "Acı Bir Bahar Hatırası", *Ago Paşa'nın Hatıratı* içinde, 162. İstanbul: İnkılâp, 2009.

_____, *Ago Paşa'nın Hatıratı*, İstanbul: İnkılâp, 2009.

_____, "Anadolu diyor ki" (12 Ekim 1919), *Refik Halid: Okları Kırılmış Kirpi* içinde, N. Ahmet Özalp (ed.), 57-59. İstanbul: Kapı Yayınları, 2011.

_____, *Ay Peşinde*, İstanbul: İnkılâp Kitabevi, 2009.

_____, *Bir Guguklu Saat'in Azizliği*. İstanbul: İnkılâp, 2009,

_____, "Bir Muhalifin İntiharı". Özalp, *Refik Halid* içinde, 147-50. *Ago Paşa'nın Hatıratı*, 1921 baskısı.
_____, *Bir Ömür Boyunca*, İstanbul: İnkılâp, 2009. İlk baskısı: 1964.
_____, "Dede Hasan'ın Vicdanı", *Toplumsal Tarih*, Nisan 2013.
_____, *Deli: Fantezi piyes 1 perde: yirmi senelik içtimai panorama bir saatte.* Halep: Solakzade, 1929.
_____, *Deli* (İstanbul: Semih Lütfi, 1939).
_____, *Edebiyatı Öldüren Rejim.* Memleket Yazıları, cilt 3. İstanbul: İnkılâp, 2014.
_____, "Hülya bu ya..." (11 Şubat 1921), *Ago Paşa'nın Hatıratı* içinde, 25-37. İstanbul: İnkılâp, 2009.
_____, *İlk Adım.* İstanbul: İnkılâp, 2009.
_____, "İlk sefer. *İlk Adım* içinde. İstanbul: İnkılâp, 2009.
_____, "İttihatçı Diyor ki" (30 Kasım 1919), Özalp, *Refik Halid* içinde, 60-62.
_____, "The Joke." Walter Feldman (çevirmen). *An Anthology of Turkish Literature* içinde, Kemal Sılay (ed.), 303-8. Bloomington: University of Indiana Press, 1996.
_____, "Kaleme Nasıl Çerağ Oldum?", *Kirpinin Dedikleri* içinde, 110-16. İstanbul: İnkılâp, 2009.
_____, "Lisana Hürmet", *Tanıdıklarım* içinde, 100-104. İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1941.
_____,*Memleket Hikâyeleri*, İstanbul: İnkılâp, 2009.
_____, "Meşrutiyetperver Çinlilere Nasihat", *Kirpinin Dedikleri* içinde, İstanbul: İnkılâp, 2009.
_____, *Minelbab İlelmihrab: 1918 Mütarekesi devrinde olan biten işlere ve gelip geçen insanlara dair bildiklerim*, İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri, 1964; 2. Baskı: İstanbul: İnkılâp, 1992; 3. Baskı: İstanbul: İnkılâp, 2009.
_____, "Son On Senelik Edebiyata Dair", *Yeni Mecmua* 3 (1918 civarı).
_____, *Sürgün.* İstanbul: İnkılâp, 1998.
_____, "Sürgünde Yanıma Gelmek İsteyen Rum Kızı", *Bir Ömür Boyunca* içinde, 201-4. İstanbul: İnkılâp, 2009.

_____, *Tanıdıklarım*, İstanbul: Cihan Kütüphanesi, 1922; 2. Baskı. İstanbul: Semih Lütfi Kitabevi, 1941.

_____, "Teşebbüs-i Şahsi? Heyhat!", *Kirpinin Dedikleri* içinde. İstanbul: İnkılâp, 2009.

_____, "Üzüm ve İpek ve "Kervanda Muaşaka", *Ay Peşinde* içinde, 36-42 ve 42-48. İstanbul: Sabah Matbaası, 1922.

_____, *Yer Altında Dünya Var*, İstanbul: Çağlayan, 1953; yeni baskısı: İstanbul: İnkılâp, 2009.

Karlıtekin, Selim (ed.), *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi 1868*-1870. (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2019.

Kasaba, Reşat. *Cambridge History of Turkey*, Cilt 4, *Turkey in the Modern World*. Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2008.

Kasaba, Reşat ve Sibel Bozdoğan (ed.), *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey*. Seattle: University of Washington Press, 1997, 2014.

Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. Berkeley: University of California Press, 1997.

Kemal, Ali. *Ömrüm*, Ankara: Hece, 2004.

Kemal, Yahya. *Siyasi ve Edebi Portreler*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006.

Kevorkian, Raymond. *The Armenian Genocide: A Complete History*. Londra: I. B. Tauris, 2011.

Kieser, Hans-Lukas. "From 'Patriotism' to Mass Murder: Dr. Mehmed Reshid (1873- 1919)", *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire* içinde, Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek ve Norman Naimark (ed.), 126-48. Oxford: Oxford University Press, 2011.

_____, *Talaat Pasha: Architect of Genocide, Father of Modern Turkey*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2017.

Koçak, Cemil. *Karabekir'in Kavgası*. İstanbul: Timaş Yayınları, 2016.

_____, *Tek Parti Döneminde Muhalif Sesler*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2016.

Kocatürk, Utkan. *Atatürk'ün Toplanmamış Telgrafları*, İstanbul: Edebiyat Yayınevi, 1971.

Koloğlu, Orhan. *Osmanlı'da Son Tartışmalar Mondros'tan Mudanya'ya*, İstanbul: Doğan Kitap, 2008.

_____, *Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1992.

Köker, Tolga. "The Establishment of Secularism in Turkey." *Middle East Law and Governance* 2, sayı 1 (2010): 17-42.

Köroğlu, Erol. *Ottoman Propaganda and Turkish Identity: Literature in Turkey during World War I*. Library of Ottoman Studies 13. Londra: Tauris Academic Studies, 2007.

Kuneralp, Sinan. *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricali, 1839-1922: Prosopografik Rehber*, Beylerbeyi, İstanbul: ISIS Yayınları, 1999.

Kuntay, Mithat Cemal. *Üç İstanbul: Roman*, İstanbul: Sander Yayınları, 1976.

Kuran, Ahmet Bedevi. *İnkılâp Tarihi ve "Jön Türkler"*. İstanbul: Tan Matbaası, 1945.

Kurt, Ümit ve Taner Akçam. *Spirit of the Laws: The Plunder of Wealth in the Armenian Genocide*. New York: Berghahn Books, 2015.

Kuru, Alev Çakmakoğlu. *Sinop Hapishanesi*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, 2004: 3.

Kutay, Cemal. *Yüzelliliklerin Faciası*. İstanbul: Tarih Kütüphanesi Yayınları, 1955.

Landau, Jacob M. ve Metin Heper (ed.). *Political Parties and Democracy in Turkey*. Londra: Routledge, 1991.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. 3. Baskı. Studies in Middle Eastern History. Oxford: Oxford University Press, 2002.

Lewis, Geoffrey. *The Turkish Language Reform: A Catastrophic Success.* Oxford: Oxford University Press, 1999.

MacMillan, Margaret. *Paris 1919: Six Months That Changed the World.* New York: Random House, 2002.

Manela, Erez. *The Wilsonian Moment: Self-Determination and the International Origins of Anticolonial Nationalism.* Oxford: Oxford University Press, 2007.

Mango, Andrew. *Atatürk.* Londra: John Murray, 1999.

_____, *From the Sultan to Atatürk: Turkey.* Haus Histories. Londra: Haus Publishing, 2009.

Mardin, Şerif. *The Genesis of Young Ottoman Thought: A Study in the Modernization of Turkish Political Ideas.* Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1962.

_____, "Opposition and control in Turkey", *Government and Opposition*, 1 Nisan 1966, 375-88.

_____, *Religion and Social Change in Modern Turkey: The Case of Bediüzzaman Said Nursi.* Albany: State University of New York Press, 1989.

Mazıcı, Nurşen. *Belgelerle Atatürk Döneminde Muhalefet (1919-1926).* İstanbul: Dilmen Yayınları, 1984.

Meeker, Michael E. *A Nation of Empire: The Ottoman Legacy of Turkish Modernity.* Berkeley: University of California Press, 2001.

Mevlanzâde, Rıfat. *Türkiye İnkılâbının İç Yüzü.* Halep: Necib Matbaası, 1929.

Mills, Amy. *Streets of Memory: Landscape, Tolerance, and National Identity in Istanbul.* Atina: University of Georgia Press, 2010.

Nazif, Süleyman. "Dr. Reşid." *Hadisât*, 8 Şubat 1919. Tekrar basıldığı çalışma: Dr. Mehmed Reşid Şahingiray Hayatı ve Hatıratı, Nejdet Bilgi, 167-71. İzmir: Kanyılmaz Matbaası, 1997.

Nur, Doktor Rıza. *Hürriyet ve İtilaf Nasıl Doğdu, Nasil Öldü?* İstanbul: Akşam Matbaası, 1335 [1919].

O'Brien, Tia ve Nur Deriş (er). *Sabiha Sertel: The Struggle for Mo-*

dern Turkey; Justice, Activism, and a Revolutionary Female Journalist. Londra: I. B. Tauris, 2019.

[Okyar], [Ali] Fethi Bey. *Muhaliflerin Esrarı*, İstanbul: Matbaa'yi Amedi, 1332 [1916].

Okyar, Fethi. *Üç Devirde bir Adam*, İstanbul: Tercüman Yayınları, 1980.

Özalp, N. Ahmet. *Refik Halid: Okları Kırılmış Kirpi*, İstanbul: Kapı Yayınları, 2011.

Özbek, Nadir. *Osmanlı İmparatorluğu'nda Sosyal Devlet: Siyaset, iktidar, ve meşrutiyet, 1876-1914*. İstanbul: İletişim Yayınları, 2002.

Özkırımlı, Attila. *Tevfik Fikret*. İstanbul: Cem, 1990.

Özoğlu, Hakan. *From Caliphate to Secular State: Power Struggle in the Early Turkish Republic*. Santa Barbara, CA: Praeger, 2011.

Özyürek, Esra. *Nostalgia for the Modern: State Secularism and Everyday Politics in Turkey*. Durham, NC: Duke University Press, 2002.

Pamuk, Şevket. *Monetary History of the Ottoman Empire*. Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2000.

_____, *Ottoman Empire and European Capitalism, 1820-1913: Trade, Investment, and Production*. Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 1987.

Parla, Taha. *The Social and Political Thought of Ziya Gokalp 1876-1924*. Leiden: Brill, 1985.

Parla, Taha ve Andrew Davison. *Corporatist Ideology in Kemalist Turkey: Progress or Order?* Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2004.

Paşa, Şerif. *Şerif Paşa: Bir muhalifin hatıraları; İttihat ve Terakki'ye Muhalefet*. İstanbul: Nehir, 1990.

Paşa, Cemal. *Memories of a Turkish Statesman—1913-1919 by Djemal Pasha, Formerly Governor of Constantinople, Imperial Ottoman Naval Minister, and Commander of the Fourth Army in Sinai, Palestine, and Syria*. New York: George H. Doran 1922.

Philliou, Christine. "When the Clock Strikes Twelve: The Inception of an Ottoman Past in Early Republican Turkey", *Comparative Studies in South Asia, Africa, and the Middle East* 31, sayı 1 (2011): 172-82.

Philliou, Christine M. "The Armenian Genocide and the Politics of Knowledge", *Public Books* (Mayıs 2015).

Provence, Michael. *The Great Syrian Revolt and the Rise of Arab Nationalism*. Austin: University of Texas Press, 2005.

_____, *The Last Ottoman Generation and the Making of the Modern Middle East*. Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2017.

Reynolds, Michael A. *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*. Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2011.

Rustow, Dankwart. "The Army and the Founding of the Turkish Republic", *Men of Order: Authoritarian Modernization under Ataturk and Reza Shah* içinde, Touraj Atabaki ve Erik Jan Zürcher (ed.), 164-208. Londra: I. B. Tauris, 2004.

Safi, Polat. "The Ottoman Special Organization-Teşkilat-i Mahsusa: An Inquiry into Its Operational and Administrative Characteristics." Doktora Tezi, Bilkent Üniversitesi, 2012.

Sami, Şemsettin. *Taaşuk-ı Talat ve Fitnat*, 3. baskı. İstanbul: Hiperlink, 2009. İlk baskısı: 1872.

Şehbenderzade, Ahmed Hilmi. *Muhalefetin İflası*. İstanbul [Konstantiniyye]: Hikmet Matba'a-yi İslamiyesi, 1331 [1915].

Sertel, Sabiha. *Roman Gibi: Anılar*. İstanbul: Ant Yayınları, 1969.

Sertel, Zekeriya. *Hatırladıklarım*. İstanbul: Yaylacık Matbaası, 1968.

Shaw, Stanford. *From Empire to Republic: The Turkish War of National Liberation, 1918-1923, a Documentary Study*, Cilt I-IV. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2000.

Shields, Sarah D. *Fezzes in the River: Identity Politics and European Diplomacy in the Middle East on the Eve of World War II*. Oxford: Oxford University Press, 2011.

Shissler, Ada Holland. *Between Two Empires: Ahmet Agaoglu and the New Turkey*. Londra: LB. Tauris. 2003.

Şişman, Adnan. *Galatasaray Mekteb-i Sultanisi'nin Kuruluşu ve İlk Eğitim Yılları 1868-1871*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yayınevi, 1989.

Sohrabi, Nader. "Global Waves, Local Actors: What the Young Turks Knew About Other Revolutions and Why It Mattered", *Comparative Studies in Society and History* 44, sayı 1 (Ocak 2002): 45-79.

_____, *Revolution and Constitutionalism in the Ottoman Empire and Iran, 1902- 1910*. Cambridge, Birleşik Krallık: Cambridge University Press, 2013.

Somel, Selçuk Akşin. *The Modernization of Public Education in the Ottoman Empire, 1839-1908: Islamization, Autocracy, and Discipline*. Leiden: Brill, 2000.

Süngü, İhsan. "Galatasaray Lise'nin Kuruluşu", *Belleten* 7, sayı 28 (1943): 315-47.

Suny, Ronald Grigor. *"They Can Live in the Desert but Nowhere Else": A History of the Armenian Genocide*. Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 2015.

Tamari, Salim. *Year of the Locust: A Soldier's Diary and the Erasure of Palestine's Ottoman Past*. Berkeley: University of California Press, 2011.

Tanpınar, Ahmet Hamdi. *Beş Şehir*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2019.

_____, *A Mind at Peace*. Erdağ Göknar (çevirmen). New York: Archipelago Books, 2008.

_____,*XIX. Türk Edebiyatı Tarihi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2006. İlk baskısı: 1949.

Tanrıkut, Asaf. *Türkiye Posta ve Telgraf ve Telefon Tarihi ve Teşkilât ve Mevzuatı*. Cilt II. Ankara: Efem Matbaacılık, 1968.

Tekin, Mehmet. *Hatay Basın Tarihi*. Antakya: Kültür Basımevi, 1985.

Thobie, Jacques. *Interets et imperialismefranfais dans l'Empire ottoman, 1893-1914*. Paris: Sorbonne, 1977.

Thompson, Elizabeth F. *Colonial Citizens: Republican Rights, Paternal Privilege, and Gender in French Syria and Lebanon.* New York: Columbia University Press, 2000.

_____,*Justice Interrupted: The Struggle for Constitutional Government in the Middle East*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2013.

(Tokgöz), Ahmet İhsan. *Matbuat Hatıralarım 1888-1923*. İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Toprak, Zafer ve Bengisu Rona (ed.). *Bir muhalif kimlik: Tevfik Fikret*, İstanbul: İş Bankası Yayınları, 2007.

Tuna, Işıl. *Türkiye'de İktidar-Muhalefet İlişkileri 1946-1960*. İstanbul: Libra Kitap, 2018.

Tunaya, Tank Zafer. *İnsan Derisiyle Kaplı Anayasa*. İstanbul: Arba Yayınları, 1988.

_____, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, cilt 1-3. İstanbul: Doğan Kardeş Yayınları, 1952; 2. Baskısı: İstanbul: Hürriyet Vakfı, 1984; 3. Baskısı: İstanbul: İletişim Yayınları, 1998.

Tunçay, Mete. *Türkiye'de Sol Akımlar, 1908-1923*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1967, 2009.

Turnaoğlu, Banu. *The Formation of Turkish Republicanism. Princeton*, New Jersey: Princeton University Press, 2017.

Uçman, Abdullah (ed.). *Aziz Feylesofum: Refik Halid'den Rıza Tevfik'e Mektuplar*. İstanbul: Dergâh Yayınları, 2014.

--------, (ed.). *Biraz de Ben Konuşayım, Rıza Tevfik*, İstanbul: İletişim Yayınları, 1993.

Uçman, Abdullah ve Handan İnci (ed.). *Bir 150'likliğin Mektupları: Ali İlmi Fani'den Rıza Tevfik'e Mektuplar*, Cağaloğlu, İstanbul: Kitabevi, 1998.

Ünal, Yenal. "Refik Halit Karay ve Milli Mücadele", *History Studies: International Journal of History* 5, sayı 1 (Ocak 2013): 367-89.

Ünaydın, Ruşen Eşref. Diyorlar ki. Ankara: M.E.B.; ve İstanbul: Devlet Kitap Müdürlüğü, 1971.

Üngor, Uğur Ümit. *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950.* Oxford: Oxford University Press, 2011.

Üngor, Uğur Ümit ve Mehmet Polatel. *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property.* Londra, New York: Continuum, 2.011.

Uysal, Rasih Selçuk (ed.). *Cemil Gökçe'ye Ali Fuat Başgil'den, Münir Nurettin Selçuk'tan, Yusuf Ziya Ortaç'tan, Safiye Ayla'dan, Refik Halit Karay'dan, Mesut Cemil (Tel)'den ve Başkalarından Mektuplar.* İstanbul: Post Yayın Dağıtım, 2017.

VanderLippe, John M. *The Politics of Turkish Democracy: Ismet Inonii and the Formation of the Multi-Party System, 1938-1950.* SUNY Series in the Social and Economic History of the Middle East. Albany: State University of New York Press, 2.005.

White, Jenny. *Muslim Nationalism and the New Turks.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2013.

Yalman, Ahmet Emin. "Muhalefetin vaziyeti", *Vatan*, Mayıs 1923.

_____, *Turkey in My Time.* Norman: University of Oklahoma Press, 1956.

_____, *Turkey in the World War.* [Carnegie Endowment for International Peace, Division of Economics and History, Economic and Social History of the World War, Turkish Series], New Haven, CT: Yale University Press, 1930.

(Yalman), Ahmed Emin. "The Development of Turkey as Measured by its Press", Doktora Tezi, Columbia Üniversitesi, 1914.

Yılmaz, Hale. Becoming Turkish: Nationalist Reforms and Cultural Negotiations in Early Republican Turkey, 1923-1945. Syracuse, New York: Syracuse University Press, 2013.

Yosmaoğlu, İpek. "Chasing the Printed Word: Press Censorship in the Ottoman Empire, 1876-1913." *Turkish Studies Association Journal* 27 (2003): 15-49.

Zilfi, Madeline. *The Politics of Piety: Ottoman Ulema in the Post-Classical Age.* Minneapolis, MN: Bibliotheca Islamica, 1988.

Zürcher, Erik Jan. "The Ides of April: A Fundamentalist Uprising in Istanbul in 1909?", *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Ataturk's Turkey* içinde, 73-83. Londra: I. B. Tauris, 2010.

_____, *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party, 1924-1925.* Social, Economic and Political Studies of the Middle East, cilt 44. Leiden: E. J. Brill, 1991.

_____, *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926.* Leiden: E. J. Brill, 1984.

_____, *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Ataturk's Turkey.* Library of Modern Middle East Studies, cilt 87. Londra: I. B. Tauris, 2010.

Dizin

1869 reformu 49
1870-71 Fransa-Prusya Savaşı 50
1876 Anayasası 55
1908 Meşrutiyet Devrimi 17, 20, 25, 33, 42, 67, 81, 190
1916 Ankara Yangını 143, 147, 148, 164, 203, 264
31 Mart karşı-devrim girişimi 74
31 Mart Vakası 75, 76, 87, 91, 92, 98, 99, 100, 101, 102, 104, 116, 119, 127, 149, 174
A
Abalıoğlu, Yunus Nadi 235, 285, 310
Abdurrahman Şeref Efendi 55
II. Abdülhamid 17, 20, 33, 41, 43, 45, 46, 47, 48, 49, 50, 51, 59, 61, 75, 76, 80, 81, 82, 83, 86, 89, 93, 96, 97, 98, 99, 116, 149, 159, 173, 190, 298, 335; ~ devri 17; ~ döneminin müesses nizamı 33; ~in despotizmi 82; ~ rejimi 61, 81; ~ istibdadı 41
Adak, Hülya 23, 260, 318
Adalet Partisi 330
Adalet ve Kalkınma Partisi 28, 333, 345
ademi-merkeziyetçi idari yapı 91
Adıvar, Adnan 170, 174, 193, 229, 270, 271, 287
Adıvar, Halide Edib 16, 20, 170, 183, 193, 229, 237, 260, 267, 271, 295, 323, 357
Agâh Efendi 75
Ağaoğlu, Ahmet 271, 310
ahlaki: ~ değerler 74; ~ iflas 166
Ahmed Cevdet 76
Ahmed İhsan 119
Ahmed Muhtar Paşa 116, 118
Ahmed Rıza 83, 90, 91
Ahmed Samim 99, 115
Ahmet Haşim 58
Ahmet Rasim 60
Ahmet Samim 62, 99, 103, 174, 364
Aktaş, Şerif 43, 129, 131
Alemdar Paşa 205
Ali Kemal 76, 124, 133, 169, 170, 171, 173, 174, 175, 178, 180, 183, 194, 197, 210, 215, 216, 217, 218, 219, 220, 221, 233, 255, 291, 365
Ali Paşa 49, 51
Ali Suavi 51
alternatif anlatılar 24
Amasya Tamimi 177, 178
Amerikan emperyalizmi 311
ana akım milliyetçi anlatılar 85
Anadolu sürgünü 259
Ankara hükümeti 181, 278, 323
aristokrasi 46
askerî idare 159
Atatürk, Mustafa Kemal 13, 14, 16, 18, 19, 22, 23, 26, 28, 32, 33, 35, 37, 38, 55, 157, 160, 161, 162, 171, 176, 177, 178, 179, 180, 181, 183, 190, 191, 195, 208, 209, 212, 213, 214, 215, 225, 226, 227, 228, 229, 234, 235, 236, 237, 239, 249, 251, 252, 253, 258, 259, 260, 261, 267, 268, 271, 272, 278, 292, 294, 310, 317, 322, 323, 327, 336, 338, 339, 341, 343, 345, 357, 359, 364
Atay, Falih Rıfkı 158, 215, 245, 247,

252, 270, 290, 291, 316, 323
Avrupa: ~ kültürü 52, 76; ~ medeniyeti 77
Avusturya-Macaristan İmparatorluğu 146, 190
B
Bâbıâli Baskını 90, 92, 119, 122, 124
Balkan Savaşları 93, 116, 118, 150, 188
baskıcı kapitülasyon düzeni 45
baskın hegemonya 24
Batı edebiyatı 59
Batılı Osmanlı burjuvazisi 109
Batılılaşma 289
Bayar, Celal 271, 285, 286, 308, 309, 310, 314, 316, 317, 323, 338
Bektaşi tarikatı 46
Bele, Refet 215
Berkes, Niyazi 83
Beyatlı, Yahya Kemal 43, 45, 46, 58, 87, 242, 243
Bilgili, Ali İlmi Fani 268
Birinci Balkan Savaşı 92, 117, 150
Birinci Dünya Savaşı 13, 18, 23, 24, 26, 27, 30, 34, 35, 116, 128, 132, 133, 136, 137, 138, 140, 142, 146, 148, 151, 154, 157, 163, 166, 170, 171, 174, 188, 190, 203, 208, 210, 236, 240, 249, 264, 325, 340, 347
Birinci, Ali 43, 44, 64, 90, 104, 127, 132, 147, 184, 262, 333, 334
biyoloji 51
Bourget, Paul 78
Bölükbaşı, Rıza Tevfik 183
Brummett, Palmira 27, 67, 86, 95, 98, 352
bürokrasi 41, 46, 52, 79, 102
Büyük Suriye İsyanı 225, 270
C
Cebesoy, Ali Fuat 287, 318
Celâl Kadri 258
Celâl Paşa 130, 131
Cemal Paşa 124, 125, 126, 127, 130, 132, 153, 156, 191
Cemil Gökçe 326, 327, 374
Chénier, André 259
Coşar, Ömer Sami 327, 328
Cumhuriyet: ~ dönemi 16, 25, 36, 298, 300; ~ ilkeleri 270; ~ rejimi 38, 322; ~ tarihi 38; ~ Türkiyesi 24
cumhuriyetçi rejim 26
cumhuriyetçilik 272

Ç
çağdaş: ~ Osmanlı edebiyatı 74; ~ Türkiye kültürü 15
çok-partili: ~ demokrasi 25, 39, 328; ~ sistem 29, 39, 306, 308, 319; ~ rejim 26
çok-seslilik projesi 32
D
dağınık direniş hareketleri 173, 176
Damat Ferit (Paşa) 162, 171, 173, 174, 175, 179, 183, 184, 216, 311, 327; ~ hükümeti 173, 175, 311
Darülbedayi 291
Demirel, Süleyman 330
demiryolu 144
demokrasi 14, 20, 25, 26, 28, 39, 249, 272, 321, 328, 331, 332, 335, 337, 345
Demokrat Parti 38, 307, 308
devletçilik 272, 310, 320
Devrim, İzzet Melih 58
dilsel kimliği 47
Divan-ı Harb-i Örfi 176
Divan-ı Harp yargılamaları 236
Duran, Faik Sabri 67
Duyun-i Umumiye 44, 46, 80, 99
dünya edebiyatı 288
E
Ebcioğlu 43, 44, 47, 48, 58, 62, 64, 65, 67, 87, 105, 115, 132, 133, 138, 139, 140, 141, 144, 145, 155, 158, 170, 221, 222, 267, 268, 269, 274, 275, 276, 282, 289, 290, 291, 292, 362
Ebcioğlu, Hikmet Münir 43, 87, 132, 158, 221, 267, 289
edebî: ~ hiciv 86; ~ tahayyül 204; ~ yön 31
edebiyat 17, 27, 31, 32, 39, 48, 51, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 81, 145, 154, 184, 242, 265, 269, 279, 287, 313, 320, 327, 336

Edebiyat-ı Cedide 60
egemen Türk siyasi varlığı 13
eğitim sistemi 49, 52
ekonomi 98, 272, 310
el-Arsuzi, Zeki 279
Enver Paşa 127, 161, 191, 285
Erdoğan 333, 334, 335
erkeksiz evler 147
erken Cumhuriyet dönemi 25
Ermeni Soykırımı 29, 30, 128, 141, 164, 171, 172, 176, 197, 216
Ermenilik 151
Erozan, Celâl Sahir 62, 155
Ersoy, Mehmet Akif 46
Erzurum Kongresi 179
etnik: ~ gerilimler 145; ~ milliyetçilikler 50
F
faşist rejimler 313
faşizm 306, 313
Fecr-i Ati 59, 62, 63, 66, 79, 86, 363
fikir ayrılığı 15, 28, 79, 96, 254, 289, 328, 330
Filibeli Ahmed Hilmi 121, 122, 359
fizik bilimleri 51
Fransız: ~ edebiyatı 59, 78; ~ eğitim sistemi 49; ~ siyaseti 250
Fuat Paşa 49, 51
G
gazetecilik 31, 63, 99, 111, 112, 113, 128, 289, 309, 310, 312, 315, 317, 321, 336
Geç Osmanlı dönemi 307
Genç Osmanlı(lar) 20, 21, 22, 33, 41, 335; ~ hassasiyetleri 21
Gezi Parkı Olayları 346
Gökalp, Ziya 154, 155, 156, 158, 193, 242, 276, 290
Göztepe, Tarık Mümtaz 268
güçsüzlük psikolojisi 74
Gültekin, Reşat Nuri 295
Gümülcineli İsmail Hakkı Bey 124, 125
Gündüz, Aka 323, 338
H
hafıza kaybı 23, 250, 274
Hakkı Behiç 153
Hakkı Halid 75
Halil Lütfi 310
halkçılık 272
hamilik 158
Harf İnkılâbı 213, 327
Hasan Fehmi 99, 115
Hasan Sadık 258
hegemonya 24, 213
Hıristiyanlık 151
hiciv 22, 27, 34, 42, 59, 63, 79, 86, 87, 90, 96, 98, 100, 116, 122, 157, 158, 245, 314, 317, 321, 335, 336, 339, 345
hilafetin kaldırılması 23, 228, 260
Hilmi Efendi 223, 224
Hugo, Victor 250, 259
Hugo, Victor 250, 259, 342
hukuk düzeni 109
hukuki reformlar 259
Hürriyet ve İtilaf Fırkası 90, 92, 121, 124, 133, 166, 170, 171, 186, 240, 248, 280, 334, 336, 365
hürriyetperverlik 41, 182
I
ideoloji 17, 28, 208, 271, 305, 337
İkinci Dünya Savaşı 18, 278, 279, 306, 307, 309, 315
ikinci istibdat dönemi 116
İkinci Meşrutiyet 21, 29, 41, 63, 67, 75, 87, 89, 90, 97, 98, 101, 114, 120, 121, 141, 149, 173, 228, 249, 251, 317, 334
iktidar 18, 26, 27, 28, 84, 87, 90, 93, 150, 151, 157, 164, 170, 173, 180, 181, 210, 213, 229, 231, 248, 250, 253, 255, 261, 307, 316, 326, 331, 335, 337, 346, 354, 370; ~ı kurma çabaları 157
iktisat politikası 305
imparatorluk: ~u kurtarma 159, 192; ~un ahlaki çöküşü 159; ~un sınırları 170; ~ kimliği 50
İngiliz Muhipleri Cemiyeti 170, 171
inkılâpçılık 272
İnönü, İsmet 227, 228, 230, 252, 270, 285, 286, 287, 307, 308, 309, 313, 317, 328, 329, 330, 362
İnönü, İsmet 227, 228, 230, 252, 270, 286, 307, 308, 309, 317, 328,

329, 330, 362
İpekçi, Abdi 327, 328
İslam 28, 29, 51, 52, 81, 91, 150, 350; ~ felsefesi 51; ~ın dili 29
İslami semboller 29
İstanbul hükümeti 178, 179, 181, 248
istatistik 51
istibdat 116, 190, 335
İstiklal Mahkemeleri 213, 227, 229, 230, 252, 253, 256, 259, 260, 271, 286, 323, 330, 341, 359
İştirakçi (Sosyalist) Hilmi 139
İTC rejimi 168
İtilaf Devlet(ler)i 13, 160, 162, 172
İttifak Devletleri 13
İttihat ve Terakki Cemiyeti 18, 20, 22, 23, 29, 34, 45, 46, 57, 83, 90, 93, 94, 117, 210, 241, 244, 302, 304, 351, 360, 362, 370
İttihatçı: ~ dönem 25; ~ hegemonya 93; ~ rejim 26, 99, 137, 145, 158, 168; ~ şiddet 145; ~ yönetim 155, 299
İttihatçılık 26, 157, 236, 267, 273, 288, 305, 320, 337, 338, 340, 343; ~ meselesi 26
Jön Türk(ler) 20, 21, 22, 130, 368; ~ dünyası 21; ~ hareketi 19, 20, 21, 45, 90, 227; ~ koalisyonu 88, 91; ~ Merkez Komitesi 146; ~ seçkinleri 47
K
Kanun-ı Esasi 17, 20, 41, 42, 55, 57, 61, 75, 82, 83, 85, 86, 88, 91, 97, 120, 189, 190
Kara Kemal 236
Karabekir, Kazım 16, 227, 228, 229, 247, 287, 318
Karaosmanoğlu, Yakup Kadri 62, 63, 66, 86, 87, 154, 252, 284, 290, 291, 365
Kautsky 310
Kemalist devlet 30, 294
Kemalist: ~ imaj 25; ~ modernleşme 213; ~ reformlar 213; ~ reform programı 308; ~ rejim 36; ~ resmî tarih 24
Kemalizm 32, 265, 269, 270, 272, 273, 287, 310, 337
Kevorkian 140, 141, 142, 143, 145, 146, 147, 367
Kırım: ~ Hanlığı 46, 48; ~ Savaşı 44
Kieser, Hans-Lukas 146, 148, 149, 150, 151, 152, 365, 367
kişisel siyasi güvensizlikler 248
Koraltan, Refik 308, 314
Köprülü, Mehmet Fuat 62, 308, 314
Kuran, Ahmet Bedevi 129, 130, 131, 368
Kurtuluş Savaşı 14, 23, 25, 32, 160, 171, 181, 185, 209, 212, 215, 227, 229, 232, 233, 234, 237, 248, 249, 252, 260, 286, 311, 317, 322, 323, 336
kültürel: ~ kimlik 52; ~ Türkçülük projesi 154; ~ Türklük 277
kültürsüzlük 109
L
laiklik 28, 270, 272, 287
Lamartine 78
Lenin 194, 310
liberal özgürlükler 334
liberal: ~ demokrasi 14, 20, 228, 272, 325, 328, 337; ~ muhalefet 130
liberalizm 20, 320
Lozan Barış Konferansı 223
Lütfi Fikri Bey 125, 127, 230, 319, 361
M
Maârif-i Umûmiye Nizamnamesi 49
Mahmut Celâlettin Bey 58
Mahmut Şevket Paşa 122, 126, 127, 129, 155
Marksizm 310, 311
Matbuat Kanunu 98, 99, 103, 120, 125
Maupassant, Guy de 74
Meclis-i Mebusan 33, 87, 91, 96
Mehmed Halid 42, 43, 44, 45, 46, 47, 54, 55, 131
Doktor Mehmed Reşid 144, 148, 149, 150, 151, 152, 153, 157, 202, 203, 204, 300
Menderes, Adnan 308, 314, 323,

324, 330, 338
merkezîleşme 89
merkeziyetçilik 320
meşrutiyet 14, 18, 20, 21, 22, 28, 29, 41, 81, 82, 83, 84, 85, 88, 89, 91, 96, 97, 100, 102, 104, 108, 109, 110, 113, 114, 115, 118, 120, 122, 140, 145, 149, 193, 315, 324, 336, 343, 370; ~ rejimi 18, 21, 41; ~ yanlılığı 21, 96
Meşrutiyet Devrimi 17, 20, 25, 33, 42, 57, 59, 67, 74, 75, 81, 82, 90, 97, 98, 100, 116, 144, 174, 190, 294, 299, 318, 324
meşrutiyetçilik 19
Mevlânzade Rıfat 76
Mevlevi tarikatı 46
Mevlevilik 46
Midhat Paşa 20
Mihran Efendi 291
militarizm 320
Milletler Cemiyeti 210, 278, 279
Millî Edebiyat hareketi 154
Millî Mücadele 245, 290
millî: ~ bağımsızlık hareketi 24; ~ direniş hareketi 18, 32, 178; ~ birlik 24, 292, 305; ~ direniş hareketi 18, 23, 160, 170; ~ hareket 24, 35, 162, 182, 214, 306; ~ kurtuluş hareketi 18, 30, 36, 157, 161, 173, 181, 183, 197, 209, 210, 231, 232, 233; ~ siyasi otorite 19
milliyetçi: ~ anlatılar 85; ~ tarihyazımı 85; ~ hareket 179, 341
milliyetçilik 225, 235, 272, 273, 276, 337, 338
Mithat Şükrü 151
modern: ~ Cumhuriyet 23; ~ Ortadoğu tarihi 13; ~ Türkiye 19, 30, 83, 213; ~ Türk ulusal kimliği 29
Mondros Mütarekesi 159, 167, 174
de Montepin Xavier 78
muhalefet: ~e tahammülsüzlük 320; ~ faaliyetleri 37; ~ fikri 35, 163; ~ kültürü 27; ~ tahayyülü 163, 208, 329; ~ tarihi 24, 309
muhaliflik 33, 331; ~ hikâyesi 33
mutlakiyetçilik 81
Müdafaa-i Hukuk cemiyetleri 178
Müfit Ratip 58, 62
Müştak Bey 132, 153, 154, 248
Müştak, İsmail Hakkı 62, 124, 125, 130, 355
Mütareke dönemi 23, 25, 30, 157, 160, 161, 170, 179, 183, 188, 208, 214, 225, 229, 234, 236, 290, 310, 312, 337, 340
N
Naima 87
Namık Kemal 79, 367
Nesin, Aziz 314, 321, 322, 331
O
Okyar, Fethi 287, 310
Orbay, Rauf 227, 229, 270, 287, 318
Ortaçağ 259
Osmanlı: ~ Ahrar Fırkası 90; ~ Bankası 44; ~ bürokrasisi 21, 57; ~ Devleti 28, 34, 42, 81, 275; ~ edebiyatı 54, 77; ~ eğitim sistemi 50; ~ geçmişi 19, 22, 23, 24, 214, 232, 263, 265, 316, 317, 324, 325; ~ hegemonyası 260; ~ hükümeti 44, 88, 132, 161, 171, 172, 177, 181, 182, 188, 208; ~ idaresi 168; ~ İmparatorluğu 13, 14, 18, 19, 20, 22, 25, 27, 29, 31, 33, 35, 37, 44, 49, 51, 57, 58, 59, 60, 61, 66, 67, 80, 85, 87, 88, 89, 94, 97, 98, 101, 118, 120, 126, 137, 138, 141, 150, 157, 159, 160, 162, 164, 166, 169, 174, 187, 188, 215, 224, 240, 254, 264, 273, 276, 325, 335, 339, 340, 347, 348, 370; ~ liberalizmi 19, 20, 22; ~ liberalleri 21, 141; ~ maliyesi 45; ~ meşrutiyeti 14, 20, 272; ~ Muhalifin Kongresi 82; ~ müesses nizamı 19, 21, 22, 41, 45, 80, 89, 156, 163, 306; ~ rejimi 18, 160; ~ seçkinleri 52; ~ siyaseti 96, 161; ~ siyasi otoritesi 182; ~ tebaası 101; ~ toplumu 74, 83; ~ Türk kimliği 159; ~ vatanperverliği 41; ~ yasama meclisi 88
otoriter demokrasi 39, 321, 335; ~ resmî anlatı 339

otoriterlik 14, 331
Ozansoy, Faik Ali 61

Ö
Ömer Seyfettin 154, 155
Özalp 104, 186, 189, 191, 206, 211, 232, 293, 294, 313, 365, 366, 370
Özalp, N. Ahmet 104, 186, 232, 293, 294, 313, 365
özel teşebbüs 310
P
parlamenter muhalefet 33, 336
Plevne kuşatması 46
R
Ran, Nazım Hikmet 16, 311, 312
Recaizade Mahmut Ekrem 60
rejim değişikliği 17
resmî: ~ hegemonya 261; ~ tarih 14, 19, 24, 32, 161, 162, 171; ~ tarih-yazımı 292
Rıza Nur 124, 131, 230, 318
Rıza Tevfik 183, 210, 216, 250, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 268, 270, 282, 284, 286, 289, 318, 333, 343, 344, 359, 373
Rum sivil ahali 183
Rumluk 151
Rus İmparatorluğu 47
Rus-Osmanlı Savaşı 44, 46
S
Prens Sabahaddin 58, 82, 83, 91, 110, 122, 129, 130, 149
Sabahattin Ali 314, 315, 321, 322
Sabiha Sertel 310, 311, 312, 313, 314, 315, 320, 369
Sadak, Necmettin 239, 245, 247, 316
sağcılığa 308
Molla Sait 170, 210
Şeyh Sait İsyanı 229, 252, 253
Saraçoğlu, Şükrü 286
savaş vurgunculuğu 159, 186
savunmacı modernleşme 49
seçkin İstanbul Osmanlı bürokrasisi 21
Semavi, Sedat 323
Serdaroğlu, Emin Bülent 58, 62
Sertel, Zekeriya 310, 313, 314
Servet Efendi 134, 135, 136, 137
Servet-i Fünun 60, 61, 62, 63, 64, 65, 87, 155, 356
Sevr Antlaşması 160, 161, 178, 235, 254
Sivas Kongresi 179
sivil: ~ halk 154; ~ idare 159
siyaset 17, 27, 31, 38, 39, 52, 63, 81, 84, 119, 125, 128, 166, 169, 173, 177, 207, 209, 242, 249, 258, 263, 265, 267, 289, 295, 305, 313, 327, 334, 370
siyasi: ~ ayrılıklar 20; ~ devrim 180; ~ direniş 162; ~ muhalefet 27, 79, 270, 272, 308, 312, 321, 334, 343, 349; ~ otorite 14, 29, 72, 173, 181, 209; ~ otoritenin tarihi 26; ~ partilerin sınırları 33; ~ program 15, 121
Soğuk Savaş 25, 38, 306, 307, 329
Sohrabi, Nader 75, 84, 89
solculuk 308
sosyalizm 310, 321
sosyo-politik karşılaşma 109
Sovyet komünizmi 328
soykırım 30, 141, 152, 157, 164, 198; ~ tarihi 30
Soysaloğlu, İsmail Suphi 62
sömürgecilik 160, 225
Suriye sürgünü 25, 37
Süleyman Nazif 61, 115, 149, 151
Süleyman Şah 275, 276
Şahabettin, Cenap 77, 216
T
tahayyül 17, 21, 26, 27, 32, 35, 36, 39, 40, 97, 117, 169, 170, 185, 190, 191, 225, 243, 287, 316, 336
Takrir-i Sükûn Kanunu 230, 251, 252, 253, 254, 257, 260, 271, 309
Talat Bey 117, 242, 243, 244
Talat Paşa 114, 122, 154, 155, 156, 157, 177, 186, 191, 242
Tanrıöver, Hamdullah Suphi 62
Tanzimat dönemi 47, 49, 50, 96; ~ bürokrasisi 47
tek: ~ parti Cumhuriyeti 229; ~ partili Cumhuriyet 25, 30, 32, 229; ~ partili rejim 316; ~ partili sistem 18, 307; ~ parti rejimi 263, 309,

315
Telgraf Vakası 18, 19, 55, 162, 163, 176, 177, 179, 180, 181
Terakkiperver Cumhuriyet Fırkası 29, 226, 227, 228, 236, 271, 309
Teşkilat-ı Mahsusa 146
Tevfik Fikret 60, 299, 370, 373
Tevfik Paşa kabinesi 171
Tokgöz, Ahmet İhsan 60, 64
toplumsal: ~ aktivizm 320; ~ cinsiyet normları 74; ~ çatışma 57; ~ eleştiri 27, 273; ~ geçmişler 208
Topuzlu, Cemil 119
totaliter rejimler 313
Tunaya, Tarık Zafer 90, 170, 319
Türk: ~ edebiyatı tahayyülü 154; ~ egemenliği 179; ~ milleti 30, 185, 186, 289; ~ millî direniş-bağımsızlık hareketi 18; ~ millî direnişi 24; ~ millî hareketi 13, 36; ~ millî iradesi 180; ~ millî kurtuluş hareketi 18; ~ milliyetçiliği 272; ~ Moğol Kırım Hanlığı 48; ~ otoriter demokrasisi 14; ~ ulusal hareketi 185; ~ Yunan Savaşı 183, 198
Türkçülük 312
Türkeş, Alparslan 329
Türkiye Cumhuriyeti 13, 14, 18, 19, 22, 23, 24, 25, 29, 31, 36, 39, 83, 143, 161, 180, 211, 212, 214, 225, 226, 230, 235, 250, 254, 256, 258, 259, 260, 263, 269, 271, 276, 278, 280, 282, 285, 289, 315, 316, 320, 335, 339, 340, 343, 347, 348; ~ hegemonyası 260
Türkiye Komünist Partisi 327
Türkleşme 289
U
Uğur, Ömer 255, 270
ulema sınıfı 29
Ulunay, Refi Cevat 130, 183, 197
ulusal: ~Türk kültürü 154; ~ tarihyazımı 166
ulus-devlet 161, 343
ulus-üstü bir kimlik siyaseti 50
Uşaklıgil, Halid Ziya 60
V
vatan hainliği 189, 230, 287
Veli Ağa 48
W
Wells, H. G. 257
Wilson, Woodrow 160
Wilson: ~ İlkeleri 160; ~ Prensipleri Cemiyeti 170, 174
Winkle, Rip van 273
Y
Yalçın, Hüseyin Cahit 287, 315, 317
Yalman, Ahmet Emin 196, 311, 312, 317, 351, 356
yasaklama hâli 23
yayıncılık 61, 63, 289, 307, 312
Yüzellilikler Listesi 36, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 239, 247, 248, 250, 251, 254, 259, 268, 269, 270, 272, 277, 280, 281, 283, 284, 285, 286, 318
Z
Zeki Bey 99, 103, 115, 117, 174
Ziya Paşa 79
Zürcher 22, 24, 25, 29, 75, 211, 212, 226, 228, 233, 235, 236, 251, 252, 253, 297, 332, 341, 371, 375
Zürcher, Erik 24, 25, 228

"Resmî tarih tezine göre, 1910'lu yılların İttihatçı hükümetleri ile Türkiye Cumhuriyeti'ni kuran Kemalist rejim arasında kayda değer bir kopuş yaşanmıştır. 1980'li yıllara kadar modern Türkiye tarihi üzerine çalışan Batılı akademisyenler, özellikle Birinci Dünya Savaşı'nda alınan yenilgiden sonra, Anadolu'da yaşayan ve çoğunluğunu Müslümanların oluşturduğu nüfusun kurtarıcısı olarak Mustafa Kemal'in başarılarını vurgulamak amacıyla bu anlatının temel iddiasını desteklemiştir. Bu Cumhuriyetçi temel anlatıya karşı geliştirilen muhalefet ise çoğu durumda İslamcılıkla özdeşleştirilmiştir. Rejim muhaliflerini dindar ve modern gericiler olarak sunmaya hevesli olan ve kendilerini Batı yanlısı olarak tanımlayan Türk seçkinlerinin yaygınlık kazandırdığı başlıca klişe buydu. Her ne kadar bilim insanları ve Türk aydınları hâkim konumdaki bu anlatıyı sorgulamış olsalar da, bugüne kadar imparatorluktan cumhuriyete geçişi konu edinen alternatif anlatıları ortaya koyma amacındaki hiçbir mikro çalışma ortaya çıkmadı. Philliou imparatorluktan ulusa geçiş sürecine ilişkin tarihyazımına bağlı sorunları araştırmak amacıyla, yazdığı öykü ve romanlar modern Türkiye'de yaşayan insanların birçoğu tarafından bugün bile okunan etkileyici ve parlak bir yazar olarak Refik Halid Karay'ın özyaşam öyküsüne odaklanmayı seçiyor." Cemil Aydın

19. yüzyıldan 20. yüzyıla uzanan siyasi ve toplumsal çatlakların izini muhalif Refik Halid Karay üzerinden okumaya davet eden Philliou, resmî tarihin dışarıda bıraktıklarını bize yeniden hatırlatıyor. İcat edilmiş tarih rağmen orada duran geçmişe bakan bu kitap, Türkiye'nin siyasi kültürünü anlamak için yeni patikalar sunuyor.

FOL
TÜRKİYE: TARİHE MUHALİF BİR GEÇMİŞ
KİTAP NO / 223
BASKI / 1
/folkitap /folkitap /folkitap
ISBN 978-625-8242-09-6
9 786258 242096